

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 65 * 2017 * ČÍSLO 1

HISTORICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

HISTORICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

e-mail: histcaso@gmail.com

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurík, Valerián Bystrický, Milošlav Čaplovič, Viliam Čičaj, Vojtech Dangl, Katarína Hradská, Ivan Kameneč, Eva Kowalská, Jozef Leikert, Tünde Lengyelová, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Pavol Petruf, Ján Steinhübel, Dušan Škvarna

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanislaw Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Peter Haslinger (Marburg), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malíř (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Martin Schulze Wessel (München), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná, jazyková a grafická redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Vychádza päťkrát ročne. Historický časopis je indexovaný a citovaný od roku 1968 v databázach Arts & Humanities Citation Index, Current Contents, Web of Science a v databáze Scopus od roku 2002. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevyžiadané rukopisy nevraciam.

Evidenčné číslo: EV 3084/09

IČO: 00 166 944

Distributed by SAP – Slovak Academic Press s.r.o., Bazová 2, 82108 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON & SAGNER GmbH, Heßstraße 39/41, 80798 München (Germany)

© Historický ústav SAV, február 2017

OBSAH

Štúdie

Herucová, Angelika: Voľna o babenberské dedičstvo a Štefan V.	3
Hronček, Pavel – Budaj, Martin: Technika dobývania a počiatky ťažby zлата a striebra v doline Štiavničky v Nízkyh Tatráh	25
Županič, Jan: Zapomenutá elita. Nobilitace židů v Rakouském císařství	47
Magocsi, Paul Robert: Tradícia autonómie na Karpatskej Rusi	79
Fiamová, Martina: Zmeny v pozemkovom vlastníctve na Slovensku v rokoch 1939 – 1945	99

Rozhľady

Šedivý, Juraj: Od historických atlasov miest ku komplexným pamäťovým portálom. Digitalizácia ako zmena diskurzu v urbánnej historiografii	119
--	-----

Diskusia

Tajták, Ladislav: Poznámky k dielu: Peter Kónya a kol. <i>Dejiny Uhorska</i> (1000 – 1918)	133
---	-----

Recenzie

Nodl, Martin: Středověk v nás (Hana Chorvátová)	141
Kiss, László: A jó palócok és tót atyafiak orvosai (Katarína Pekařová)	144
Kováčová, Anna: Po stopách slovenskej minulosti Budapešti (Ľuboš Kačirek)	147
Jančík, Drahomír – Štollová, Barbora (Eds.): Pivo, zbrane, tvarůžky. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí (Ludovít Hallon)	151
Štefanský, Michal – Michálek, Slavomír: Mílniky studenej vojny a ich vplyv na Československo. Od Trumanovej doktríny po Vietnam (Pavol Petruf)	156

Glosy	163
-------------	-----

Kronika	171
---------------	-----

Obhájené práce	186
----------------------	-----

CONTENTS

Articles

Herucová, Angelika: The war over the Babenberg Heritage and Stephen V.	3
Hronček, Pavel – Budaj, Martin: The techniques of extraction and the beginnings of production of gold and silver in the Štiavnička valley of the Nízke Tatry Mountains	25
Županič, Jan: A forgotten elite. The ennoblement of Jews in the Austrian Empire	47
Magocsi, Paul Robert: The Heritage of Autonomy in Carpathian Rus'	79
Fiamová, Martina: Changes in land ownership in Slovakia in the period 1939–1945	99

Horizons

Šedivý, Juraj: From historical atlases to comprehensive memory portals. Digitalization as a change of discourse in urban historiography	119
--	-----

Discussion

Tajták, Ladislav: Notes on the work: Peter Kónya et al. <i>A History of the Kingdom of Hungary (1000–1918)</i>	133
--	-----

REVIEW–ANNOTATIONS–BIBLIOGRAPHY–CHRONICLE

INHALT

Studien

Herucová, Angelika: Der Krieg um das Erbe der Babenberger und Stephan V.	3
Hronček, Pavel – Budaj, Martin: Die Technik des Abbaus und die Anfänge der Förderung von Gold in dem Tal Štiavnička in der Niedrigen Tatra	25
Županič, Jan: Vergessene Elite. Nobilitierung der Juden in dem Kaisertum Österreich	47
Magocsi, Paul Robert: Das Erbe der Autonomie in der Karpatischen Rus'	79
Fiamová, Martina: Änderungen an dem Grundstückseigentum in der Slowakei in den Jahren 1939 – 1945	99

Horizons

Šedivý, Juraj: Von historischen Atlassen der Städte zu den komplexen Speicherportalen Digitalisierung als Änderung des Diskurses in der urbanen Geschichtsschreibung	119
--	-----

Diskussion

Tajták, Ladislav: Notizen zum Werk: Peter Kónya und Koll. <i>Die Geschichte Ungarns (1000–1918)</i>	133
--	-----

KRITIK–GLOSSEN–BIBLIOGRAPHIE–CHRONIK

HISTORICKÝ ČASOPIS

ROČNÍK LXV

Hlavný redaktor:

Dušan Kováč

Redakčná rada:

Jozef Baďurík, Valerián Bystrický, Miloslav Čaplovič, Viliam Čičaj, Vojtech Dangl, Katarína Hradská, Ivan Kameneč, Eva Kowalská, Jozef Leikert, Tünde Lengyelová, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Pavol Petruf, Ján Steinhübel, Dušan Škvarna

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanislaw Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Peter Haslinger (Marburg), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malíř (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Martin Schulze Wessel (München), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná, jazyková a grafická redaktorka:

Miroslava Fabriciusová

ŠTÚDIE

VOJNA O BABENBERSKÉ DEDIČSTVO A ŠTEFAN V.

ANGELIKA HERUCOVÁ

HERUCOVÁ, Angelika. The war over the Babenberg Heritage and Stephen V. *Historický časopis*, 2017, 65, 1, pp. 3-24, Bratislava.

The paper focuses in a wider context on the foreign politics of the Kingdom of Hungary during the reign of Stephen V with an emphasis on his visit to Kraków. It elucidates the situation in Central Europe from the 1250s to 1270s, when Stephen ascended to the throne, as well as the circumstances, which led to the events of his reign. It recounts the causes, aims, course and diplomatic methods of the Hungarian delegation during their visit to Kraków, the role of St Stanislaw in the Polish environment, the reasons for their achievements, and the results of them succeeding in making the Duke of Kraków an ally.

Key words: Kingdom of Hungary. 13th century. Stephen V. St Stanislaw. War of the Babenberg Succession. Přemysl Otakar II.

Uhorský kráľ Štefan V., samostatne vládnucci v rokoch 1270 až 1272, je pokladaný za hybnú silu obnovenia konfliktu známeho ako vojna o babenberské dedičstvo. Tá býva štandardne datovaná od smrti posledného Babenberga Fridricha II. po bitku na Moravskom poli a delená na štyri fázy: 1247 – 1254, 1254 – 1260, 1260 – 1270 a 1270 – 1278.¹ Hlbšou analýzou je možné niektoré jej aspekty prehodnotiť.

Štefan V. počas svojej krátkej vlády ovplyvnil smerovanie Uhorského kráľovstva aj celej strednej Európy.² Jedným z určujúcich momentov bola aj jeho návšteva Krakova a stretnutie s kniežaťom Boleslavom V. Hanblivým v auguste 1270, na ktorú som sa viac zamerala. Kritickou analýzou zachovaných zmienok a komparáciou s porovnateľnými

---

1 Podľa MARSINA, Richard. Přemysl Otakar II. a Uhorsko. In *Folia Historica Bohemica*, 1979, roč. 1, s. 37-65. Pozri aj MIKA, Norbert. *Walka o spadek po Babenbergach 1246 – 1278*. Racibórz : Wydawnictwo WAW, 2008.

2 Obdobie vlády Štefana V. býva viac-menej marginalizované. Porovnaj SOMMER, Peter – TŘEŠTÍK, Dušan – ŽEMLIČKA, Josef et al. *Přemyslovci : Budování českého státu*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2009. ISBN 9788071063520. V tejto práci, ktorá má 880 strán, je Štefan V. spomínaný v jednej vete. Pozri aj ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dejiny kráľovstva Uhorského od počiatku do časov Žigmundových*. Bratislava : Slovart, 2012. ISBN 9788055604077; MARSINA, ref. 1, s. 48-49; ŽEMLIČKA, Josef. *Přemysl Otakar II. : Král na rozhraní věků*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 147-152. ISBN 9788074221187.

udalost'ami som sa pokúsila rámcovo rekonštruovať jej priebeh, symbolický či diplomatický význam a dôsledky, ako aj vysvetliť motiváciu Štefana V. pri následnej obnove bojom s českým kráľom. Vychádzala som pritom z listín uhorskej a českej kráľovskej kancelárie,³ hlavne z mierových zmlúv z roku 1271⁴ a donácií Štefana V.,⁵ ako aj z českých, ríšskych (rakúskych a štajerských) i poľských kroník a letopisov.⁶ V doterajšej staršej⁷ aj novšej⁸ literatúre bola českému kráľovi Přemyslovi Otakarovi II. a vojne o babenberské dedičstvo (málokedy s dôrazom na roky 1270 – 1272) venovaná väčšia pozornosť než uhorskému kráľovi Štefanovi V.

-
- 3 Hlavne listiny v databáze Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Diplomatiikai Levéltár/Diplomatiikai Fényképgyűjtemény [ďalej MNL OL DL/DF], edované WENZEL, Gustav (ed.). *Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus* [ďalej CDC]. Pest – Budapest : Eggenberger Ferdinánd Akadémiai, II/1861; III/1862; VII/1869; XII/1874. FEJÉR, Georgius (ed.). *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* [ďalej CDH]. Buda : b. v., VI/1829; V/1829; VII/5-1841; MARSINA, Richard (ed.). *Codex Diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* [ďalej CDSI]. Bratislava : Obzor, 1987; FRIEDRICH, Gustav (ed.). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Regni Bohemiae II.* [ďalej CDB]. Praha : Typis Aloisii Wiesneri, 1912; BOCZEK, Antonius (ed.). *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae III.* [ďalej CDM]. Olomouc : Typographia Aloisii Skarnitzl, 1841; EMLER, Josef (ed.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II.* [ďalej RBM]. Praha : Typis Gregerianis, 1882; SMÍČIKLAS, Tade (ed.). *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae V.* [ďalej CDRC]. Zagreb : Dioničke tiskare, 1907.
  - 4 CDH V/1, ref. 3, s. 117; RBM II, ref. 3, s. 255-301; CDC III, ref. 3, č. 152, s. 250.
  - 5 Napríklad CDC XII, ref. 3, č. 39, s. 434; CDH V/1, ref. 3, s. 99-102.
  - 6 Hlavne PALACKÝ, František (ed.). *Cosmæ chronicon Boemorum cum continuatoribus.* In *Fontes rerum bohemicarum II.* [ďalej FRB]. Praha : Museum Království Českého, 1874; PERTZ, George H. (ed.). *Hermannii Althensis Annales.* In *Monumenta Germaniae Historica [ďalej MGH] SS XVII.* Hanover : A. Hahnian 1861, s. 381-407; BIELOWSKI, August (ed.). *Monumenta Poloniae Historica* [ďalej MPH]. Lvov : Gubbrynowicz i Schmidt, I/1864, II/1872, III/1878; KĘTRZYŃSKI, Wojciech (ed.). MPH IV. Lvov : Gubbrynowicz i Schmidt, 1884.
  - 7 PALACKÝ, František. *Dějiny národu českého. II./6. – 10.* Praha : Odeon, 1968; ZÁBORSKÝ, ref. 2; CHALOUPECKÝ, Václav. *Uherská politika Přemysla Otakara II.* In *Od pravěku k dnešku : Sborník prací z dějin československých.* Praha : Historický klub, 1930; WŁODARSKI, Bronisław. *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250 – 1306).* Kraków : b. v., 1931; MARSINA, ref. 1, s. 37- 65; ŽEMLIČKA, Jozef. *Století posledních Přemyslovců.* 1. vydanie. Praha : Panorama, 1986.
  - 8 LECHNER, Karl. *Die Babenberger : Markgrafen und Herzoge von Österreich 976 – 1246.* Wien; Köln; Weimar : Böhlau, 1992. ISBN 3205985699; SZÚCS, Jenő. *Az utolsó Árpádok.* Budapest : MTA Történettudományi Intézet, 1993. ISBN 9789633892718; WYROZUMSKI, Jerzy. *Beteiligung polnischer Fürsten am Kampf um das Erbe der Babenberger.* In *Studia Austro-Polonica* 5, Kraków, 1996, s. 7-21; KOSZTOLNYIK, Zoltán J. *Hungary in the Thirteenth Century.* New York : Columbia University Press, 1996. ISBN 088033367; KUZMOVÁ, Stanislava. *Kult svätého Stanislava a Uhorsko.* In *MEDEA*, 1999, roč. 3, s. 51-61; HOMZA, Martin – SROKA, Stanislaw. *Historia Scepusii*, Vol. 1. Bratislava : KSD FIF UK; Kraków : IH UJ, 2009. ISBN 9788096894826; VARGA, Gábor. *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert.* München : Verlag Ungarisches Institut, 2003. ISBN 3929906597; KOMAC, Andrej. *Od mejne grofjije do dezele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju.* Ljubljana : Založba ZRC, 2006. ISBN 9616568442; VANÍČEK, Vratislav. *Velké dějiny zemí Koruny české II.* Praha : Paseka, 2000. ISBN 9788074320330; VANÍČEK, Vratislav. *Velké dějiny zemí Koruny české III.* Praha : Paseka, 2002. ISBN 8071854336; ŽEMLIČKA, ref. 2; SCHEIBELREITER, Georg. *Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren.* Wien a i. : Böhlau, 2010. ISBN 9783205785736; DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Dana – ZELENKA, Jan. *Přemyslovský dvůr : život knížat, králů a rytířů ve středověku.* Praha : Nakladatelství Lidové noviny; Historický ústav AV ČR, 2014. ISBN 9788074222764.

Vojna o babenberské dedičstvo do roku 1260

V prvej polovici 13. storočia vládli vo východnej časti strednej Európy štyri rody:⁹ Babenbergovci v Rakúsku a Štajersku,¹⁰ Přemyslovci v Českých krajinách,¹¹ Piastovci v kniežatstvách necentralizovaného Poľska¹² a Arpádovci v Uhorskom kráľovstve.¹³ V 30. rokoch 13. storočia rakúsky vojvoda Fridrich II. Bojovný vyvolal vojnu s Bavorskom a s uhorským kráľom Belom IV.; český kráľ Václav I. proti nemu zasahoval v Rakúsku s vlastnými záujmami o naddunajské územia.¹⁴ Situáciu si všimli cisár aj pápež, no ich intervencia nemala dlhodobý účinok. Počas mongolského vpádu do Uhorska Fridrich II. využil situáciu, zajaľ suitu utekajúceho Bela IV. a vymohol si od neho okrem iného uhorské pohraničné komitáty.¹⁵ V bojoch o ne 15. júna 1246 v bitke pri Litave Fridrich II. padol. Bol to posledný mužský potomok Babenbergovcov.¹⁶

Vymretím rodu vzniklo v strednej Európe mocenské vákuum. Podľa *Privilegium minus* bol titul rakúskeho vojvodu dedičný v mužskej aj ženskej línii, ale Fridrich bol bezdetný. Mal právo vybrať si svojho následníka, ale nespravil to.¹⁷ Nároky si mohol robiť prípadný manžel Fridrichovej sestry Margaréty, ale aj manžel Gertrúdy, dcéry Fridrichovho zosnulého staršieho brata Henricha.¹⁸ Margaréta bola v tom čase skoro päť rokov vdovou po rímskom kráľovi Henrichovi VII.¹⁹ a najprv sa s ňou nepočítalo. Gertrúda sa tesne po strýkovej smrti vydala za následníka českého trónu Vladislava, ale ten krátko na to v roku 1247 zomrel.²⁰ Cisár aj pápež mohli zasahovať pri výbere nástupcu

9 JOHNSON, Lonnie R. *Central Europe : Enemies, Neighbors, Friends*. Oxford : University Press, 1996, s. 32. ISBN 9780195148251.

10 Rakúsko bolo oddelené od Bavorska v roku 1156 a bolo súčasťou Svätej rímskej ríše s výnimočnými výsadami. LECHNER, ref. 8, s. 155-170.

11 Dedičnosť kráľovského titulu a lénny vzťah k Rímskej ríši mali potvrdený od roku 1212 Zlatou bulou sicílskou. Zlatá bula sicílska. CDB II, ref. 3, č. 96, s. 92-94.

12 Cisár tradične pokladal poľské územie za ríšsku sféru vplyvu. Jednotlivé piastovské kniežatá sa vo vzťahu k nemu líšili od silnej naviazanosti (Sliezska) až po viac-menej emancipované postavenie (Malopoľsko). SZCZUR, Stanisław. *Historia Polski średniowiecze*. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2008. ISBN 8308032729; DVORNÍK, František. *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem*. Praha : Prostor, 2008. ISBN 9788072601950.

13 Roku 1241 si cisár Fridrich II. vymohol od Bela IV. lénnu prisahu výmenou za prísľub pomoci proti Mongolom, ale pápežská kúria ju na Belovu žiadosť (keďže mu nepomohol) vyhlásila za neplatnú. PRAŽÁK, Richard. *Legendy a kroniky koruny uherské*. Praha : Vyšehrad, 1988, s. 298.

14 Podľa niektorých na žiadosť tamojšej nespokojnej šľachty. ŽEMLIČKA, ref. 2, s. 45, 56.

15 VARGA, ref. 8, s. 270. Pozri aj ZÁBORSKÝ, ref. 2, s. 398.

16 LECHNER, ref. 8, s. 291-296.

17 Privilegium minus. APPELT, Heinrich et al. (ed.). MGH DD F I, č. 151, s. 255-260.

18 Henrich zomrel skôr ako ich otec Leopold VI., takže nikdy nevládol. FMG – Austria [online], url:[fmg.ac/Projects/MedLands/AUSTRIA.htm] [cit. 2015-05-10].

19 Synovi cisára Fridricha II. DIENST, Heide. Margarethe von Österreich. In *Neue deutsche Bibliographie*, XVI. [online] Berlin 1990, s. 152-154, url:[www.deutsche-biographie.de/sfz58183.html] [cit. 2015-05-10].

20 FRB II., ref. 6, s. 286. Pápežský dišpenz dostali už koncom roka 1244. V tom čase ešte nešlo o riešenie nástupníckej otázky, dôvodom bola snaha o ukončenie rakúsko-českého konfliktu. FMG – Austria, ref. 18. Kúria tým skrížila plány cisára Fridricha II., ktorý si chcel Gertrúdu zobrať a posilňovala tak svoj vzťah s českým kráľom. ŽEMLIČKA, Josef. *Století posledních Přemyslovců*. 2. vydanie. Praha : Melantrich, 1998, s. 68. ISBN 8070232811.

v Rakúsku a Štajersku,²¹ ibaže sa v tom čase sporili – už v roku 1245 pápež cisára Fridricha II. exkomunikoval.²² Súperenie o babenberské dedičstvo sa zmenilo na súperenie pápeža s cisárom o presadenie svojho kandidáta, keďže ani štajerská a rakúska šľachta nebola v otázke nástupníctva zajedno. Po Vladislavovej smrti pápež Inocent IV. podporil nároky, ktoré si robil uhorský kráľ,²³ ale Gertrúda si s oporou časti domácej šľachty vybrala za manžela Hermana VI. Bádenského.²⁴ Ten sa načas stal právoplatným rakúskym a štajerským vojvodom, lenže v roku 1250 zomrel.²⁵ Smrťou cisára Fridricha II. v tom istom roku začalo interregnum v Svätej rímskej ríši, ktoré skončilo až zvolením Rudolfa Habsburského za rímskeho kráľa v roku 1273.²⁶ Po štyroch rokoch sa situácia vrátila do stavu, ktorý nastal po smrti Fridricha II. Babenberského. Obe uznané dedičky boli slobodné. Vonkajšie vplyvy zo západu zoslabli. Kto získal post vojvodu bolo viac-menej v rukách šľachty a otázkou vojenskej prevahy. Aj keď si určité nádeje robili bavorskí Wittelsbachovci, dynastické meranie síl zostalo medzi Přemyslovcami a Arpádovcami.

Príťažlivosť ovládnutia niekdajších babenberských území zvyšovalo salzburské arcibiskupstvo či ich hospodársky význam – cestné obchodné spojenia a tradičná ťažba soli. Na budúceho vojvodu v rakúskych krajinách prechádzalo *Privilegium minus*.²⁷ Zaručovalo vysoký stupeň suverenity a robilo z neho ríšskeho vazala s veľmi voľnou väzbou na cisára. Cisár Fridrich II. rozšíril *Privilegium minus* aj na Štajersko a pôvodne sa pomýšľalo na povýšenie Rakúska na dedičné kráľovstvo (podobne ako Čechy).²⁸ Ovládnutie území zaručovalo hegemoniu v strednej, respektíve stredovýchodnej Európe. Uhorský kráľ by sa ako rakúsky a štajerský vojvoda stal ríšskym lénnikom a posilnil by svoju mocenskú pozíciu, zachovávajúc suverenitu Uhorska. Český kráľ, ktorý už ríšskym lénnikom bol, by svoj vplyv v ríši výrazne posilnil.

Roku 1251 ovládol Rakúsko vďaka podpore domácej šľachty spoločne s otcom Václavom I. nový následník na český trón moravský markgróf Přemysl Otakar (II.)²⁹ a začal používať titul *dux Austrie et Stirie*.³⁰ Vo februári 1252 si kvôli legitimizácii nárokov v pretrvávajúcom cisárskom interregne, čiže bez súhlasu cisára, a bez pápežského dišpenzu vzal za manželku o viac než dvadsať rokov staršiu Margarétu.³¹ V tom čase sa

21 JOHNSON, ref. 9, s. 33-34.

22 OTT, Michael. Pope Innocent IV. In *Catholic Encyclopedia* (1913) [online] – url:[en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Pope_Innocent_IV] [cit. 2015-05-10].

23 MARSINA, ref. 1, s. 40-41.

24 VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III.*, ref. 8, s. 37.

25 FMG –Austria, ref. 18.

26 Cisárom sa stal až Henrich VII. Luxemburský (1312). Niektorí pokladajú už exkomunikáciu Fridricha v roku 1245 za začiatok bezvládia. HÄGERMANN, D. Interregnum. In BRETSCHER-GIESINGER, Charlotte – MEIER, Thomas (eds.). *Lexikon des Mittelalters* [ďalej LexMA] [CD-ROM] Stuttgart 2000. ISBN 3476018199.

27 MARSINA, ref. 1, s. 40-41.

28 Fridrich II. si chcel zobrať za ženu Gertrúdu Babenberskú a povýšiť Rakúsko na kráľovstvo, ale Gertrúda sa odmietla vydať za exkomunikovaného cisára. LECHNER, ref. 8, s. 286-290.

29 VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III.*, ref. 8, s. 36; ŽEMLIČKA, ref. 2, s. 45-47.

30 CDM III, ref. 3, č. 171, s. 144.

31 ŽEMLIČKA, ref. 2, s. 46. Pápežský dišpenz dostali neskôr. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české*

Gertrúda s podporou juhoštajerskej šľachty³² obrátila na Bela IV., čím mu umožnila nárokovať si tieto územia. Uhorský kráľ v roku 1252 sprostredkoval jej sobáš s Romanom Danielovičom, synom haličského kniežaťa,³³ ktorý tiež začal používať titul vojvodu, a tak vypukla vojna.³⁴ Uhorské vojsko zaútočilo na Rakúsko a Moravu s podporou poľsko-haličských oddielov aj Bavorov. Napriek obrovskej vojenskej sile sa pokus o získanie prevahy nepodaril. V Rakúsku nemali domácu podporu a uhorský záujem o Štajersko sa krížil s bavorským.³⁵ Roman Haličský sa cítil oklamáný a vrátil sa domov.³⁶ Roku 1254 uzavreli uhorský a český³⁷ kráľ kompromisný mier sprostredkovaný pápežským legátom Velaskom.³⁸ Pri rokovaníach upravili dedičské nároky oboch Babenbergovien. Uhorský kráľ so svojimi dedičmi získal Štajersko prostredníctvom Gertrúdy, ktorá sa vzdala Rakúska. Český kráľ získal Rakúsko s hranicou posunutou na juh a Margaréta sa vzdala nárokov na Štajersko.³⁹

Nástupnícke právo v Štajersku stanovovala *Georgenberger Handfeste* z roku 1186. Na jej základe vznikla rakúsko-štajerská personálna únia. Jej druhé ustanovenie *expresis verbis* hovorilo, že kto vládne Rakúsku, má vládnuť aj Štajersku.⁴⁰ Na Štajersko sa vzťahovalo aj *Privilegium minus*. To, rovnako ako *Georgenberger Handfeste*, umožňovalo dedenie aj po praslici.⁴¹ Gertrúdiným manželom bol stále Roman Haličský, aj keď jeho šance uplatniť sa boli od začiatku nereálne. Časť štajerskej šľachty ešte pred rokom 1252 podporila nároky Přemysla Otakara II.⁴² a väčšina mala majetky aj v Rakúsku, čiže

---

III., ref. 8, s. 52.

- 32 Hlavne „z povodia riek smerujúcich do Uhorska“. VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 47.
- 33 HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 152-153. Jeho starší brat Lev bol ženatý s Belovou dcérou Konštanciou. Podľa letopisu uhorský kráľ prisľúbil Romanovi zisk nemeckej zeme. KOMENDOVÁ, Jitka (ed.). *Haličsko-volyňský letopis* [ďalej HVL]. Praha : Argo, 2010, s. 84-85, 90. ISBN 9788025701874
- 34 Rok začiatku vojny o babenberské dedičstvo sa uvádza 1246, teda hneď po smrti Fridricha Babenberského (15. 6.). O vojne sa *de facto* dá hovoriť až od tohto momentu.
- 35 VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 46-55.
- 36 HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 152. Podľa HVL Roman zostal s manželkou zradený vierolomným uhorským kráľom v obklúčenom hrade (blízko Viedne) a kňažná Gertrúda ho poslala za jeho otcom, pravdepodobne po pomoc. Roman sa na západ už nikdy nevrátil. HVL, ref. 33, s. 97-98. Datovanie v letopise je sporné. Časť historikov interpretuje rozpad manželstva a odchod haličského princa domov ako následok uzavretia zmluvy (HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 152) a časť uzavretie zmluvy ako čiastočný následok straty východnej podpory (VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 54).
- 37 V tom čase už Václav I. nežil a českým kráľom bol Přemysl Otakar II.
- 38 MARSINA, ref. 1, s. 41-42.
- 39 RBM II, ref. 3, č. 24, s. 12.
- 40 *Georgenberger Handfeste*, Steiermärkischen Landesarchiv, [online] – url:[www.landesarchiv.steiermark.at/cms/beitrag/12113758/113466614/] [cit. 2015-05-12]. Pozri aj SPREITZHOFFER, Karl. *Georgenberger Handfeste : Entstehung und Folgen der ersten Verfassungsurkunde der Steiermark*. Graz a i. : Verlag Styria, 1986. ISBN 3222116814.
- 41 V *Georgenberger Handfeste* sa v 3. bode uvádza, že v prípade, ak vojvoda nemá syna, vyššia šľachta (*Ministerialen*) sa môže obrátiť na koho chce. Predpokladá sa, že ide o sekundárne dopísaný bod niekedy po roku 1250. *Georgenberger Handfeste*, ref. 40.
- 42 Napríklad krajinský pisár Witigo a časť šľachty na čele s Ulrichom z Pfannbergu a Ulrichom z Liechtensteinu či niektoré štajerské mestá. VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 44.

podliehala i rakúskemu vojvodovi.⁴³ Previazanosť oboch krajín a len čiastočná podpora miestnej nobility oslabovali uhorské postavenie a dávali tušiť neudržateľnosť vyjednaného stavu.⁴⁴

Tu sa prvýkrát objavuje Štefan V. Údaje o tom, kto spravoval Štajersko za Uhorsko medzi rokmi 1254 a 1260, sa v literatúre rôznia. Niektorí uvádzajú, že po uzavretí mieru Belo IV. udelil získaný titul štajerského vojvodu svojmu najstaršiemu synovi.⁴⁵ Štefan mal v tom čase približne štrnásť rokov. Za správcu Štajerska bol však pravdepodobne najprv menovaný slavónsky bán Štefan Gutkeleth, jeden z arbitrov za Uhorsko na mierových rokovaníach.⁴⁶ V listinách je do roku 1257 titulovaný ako *Capitaneus Stiriae/Styriae*⁴⁷ (nikdy nie *dux*) a po tomto dátume sa už v súvislosti so Štajerskom v zachovaných diplomatických prameňoch nespomína. Podľa Záborského bol len pomocníkom Štefana V.⁴⁸ Tento názor reflektujú aj niektoré súčasné práce.⁴⁹ V rokoch 1256 a 1257 však niekoľkokrát použil titul *dux Stiriae/Styriae* sám Belo IV.⁵⁰ Až od roku 1257, keď ma Štefan V. takmer osemnásť rokov, bol titulovaný *Dei gratia Rex, primogenitus illustris regis Ungariae, et Dux Stiriae*.⁵¹ V tom čase sa už *dux* v Belovej titulature nevyskytuje. Podľa všetkého začal teda jeho syn v Štajersku pôsobiť v roku 1257.⁵² Tesne predtým ho kráľ spravil sedmohradským vojvodom.⁵³ Sídlom Štefanovho dvora sa stalo dolnoštajerské mesto Ptuj, kde s ním žila aj jeho manželka Alžbeta Kumánska.⁵⁴

V Salzburgu vtedy pretrvával spor o post arcibiskupa, ktorého účastníkom bol český kráľ a do ktorého bol následne zatiahnutý aj Štefan V. Pôvodne bol arcibiskupom Filip Sponheimský, najmladší brat korutánskeho vojvodu Ulricha III. a bratranec Přemysla

43 Ibid., s. 55.

44 MARSINA, ref. 1, s. 43. Podľa autora minimálne česká strana pokladala usporiadanie za dočasné.

45 Napríklad PALACKÝ, ref. 6, s. 21-22; ZÁBORSKÝ, ref. 2, s. 408-412.

46 VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 55; MIKA, ref. 1, s. 55.

47 CDH IV/2, ref. 3, s. 285, 348-350, 438-439; CDC II, ref. 3, č. 167, s. 254; CDC VII, ref. 3, č. 282, s. 396-398 a i.

48 ZÁBORSKÝ, ref. 2, s. 411. V tom čase mal Štefan pätnásť rokov. KRISTÓ, Gyula (ed.). *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest : Akadémia Kiadó 1994, s. 294. ISBN 9630567229.

49 HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 152; BAČOVÁ, Jana. *Uhorsko-poľsko-ruské vzťahy v kontexte vojny o babenberské dedičstvo*. Diplomová práca. Bratislava : FiF UK, 2007, s. 14.

50 CDH IV/2, ref. 3, s. 371-372, 394-395, 448.

51 Ibid., s. 435. Štefan bol korunovaný už v roku 1246 a odvtedy užíval aj kráľovský titul. CDH IV/1, ref. 3, s. 405.

52 Zmenu v uhorskej správe Štajerska vyvolalo šľachtické povstanie proti Štefanovi Gutkelethovi, ktoré vypuklo na prelome rokov 1257/1258. Ioannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum. In SCHNEIDER, Fedor (ed.). *MGH SS rer. Germ. Hanover, Lipsko* : A. Hahnian, 1909, s. 156-157. Pozri aj MIKA, ref. 1, s. 57; VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 80-81; SĂLĂGEAN, Tudor. Romanian Society in the Early Middle Ages (9th – 14th century). In POP, Ioan Aurel – BOLOVAN, Ioan. *History of Romania*. Cluj-Napoca : Romanian Cultural Institute, 2006, s. 176-177. ISBN 9789737784124; ZÁBORSKÝ, ref. 2, s. 411; ENGEL, Pal et al. *Realm of St. Stephen : A History of Medieval Hungary, 895 – 1526*. London; New York : I. B. Tauris, 2001, s. 106. ISBN 9781860640612.

53 CDH IV/2, ref. 3, s. 435. Podľa interpretácie T. Sălăgeana Belo dosadil syna do Sedmohradska za účelom jeho obnovy, čo bolo prerušené práve Štefanovým dočasným odchodom do Štajerska. SĂLĂGEAN, ref. 49, s. 176-177.

54 FRB II., ref. 3, s. 311.

Otakara II.⁵⁵ Na post arcibiskupa ho vďaka svojmu vplyvu dosadil práve český kráľ. Tamojšia kapitula mala voči jeho výstrednému správaniu výhrady. Vrcholom bola sprenevera peňazí a Filipova nechota prijať kňazské svätenie. Roku 1256 ho zosadili a na jeho miesto zvolili seckauského biskupa Ulricha I.,⁵⁶ ktorý bol pri neúspešnom obliehaní Salzburgu v roku 1258 zajatý. Nový arcibiskup žiadal od Štefana V. vojenskú pomoc pri svojom presadzovaní sa. Mladý štajerský vojvoda ho podporil. Roku 1259 Štefan vpadol s vojskom do Korutánska,⁵⁷ kde vládli Sponheimovci. Přemysl Otakar II. zareagoval podporením protiuhorského odboja v Štajersku. Nespokojná štajerská šľachta získala podporu aj z napadnutého Korutánska⁵⁸ a Štefana zosadili. Uhorská aj česká strana to pokladala za porušenie dohody z roku 1254. Opätovný konflikt ukončila porážka uhorského spojeneckého vojska v bitke pri Kressenbrunne v júli 1260.⁵⁹ Přemysl Otakar II. spolu s Belom IV. v septembri nasledujúceho roku uzavreli mier, ktorým česká strana získala Štajersko.⁶⁰ Od tohto momentu Přemysl Otakar II. vládol v celej niekdajšej babenberskej doméne. Na potvrdenie mieru si v roku 1261 zobral Belovu vnučku Kunigundu⁶¹ a mladší syn Bela IV. Belo sa oženil s jeho neterou a dcérou brandenburského markgrófa Ota III. Kunigundou.⁶² Na to, aby to mohol urobiť, sa najskôr rozviedol so svojou prvou manželkou Margarétou, čím zrušil svoju väzbu na Babenbergovcov. Keďže to jeho nároky na Rakúsko ani Štajersko nijak neohrozilo, je jasné, že sa legálnosť držby niekdajších babenberských území už v tomto období neodvíjala od prepojenia s týmto rodom – nárok českého kráľa nevyplýval z práva dedič.

Belo IV. versus Štefan V.

Po uzavretí mieru s českým kráľom sa Štefan V. vrátil na post vojvodu do Sedmohradska. Uhorská zahraničná politika sa preorientovala na Bulharsko. Ešte v 50. rokoch Belo IV. spravil bánom Mačvy svojho zaťa Rastislava Černigovského, otca budúcej manželky českého kráľa.⁶³ Rastislavova účasť v bitke pri Kressenbrunne mala za následok, že jeho v tom čase relatívne nechránené panstvo obsadil bulharský cár Konštantín Tich z rodu Asenovcov.⁶⁴ Roku 1260 preto uhorské vojsko pod Štefanovým vedením zaútočilo na

55 FMG – Austria, ref. 18.

56 ŽEMLIČKA, ref. 20, s. 155-157.

57 RITTER, August (ed.). *Monumenta historica Ducatus Carinthiae IV/1*. [ďalej MC]. Klagenfurt : Kleinmayr, 1906, č. 2705, s. 543-544.

58 Ibid. FRB II, ref. 3, s. 310. Pozri aj VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III.*, ref. 8, s. 80; KOMAC, ref. 8, s. 169.

59 FRB II., ref. 3, s. 310-313.

60 Originál mierových listín sa nezachoval. Jediný záznam, odpis listu Přemysla Otakara pápežovi Alexandrovi IV., pochádza z *Pokračovatelů Kosmových* – FRB II, ref. 3, s. 317-319, odkiaľ ho prebral Emler – RBM II, ref. 3, č. 271, s. 103-104.

61 WERTNER, Mór. *Az Árpádok családi történte*. Nagybeckerek (Veliki Bečkerek) : Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, 1892, s. 470. Pozri aj FMG – Hungary [online], url:[fmg. ac/Projects/MedLands/HUNGARY.htm] [cit. 2015-05-20].

62 Ibid, s. 495.

63 FINE, John van Antwerp. *The Late Medieval Balkans : A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Michigan : University of Michigan Press, 1994, s. 159. ISBN 9780472081493.

64 Ibid., s. 173-174.

Bulharsko a získalo územia až po cárske Trnovo. Rastislav začal v roku 1261 používať titul bulharského cára.⁶⁵ Krátko nato, v roku 1262, zomrel.

V rovnakom čase sa Štefan V. postavil proti Belovi IV.⁶⁶ Predpokladá sa, že vystúpil proti otcovi, lebo na rozdiel od neho chcel pokračovať v bojoch o Štajersko s Přemyslom Otakarom II. a snažil sa posilniť vlastnú pozíciu.⁶⁷ Belo IV. však po mongolskom vpáde rezignoval na obnovu Sedmohradska a budoval obrannú líniu pre prípad ďalšieho vpádu až na Dunaji. Sedmohradská šľachta bola po skoro dvoch desaťročiach zanedbávania pravdepodobne na pokraji vzbury. Strata Štajerska bola čiastočne, ak nie úplne, Štefanovou vinou. On sa zapojil do konfliktu, ktorý obnovil vojnu; a pri Kressenbrunne viedol oddiely, ktoré predčasne zaútočili, a preto Uhri prehrali. Do prostredia naladeného proti Belovi IV. sa dostal v čase, keď bol jeho vzťah s otcom nevyhnutne narušený. Štefan V. je v rumunskej historiografii vyzdvihovaný za reformy a obnovu zničeného vojvodstva po roku 1260.⁶⁸ Belo IV. tiež posilňoval na Štefanov úkor pozíciu svojho mladšieho syna Bela, keď podľa niektorých tvrdení na neho presunul Slavónsko, Dalmáciu a Chorvátsko.⁶⁹

Roku 1262 si Štefan od otca vojensky vynútil ústupky potvrdené dohodou v Bratislave.⁷⁰ Začal užívať titul *Junior rex*, vďaka manželstvu s Alžbetou titul *dominus Cumanorum*⁷¹ a kráľ mu „udelil“ správu nad východnou polovicou krajiny (Sedmohradskom). No ku skutočnému zmiereniu nedošlo. Belo IV. pokračoval v posilňovaní pozície Bela ml. Roku 1263 mu zveril „*Bratislavu, Nitru, Mošon a Šopron*“⁷² a následne aj „*Baraňský, Šomodský, Sálsky (Zaliansky) a Vášsky komitát, ako aj vodné zdroje k tomu prislúchajúce*“.⁷³

Súperenie so Štefanom podnecované šľachtou, ktorá využívala situáciu, vyvrcholilo v roku 1264 ťažením Bela IV. do Sedmohradska, porazeným počas obliehania dnešného mesta Codlea. V marci nasledujúceho roku viedol Štefan úspešný protiútok. Víťazstvom v bitke pri Isaszegu udržal pôvodnú dohodu, čo potvrdili v roku 1266 novozatvoreným mierom.⁷⁴ Vo svojej časti kráľovstva Štefan V. vládol ako samostatný kráľ s vlastnou kanceláriou. Vydával donácie, robil reformy a viedol aj vlastnú zahraničnú politiku.

65 Ibid., s. 174.

66 FINE, ref. 63, s. 174.

67 ENGEL, ref. 52, s. 106.

68 SĀLĀGEAN, ref. 52, s. 175-177.

69 FINE, ref. 63, s. 175.

70 CDH IV/3, ref. 3, s. 70-78.

71 KRISTÓ, ref. 48, s. 294. Prvé listiny, v ktorých sa Štefan tituluje ako mladší kráľ sú už z roku 1260. CDH IV/3, ref. 3, s. 23.

72 CDC III, ref. 3, č. 43, s. 64: „...*quod de Nitra, de Posenio, de Musun et de Suprunio ... ea tibi donavit*“.

73 Ibid., č. 44, s. 65: „...*cum Ducatu Sclavonie ac de Olcha, de Bragna, Symigio, Sala et Ferreo Castris, nec non salibus aquaticis ad Ducatum ipsum spectantibus*...“ Štefanov mladší brat Belo zomrel v roku 1269, čím údajné snahy Bela IV. zlyhali. Václav Chaloupecký ich interpretuje ako pokus dosadiť Bela ml. na uhorský trón. CHALOUPECKÝ, ref. 7, s. 144. Štefan bol však už od roku 1246 právoplatne korunovaný. CDH IV/1, ref. 3, s. 405.

74 ENGEL, ref. 52, s. 106-107. K uzavretiu mieru: ZUPKA, Dušan. Rex eris, si recte facias: si non facias, non eris. Panovnícka moc a jej reprezentácia v stredovekej strednej Európe (10. – 13. storočie). In *Forum Historiae*, 2014, roč. 8, č. 2, s. 220. ISSN 1337-6861.

Roku 1269 uzavrel spojenectvo so sicílskym kráľom Karolom I. z Anjou. Ten sa pokúšal o dynastické prepojenie s Přemyslovcami, ale na českom dvore jeho ponuku zamietli.⁷⁵ Zmluvami zo 14. a 15. septembra 1269, ešte za života Bela IV. a proti jeho politike, Štefan V. spečatil dohodu o vzájomných sobášoch s Anjouovcami.⁷⁶ Na ich základe si rok na to Ladislav (IV.) vzal za manželku dcéru Karola I. Izabelu, ktorá v Uhorsku prijala meno Alžbeta a Štefanova dcéra Mária sa vydala za Karolovho syna Karola (II.).⁷⁷ Štefan tým získal protičesky naladeného spojenca, ktorý mal veľký vplyv na pápežský štát.⁷⁸

Nástup Štefana V. na trón

Belo IV. zomrel 3. mája 1270 ako šesťdesiatštyriročný.⁷⁹ Vláda Štefana V. začala následnou masívnou zradou časti šľachty, ktorá v posledných rokoch podporovala starého kráľa. Predpokladali, že po Belovej smrti im hrozia represálie a ušli do Čiech. Zachoval sa neautentický list Bela IV. Přemyslovi Otakarovi II.,⁸⁰ v ktorom ho prosil, aby jeho verným poskytol útočisko na svojom dvore.⁸¹ Medzi inými ušli hlavne Štefanova sestra princezná Anna Mačvianska a Kőszegiovci.⁸² Roku 1270 Henrich II. a jeho synovia držali pásmo hradov na západnej hranici Uhorska, siahajúce z naddunajského priestoru až do Slavónska. Kontrolu nad nimi si udržali, takže ich útekom bola značne oslabená bezpečnosť kráľovstva.⁸³ Princezná Anna, svokra českého kráľa, zobrala so sebou do Prahy uhorský kráľovský poklad. Jeho súčasťou možno boli aj uhorské korunovačné klenoty.⁸⁴

75 Přemyslova dcéra Kunigunda, o ktorú sa Karol pre svojho syna uchádzal, už bola zasnúbená. MARSINA, ref. 1, s. 47.

76 CDH IV/3, ref. 3, s. 508-509; CDH V/1, ref. 3, s. 10.

77 FMG – Hungary, ref. 61.

78 SLADEN, Douglas et al. *The Secrets of the Vatican*. London : Hurst and Blackett, 1907. s. 48-50.

79 WERTNER, ref. 61, s. 458.

80 List bol s inými objavený vo Viedenskej knižnici v listári kráľovnej Kunigundy a v listári Henricha z Isernie. Rozbor NOVÁK, Jan B. *Kritika listáře královny Kunhuty*. Praha : vl. nákl, 1906 a CHALOUPECKÝ, ref. 7, s. 151; doložil, že ide o písarske slohové cvičenia a listy je možné vnímať ako naratívne pramene.

81 CDC III, ref. 3, č. 134, s. 205; č. 152, s. 255-256; CDH V/1, ref. 3, s. 113-127.

82 DOPSCH, Heinz. Die Hengstburg, Wildon und die Herkunft der Grafen von Güssing. In DIENST, Heide (ed.). *Die Güssinger*. Eisenstadt : Burgenländisches Landesmuseum, 1989, s. 185-196. ISBN 3854051050; RATZ, Alfred. Die Bedeutung der Grafen von Güssing-Güns für den pannonischen Raum. In *Ibid.*, s. 37-58. Henrich (II.) Kőszeg (Kysek/Güssing), zakladateľ kőszegiovskej vetvy héderovského rodu, bol jedným z Belových najvernejších.

83 Podľa neskoršej mierovej listiny išlo o neidentifikovaný Farkašov hrad na Záhorí, hrad Kőszeg, hrady Bernstein a Schlaining v Burgenlande Güssing/Pinkakertes, hrad Neuhaus am Klausenbach alebo inak Vasdobra v dnešnom Rakúsku, hrad Štrigova/Stridóvár v Chorvátsku a akýsi hrad Rov, ktorý sa nachádzal v Zalijskom komitáte. CDH V/1, ref. 3, s. 117; RBM II, ref. 3, č. 753, s. 295-301; CDC III, ref. 3, č. 152, s. 250. Pozri aj FÜGEDİ, Erik. *Vár és társadalom a 13. – 14. századi Magyarországon*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1977, s. 31. ISBN 9789630511520.

84 CDC III, ref. 3, č. 152, s. 255; TÓTH, Endre – SZELÉNYI, Károly. *The Holy Crown of Hungary, Kings and Coronations*. Budapest : Hungarian National Museum, 1999, s. 9-11; spochybňuje, že išlo skutočne o svätostefanskú korunu. Štefan sa s manželkou Alžbetou Kumánskou nechal po Belovej smrti korunovať. CDC XII, ref. 3, č. 39, s. 42; CDH V/1, ref. 2, s. 99-102 – „*post coronacionem eciam nostram*“. Pozri aj WALTER, Christopher. [review] Deér (Josef), Die heilige Krone Ungarns. In *Revue des études byzantines* 26, Paríž 1968/1, s. 411-412; ZSOLDOS, Attila. *A Szent Korona. A korona a történelemben és a*

Jednou z prvých doložených reakcií nového kráľa na vzniknutú situáciu bolo, že menej ako tri mesiace po svojom nástupe na trón šiel so suitou do Krakova. Návštevou Krakova Štefan V. nadviazal na politiku svojho otca, ktorý vybudoval tzv. severnú koalíciu, systém spojenectiev s poľskými kniežatami prostredníctvom sobášov.⁸⁵ Koalícia zaťov Bela IV. mala pôvodne zabrániť opakovaniu mongolského plienenia. Dohodnutá spojenecká pomoc sa presunula na konflikt s českým kráľom. Všetci Belovi spojenci poskytlí priamu vojenskú pomoc Uhorsku počas bojov v rokoch 1252 – 1254 a dostavili sa aj ku Kressenbrunnu v júli 1260.⁸⁶

V čase Štefanovho nástupu na trón Přemysl Otakar II. neustále rozširoval svoju moc. Ovládal územia pozdĺž celej západnej hranice Uhorska. Okrem Rakúska a Štajerska vládol aj Korutánsku a Kraňsku, ktoré získal po smrti Ulricha III. Sponheimského v októbri 1269. Jeho dedičom sa stal na základe zmluvy z decembra 1268.⁸⁷ Tým došlo k vydedeniu Ulrichovho mladšieho brata Filipa, odvolaného salzburského arcibiskupa, (čím si „vyrobil“ ďalšieho nepriateľa).⁸⁸ Zároveň prichýlil Štefanových odporcov. Zradu Belovi vernej šľachty Štefan veľmi zdôrazňoval v donácii severínskeho bánovi Vavrincovi z roku 1271.⁸⁹

Posúvaním hranice přemyslovského panstva na juh bolo Uhorské kráľovstvo ohrozené a po smrti Bela IV. prišlo o vplyvné postavenie v Poľsku, ktoré vyplývalo prevaž-

---

nemzeti hagyományban [online] – url:[www.historia.hu/archivum/2000/000506zsoldos_szent.htm] [cit. 2015-05-15]. Zároveň sa tohto pokladu za seba a svojich potomkov vzdal v neskôr uzavretej mierovej zmluve. Držba kráľovskej koruny súvisela s legitimitou vlády v kráľovstve a bolo by zvláštne, ak by sa kráľ vzdal nárokov na ňu. CDC III, ref. 2, č. 152, s. 255; ZUPKA, Dušan. *Rituály a symbolická komunikácia v stredovekej strednej Európe (Arpádovské Uhorsko 1000 – 1301)*. Prešov : FiF UK, KVD, 2011, s. 38-61. ISBN 9788071658528. Formulácie z listín *kráľovský poklad* a hlavne *kráľovské insígnie* zasvedčia o opaku. Pri vymenovávaní predmetov býva koruna kladená na prvé miesto a na jednu úroveň s pokladom. CDC III, ref. 3, č. 152, s. 255.

85 Vládu Bela IV. spravidal strach z mongolského vpádu. Obavy vznikli už po víťazstve Mongolov v bitke pri rieke Kalka v roku 1223. Belo začal s prvými protiopatreniami hneď po nástupe na trón v roku 1235. Ich vpádu v roku 1241 sa mu nepodarilo zabrániť, no po ich odchode sa snažil opakovaniu situácie zabrániť napr. uzatváraním spojenectiev. HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 149-151.

86 Ibid., s. 151-153. FRB II, ref. 3, s. 316.

87 MC IV/2, ref. 57, č. 2988, s. 699-700.

88 KOMAC, ref. 8, s. 225. Filip Sponheimský sa uchádzal o uvoľnený post akvilejského patriarchu (Gregorio z Montelonga zomrel mesiac predtým, 8. septembra 1269) ako náhradu za vynechanie z dedičstva. Přemysl Otakar jeho plán podporil, vďaka čomu sa Filip stal, stále bez kňazského svätenia a bez súhlasu pápeža, keďže trvala sedisvakancia, 23. septembra akvilejským patriarchom. Aj keď mali byť okolnosti nástupníctva jasné, Filip začal po bratovej smrti presadzovať svoje nároky na Korutánsko pomocou falošných listín a svedectiev, a prehlásil sa za vojvodu. Přemysl Otakar II. mal podporu šľachty. V januári 1270 prijal titul korutánskeho vojvodu a pána Kraňska. VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 124; MARSINA, ref. 1, s. 48; ŽEMLIČKA, ref. 1, s. 142. KOMAC, ref. 8, s. 224-232. Podľa všetkého situáciu skomplikovala vdova po Ulrichovi Agnesa Badenská, Gertrúdína staršia dcéra z druhého manželstva. Tá mala odkázať svoje dedičstvo uhorskému kráľovi. MARSINA, ref. 1, s. 48. Korutánsko nebolo dedičné vojvodstvo ako Rakúsko a Štajersko. Uhorskému kráľovi tým pravdepodobne neposunula nároky na vojvodcovský titul; proti hypotéze, že si Štefan robil nároky na toto územie svedčí aj jeho spojenectvo s (bez)nádejným vojvodom Filipom Sponheimským. CDH VII/5, ref. 3, č. 238, s. 375-376; CDC III, ref. 3, č. 152, s. 248-256; CDH V/1, s. 113-127.

89 CDC XII, ref. 3, č. 369, s. 434; CDH V/1, ref. 3 s. 99-102.

ne z Belových osobných väzieb. Štefanova motivácia na rozpútanie vojny s Přemyslom Otakárom II. býva pripisovaná tomu, že celkovo staval politiku na odpore voči vládnucemu Přemyslovcovi,⁹⁰ jeho predsavzatiu odčiniť Kressenbrunn,⁹¹ „porátať sa“ s českým kráľom a pomstiť sa⁹² – inými slovami obnoviť vojnu o babenberské dedičstvo a pokúsiť sa ho získať. Štefanov údajný formálny nárok na územia Korutánska a Kraňska býva tiež používaný na vysvetlenie rozpútania vojny.⁹³

Dôvodom mohol však byť hlavne nesúhlas s rozširovaním moci českého kráľa, ktoré dostávalo Uhorské kráľovstvo do „obklúčenia“. Voči expanzii a politike Přemysla Otakara II. existovala opozícia vo všetkých krajinách, kde presadzoval svoju moc, alebo v ich blízkom okolí, snáď iba s výnimkou Rakúska.⁹⁴ V Štajersku sa prejavila nespokojnosť tamojšej šľachty v priebehu roku 1268. Přemysl Otakar II. obvinil jej časť zo zrady a došlo k viacerým represáliám.⁹⁵ Poľské kniežatá si pohneval, keď sa v zime na prelome rokov 1267 a 1268 vydal na križiacku výpravu do Pruska,⁹⁶ a cestou „útočil na kresťanov nie pohanov“.⁹⁷ V tomto mu pomohol príchod jeho svokry uhorskej princeznej Anny do Prahy. Přemysl Otakar tým posilnil svoje prepojenie na Malopoľsko. Českou kráľovnou bola v tom čase spomínaná Annina dcéra Kunigunda, jej ďalšia dcéra Gryfina bola manželkou sieradského kniežaťa Leška Čierneho, adoptívneho dediča a obľúbenca krakovského kniežaťa Boleslava V., ktorého manželka bola Annina sestra (sv.) Kunigunda.⁹⁸

Z dnešného pohľadu je jasné, že český kráľ bol v tom čase hegemónom v tomto priestore a Štefanovo kráľovstvo stálo po desiatich rokoch vnútorných bojov na začiatku šľachtickej anarchie. Nemalo na to, aby si mohlo merať sily s *kráľom železným a zlatým*. Nakoľko sa to tak javilo v roku 1270, je otázne.

Aj kvôli Štefanovmu zlému vzťahu s otcom sa Belovi spojenci nemuseli postaviť na stranu nového kráľa. Zdá sa, že hlavným účelom cesty do Krakova bolo zistiť, či by v prípade vojnového konfliktu s Čechmi bolo možné obnoviť severnú koalíciu Bela IV. alebo aspoň zabezpečiť, aby nedošlo k uzavretiu protiuhorskeho spojenectva. Ústrednou

90 VANÍČEK, ref. 8, s. 129.

91 ŽEMLIČKA, ref. 20, s. 121.

92 ZÁBORSKÝ, ref. 2, s. 434-435.

93 MARSINA, ref. 1, s. 48.

94 Odboj Filipa Sponheimského v Korutánsku a Kraňsku – KOMAC, ref. 8, s. 227-228; povstanie v Štajersku – VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III.*, ref. 8, s. 119-121, negatívny postoj, ktorý mali voči Přemyslovmu posilňovaniu pozície v Sliezsku, kde bol regentom, viaceré poľské kniežatá.

95 V rámci represálií bola vyhostená aj Gertrúda. Jej mladšia dcéra Mária z manželstva s Romanom si niekedy v tom čase zobrala uhorského šľachtica Joachima, syna slavónskeho bána Štefana, ktorý bol v 50. rokoch 13. storočia štajerským kapitánom. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III.*, ref. 8, s. 119-121; MIKA, ref. 1, s. 82, datuje sobáš do rokov 1270 – 1272.

96 Cez tamojšie močaristé oblasti sa dalo s vojskom prejsť len keď boli zamrznuté. Pre odmák sa museli vrátiť skôr, než plánovali. ŽEMLIČKA, ref. 6, s. 130. Na výpravu vyzval pápež (JOHNSON, ref. 8, s. 34), ale došlo len k zhoršeniu vzťahu medzi ním a českým kráľom. ŽEMLIČKA, ref. 7, s. 130.

97 Rocznik krótkiego dopełnienia. In MPH II, ref. 6, s. 782-816: „1268. Rex Bohemie Prussiam intrat Christianos non paganos devastat.“ Rocznik kapitulny Krakowski. In MPH II, ref. 6, s. 812: „Unde idem dux cum ipso rege discordavit.“ ŽEMLIČKA, ref. 20, s. 177-178.

98 Sobáš Leška Čierneho s Gryfinou sprostredkoval jej starý otec Belo IV. v roku 1268. Javilo sa to ako upevňovanie poľsko-uhorského spojenectva, no v skutočnosti tým upevnili česko-poľské vzťahy, keďže z českého kráľa a budúceho krakovského kniežaťa spravili švagrov.

postavou koalície bol od začiatku Boleslav V. Hanblivý, manžel Belovej dcéry (sv.) Kunigundy. Ich sobáš bol dohodnutý už v roku 1239, keď bol Boleslav len sandomierskym kniežaťom. Roku 1243 získal vďaka uhorskej vojenskej pomoci krakovský kniežací stolec.⁹⁹

Ďalším členom pôvodnej koalície bol už zmieneny Rastislav Černigovský, od roku 1243 manžel Belovej dcéry Anny.¹⁰⁰ Rastislav sa pôvodne snažil o Haličské kniežatstvo. Napriek podpore z Malopoľska (Krakova) a z Uhorska ho jeho sok Daniel Romanovič porazil. Keďže Halič bol z hľadiska obrany Uhorska strategicky dôležitý, Belo dohodol spojenectvo s Danielom. Roku 1251 si uhorská princezná Konštancia zobrala Danielovho syna Leva a Rastislavovi udelil Mačvu.¹⁰¹ Rok predtým sa uskutočnil sobáš Belovej dcéry Alžbety a kniežaťa Henricha (dolno)Bavorského a v roku 1256 sa ďalšia z jeho dcér (bl.) Iolanta (Helena) vydala za veľkopoľské knieža Boleslava Pobožného,¹⁰² ktorí koalíciu dotvárali.

Roku 1270 už Daniel a Rastislav nežili. Potenciálnymi spojencami teda boli Boleslav V. Hanblivý, Boleslav Pobožný, Danielovi synovia Lev a Mstislav¹⁰³ a Henrich, okrem Mstislava, všetko Štefanovi švagrovia. Keďže Štefan navštívil len Krakov, ďalšiu koordináciu koalíciej spolupráce musel zabezpečiť krakovský knieža so (sv.) Kunigundou.¹⁰⁴ Na to ho však Štefan musel najprv získať na svoju stranu.

Visitare limina sancti Stanislai

Štefan V. so svojou sítou prišiel do Krakova okolo 26. augusta 1270.¹⁰⁵ Záznam o priebehu návštevy sa zachoval v *Letopise krakovských františkánov* z konca 13. storočia,¹⁰⁶ v *Letopise krakovskej kapituly*, ktorý začali spisovať po kanonizácii sv. Stanislava v roku 1253,¹⁰⁷ ďalej v *Traskom letopise* zo 14. storočia¹⁰⁸ a *Letopise Sedziwoja*¹⁰⁹ z 15. sto-

99 HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 150-15; SZCZUR, ref. 11, s. 265-266.

100 WERTNER, ref. 61, s. 459.

101 HOMZA – SROKA, ref. 8, s. 151.

102 WERTNER, ref. 61, s. 459.

103 FMG – Russia, ref. 62.

104 Záznam v HVL hovorí o pomoci kniežaťu Boleslavovi, nie o pomoci uhorskému kráľovi. HVL, ref. 33, s. 113.

105 *Letopis krakovských františkánov* návštevu zaraďuje do roku 1268. Rocznik francizskański krakowski. In MPH III, ref. 6, s. 49. Belo IV. vtedy ešte žil a Boleslav V. bol jeho dlhoročný spojenec a zať. V Štefanovej donačnej listine z roku 1271 sa spomína, že bol na zahraničnej ceste v Poľsku po korunovácii, teda najskôr v roku 1270. CDC XII, ref. 3, č. 39, s. 41-44; CDH V/1, ref. 3, s. 99-102. Pravdepodobne došlo k poprehadzovaniu niektorých rokov. WOJCIECHOWSKI, Tadeusz. *O rocznikach polskich X. – XI. wieku*. Lvov : v. n., 1880, s. 145. Tiež sa dá vylúčiť rok 1273, ktorý uvádza Rocznik Krakowski. In MPH II, ref. 6, s. 841, pretože v tom čase už Štefan nežil.

106 Rocznik francizskański krakowski. In MPH III, ref. 6, s. 46-52. Letopis zahŕňa obdobie rokov 1202 – 1288. Je kompilatom neznámeho krakovského františkána. Zachoval sa ako súčasť tzv. *Kroniky Mzierzwy*, ktorá vznikla na začiatku 14. storočia, aj keď najstaršie zachované rukopisy sú až z 15. storočia. WOJCIECHOWSKI, ref. 106, s. 145.

107 Rocznik kapituly Krakowski. In MPH II, ref. 5, s. 779-816. Letopis zahŕňa obdobie rokov 780 – 1288.

108 Rocznik Traski. In MPH II, ref. 6, s. 826-860.

109 Rocznik Sedziwoja. In MPH II, ref. 6, s. 871-880.

ročia. Rozsiahlejší opis poskytuje *Długoszow letopis*,¹¹⁰ dielo poľského kronikára, vojaka a diplomata Jána Długosza z 15. storočia.

Z menovaných prameňov sa priebeh návštevy dá zhrnúť nasledovne: potom ako uhorský kráľ dorazil do Krakova, pokľakol pri hrobe sv. Stanislava, uzavrel mier a spojenectvo s Boleslavom V. Hanblivým a spolu so šľachticmi, ktorí Štefana sprevádzali, zložili vzájomné prisahy nad relikviou sv. Kríža.¹¹¹ Celá návšteva trvala dva dni.¹¹² V neskoršom opise udalostí v *Długoszovej kronike* je oproti starším prameňom uvedené aj odprevádzanie. Podľa neho Boleslav so (sv.) Kunigundou išli Štefanovmu sprievodu naproti „*po siedmy mil'ový kameň*“, odprevadili ho aj pri odchode „*do Panónie*“ a pohostenie uhorského kráľa zahŕňalo turnaj i honosné oslavy.¹¹³

Uhorská delegácia sa rozhodla pre formálne prejavenie úcty sv. Stanislavovi. Že sa bol Štefan pokloniť hrobe sv. Stanislava, sa spomína v každej zmienke o tejto návšteve, okrem jedinej, čo sa o zmienkach o uzavretí spojenectva s Boleslavom povedať nedá.¹¹⁴

Stanislav bol krakovským biskupom od roku 1072 do svojej smrti v roku 1079 za vlády Boleslava II. Smelého. Najstaršie zmienky o ňom sú v *Kronike Galla Anonyma*.¹¹⁵ Gallus sa len nejasne vyjadril o okolnostiach Stanislavovej smrti. Podľa všetkého Stanislav podporil sprisahanie Boleslavovho mladšieho brata Vladislava Hermana,¹¹⁶ za čo ho kráľ nechal rozsekať. Aj keď je obraz Boleslava II. v Gallovej kronike viac menej pozitívny, prejavil sa tu nesúhlas s tým, ako so Stanislavom naložil.¹¹⁷

O rozvoji kultu Stanislava v 12. storočí sa veľa nevie. Jeho legendu spísal až Vincent Kadlubek na začiatku 13. storočia.¹¹⁸ O zrade voči kráľovi v nej už nič nie je. Stanislav bol potrestaný za to, že kritizoval Boleslavovu krutosť voči poddaným. Navyše, biskupova smrť je spojená so zázrakom – jeho rozštvrtené telo v noci zrástlo.¹¹⁹ Nevie sa, či Kadlubek zaznamenal tradovaný príbeh, alebo či ho sám vytvoril po vzore sv. Tomáša Becketa. Spísanie legendy o sv. Stanislavovi prispelo k rozšíreniu jeho kultu.¹²⁰

Pred polovicou 13. storočia vyšla z krakovskej kapituly iniciatíva Stanislava kanonizovať. Podľa legendy bol príkladom duchovného, voči ktorému zasiahol svetský pa-

110 TURKOWSKA, Danuta et al. (ed.). DŁUGOSZ, Jan. *Roczniki czyli kroniki Slawnego królestwa polskiego. VII.* [online] 2006, s. 208, url:[bluedragon.mordy.pl/pliki/publikacje/dlugosz.pdf] [cit. 2015-05-10]. Pozri aj ZUPKA, ref. 84, s. 104-105.

111 Rocznik francizskański krakowski. In MPH III, ref. 5, s. 49.

112 Rocznik kapitulny Krakowski. In MPH II, ref. 5, s. 813.

113 TURKOWSKA, Danuta (ed.). DŁUGOSSII, Ioannis. *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae VII et VIII.* Varšava : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975, s. 169-170: „*illi cum consorte sua Kinga ad septimum lapidem eunte exceptus est ... Boleslaus ... in Pannonias revertentem ... prosecutus.*“

114 Rocznik kapitulny Krakowski. In MPH II, ref. 6, s. 813; informuje len o tom, že Štefan v Krakove bol a po dvoch dňoch sa vrátil domov. Zo šiestich prameňov, ktoré návštevu zmienujú, o uzavretí prímeria hovorí len polovica.

115 Galla kronika. In MPH I, ref. 6, s. 422; MORAVOVÁ, Magdaléna – WIHODA, Martin (eds.). GALLUS ANONYMUS. *Kronika a činy polských knížat a vládců.* Praha : Argo, 2009, s. 55-56. ISBN 9788025702062.

116 KUZMOVÁ, ref. 8, s. 52.

117 Galla kronika. In MPH I, ref. 6, s. 422.

118 Mistrza Wincentego kronika polska. In MPH II, ref. 6, s. 296-300.

119 Ibid., s. 296-300.

120 KUZMOVÁ, ref. 8, s. 53.

novník, trestom za čo bol rozpad Poľska. Vtedajší krakovský biskup Prandota pravdepodobne dúfal, že sa tento odkaz dostane medzi šľachtu, ktorá zasahovala voči cirkevným osobám a majetku.¹²¹ Nápadu vyhlásiť Stanislava za svätého sa chytil kniežací pár.¹²² Zrastenie Stanislavovho rozštvrtého tela sa stalo symbolom budúceho „zrastenia“ poľských kniežatstiev. Tie boli tak ako telo sv. Stanislava rozdelené, ale jedného dňa sa opäť spoja pod jedným panovníkom.¹²³ Myšlienka obnovy Poľského kráľovstva¹²⁴ sa naplno prejavila až za Boleslavových nástupcov, no jej základ bol položený za Boleslava V. Hanblivého.¹²⁵ Asi v roku 1252 bol napísaný *Vita minor s. Stanislai*, ktorého autorom je Vincent z Kielc,¹²⁶ a *Miracula sancti Stanislai*.¹²⁷ Sv. Stanislav bol kanonizovaný v roku 1253. Najneskôr v roku 1261 bol napísaný *Vita maior s. Stanislai*.¹²⁸

Sv. Stanislav a jeho kult bol prostriedok, ktorým sa Boleslav V. Hanblivý snažil obhájiť nárok na zjednotenie Poľského kráľovstva pod Krakovom. Poklonením sa jeho hrobu Štefan zjavne vyjadril podporu tohto nároku. Ritualizované verejné konanie kráľa bolo základom reprezentácie jeho moci¹²⁹ a v tomto prípade alegóriou *in factis*.

Přemysl Otakar II. sa tiež snažil získať Boleslava V. na svoju stranu, a to v podstate od svojho nástupu na trón. Aj on išiel cez osobu sv. Stanislava. Roku 1255, dva roky po zapojení sa poľských kniežat do bojov na podporu Bela IV., poslal krakovskému biskupovi list, v ktorom prisľúbil mier a odpustenie útoku „za rameno sv. [Stanislava]“.¹³⁰

Štefan V. má v historiografii povest' kráľa, ktorý mal tendenciu nepremyslieť veci do dôsledkov, ako napríklad útok na Korutánsko v roku 1259, a ktorý pod vplyvom svojej manželky¹³¹ prebral veľa zvykov od Kumánov. Obraz jeho osoby do veľkej miery vychádza zo zahraničných stredovekých kroník, čiastočne ho však možno pokladať za opodstatnený. Poklonenie sa hrobu sv. Stanislava bol sofistifikovaný diplomatický ťah, podľa všetkého pre Štefana netypický. Akt uctenia pozostatkov bol jednoduchý, no zároveň mal z poľského pohľadu veľký význam. Na zvolenie tohto postupu bola potrebná zorientovanosť v politickej aj spoločenskej situácii v Poľsku. Hypoteticky, Štefanovi mohla poradiť jeho sestra krakovská kňažná (sv.) Kunigunda.

Okrem uctenia si hrobu sv. Stanislava sa v *Letopise krakovských františkánov*, *Traskom letopise* aj v *Długoszovej kronike* objavuje priamo zmienka o uzavretí spojenectva medzi Štefanom V. a Boleslavom V. Hanblivým. V *Traskom letopise* je informácia, že uzavreli medzi sebou mier a spojenectvo. *Letopis krakovských františkánov* a *Długosz*, ktorý pravdepodobne čerpal z neho, o procese uzavretia spojenectva informujú o niečo

121 Ibid., s. 54.

122 *Vita sanctae Kingae*. In MPH IV, ref. 6, s. 710-711.

123 *Vita maior*. In MPH IV, ref. 6, s. 392-393.

124 Ibid.

125 KUZMOVÁ, ref. 8, s. 56-57.

126 KĘTRZYŃSKI (komentár) *Vita minor*. In MPH IV, ref. 6, s. 238.

127 KĘTRZYŃSKI (komentár) *Miracula s. Stanislai*. In MPH IV, ref. 6, s. 286.

128 *Vita maior*. In MPH IV, ref. 6, s. 319-438.

129 ZUPKA, ref. 74, s. 203, 213-214

130 RBM II, ref. 3, č. 71, s. 27-28.

131 Pozri ORSÁGOVÁ, Zuzana. *Maria Laskaris and Elisabeth the Cuman : Two Examples of Árpáadian Queenship*. MA Thesis. Budapest : CEU, 2009.

obširnejšie. Oba pramene sa ako jediné zhodujú na dni Štefanovho príchodu do Krakova „na siedme septembrové kalendy“ (26. august) a na uzavretí spojenectva prísahou „nad drevom Pánovho kríža“.¹³²

Prísaha na kríž alebo iný náboženský/symbolický objekt bola základným spôsobom uzatvárania stredovekých dohôd. Keďže tento predmet reprezentoval vyššiu moc, mal sa na toho, kto by prísahu porušil, zniest' Boží hnev.¹³³ Rovnako štandardná ako prísaha na kríž bola aj prísaha na *Písmo*.¹³⁴ Aj pri iných zahranično-politických stretnutiach Boleslava V. Hanblivého sa spomína prísaha na kríž. Záznam v *Haličsko-volynskom letopise* k roku 1262 spomína „*snem ruských kniežat s poľským kniežaťom Boleslavom*“ v Tarnove, kde „*uzavreli zmluvu o ruskej a poľskej krajine a utvrdili ju prísahou na kríž*“.¹³⁵ Štefan V. sa zmieril s otcom v roku 1262 prísahou na evanjeliá a drevený kríž.¹³⁶

Na rozdiel od prísahy je návšteva hrobu sv. Stanislava ojedinelá záležitosť. Nepodarilo sa mi nájsť zmienku, že by si niekto iný prišiel uctiť hrob sv. Stanislava.¹³⁷ Ten sa v poľských letopisoch vyskytuje v súvislosti s jeho investitúrou na post biskupa, smrťou a kanonizáciou; dajú sa nájsť skrátené aj dlhšie prepisy legend o ňom, Boleslav II. býva označený ako „*ten, čo zabil sv. Stanislava*“ a Stanislav býva zmieneny pri tých, čo sa zaslúžili o jeho vysvätenie, či boli pri prenášaní jeho ostatkov, no návšteva jeho hrobu sa spomína len v súvislosti s bytym Štefana V. v Krakove.¹³⁸

V poľských dejinách však figuruje iné známe uctenie si ostatkov svätca. Roku 1000 sa prišiel pokloniť hrobu sv. Vojtecha do Hnezdna cisár Oto III., o čom informuje *Kronika Thietmara z Merseburgu*, ktorý žil na prelome 10. a 11. storočia.¹³⁹ Podľa Thietmarovho opisu sa Oto III. dozvedel o smrti sv. Vojtecha a ponáhlal sa k nemu pomodliť. Na hranice mu šiel oproti Boleslav I. Chrabrý. Po veľkolepom prijatí sa vydali k Hnezdnu, a keď už bolo mesto na dohľad, cisár sa vyzul a „*šiel k nemu bosý, ako prosebník*“. Následne tam zriadil arcibiskupstvo, novú poľskú cirkevnú provinciu, a pri tej príležitosti mu daroval sväté relikvie. Na oplátku venoval knieža cisárovi „*mnoho nádherných darov*“, tristo bojovníkov v plnej zbroji a odprevadil ho až do Magdeburgu.¹⁴⁰

132 Rocznik Traski. In MPH II, ref. 6, s. 841; Rocznik francizkański krakowski. In MPH III, ref. 6, s. 49: „*Fecit quoque predictus rex pacem et concordiam cum Boleslao perpetuam prestito super crucem de ligno Domini iuramento...*“

133 BEREND, Nora. Oath-taking in Hungary. A window on medieval social interaction. In DENSEN, Nancy van – GÓRECKI, Piotr S. (eds.). *Central and Eastern Europe in the Middle Ages : A Cultural History*. London : I. B. Tauris, 2009, s. 42. ISBN 9781845118518; ZUPKA, ref. 74, 220.

134 BEREND, ref. 161, s. 48.

135 HVL, ref. 32, s. 107. Boli tam Daniel Haličský so synmi Levom a Švarnom i Vasilko so synom Vladimírom.

136 ZUPKA, ref. 74, 220.

137 MPH II, III, ref. 6; *Długoszov letopis* VII a VIII, ref. 111.

138 MPH II, ref. 6, s. 189, 296-300, 485, 489, 490, 571, 572, 778, 795, 805, 808, 811, 816, 830-831, 838, 841, 853, 874, 877-878, 882, 919, 932; MPH III, ref. 6, s. 22, 49-50, 66-68, 72, 124-125, 132, 134, 145-149, 168-169, 203-204, 206, 216, 220, 228, 277, 279, 282, 286, 293, 303, 307, 328, 329, 342-345, 359-360, 393, 406, 448, 451, 624-625, 672, 679, 681, 705, 714-715, 719, 764-765, 782.

139 HOLTZMANN, Robert. (komentár) Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. In HOLTZMANN, Robert (ed.). *MGH SS rer. Germ. N. S. IX*. Berlin : Weidmansche Buchhandlung, 1935, s. 28-32.

140 Ibid., s. 182-185. K *adventus regis* pozri ZUPKA, ref. 84, s. 99-109.

Poľský pohľad na udalosť prezentuje o sto rokov mladšia *Kronika Galla Anonyma*. Gallus o niečo obsirnejšie opísal veľkolepé priatie Ota III., ale hlavne doplnil, že keď to všetko cisár videl, rozhodol sa Boleslava korunovať za kráľa, lebo sa „nehodí, aby tak veľký muž bol nazývaný len kniežaťom“. Mal ho korunovať „cisárskym diadémom, ktorý si strhol z hlavy“ a mal mu darovať právo investitúry v Poľsku.¹⁴¹

Povýšenie Boleslava I. Chrabrého na kráľa sa zakotvilo v poľskej letopiseckej a kronikárskej tradícii. O návšteve Ota III. v Hnezdne sa zmieňujú viaceré poľské pramene.¹⁴² Úzko súvisí aj s kultom sv. Stanislava, respektíve je do neho zahrnutá. Myšlienka obnovenia kráľovstva vo Vita maior je priamo prepojená s jeho vznikom za Boleslava I. a rozpadom za Boleslava II. Smelého, ktorý ho zabitím Stanislava zničil.¹⁴³ Tak v ňom aj nasledujú kapitoly „26. O rozpade/strate Poľského kráľovstva“ a „27. O obnove Poľského kráľovstva“.¹⁴⁴ Jeden z letopiseckých záznamov o Otovej návšteve Hnezdna priamo odkazuje na život sv. Stanislava.¹⁴⁵ Štefan V. mohol teda návštevou hrobu sv. Stanislava odkazovať aj na to, čo v tom čase interpretovali a prezentovali ako moment vzniku Poľského kráľovstva.

V *Długoszovej kronike* je opis návštevy Štefana V. rozsiahlejší ako v ostatných zachovaných prameňoch. Súvisí to s obdobím jej vzniku aj s jej charakterom. Oproti svojim letopiseckým zdrojom obsahuje tri veci navyše. Boleslav aj so (sv.) Kunigundou išli Štefanovi naproti „po siedmy mil'ový kameň“;¹⁴⁶ zväčšil sa rozsah a okázalosť pohostenia uhorskej delegácie a na záver kniežací pár obdaroval Štefana a jeho veľmožov a odpredal ich až po Starý Sącz.¹⁴⁷ Všetky tri pripomínajú Thietmarovo a Gallovo rozprávanie o návšteve Hnezdna Otom III. Keďže Długosz tvoril s odstupom približne dvesto rokov, najskôr ide o zdôraznenie odkazu na známu udalosť.

Na konci augusta 1270 sa Štefan vrátil do Uhorska a vzhľadom na nasledujúce udalosti sa dá povedať, že s prísľubom pomoci v prípade konfliktu s českým kráľom.

Boje s Přemyslom Otakarom II.

Na jeseň 1270, predtým ako došlo k obnoveniu konfliktu, Přemysl Otakar II. vyzval Štefana V. uzavrieť prímerie. Odvolával sa na kresťanskú lásku a príbuzenské vzťahy medzi nimi.¹⁴⁸ Stretnutie, na ktoré prišiel český kráľ aj s vojskom,¹⁴⁹ sa uskutočnilo na dunajskom „ostrove rovnako vzdialenom od Bratislavy ako od Potenburgu“ v zastúpení ôsmich osôb za každú stranu, ktoré mali udelenú plnú moc od kráľa rokovať.¹⁵⁰

141 Galla kronika. In MPH I, ref. 6, s. 400-402; MORAVOVÁ – WIHODA, ref. 116, s. 32-34.

142 Mnohokrát zaradenú do roku 1001, 1002 alebo 1003. Napr. Rocznik Malopolski. In MPH III, ref. 6, s. 143; Rocznik Traski. In MPH II, ref. 6, s. 829; Rocznik Sedziwoja. In MPH II, ref. 6, s. 873.

143 KUZMOVÁ, ref. 8, s. 56.

144 Vita maior. In MPH IV, ref. 6, s. 391-392.

145 Kronika Mierzwjy. In MPH II, ref. 6, s. 189.

146 TURKOWSKA, ref. 113, s. 169.

147 Ibid., s. 169-170.

148 CDH IV/3, ref. 3, s. 422-423 (datované do roku 1267); CDC III, ref. 2, č. 147, s. 242-243.

149 MIKA, ref. 1, s. 73.

150 CDC III, ref. 2, č. 147, s. 243. Prvú edovanú úpravu listiny vydal DOBNER, Gelasius (ed.). *Monumenta Historica Bohemiae II*. Praha: Regii Typographii, 1768, č. 45. s. 368 v roku 1768, odkiaľ ju opísal Fejér

Zmena politickej situácie po smrti Bela IV. bola očakávaná a spomínaný útek šľachty aj s pokladom do Čiech všetko skomplikoval. Přemysl Otakar potreboval udržať pre neho výhodný *status quo* vo vzťahu s Uhorskom. Štajerská šľachta nebola upokojená a Filip Sponheimský vyvíjal snahy na uplatnenie svojich nárokov na Korutánsko, takže mohol očakávať, že jedni či druhí budú u Štefana hľadať podporu.

Rokovanie za prítomnosti oboch kráľov a uzavretie prímeria sa uskutočnilo na sviatok sv. Havla 16. októbra 1270. Spomedzi uhorských šľachticov je potvrdená len účasť dobockého komesa a severínskeho bána Vavrinca.¹⁵¹ Obaja králi sa písomne zaviazali udržiavať mier „od sviatku sv. Martina na dva roky“, čiže do 11. novembra 1272. Za porušenie hrozila exkomunikácia.¹⁵² Treba poznamenať, že Přemyslovi Otakarovi bola už dávnejšie udelená výsada, že ho mohol exkomunikovať len pápež,¹⁵³ a v tom čase trvala sedisvakancia, ktorá sa ukázala byť najdlhšou v dejinách, takže ho nebolo možné platne vylúčiť z cirkvi.¹⁵⁴ Podľa Štefanovho vyjadrenia prímerie bolo podpísané pod nátlakom a vďaka „zrade, úkladu a lstivosti“ českého kráľa.¹⁵⁵

Po uzavretí prímeria sa český kráľ venoval povstaniu v Korutánsku a Kraňsku. V novembri 1270 uskutočnil výpravu na juh, kde potlačil odboj. V čase pred Vianocami sa vydal na spätočnú cestu. Vtedy Štefanovo uhorsko-kumánske vojsko vpadlo do Rakúska a Štajerska. Jeho časť čakala v horskom priesmyku na Přemyslov návrat. Ten sa to dozvedel a Alpy prekročil na inom mieste.¹⁵⁶ Väčšina zachovaných prameňov k tejto udalosti je rakúskej alebo českej proveniencie; zachoval sa aj list, v ktorom sa Přemysl Otakar II. sťažoval Svätej stolici.¹⁵⁷

Na jar 1271 český kráľ na pravom brehu Moravy zhromaždil spojené rakúsko-české vojsko a na odvetu začiatkom apríla vstúpil do Uhorska. Dobil Stupavu, Devín a Bratislavu.¹⁵⁸ Nechal v nej časť posádky poverenú výstavbou mostu cez Dunaj a vybral sa

CDH IV/3, ref. 3, s. 422-423 v roku 1829 a aj Palacký do svojho diela *Über Formelbücher* vydaného v roku 1842. Prepis prebral aj Wenzel CDC III, ref. 3, č. 147, s. 243 v roku 1862 z Palackého. Dobner však nepísal celú listinu. Rozboru podobných stretnutí (napr. Přemysla Otakara II. s Rudolfom Habsburským) sa venoval SCHWEDLER, Gerald. *Herrschartreffen des Spätmittelalters. Formen – Rituale – Wirkungen*. Ostfildern : Jan Thorbecke Verlag, 2008, s. 167-179. ISBN 9783799542722.

151 CDC XII, ref. 3, č. 39, s. 41; CDH V/1, ref. 3, s. 99-102.

152 RBM II, ref. 3, č. 726, s. 281; CDC III, ref. 3, č. 148, s. 244-245.

153 Výsadu mu udelil pápež Alexander II. 9. júla 1255. RBM II, ref. 3, č. 59, s. 23.

154 Predchádzajúci pápež Kliment IV. zomrel 29. novembra 1268. Sedisvakancia skončila po takmer troch rokoch zvolením pápeža Gregora X. v septembri 1271. HAYEZ, Michel. Clemens IV. In LexMA, ref. 26; ADAMS, John Paul. *Sede vacante*. [online], url:[www.csun.edu/~hcfll004/SV1268.html] [cit. 2015-05-25].

155 CDC XII, ref. 3, č. 39, s. 42; CDH V/1, ref. 3, s. 99-102: „...tamen fraude et insidijs ac versucijs dicti Regis...“ Palacký vníma toto prímerie ako mier po vojne v lete 1270, o ktorej sa nezachovalo „kdy, kde a kterak byla vedená“. PALACKÝ, ref. 7, s. 46.

156 ŽEMLIČKA, ref. 20, s. 167; Hermanni Altahensis Annales. In MGH SS XVII, ref. 5, s. 406.

157 RBM II, ref. 3, č. 768, s. 308; CDC III, ref. 3, č. 155, s. 260-261.

158 LYSÁ, Žofia. *Bratislava na ceste k privilegiu 1291 : Štúdie k dejinám Bratislavy v 13. storočí*. Bratislava : HÚ SAV, 2014, s. 117-118. ISBN 9788089396313; LYSÁ, Žofia. Bratislava. In ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján et al. *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : HÚ SAV, 2010, s. 105-139. ISBN 9788089396115.

smerom na Svätý Jur, Pezinok a Červený Kameň, ktoré rovnako ako Trnava¹⁵⁹ útoku jeho oddielov neodolali. Za Trnavou víťazné vojsko prekročilo Váh a dobylo Nitru,¹⁶⁰ potom sa vrátili do Bratislavy. Do začiatku mája český kráľ ovládol celú naddunajskú časť Uhorska ležiacu „medzi Moravou a Poľskom“.¹⁶¹ Štefanove uhorsko-kumánske oddiely sa pokúsili zabrániť invázemu vojsku prekročiť Dunaj. S obranou pokračovali pred Mošonom, ale aj ten bol dobytý. Štefan sa vyhýbal priamemu stretu takmer dva mesiace. Invázemu vojsku postupne začali dochádzať zásoby. Na jednaniach s palatínom Mojšom Přemysl Otakar II. pravdepodobne požadoval dobyté územia za to, že s vojskom odtiahne. Štefan nesúhlasil. Nakoniec sa dohodli na niekoľkodňovom prímerí.¹⁶²

K bitke napokon došlo 21. mája 1271 neďaleko rieky Ráb. Podľa listu Přemysla Otakara manželke z listára Henricha z Isernie české vojsko na hlavu porazilo Uhrov a Kumánov a pri ústupe ich zahnilo do rieky, kde sa mnohí z nich utopili.¹⁶³ Długosz poznamenal, že Přemysl Otakar sa vrátil do Rakúska ovešaný vojnovou korisťou po tom, ako stratil veľa vojakov v rozhodujúcej bitke pri rieke Ráb.¹⁶⁴ V donačnej listine Ladislava IV. Kumánskeho sa naopak spomína účasť šľachticov v bitke proti českému kráľovi „pri rieke Ráb, kde ... [Štefan] dosiahol šťastné víťazstvo“¹⁶⁵ a vo verziách *Kroniky 14. storočia* sa píše, že Štefan českého kráľa „hrdinsky premohol a zahnil na útek“.¹⁶⁶ Přemysl sa po bitke stiahol z Uhorska, a to aj kvôli nedostatku zásob. Rozpustil vojsko a na Turíce koncom mája sa vrátil do Čiech.¹⁶⁷ Vzápätí, v júni 1271,¹⁶⁸ Štefan so svojimi vojskami vtrhol do Rakúska a na Moravu a zopakoval predvianočné plienenie.¹⁶⁹

Dňa 9. júna 1271 Boleslav V. Hanblivý „s nespočetnými tisícmi Ruténov (Rusov), Kumánov a Litovcov“ a Konrád II. Mazovský s jeho vojenskými oddielmi napadli Sliezsko. Vyrabovali a spálili dediny i kostoly v blízkosti Vroclavu. Vďaka listom pobúreného vroclavského biskupa Tomáša II. sa zachoval presný dátum útoku, zoznam zúčastnenej poľskej šľachty a kompletný zoznam škôd od očitého svedka.¹⁷⁰ Keďže biskup nevenoval veľkú pozornosť zahraničným účastníkom, kto boli Rutheni vo vojsku Boleslava Hanblivého dopĺňa *Haličsko-Volynský letopis*. Podľa neho išli na pomoc proti vroclavskému kniežaťu Lev a Mstislav Danielovič a pravdepodobne aj ich synovec Vasilko.¹⁷¹

159 RÁBIK, Vladimír. Trnava. In ŠTEFÁNIK – LUKAČKA, ref. 160, s. 523-551.

160 LUKAČKA, Ján. Nitra. In ŠTEFÁNIK – LUKAČKA, ref. 160, s. 283-293.

161 CDH V/1, ref. 3, s. 108-113.

162 VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III.*, ref. 8, 135-136; Continuatio Vindobonensis. In ERTZ, George Henrich (ed.). MGH SS IX. Hanover : A. Hahnian, 1851, s. 703-704.

163 CDH V/1, ref. 3, s. 113-114.

164 TURKOWSKA, ref. 111, s. 215-216.

165 CDH V/2, ref. 3, s. 99.

166 SZENTPÉTERY, Imre (ed.). *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum I*. Budapest : Academia Liter. Hungarica, 1937, s. 470; SOPKO, Július – LENGYELOVÁ, Tünde (prekl.). *Viedenská maľovaná kronika. Chronica Picta. Marek z Káľtu : 1358 – 1370*. Bratislava : Perfekt, 2016, s. 131, 260. ISBN 9788080467708.

167 Hermanni Altahensis Annales. In MGH SS XVII, ref. 6, s. 406.

168 TURKOWSKA, ref. 111, s. 215-216.

169 Hermanni Altahensis Annales. In MGH SS XVII, ref. 6, s. 406.

170 IRGANG, Winfried (ed.). *Schlesisches Urkundenbuch IV*. (ďalej SU). Köln; Wien : Böhlau Verlag, 1988, č. 124, s. 91-100.

171 HVL, ref. 33, s. 113. Vasilko je medzi spojencami v mieri. CDC III, ref. 3, č. 152, s. 248-256.

Predošlý sliezsky (vroclavský) knieža Henrich III. zomrel v roku 1266. Jeho maloleté deti, medzi nimi budúci knieža Henrich IV. Probus, boli najprv v opatere jeho brata salzburského arcibiskupa Vladislava, ten však v apríli 1270 zomrel.¹⁷² Regentom sa po jeho smrti stal Přemysl Otakar II. odvolajúc sa na predchádzajúce dohody s Henrichom III. a sliezskeho následníka presťahoval na pražský kráľovský dvor.¹⁷³ Henrich IV. Probus oficiálne nastúpil na kniežací stolec až na jeseň v roku 1271.¹⁷⁴ Útok na Sliezsko bol útokom na českého kráľa a sliezsky knieža sa nachádza medzi spojencami Přemysla Otakara II. v mierovej listine so Štefanom V.¹⁷⁵ Dá sa tvrdiť, že rabovanie okolia Vroclavu bolo výsledkom dohovoru poľských a haličských kniežat s uhorským kráľom. S ohľadom na časový sled udalostí nie je možné, že by išlo o nezávislú udalosť, ale ani to, že by celá akcia bola dohodnutá už pri návšteve v Krakove.

Niektorí historici uvádzajú, že sa útoku na Vroclav zúčastnili aj Boleslav Pobožný a Leško Čierny.¹⁷⁶ Ani jeden z nich sa však v svedectve biskupa Tomáša II. nespomína.¹⁷⁷ Leško Čierny bol v následnej mierovej listine zahrnutý medzi českých spojencov.¹⁷⁸ Veľkopoľský knieža Boleslav Pobožný tam taktiež nemohol byť prítomný.¹⁷⁹ Okolo 30. novembra 1270, krátko po uzavretí prímeria medzi Přemyslom Otakarom II. a Štefanom V., navštívil Krakov.¹⁸⁰ Účelom tejto návštevy bolo, okrem iného, obnovenie spojenectva medzi poľskými kniežatami a Uhorskom.¹⁸¹ V rovnakom čase však brandenburský markgróf Oto III. začal obnovu pohraničného hradu Santok,¹⁸² čím porušil mierovú zmluvu s Boleslavom Pobožným z roku 1265, podľa ktorej obe strany obetovali jeden hrad – Brandenburg nechal zničiť Santok a Veľkopoľsko hrad Drezdenko,¹⁸³ a Boleslav to musel odísť riešiť. V čase útoku na Vroclav viedol expedíciu na Santok. Dianie na západnej hranici medzi Brandenburgom a Veľkopoľskom skrížilo plány poľských švagrov Štefana V., no načasovanie obnovy hradu Santok, či pokusu o jeho znovudobytie, mohlo byť koordinované s udalosťami na juhu. Boleslav Pobožný by musel situáciu riešiť aj bez spojenectva s Uhorskom, no brandenburský markgróf bol spojencom Přemysla Otakara II. – Oto III. mal za manželku Boženu (Beatrix), sestru českého kráľa,¹⁸⁴ a zúčastnil sa

172 SZCZUR, ref. 12, s. 300-301.

173 Winfried Irgang tvrdí, že bol celý čas vychovávaný vo Vroclave, keďže pramene dokladujúce pobyt v Prahe pokladá za nedôveryhodné. Existujú však ďalšie indicie potvrdzujúce teóriu o pražskom pobyte Henricha IV. Henrichova inaugurácia bola pozdržaná práve kvôli bojom so Štefanom V. Podľa všetkého sa dokonca osobne zúčastnil ťaženia do Uhorska. BAR, Přemysl. *Monarchie slezských Jindřichů (1201 – 1290)*. Dizertačná práca. Brno : MU, 2010, s. 87-88, s. 90.

174 CDH V/1, ref. 3, s. 124.

175 SZCZUR, ref. 12, s. 299-301. Pozri aj BAR, ref. 175, s. 88-92.

176 SZCZUR, ref. 12, s. 267.

177 SU IV, ref. 172, č. 124, s. 91-100.

178 CDH V/1, ref. 3, s. 124.

179 SZCZUR, ref. 12, s. 277-278.

180 GIEYSZTOR, Alexander et al. (ed.). *Kronika Wielkopolska*. Warszawa : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1965, s. 289.

181 WŁODARSKI, ref. 7, s. 55.

182 Rocznik Wielkopolski. In MPH III, ref. 6, s. 36.

183 GIEYSZTOR, ref. 182, s. 282.

184 VANÍČEK, ref. 8, s. 63-64.

napríklad aj na českej výprave v roku 1253 do Pruska.¹⁸⁵ Veľkopoľské vojsko v roku 1271 vyrabovalo a zdevastovalo santocké kastelánstvo a mestá v okolí, založené na ne-meckom práve.¹⁸⁶ Najväčším argumentom na spájanie veľkopoľskej vojenskej výpravy s útokom Uhorska, Malopoľska a Haliča na Sliezko, Moravu a Rakúsko je zahrnutie Boleslava Pobožného aj Ota III. do mierovej zmluvy medzi Štefanom V. a Přemyslom Otakarom II.¹⁸⁷

Po útokoch na přemyslovské dŕžavy a „satelity“ došlo k mierovým rokovaniam v Bratislave obliehanej uhorsko-kumánskym vojskom.¹⁸⁸ Mierové zmluvy za Uhorsko tam boli vystavené 3. júla, za České kráľovstvo v Prahe 14. júla. Hranice medzi kráľovstvami sa mali vrátiť do podoby, ktorú mali za panovania Bela IV. Přemysl Otakar II. si nenárokoval územia, ktoré dobyl. Uhorský kráľ sa natrvalo vzdal akýchkoľvek nárokov na Štajersko, Korutánsko, Kraňsko a Vindickú marku, a sľúbil nespochybňovať práva Přemysla Otakara na ne. Okolo hraníc bola vytvorená širšia demarkačná línia, na území ktorej právomoc rozsudzovať spory dostali poverení zástupcovia oboch strán. Štefanovi pripadli hrady šľachticov, ktorí prešli na českú stranu. Králi sa zaviazali neprijímať prebehlíkov z druhej strany. Henrich Kőszeg so svojimi synmi mohol zostať na českom dvore, ale prišiel o majetky v Uhorsku. Šľachtici Viliam zo Schärffenbergu a Mikuláš z Löwenbergu, ktorí sa utiahli k Štefanovi V., mali byť na Přemyslovi žiadosť vyhnaní. Rovnako sa Štefan zaviazal nepodporovať ďalej Filipa Sponheimského. Za mier sa zaručili dvaja a dvaja zahraniční spojenci – z uhorskej strany Karol I. Sicílsky a Henrich Bavorský, z českej Henrich Meisenský a Oto III. Brandenburský. V mierovej listine bol spolu so sicílskym kráľom uvedený za Uhorsko aj francúzsky kráľ Filip III. Ten bol vzdialený príbuzný Arpádovcov, ale reálnejšia väzba viedla práve cez Karola I. Sicílskeho, ktorý bol jeho strýkom.¹⁸⁹

Ustanovením Bratislavského mieru spor s českým kráľom pre Štefana V. skončil a zároveň sa zavŕšila spolupráca poľských kniežat s Arpádovcami.¹⁹⁰ Donáciou z roku 1272 Štefan V. porušil dohodu a Mikulášovi z Löwenbergu, ktorého sa v mieri zaviazal „vylúčiť a vyňať zo svojich služieb a milosti“,¹⁹¹ udelil hrad Samobor ako náhradu za majetky, o ktoré prišiel v Štajersku, pretože mu pomáhal v boji proti Přemyslovi Otakarovi II.¹⁹²

Poľské a haličské kniežatá neboli jedinými spojencami Štefana V. V lete 1271 sa k útokom na Rakúsko pridal aj Henrich Bavorský, ktorý zaútočil zo západu.¹⁹³ Štefan

185 ŽEMLIČKA, ref. 2, s. 98-99.

186 Rocznik Wielkopolski. In MPH III, ref. 5, s. 36.

187 CDH V/1, ref. 3, s. 124.

188 VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III.*, ref. 8, s. 136.

189 CDC III, ref. 3, č. 152, s. 248-256; CDH V/1, ref. 3, s. 113-127; RBM II, ref. 3, s. 295-301. Filip III. bol manžel dcéry Belovej sestry Heleny. FMG – Capet [online], url:[fmg.ac/Projects/MedLands/CAPET.htm] [cit. 2015-05-10].

190 WYROZUMSKI, ref. 8, s. 7-21.

191 CDC III, ref. 3, č. 152, s. 255.

192 CDRC V, ref. 3, č. 84, s. 639-641. Listina je v diplomatári datovaná 6. augustom 1272, čiže dňom smrti Štefana V., ale v jej texte je zaznamenaný len rok vystavenia.

193 ŽEMLIČKA, ref. 20, s. 168.

mal vďaka svojej vlastnej sobášnej politike sieť spojencov, ktorú je možné nazvať južná koalícia. Dcéru Katarínu vydal za Štefana Dragutina, syna srbského kráľa Štefana Uroša I., mladšiu Máriu za spomínaného Karola z Anjou, najmladšiu dcéru Annu za Andronika (II.), syna a spoluvládcu byzantského cisára Michala VIII.¹⁹⁴ Štefan podporoval bulharského proticára Jakova Svetoslava, aj keď si Bulharsko zaradoval do titulatúry.¹⁹⁵ V mierovej listine sú všetci menovaní, ale zatiaľ nie je jasné, ako a či sa do konfliktu zapojili.

Záver

Vojna o babenberské dedičstvo reálne začala až v roku 1252, keď sa za rakúskeho a štajerského vojvodu naraz vyhlásili dvaja kandidáti. Prvé kolo bojov ukončil kompromisný mier medzi uhorským a českým kráľom, ktorí si v roku 1254 toto dedičstvo rozdelili.¹⁹⁶ Nároky na územia si robili skrz uznané dedičky Margarétu a Gertrúdu Babenberskú. V roku 1258 sa Štefan V. na poste štajerského vojvodu nechal zatiahnuť do sporu, ktorý znovu rozpútal vojnu. Ukončil ju mier po bitke pri Kressenbrunne v roku 1260, ktorú vyhrala česká strana. Gertrúda prestala figurovať v riešení sporu skôr, s Margarétou sa Přemysl Otakar II. rozviedol po Kressenbrunne. Po roku 1260 už teda nároky na držbu území nesúviseli s väzbou na rod Babenbergovcov.

Roku 1270 Přemysl Otakar II. právoplatne vládol v Rakúsku devätnásť rokov a v Štajersku desať. Napriek tomu sa obdobie od smrti Fridricha II. Babenberského (1246) do nástupu Rudolfa Habsburského v Rakúsku (1278) v nemecky písanej literatúre vyskytuje ako obdobie interregna.¹⁹⁷

Aj keď Štefan V. po nástupe na trón v roku 1270 rozpútal konflikt s českým kráľom, zisk Štajerska nebol jeho primárny cieľ, tým bola eliminácia moci Přemysla Otakara II., na ktorej mali záujem viacerí. Simultánne boje sa odohrali od severu na juh v pásme dlhom viac ako 500 kilometrov a zapojilo sa do nich minimálne desať vojvodstiev, kniežatstiev a kráľovstiev. Analýza návštevy v Krakove ukázala širší kontext uhorských ťažení v roku 1271, ktoré sa na prvý pohľad viažu na územia po Babenbergovcoch. Je na zváženie, či sa ešte dá hovoriť o vojne o babenberské dedičstvo, keď išlo o útok na panstvo Přemysla Otakara II. Nakoľko možno v tomto zmysle prehodnotiť aj konflikt po roku 1273, keď bol už hlavným oponentom Přemyslovca Rudolf Habsburský s Uhrami ako spojencami, je otvorené ďalšiemu bádaniu.

* Štúdia bola podporaná grantovými projektami Vega 2/0109/14 *Komunikácia a spôsoby šírenia informácií v stredoveku* a Vega 2/0110/17 *Symboly, gestá a ceremónie v stredoveku*.

---

194 Prvá svadba sa konala po roku 1267, druhá bola dohodnutá na rok 1269, ale obrad sa uskutočnil roku 1270. Tretiu, ktorá sa konala v roku 1274, pravdepodobne dohodol ešte Štefan V. FMG – Hungary, ref. 58.

195 FINE, ref. 63, s. 176-178.

196 Tejto fáze konfliktu sa najnovšie venoval ROHÁČ, Peter. Boj o babenberské dedičstvo a I. česko-uhorská vojna 1252 – 1254. In *Vojenská história*, 2016, roč. 20, č. 1, s. 18-42. ISSN 0175-0046. Štúdia vyšla v čase, keď bol tento text v redakčnom konaní.

197 Pozri napr. SCHEIBELREITER, ref. 8, s. 349-357.

DER KRIEG UM DAS ERBE DER BABENBERGER UND STEPHAN V.

ANGELIKA HERUCOVÁ

Eine Studie in dem Kontext des Krieges um das Erbe der Babenberger erläutert breit die Umstände des Besuchs von dem ungarischen König Stephan V. (1270 – 1272) in Krakau im August 1270, wo er einen Verbündeten gewinnen wollte und erfolgreich in der Person des Fürsten von Krakau Boleslaw V. der Schamhafte (und vermittelt auch andere Personen) gegen den böhmischen König Ottokar II. Přemysl gewann. Während seiner Reise besuchte er das Grab des heiligen Stanislaus, der wegen der Initiative des Krakauer Fürstenpaares heiliggesprochen wurde, womit er symbolisch und diplomatisch seine Unterstützung des Bestrebens ausdrückte, den Anspruch zu legalisieren, Polen unter Krakau zu einigen. Er führte danach mit dem böhmischen König einen Krieg, was als Wiederaufnahme des Krieges um das Erbe der Babenberger (Österreich und Steiermark) angesehen wird. Den Krieg beendete zehn Jahre zuvor der Frieden nach der Schlacht bei Kressenbrunn (1260) zugunsten von Ottokar Přemysl. Diese Geschehnisse bestimmten eine Dekade der inneren Kämpfe in Ungarn, voraus – die Rebellionen von Stephan V. gegen seinem Vater mit der Unterstützung des Siebenbürger Adels, der unter anderem mit Belas Haltung zu den Folgen der mongolischen Invasion unzufrieden war. Es erhebt sich die Frage, ob der ungarisch-böhmische Krieg in den Jahren 1270 – 1271 eine Fortsetzung dieses Konflikts war. Nach dem Tod von Bela IV. zog der ungehorsame ungarische Adel, dem die Flucht nach Prag gelang, den böhmischen König in die inneren Probleme der Ungarn, was zum Kriegsausbruch führte – eines von den ersten deutlichen Anzeichen der beginnenden Adelsanarchie in Ungarn.

Mgr. Angelika Herucová
Historický ústav SAV – doktorandka
P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19
e-mail: angelika.herucova@savba.sk

TECHNIKA DOBÝVANIA A POČIATKY ŤAŽBY ZLATA A STRIEBRA V DOLINE ŠTIAVNIČKY V NÍZKYCH TATRÁCH

PAVEL HRONČEK – MARTIN BUDAJ

HRONČEK, Pavel – BUDAJ, Martin. The techniques of extraction and the beginnings of production of gold and silver in the Štiavnička valley of the Nízke Tatry Mountains. *Historický časopis*, 2017, 65, č. 1, pp. 25-46, Bratislava.

The study presents the techniques used in the surface and underground extraction of gold in the Middle Ages and reconstructs the history of precious metal production in the Štiavnička valley of the Nízke Tatry Mountains in the historic territory of Brezno up to the end of the 16th century.

The first part of the work deals with the history of panning for gold in the Štiavnička valley. On the basis of archive and field research, we succeeded in identifying and reconstructing the gold producing areas, which had an area of more than 100 ha. We analysed the form of the production area. We describe the technical procedures for obtaining the gold-bearing material and the subsequent extraction of the gold. It was precisely the alluvial gold obtained from the Štiavnička valley that made Brezno one of the prospering mining towns of the Kingdom of Hungary in the 14th and 15th centuries.

In the second part of the article we analyse the beginnings of underground mining of gold and silver ores in the mines of the Štiavnička valley in the 16th century. On the basis of archive and field research, as well as using published expert works we analysed the techniques for extracting, transporting and processing the precious metal ores in the Štiavnička valley. We also mention specific examples of remains in the present landscape. In connection with the techniques for extracting ore in the late Middle Ages and on the basis of archive documents we worked out the history of extraction of gold and other precious metals in the Štiavnička valley up to the end of the 16th century. We can regard the period up to the end of the 16th century as the golden age of gold or precious metal mining in the Brezno area. In the 17th and especially in the 18th century, extraction of iron ore came into the foreground in this area.

Key words: Gold. Panning for gold. Underground mining. Gold and silver. Extraction techniques used up to the end of the 16th century. Štiavnička valley. Nízke Tatry Mountains. Historic territory of Brezno.

Baníctvo – ťažba nerastných surovín, predovšetkým kameňa s dobrou štiepatel'nosťou, opracovaním, s možnosťou brúsenia a neskôr aj vŕtania je na Slovensku staršia ako poľnohospodárstvo. Ťažba kameňa sa začala rozvíjať v mladšej dobe kamennej asi 6000 rokov pred Kr., neskôr pribudla v malej miere aj hlina.¹ Asi od roku 3000 pred Kr. sa na území Slovenska objavuje aj zlato. Či sa na našom území aj ťažilo, nie je možné pri

---

1 HOVORKA, Dušan – ILLÁŠOVÁ, Ľudmila. *Anorganické suroviny doby kamennej*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2002, 187 s. ISBN 8080505535.

súčasnóm stave výskumov v montánnej archeológii vierohodne zodpovedať.² V eneolite (2900 – 1900 rokov pred Kr.) sa na naše územie dostáva znalosť výroby medi. Na území Slovenska sa začína povrchová ťažba medených rúd. Objavenie povrchových ložísk medi v Španej Doline urobili z nej lokalitu európskeho významu. V špaňodolinskom rudnom revíre v lokalite Piesky dokladá pravekú ťažbu tohto kovu nájdených viac ako 200 kusov kamenných mlatov so žliabkom a kamenných podložiek na vytĺkanie medenej rudy.³

Povrchová ťažba železnej rudy sa realizovala už v období doby železnej (750 pred Kr. – prelom letopočtov) a je dokázaná na mnohých lokalitách na Slovensku. Archeologický výskum keltských hradísk, keltskej prospekcie a ťažby kovov v priestore Horehronia je len na začiatku, ale aj napriek tomu bola potvrdená ťažba a spracovanie železnej rudy už na prelome letopočtov. Na Horehroni ťažili a spracúvali železnú rudu Kelti napríklad v Ľubietovej (Vysoká) a v Ponickéj Hute (Baba).⁴ Archeologický výskum dosiaľ nepotvrdil ryžovanie či ťažbu zlata na Horehroni v tomto období.

Počiatky ryžovania zlata na území Slovenska môžeme položiť do obdobia Keltov, resp. do doby rímskej, na Dunaji,⁵ v Tríbeči a v Považskom Inovci,⁶ v okolí Banskej Štiavnice⁷ a pravdepodobne aj v Nízkych Tatrách.⁸

Štúdia prezentuje techniky využívané pri povrchovom a podpovrchovom dobývaní zlata v stredoveku a rekonštruuje dejiny ťažby zlata a postupne aj striebra v doline Štiavničky v Nízkych Tatrách v historickom chotári Brezna do konca 16. storočia.

Predpokladom rozvoja povrchového baníctva (ryžovania) zlata v doline Štiavničky boli rozsiahle sekundárne ložiská zlata, tzv. rozsypy. Vznikajú zvetrávaním primárnych akumulácií (ložísk) zlata vychádzajúcich na povrch. V prípade skúmanej oblasti ide o ložiská zlata na južných svahoch hlavného hrebeňa Nízkych Tatier, od Ďumbiera po sedlo Čertovica, najmä v rázsochách Veľkého a Malého Gápl'a a Lajštrochu. Zvetrané zlato sa transportovalo vo forme zlatiniek (plieškov), zrníek či drôtikov. Za určitých špecifických podmienok sa mohlo transportované zlato spájať a formovať do tzv. nugetov. V Nízkych Tatrách boli relatívne bežné zlatinky veľké 2,5 – 3 mm,⁹ ale väčšie nugety rýdzeho zlata sa objavovali len výnimočne. Proces transportu a vzniku rozsypov sa začal na rozhraní terciéru a kvartéru (asi pred 3,4 miliónmi rokov) a v obmedzenej podobe trvá až do

2 BAKOŠ, František – CHOVAN, Martin et al. *Zlato na Slovensku. Sprivodca zlatou históriou, ťažbou a nálezmi na našom území*. Bratislava : Slovenský skauting, 2004, s. 12. ISBN 8089136214.

3 ŽEBRÁK, Pavel. Výskum ve Španí Dolině-Piescích a problémy pravěké těžby mědi na Slovensku. In *Rozpravy Národního technického muzea v Praze sv. 122, Studie z dějin hornictví*, 1991, č. 21, s. 29-47.

4 KVIETOK, Martin. Stav a perspektívy montánnej archeológie na hornom Pohroní. In *Acta rerum naturalium*, 2014, 16, s. 1-19. ISSN 1803-1587; KVIETOK, Martin. Prvé výsledky archeologického výskumu mestského hradu v Ľubietovej. In *Montánna História*, 2014, 7, s. 34-47. ISBN 9788097097349.

5 PANTÓ, Dezső. A dunai aranyosás kérése. In *Földtani közlöny*, 65 köt., 1-3 sz., 1935, s. 182.

6 POLÁK, Stanislav. Orientačné poznatky o zlate v recentných náplavách a mladých sedimentoch na východnom úbočí Považského Inovca. In *Mineralia Slovaca*, 1969, 1, s. 28. ISSN 1338-3523.

7 LABUDA, Jozef. Ryžovanie zlata a začiatky osídlenia banskoštiavnického regiónu. In *Mineralia Slovaca*, 1999, 31, s. 393. ISSN 1338-3523.

8 BAKOŠ – CHOVAN, ref. 2, s.12.

9 PULEC, Miroslav. Distribúcia zlata na južných svahoch v západnej časti Nízkych Tatier a jeho vzťah k primárnym výskytom. In JARKOVSKÝ, Ján – BEŇKA, Jozef (eds.). *Zlato v Západných Karpatoch*. Bratislava : Geologický ústav Dionýza Štúra, 1987, s. 71.

súčasnosti. Podľa dĺžky transportu zvetraného zlata dolu dolinou a podľa miesta ich sekundárneho uloženia môžeme v doline Štiavničky nájsť aluviálne, terasové i deluviálne rozsypy. Aluviálne rozsypy sa ukladali v toku a na nive Štiavničky, od Bystrej až po Mýtňanskú Kyslú. Potom ako voda horských bystrín stiekla po relatívne strmých svahoch Nízkych Tatier sa jej spád prudko vyrovnáva a transportovaný materiál sa tu začal ukladať v priestore dnešného Mýta pod Ďumbierom. Zlatonosný materiál sa hromadil na vnútorných (nánosových) stranách pôvodného meandrujúceho toku Štiavničky. Najväčšie plochy zaberali terasové rozsypy, ktoré vytvorila Štiavnička postupným zarezávaním do staršej a širšej aluviálnej nivy. Zlatonosné sedimenty sa tak ocitli na terasách po oboch stranách doliny nad súčasnou nivou vo výške 15 až 50 m. Ide predovšetkým o lokality od Hlinky po Mýtňanskú Kyslú powyše obce a Brehy poniže obce, na pravej strane doliny. Na ľavej strane doliny ide o terasu v lokalite Nad jamami nad dnešnou obcou Mýto pod Ďumbierom. Deluviálne rozsypy sa ukladali na svahoch chrbtov, z ktorých boli transportované. Ide napríklad o lokality Tohajec medzi dolinou Mlynná a Uhliar či vyššie položené časti Hlinky medzi dolinou Mlynná a hlavnou dolinou Štiavničky.¹⁰

Na južnej strane Ďumbierskych Tatier boli významné aluviálne ryžoviská zlata v Jasenianskej doline, Vajskovskej doline, Bystrianskej doline, v doline potoka Štiavnička a na severnej strane v Bocianskej a Lupčianskej doline.¹¹ Zlato sa v Nízkych Tatrách pravdepodobne ryžovalo už pred tatárskym vpádom.¹² Početné relikt starých ryžovísk a ryžovacích háld (čes. sejpových pahorkov) spomína ešte začiatkom 19. storočia vo svojom diele Ch. A. Zipser.¹³ V súčasnosti ich môžeme v krajine ešte dobre sledovať na severnej strane pohoria v doline Lupčianskeho potoka poniže Malého Železného a Magurky, a v doline Bocianskeho potoka poniže Nižnej Boce a Malužinej. Na južnej strane Nízkych Tatier sa relikt ryžovísk zachovali v Sopotnickej doline v bočnej dolinke Sopotnička, v doline Jasenianskeho potoka v priestore obce Jasenie,¹⁴ pri vyústení Jasenianskeho potoka do doliny Hrona, v mieste, kde bola postavená nová časť obce Predajná¹⁵ a v doline Štiavničky v priestore obce a pod obcou Bystrá a tiež naň nadväzujúce, vyššie popisované rozsiahle ryžovisko tiahne sa od obce Bystrá, cez dnešnú obec Mýto pod Ďumbierom až po Mýtňanskú Kyslú.¹⁶ Toto ryžovisko vybiehalo aj do doliny Mlynnej a Uhliara. O ryžovaní zlata v Mlynnej sa nepriamo zmieňuje aj popis kutacích prác v okolí Jarabej z roku 1816, v ktorom sa spomínajú odvaly piesku, ako pozostatky niekdajšieho ryžovacieho procesu.¹⁷

10 BAKOŠ – CHOVAN, ref. 2, s. 269, 270.

11 HETTLER, Jan – POUBA, Zdeněk. Pokusy s ryžovaním zlata v Nízkych Tatrách. In *Příroda*, 1951, roč. 44, č. 2-4, s. 59.

12 SOMBATHY, Ladislav. História geologicko-montanistického výskumu d'umbierskej časti Nízkych Tatier. In *Mineralia Slovaca*, 1998, roč. 30, č. 1, s. 72. ISSN 1338-3523.

13 ZIPSER, Christian Andreas. *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuches von Ungarn*. Oedenburg (Šopron) : Vydavateľ Carl Friedrich Wigand, 1817, 31 + 440 s.

14 Identifikované podľa vlastného terénneho výskumu.

15 Archív Horehronského múzea v Brezne, fond (ďalej f.) Zbierka fotografií. Historická pohľadnica Predajnej z 30. rokov 20. storočia.

16 Identifikované podľa terénneho výskumu a archívnych prameňov citovaných v štúdiu.

17 BERGFEST, Arpád. *Jarabá (Fe a far. kovy)*. Slovenský bankský archív v Banskej Štiavnici (ďalej SBA BS). Rukopis, 1953, s. 15.

Cieľom prospekcie zlata sa stávali v doline Štiavničky bohaté rozsypové ložiská. Zlato sa z týchto ložísk získavalo rýžovaním. Pri rýžovaní ide o mechanický proces, pri ktorom sa pomocou prúdu vody gravitačne triedi jemný zlatonosný materiál z rozsypu. Do rýžovacieho náradia, panvice (drevenej) alebo splavu sa nabera materiál a prúdom vody sa odplaví ľahší materiál – štrk, piesok a hlina a akumuluje sa ťažší materiál, vrátane zlata.

Základom splavu v stredoveku (podľa archeologických nálezov a dobových záznamov z iných lokalít) bolo asi dva metre dlhé drevené koryto s vnútornou šírkou asi 50 cm. Častejšie bývalo zhotovené z dosiek z červeného smreka alebo iného tvrdého dreva (napr. dub), menej sa vyrábalo dlabaním z celého klátu stromu. Toto koryto bývalo sklonené v pracovnej polohe najčastejšie v uhle 12°. Na hornú časť splavu sa upevnilo sito (z plechu) s otvormi v priemere 4 mm. Na sito sa hádzal zlatonosný štrk a piesok z rozsypov, ktorý bol vytriedený od väčších kameňov. Tu sa štrk prelieval vodou. Materiál, ktorý prepadol, bol prúdom vody hnaný dole korytom splavu. Na dne splavu boli pripevnené tri drevené latky vysoké 1 cm, ktoré pribrzdili unášaný materiál. Medzi latkami bola položená ovčia koža (prípadne jelenia koža, špeciálna tkanina z konskej srsti, prípadne aj mačina), v ktorej sa po strate energie ukladali ťažšie zrnicečka zlata. Systém splavov mohol pozostávať aj z niekoľkých koryt pracujúcich pod sebou v smere sklonu svahu alebo súbežne vedľa seba.¹⁸ Vodné splavy sa výrazne nezmenili od obdobia Keltov, cez stredovek až po súčasnosť. Tak ako ich opísal v polovici 16. storočia v Karpatskej oblasti G. Agricola, také sa používali ešte aj začiatkom 80. rokov 20. storočia pri rýžovaní zlata na Dunaji.¹⁹

Ak by sme predpokladali a pripustili počiatky rýžovania zlata v doline Štiavničky keltskými Kotínmi, môžeme na základe výskumov českých archeológov²⁰ uvažovať len o rýžovaní pomocou drevenej panvice priamo v jej toku.

Slovanské obyvateľstvo, ktoré postupne osídľovalo územie powyše Slovenskej Lupyče od 8. či 9. storočia,²¹ prevzalo poznatky o ťažbe a spracovaní rúd a drahých kovov od pôvodných obyvateľov. Nepoznali ešte hlbinnú ťažbu a nerastné suroviny ťažili len povrchovým spôsobom. Predpokladáme, že v blízkosti toku Štiavničky sa zlato rýžovalo a ostatné kovy ťažili v povrchových dobývkach (líniové jamy sledujúce výstup žily na povrch) a v kruhových jamách (pingách), ktoré v radoch za sebou (pingové ťahy) sledovali výstup rudnej žily na povrchu. Na rýžovanie zlata a povrchovú ťažbu kovov poukazujú aj zachované chotárne názvy (toponymá) v blízkosti Brezna vzťahujúce sa

18 AGRICOLA, Georgius. *De re metallica libri XII*. Bazilej 1556. Slovenský preklad: PETR, Karel – PETROVÁ, Mária. *Georgius Agricola – Dvanásť kníh o baníctve a hutníctve*. Košice : TU Košice; Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie SR, 2006, s. 290-345. ISBN 8072252186.

19 FRÖHLICH, Jiří – WALDHAUSER, Jiří. Pokusné rýžování zlata na Otavě. In *Archeologia technika VI.*, 1985, s. 44. ISSN 1805-7241.

20 JANGL, Ladislav. K metodice výzkumu a hodnocení rýžovisek zlata. In *Rozprawy Národního technického muzea v Praze 78. Studie z dějin hornictví 12*, 1980, s. 25-30; FRÖHLICH, Jiří – WALDHAUSER, Jiří. Pokusné rýžování zlata na Otavě. In *Archeologia technika VI.*, 1985, s. 42-50. ISSN 1805-7241.

21 MOSNÝ, Peter. Výsledky prieskumu v Lupčianskej doline. In *AVANS v roku 1996*. Nitra 1998, s. 120. ISBN 8088709369; MÁCELOVÁ, Marta. *Slovania vo Zvolenskej kotline*. Krakow : Wydawnictwo Torwarzystwa Słowaków w Polsce, 2013, s. 72, 73. ISBN 9788374906562.

k baníctvu všeobecne, ktoré majú slovanský pôvod, napr. Banisko či Hálny.²² V bližšom zázemí Mýta pod Ďumbierom v doline Štiavničky sú podobného charakteru napr. Vršky, Na jamu, Jamy, Dropčove jamy, Paľove vršky, Mlynná, Na hrádzu a Zahradzená. Iné toponymá sú odvodené od názvov baní (Hviezda, Koleso, Zingoty) alebo podľa mien ťažiarov (Stupka).

V tomto regióne sa zlato nielen ryžovalo z potokov, ale sa aj povrchovo dobývalo a následne ryžovalo. Svedčí o tom záznam v listine z 23. júna 1342, ktorú vydal Kristián, richtár mesta Hybe. V listine sa píše, že hybský občan Gublinus vykopal na majetku Boca na bližšie nelokalizovanej lúke priekopu, ktorá sledovala zlatú žilu (*fossatum auri fodinae ducere*).²³ Priekopa mohla byť vykopaná aj v doline Štiavničky, keďže o niečo neskôr tu mali Bocania svoje bankské podniky.

Na základe zachovaných terénnych relikto²⁴ prebiehala povrchová ťažba v najväčších objemoch v zlatom lome na chrbte Tohajec medzi dolinami Uhliar a Mlynná a v menšej miere lome nad Mýtnanskou Kyslou. Tohajec je objemovo najväčším zachovaným stredovekým povrchovým lomom na ťažbu zlatonosného materiálu v doline Štiavničky. Na základe písomného záznamu z roku 1535, keď prebehla obhliadka baní kráľovskými komisármi v rámci rozsiahlejšej inventarizácie baní v stredoslovenských bankských mestách vieme, že sa v lokalite Tohajec (*Thalhein*) nachádzala stará baňa, pod ktorou bola vyrazená štôľňa.²⁵ Tento záznam poukazuje na existenciu starých opustených povrchových ťažobní, ktoré už boli v prvej polovici 16. storočia vyťažené a na overenie zásob zlatonosného materiálu bola v hlbších horizontoch vyrazená štôľňa. Po vyťažení povrchových zásob na ložisku bolo v tomto období bežnou baníckou praxou vyrazenie podobnej štôľne. Na opustenú baňu na Tohajci (*fodina quondam Tolhaiczak*) nás upozorňuje aj svedecká výpoveď breznianskeho mešťana Stanislausa Wasserbrotha, ktorú učinil pod prísahou pred bankobystrickou mestskou radou 27. októbra 1560.²⁶

Keďže išlo o staré opustené bane, prosperujúce baníctvo bolo v tejto lokalite omnoho skôr. Vzhľadom na veľký rozsah bankských ťažobných prác, ktoré je možné v teréne identifikovať aj v súčasnosti, rozsiahla ťažba (ryžovanie) tu mohla prebiehať snáď od 14. storočia v súvislosti s rozvojom centrálného baníckeho sídla, ktorým bolo Brezno.²⁷

V priestore sútoku Mlynnej a Uhliara so Štiavničkou bol vybudovaný rozsiahly komplex na ploche cca 35 ha za účelom ťažby zlatonosného materiálu na chrbte Tohajec a jeho ryžovania na nive v ústí Uhliara do Štiavničky. V priestore ryžoviska môžeme

22 LACKO, Richard. Brezno. In ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján et al. *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010, s. 143. ISBN 9788089396115.

23 RATKOŠ, Peter. Počiatky hornoliptovského baníctva do konca XVI. storočia. In *Historický zborník*, 1947, roč. 5, č. 3, s. 307.

24 Podrobný terénny výskum sme realizovali v lete a na jeseň 2015.

25 Österreichisches Staatsarchiv (ďalej OeStA), sign. FHKA AHK HF Ungarn VUG 2, fol. 114/229. Porovnaj aj PÉCH, Antal. *Alsó-magyarország bányaművelésének története*. Budapest : Magyar Tudományok Akadémia II. ésn III. osztályának kiadványa. I. kötet, 1884, s. 167.

26 Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), f. Magistrát mesta B. Bystrica (ďalej MBB), fasc. 199, č. 23.

27 BOLERÁZSKY, Vojtech. Zo starších dejín mesta Brezna a jeho bojov s Dóczyovcami o samostatnosť. In *Historický zborník kraja III*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 58.

identifikovať rozsiahly 5,2 ha povrchový lom na chrbte Tohajca.²⁸ Lom je nepravidelného tvaru, má maximálnu dĺžku 400 m v smere juhozápad – severovýchod a 350 m v smere juhovýchod – severozápad. Jeho výškové rozpätie je 660 – 725 m n. m. Maximálna hĺbka ťažobne bola cca 10 m. Ďalšia ťažobňa ležala na svahoch ľavej strany vyústenia doliny Uhliar na ploche 5,8 ha, a do tohto ryžovacieho komplexu mohla patriť aj ťažobňa pri vyústení doliny Mlynná (6,3 ha) a možno aj dolná časť ryžoviska Zingoty-Mahútka v priestore ústia Mlyennej do Štiavničky. Súčasťou ťažobní sú zachované skrývkové haldy po ich okraji, prípadne vo vyťažených priestoroch, tiež haldy jaloviny uložené zväčša vo vyťažených priestoroch. Tieto dva typy hald sú si podobné v tom, že ich materiál je netriedený.

Ďalším typom sú haldy vytriedených kameňov, ktoré sa ukladali po prvotnom pretriedení vyťaženého materiálu priamo na okraji ťažobne alebo vo vyťažených priestoroch. Často tvoria súvislé pokryvy po svahoch na okraji ťažobní a pripomínajú prirodzene vytvorené kamenné moria. Centrálny priestor ryžoviska, kde sa realizovalo premývavanie (samotné ryžovanie) zlatonosných materiálov, sa rozkladal na pravej strane pri ústí Uhliara do Štiavničky. Táto lokalita mala rozlohu viac ako 10 ha. Jej súčasťou boli aj ryžovacie splavy, na ktorých sa získavalo zlato. Môžeme predpokladať, že išlo o rovnaké splavy, aké videl a opísal Georgius Agricola v prvej polovici 16. storočia v Karpátskej oblasti. Pre prácu so splavmi bola nevyhnutná voda. Je zrejme, že tu pracovalo niekoľko splavov súčasne a aj spotreba vody bola veľká. Išlo o obdobnú situáciu ako zobrazujú dobové rytiny G. Agricola²⁹ či približuje opis fungujúceho ryžoviska v neďalekej doline Vagnár z roku 1535.³⁰

Môžeme predpokladať aj existenciu vodných nádrží – hrádzí, ktoré akumulovali vodu pre potreby ryžovania v splavoch. Dokladom existencie takejto hrádze, povyššie centrálného ryžovacieho priestoru v doline Štiavničky, okolo ústia doliny Uhliar je zachované miestne toponymum Zahradená.³¹ Okrem hrádzí boli súčasťou ryžoviska aj privádzacie a odvádzacie kanály. V niektorých častiach mohla byť vzhľadom k morfológii terénu voda vedená aj v drevených žľaboch a na drevených mostoch. Pri reguláciách ústia Uhliara bola výkopovými prácami overená v hĺbke cca 1,2 m pochovaná pôda, pod jemnými piesčitými antropogénnymi sedimentami. Je zrejme, že odpadový materiál sa haldoval na nive Uhliara a Štiavničky, ktorý bol v priebehu času intenzívnym hospodárskym využívaním postupne zarovnaný. Najjemnejší nespevnený materiál bol intenzívne odplavovaný tokom Štiavničky ako plaveniny. Hrubozrnný materiál vo forme okruhlíkov bol haldovaný v podobe kruhových až kužeľových hald na pravej strane úpätia doliny v priestore areálu bývalého roľníckeho družstva nad obcou Mýto pod Ďumbierom. Tento priestor bol zrekultivovaný začiatkom 80. rokov 20. storočia. Z lomovej ťažobne na chrbte Tohajca sa vyťažený materiál dopravoval k ryžovacím splavom po naklone-

28 Spracované na základe vlastného terénneho výskumu spojeného s geodetickými a kartografickými prácami.

29 AGRICOLA, ref. 18, s. 290-345.

30 OeStA, sign. FHKA AHK HF Ungarn VUG 2, fól. 229. Porovnaj aj PÉCH, ref. 25, s. 167.

31 Ak by bol názov odvodený od ohrady, mal by tvar Zahradená, a to aj v miestnom dialekte. Toponymum podobného charakteru sa zachovalo aj povyššie bystrianskeho ryžoviska, na ľavej strane doliny Bystrá, pod vyústením doliny Pajsl'ová v podobe Hrádza.

ných drevených dráhach. Po nich sa pohybovali dvojkoľesové káry,³² ktoré ťahali somáre, prípadne mulice či kone. Z najvyšších častí ťažobne sa vyťažovaný materiál gravitačne spúšťal v drevených žľaboch do nižšie položených častí ťažobne, ktoré boli dopravne lepšie prístupné.³³

Súčasťou rozsiahleho ryžoviska boli s určitosťou aj obydlia pre robotníkov, ktorí ťažili materiál, pre povozníkov, samotných ryžovníkov, pre rôznych pomocných remeselníkov a tiež správcov celého komplexu. Snáď by mohlo ísť aj o doteraz neidentifikovanú osadu v zázemí Brezna, ktorá sa spomína ako *villa Lucha* v listine z roku 1405.³⁴

Ryžoviská pravdepodobne pôvodne tvorili súvislú plochu, ktorá sa tiahla od ústia Štiavničky do Bystrianky až po Mýtňanskú Kyslú v dĺžke takmer 6 km a rozprestierala sa na ploche cca 100 ha. Vypĺňali celú nivu Štiavničky a prilahlé terasy predovšetkým na pravej strane doliny. Celé sídlo Mýto bolo postupne budované na starých nívnych ryžoviskách. Na tento stav poukazujú viaceré výkopové práce v obci, ktoré odkrývajú profily s pravidelnými vrstvami vytriedeného materiálu. Ďalším faktorom je vzhľadom k morfológii doliny akútny nedostatok kvalitnej poľnohospodárskej pôdy, preto na výstavbu budov boli využívané devastované pozemky ryžovník. V centre obce sa do súčasnosti zachovalo niekoľko solitérnych ryžovacích háld (sejpop), ktoré neboli zrekultivované, napr. v záhrade rímskokatolíckeho kostola.

Do polovice 20. storočia, t. j. pred rozsiahlou rekultiváciou ryžovník, existovalo v doline Štiavničky niekoľko samostatných veľkoplošných areálov pôvodného rozsiahleho ryžoviska.³⁵ Prvý sa nachádza v lokalite Pažite-Brehy poniže súčasnej obce Mýto pod Dumbierom na ploche 24,6 ha. Z pôvodného súvislého ryžoviska v priestore intravilánu obce vieme identifikovať tri lokality – Močidlá (4,8 ha), Vršky (5,1 ha) a Nad jamami (3 ha). Presne sme vymedzili vyššie popísané ryžovisko na sútoku Uhliara a Mlynnej so Štiavničkou na ploche cca 20,1 ha. Ďalej sme lokalizovali ryžovisko Zingoty-Mahútka rozprestierajúce sa medzi ústím Mlynnej do Štiavničky a Mýtňanskou Kyslou na ploche 35,5 ha. V doline Mlynnej sme vymedzili dve lokality, na ktorých sa ryžovalo, a to ústie Mlynnej (6,3 ha) a dolinu Mlynnú (2,7 ha).³⁶

32 AGRICOLA, ref. 18, s. 185.

33 AGRICOLA, ref. 18, s. 183-185.

34 KATONA, István (ed.). *Historia critica Regum Hungariae, IV/XI*. Budae 1790. s. 632; FEJÉR, Georgius (ed.). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, X/IV*. Budae 1841, s. 376. Dopusiaľ bola hypoteticky stotožnená s Mýtom (Schematismus historicus dioecesis Neosoliensis, Neosolii 1876, s. 164), Bacúchom (HREBLAY, Anton. *Brezno a jeho okolie*. Turčiansky sv. Martin 1928, s. 117) alebo Jarabou (Matunák in HREBLAY, ref. 34, s. 166).

35 Identifikované a vymedzené s využitím diela: Historická ortofotomapa Slovenska z roku 1950. Centrum excelentnosti pre podporu rozhodovania v lese a krajine, Technická univerzita Zvolen. Dostupné na internete: <http://mapy.tuzvo.sk/HOFM/> [cit. 2015-09-09].

36 Jednotlivé ryžoviská boli identifikované a lokalizované na základe metodiky, ktorú rozpracovala Martina Slámová vo svojej práci: SLÁMOVÁ, Martina. *Význam identifikácie historických krajinných štruktúr v krajinných typoch Slovenska*. Zvolen : TU, 2013, 134 s. + CD príloha. ISBN 9788022825740. Údaje boli získané terénnym zberom s využitím GPS technológie a digitálneho meracieho prístroja Disto X2. Dostupné na internete: <http://paperless.bheeb.ch> [cit. 2015-09-08] alebo z historickej ortofotomapy (ref. 35). Získané podklady boli zdigitalizované v programoch QGIS (Dostupné na internete: <http://qgis.org>) a Therion. Dostupné na internete: <http://therion.speleo.sk> [cit. 2015-09-09]. Bližšie pozri aj metodické práce: KROKUSOVÁ, Juliana – ČECH, Vladimír. Teoretické východiská k definovaniu a vymedzeniu

Pri otváraní rýžoviska zohrávala dôležitú úlohu prospektorská činnosť stredovekých „baníkov“. Skôr, ako bol otvorený povrchový zlatý lom a začalo sa s ťažbou a rýžovaním bolo v teréne vykopaných množstvo prieskumných sond (píng a šachtíc) či dlhých rýh. Takéto rozsiahle prieskumné ryhy sa zachovali aj na svahoch Tohajca povyššie reliktu lomu.³⁷

V prvej polovici 16. storočia sa v susednej doline Vagnár (*Wagengrund*) spomína prosperujúce rýžovisko v blízkosti mesta Brezno. Roku 1535 pri obhliadke baní a rýžovnísk v stredoslovenskej banskej oblasti správa kráľovských komisárov sprevádzaných breznianskym richtárom uvádza v tejto doline prebiehajúce rýžovanie zlata. Nachádzalo sa tu staré aj nové rýžovisko, ako aj dve rudné žily, resp. akumulované zlatonosné vrstvy: jedna skoro na povrchu, mocná 10 siah (cca 20 m) a druhá mocná asi na lakeť. Na posledne menovanej ťažili Brezňania aj iní ťažiari; plánovali tu získať 3 – 4 lóty (1 lót = 15,34 g) zlata, bez udania časového obdobia alebo objemu vyťaženej horniny.³⁸

Ďalšia správa o rýžovaní zlata v chotári mesta Brezno sa zachovala pri príležitosti revízie hraníc mestského chotára z roku 1560. Jeden z vypočutých svedkov okrem iného potvrdil, že Brezňania mohli rýžovať a ťažiť zlato z riečnych rýžovnísk (*aurum fluviale quaerere ac fodere*) v severnej časti chotára od Bacúšskeho potoka až po samotné mesto.³⁹

O bankský údel na starom rýžovisku (*altes Waschwerch*) na potoku Štiavnička neďaleko od Valaskej požiadal ešte 12. júna 1584 Bernhart Rösl.⁴⁰

Staré a početné rýžovníská (*zahlreichen Säufenwerken*) v doline potoka Štiavnička spomína začiatkom 19. storočia aj mineralóg Christian Andreas Zipser, rodák z Banskej Bystrice a znalec skúmaného regiónu.⁴¹

Okrem povrchovej ťažby nerastných surovín sa začalo s príchodom nemeckých osadníkov do okolia Brezna postupne rozvíjať hlbinné baníctvo, predovšetkým zamerané na ťažbu zlata, neskôr striebra a v menšej miere aj medi. Nemecký živel sa v tomto priestore objavuje v priebehu 14. storočia.⁴² Už v roku 1380 povýšil kráľ Ľudovít I. osadu *Brizna* na slobodné mesto a o rok privilégiá potvrdil.⁴³ Medzi nimi bolo aj právo voliť si vlastného richtára a farára, a tiež sa mali riadiť právom mesta Banská Štiavnica. Podľa týchto privilégií bolo mesto Brezno povinné pri nejasných a sporných prípadoch

---

vybraných bankských foriem reliéfu [Theoretical basis for defining and definition of selected mining relief forms]. In *Folia geographica*, 2014, Vol. 56, no. 1, s. 69-89. ISSN 1336-6157; ČECH, Vladimír – KROKUSOVÁ, Juliana. *Antropogénna geomorfológia (antropogénne formy reliéfu)*. Prešov : Prešovská univerzita, 2014, 176 s. ISBN 9788055510378.

37 Spracované na základe vlastného terénneho výskumu.

38 OeStA, sign. FHKA AHK HF Ungarn VUG 2, fol. 114/229. Porovnaj aj PÉCH, ref. 25, s. 167.

39 ŠA BB, f. Archív mesta Brezno (ďalej AMB), sign. I. 6-1, inv. č. 16; sign. I. 6-2, inv. č. 18 a sign. I. 2-4, inv. č. 26. Pori aj BOLERÁZSKY, ref. 27, s. 64.

40 SBA BS, f. Banksý súd v B. Bystrici (ďalej BSB), inv. č. 1, kniha bankských prepôžičiek 1559 – 1591, fol. 236, 237.

41 ZIPSER, ref. 13, s. 244.

42 LACKO, ref. 22, s. 140.

43 FEJÉR, György (ed). *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus IX/5*, s. 390-391, 46-464. Arcanum, Budapest, č. 208, 2004, CD nosič. Dostupné na internete: <https://books.google.sk/books?id=WOEUAAAAYAAJ> [cit. 2015-11-10].

súvisiacich s baníctvom odvolať sa (podľa starého zvyku) do Banskej Štiavnice.⁴⁴ Toto zvláštne postavenie snáď vyplývalo z toho, že banské mesto Brezno sa nestalo členom Zväzu stredoslovenských banských miest, ktorý pravdepodobne vznikol v roku 1388. Roku 1404 sa v názve mesta Brezno objavuje aj maďarský ekvivalent pomenovania bane (baníctva) v tvaroch *BryzaBanya*,⁴⁵ *Briznabanya*,⁴⁶ *Brezenbanya*⁴⁷ či *Breznabanya*⁴⁸. Je teda zrejme, že už začiatkom 15. storočia bolo Brezno významným banským mestom s rozvinutým a prosperujúcim (povrchovým) baníctvom vo svojom okolí. Aj napriek tomu nebolo nikdy prijaté do zväzu stredoslovenských banských miest, na čo poukazuje množstvo zachovaných listín a záznamov z 15. storočia.⁴⁹

V období stredoveku a na počiatku novoveku sa začína rozvoj hlbinného baníctva zameraného na ťažbu zlata aj v doline Štiavničky. V tomto časovom horizonte bolo baníctvo na Slovensku hlavným zdrojom obživy obyvateľstva v horských oblastiach. Ale v týchto dejinných obdobiach sa baníctvo značne odlišovalo od súčasného. Išlo, popri poľnohospodárstve, o hlavnú hospodársku činnosť, ktorá pozostávala z množstva pomocných zamestnaní a remesiel.

Pri ťažbe nerastnej suroviny pracovalo množstvo špecializovaných profesií. Priamo pri rozpojení horniny pracovali haviari lamači alebo rúbači, potom nastúpili pratači, ktorí nakladali rozpojenú horninu do dopravných nádob – korýtok, košov, neskôr do drevených banských vozíkov – huntov. Behači mali na starosti dopraviť rozpojenú horninu na miesto určenia, respektíve na povrch. Ak sa pracovalo vo veľkých hĺbkach, vaky s rozpojenou horninou vyťahovali vrátkom vrátkari. Po vyrazení podzemného priestoru, ak sa nachádzal v nestabilnej hornine, steny a strop spevňovali tesári. Tí tiež budovali všetky stavby a technické zariadenia v podzemí a na povrchu. Na povrchu mali svoje dielne i banskí kováči. Neskôr pribudli aj špecialisti na čerpanie vody, strelmajstri, banskí merači a pod.⁵⁰ V jednotlivých baniach (stôlniach) v doline Štiavničky pracovalo celkovo len málo robotníkov, predovšetkým lamačov. Jeden človek zvyčajne vykonával viac odborných prác. Napríklad banskí tesári boli zamestnaní na prieskum „stropovca“.⁵¹

Razenie podzemných priestorov a dobývanie rúd sa v doline Štiavničky, tak ako aj v celom regióne, na začiatku rozvoja „slovenského“ baníctva robilo výlučne ručne s použitím železka a kladivka, respektíve rôznych typov sekáčov. Postup práce so železkom a kladivkom mal niekoľko špecifik. Telo železka malo na jednom konci plochú časť

44 FEJÉR, ref. 43. Porovnaj aj BOLERÁZSKY, ref. 27, s. 58.

45 MÁLYUSZ, Elemér (ed.). *Zsigmondkori oklevéltár II. (1400 – 1410), Első rész (1400 – 1406), forráskiadványok*. Budapest : Magyar országos levéltár kiadványai, Akadémiai kiadó, 1956, 658 s. (ďalej ZsO II/1), č. 2921, s. 342.

46 ZsO II/1, č. 2922, s. 343.

47 ZsO II/1, č. 2923, s. 343.

48 ZsO II/1, č. 2924, s. 343.

49 WENZEL, Gusztáv. *Magyarország bányászati kritikai története*. Budapest : A M, Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1880, 456 s.; PÉCH, ref. 25, s. 502; BOLERÁZSKY, ref. 27, s. 57-67.

50 HRONČEK, Pavel. Baníctvo, drevorubačstvo, uhliarstvo a súvisiace zamestnania. In „... obe obce svätoondrejské...“: *kniha o krajine, dejinách a ľuďoch Brusna*. Brusno : Obec Brusno, 2014, s. 136. ISBN 9788097163082.

51 BERGFEST, ref. 17, s. 26.

(plosku, obuch), na ktorú baník udieral kladivom. Opačný koniec železka bol zakončený hrotom. Tvar tela železka a jeho dĺžka a hrúbka závisela od vlastností horniny, na rozrušovanie ktorej sa používalo. V strednej časti tela sa nachádzal otvor, v ktorom bola voľne uchytaná násada. Voľné vloženie drevenej násady v železnom tele bolo nevyhnutné preto, aby sa otrasy po úderoch kladivom neprenášali na telo baníka (raziča). Násada bývala rovná, prípadne mierne ohnutá a používala sa pri vylamovaní rozrušenej horniny.⁵²

Želiezko si razič (pravák) ľavou rukou pridržiaval pomocou násady hrotom smerom k hornine a na plochý koniec udieral kladivom. V čelbe chodby najčastejšie s lichobežníkovým profilom vysekal postupne rad rovnobežných rýh v smere horizontálnom, vertikálnom alebo šikmom. Kolmo na smer takto vytvorených rýh sa vysekala ďalšia sústava rovnobežných rýh, ktoré spolu s prvými vytvorili sieť vystupujúcich štvorcových výčnelkov na ploche čelby. Ich najvhodnejšie smerovanie si razič zvolil podľa štruktúry horniny alebo rudy vychádzajúc zo svojich vedomostí a zručností. Vzdialenosť a hustota rýh závisela od tvrdosti horniny, resp. jej štruktúry. Razič potom poodrážal výstupky kladivom, resp. v prípade mäkkších hornín odlámaval rúčkou železka, čím opäť vznikla relatívne hladká stena čelby a pracovný postup sa opakoval.⁵³

Denný postup stredovekých baníkov v podzemí baní v doline Štiavničky, na južných svahoch Nízkych Tatier počas pracovnej zmeny (v ktorej boli zvyčajne traja baníci) pri rozpojovaní tvrdých hornín železkom a kladivkom, predstavoval v priemere cca 7 cm, čo počas roka bolo len okolo 20 m. Tento pracovný postup sa vzťahuje na najstaršie štôlne či podzemné chodby – kresanice.⁵⁴ Typická kresanica mala najčastejšie lichobežníkový profil a bola vysoká cca 170 cm, vo vrchnej časti široká cca 50 cm a v dolnej časti cca 60 cm, tak aby zabezpečila prechod baníka. Plocha čelby sa pohybovala zvyčajne len okolo 1 m². V dnes dostupných štôlniach na Veľkom a Malom Gápli či na hrebeni Nízkych Tatier sú už chodby značne rozšírené banskou činnosťou v neskorších obdobiach na profil s plochou min. 2 m². Peknú kresanicu mala napríklad ešte v roku 1772 štôlna Svätý Michal na Malom Gápli.⁵⁵

Nesmieme zabudnúť na podmienky namáhavej, monotónnej a stále sa opakujúcej činnosti udierania kladivom na železko či sekáč v stoji, alebo v neprírodzene skrčenej polohe v úzkej kresanici. Pracovná zmena trvala aj 10 hodín. Pracovalo sa v pološere, pri

52 Bližšie pozri: AGRICOLA, ref. 18; BORN, Ignatz, von – FERBER, Johan Jakob. Ueber die Gebürge und Gebügsarten der Rieber hungarischen Bergstädte. Zwanzigster Brief, Schemnitz, den 7. sept. 170, s. 181-202. In *Des Hrn. Ignatz, Edl. Von Born, Briefe Über Mineralogische Gegenstände, Auf Seiner Reise Durch Das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn, an den derselben, Johan Jacob Ferber. Frankfurt und Leipzig, German, 1774*, 228 s.; FALLER, Guztáv. *A régi vésett bányavágat maradványairól. A Magyar Mérnök és Építész, Egyesület Közlönye* 1868, s. 28-32; VLACHOVIC, Jozef. Banský terminologický slovník z roku 1667. In *Historické štúdie VII*. Bratislava : SAV, 1961, s. 221-245.

53 GINDL, Jozef. Tradičné metódy rozpojovania hornín v stredoslovenskom rudnom baníctve. In *Z dejín vied a techniky na Slovensku*. Bratislava : Veda, SAV, 1969 s. 95-124 a BARTOŠ, Martin. Středověké dobývání v Kutné Hoře. In NOVÁČEK, Karel (ed.). *Medievalia archaeologica 6 – Těžba a zpracování drahých kovů : sídelní a technologické aspekty*. Praha; Brno; Plzeň : Archeologický ústav AV ČR, 2004, s. 157-201. ISBN 8086124487.

54 HRONČEK, ref. 50, s. 139, 140.

55 SBA BS, f. hlavný komorskogrófský úrad (ďalej HKG), zbierka máp, in. č. BiIV-13/9197.

skromnom osvetlení olejovým kahancom, všade navôkol bola úplná tma, v stiesnených podmienkach, často v prachu či vo vlhkom prostredí, v prievane a v zime. Ďalším negatívom bolo, že cesta pešo na pracovisko k čelbe viedla úzkymi tmavými chodbami, niekedy po klzkých rebrikoch v šachtách, často po vode tečúcej po dne chodby a v prievane. Jedinou výhodou baníkov v baniach v doline Štiavničky bolo, že podzemie baní nedosahovalo veľkú dĺžku, maximálne niekoľko sto metrov. Naopak, baníci v baniach v okolí Banskej Štiavnice, Španej Doliny či Kremnice museli na pracovisko prejsť podzemím aj niekoľko kilometrov. Po skončení namáhavej práce sa po tej istej ceste musel razič (baník) vrátiť späť na povrch. Vzhľadom k času strávenému v podzemí človek vchádzal do podzemia ešte ráno za tmy či šera a von vyšiel neskoro večer, keď už bola opäť tma.⁵⁶ Pri niektorých odľahlejších baniach na vrcholoch chrbtov rázsoh či na hrebeni Nízkych Tatier však môžeme predpokladať aj prechodné obydlia banských robotníkov priamo pri vstupe do podzemia v priestore, kde stáli aj technické budovy, napr. kováčske dielne na kovanie banských nástrojov.⁵⁷ Kamenné základy budov sa zachovali pri vchode do viacerých štôlní na Veľkom Gápli.⁵⁸

Baník na začiatku 17. storočia mal okrem železka a kladiva k dispozícii aj čakany, grace (špicaté motyky), rôzne sekáče, sochory a prvé ručné vrtáky. Ručné rozpojovanie najtvrdších hornín si od počiatku prác v podzemí raziči uľahčovali využitím drevených klinov, ktoré sa zatĺkli do vopred vytesaných otvorov v hornine. Na tento účel využívali bukové a lieskové klíny. Tieto klíny sa nepretržite polievali vodou, čím zväčšovali objem a postupne rozrušovali horninu a vytvárali pukliny v rozpojovanej hornine. Osobitnou metódou bolo trhanie hornín pomocou vody. Do šikmého alebo zvislého vývrtu sa naliala voda a vbíjaním drevených kolíkov do vývrtu sa vytváral tlak vody, ktorý trhal horninu. Táto metóda bola používaná predovšetkým vo východoslovenskej banskej oblasti.⁵⁹ Vo všeobecnosti sa v baniach na našom území tento technický postup využíval len zriedkavo, pre svoju nízku efektivitu. Ale používal sa aj v baniach v doline Štiavničky, na čo poukazujú zachované reliktu po takomto spôsobe rozpojovania v bani na Veľkom Gápli.

Omnoho širšie a efektívnejšie využitie rozpojovania tvrdých hornín malo použitie ohňa. Takzvané ohňové rozpojovanie bolo známe už v mladšej dobe kamennej. Podstata tejto práce spočívala v tom, že pri čelbe (stene) sa rozložil oheň, ktorý rozpálil horninu a tá sa tepelnou zmenou fyzikálnych a chemických vlastností minerálov rozpukala. Zalievanie rozpálenej horniny vodou bolo skôr výnimkou ako pravidlom. Oheň rozrušil horninu už od teploty 200 °C natoľko, že bolo možné jej následné odťaženie aj mäkkými nástrojmi. Teplota získaná špeciálnym technologickým pálením rôznych druhov dreva dosahovala max. 600 °C. Rozrušenie horniny záviselo od množstva faktorov, ktoré razič musel vedieť zohľadniť pri práci s ohňom. Hĺbka rozrušenej horniny sa pohybovala od

56 VLACHOVIČ, ref. 52, s. 221-245; GINDL, ref. 53, s. 95-124; BARTOŠ, ref. 53, s. 57-201.

57 PÉCH, ref. 25, s. 168.

58 S úmyslom chrániť jedinečné kultúrne dedičstvo obsiahnuté v stredovekom banskom podzemí nebudeme pri zachovaných štôlniach uvádzaných ako príklady zverejňovať ich presnú polohu overenú počas terénneho výskumu v roku 2015. Budeme uvádzať len chotárne názvy či názvy krajinných prvkov, v ktorých sú jednotlivé štôlnie lokalizované.

59 GINDL, ref. 53, s. 95-124.

niekoľkých centimetrov až do 1 m. Nevýhodou tohto technologického postupu bolo vetranie, čo umožňovalo jeho využitie len v malých hĺbkach pod zemským povrchom.⁶⁰

Rozpojovanie ohňom je doložené už v 16. a 17. storočí vo všetkých významnejších banských oblastiach Slovenska aj v neďalekej Španej Doline, Ľubietovej⁶¹ a tiež v susednej Boci.⁶² Rozpojovanie ohňom sa s určitou požívalo aj v baniach v doline Štiavničky, pretože počas výskumu podzemia baní na Veľkom Gápli sme identifikovali veľmi dobre zachované reliktov po rozpojovaní ohňom, ktoré sa prejavuje nápadným sčervenaním hornín.

S používaním trhacích prác sa od polovice 17. storočia začína aj rozvoj vrtania hornín. Spočiatku nešlo o mechanické, ale len o ručné nárazové vysekávanie otvorov a dier v hornine pre nálože strelného prachu. K ďalšiemu rozvinutiu tejto techniky dochádza až v priebehu 18. storočia.⁶³ V baniach v doline Štiavničky sa zachovalo množstvo reliktov po vrtaní až z obdobia 19. storočia, napr. v bani na Veľkom Gápli, v štólňi v Mlynej doline, v štólňi na Skalke a inde. Zavedením nových techník razenia sa urýchlil aj jeho postup. Rýchlosť postupu však závisel od tvrdosti horniny a pracovného nasadenia. V porovnaní so stredovekom sa v prvej polovici 19. storočia zrýchlil mesačný postup baníkov v baniach v doline Štiavničky až na 4 m. Roku 1842 vyrazili baniči v štólňi Gróf Breuner na Malom Gápli 4,5 m chodieb v priebehu mesiaca.⁶⁴

Po vyrazení podzemných priestorov bolo pri slabej stabilite nadložia (často najmä v blízkosti vchodu) nevyhnutné priestor spevniť. Najčastejšie používaným spevnením podzemných priestorov bola výdrevá z guľatiny (drevená výstuž, tzv. štompy), na čo sa používala guľatina z okolitých lesov. Tento spôsob spevňovania podzemia bol veľmi rýchly a tesári mohli podzemie upevniť v priebehu niekoľkých hodín. Zachované správy o prehliadkach baní hovoria aj o pravidelnej údržbe a výmene výdrevy. Výdrevá v podzemí sa v podobe rôznych reliktov zachovala napr. v baniach na Veľkom Gápli alebo v Šánskych, v oboch prípadoch však už ide o novovekú výdrevu.

Vstupy do štólňi, pokiaľ neboli vyrazené priamo do skalného masívu, čím vznikol stabilný vstupný portál, sa budovali z kameňa, prípadne z dreva. Množstvo štólňi, šácht, podzemných priestorov – komôr, chodieb, ale aj hálld rôzneho tvaru je veľmi pekne zakreslených na historických banských mapách.⁶⁵

Po rozpojení sa vyťažená ruda dopravovala podzemím na povrch.⁶⁶ Spočiatku sa na povrch vynášala v drevených korýtkach alebo v prútených košoch. Pokiaľ bolo treba

60 LYNN, Willies. Firesetting Technology. In *Bulletin of the Peak District Mines Society*, Vol. 12., No. 3, Special Publication: Mining Before Powder, 1994, s. 1-8. ISSN 031-3637; LYNN, Willies – WEISGERBER, Gerd. The use of fire in prehistoric and ancient mining-firesetting. In *Paléorient*, 2000, Vol. 26, No. 2, s. 131-149. ISSN 0153-9345. Dostupné na internete: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/paleo_0153-9345_2000_num_26_2_4715 [cit. 2015-09-07].

61 FALLER, ref. 52, s. 28-32; GINDL, ref. 53, s. 95-124.

62 RATKOŠ, ref. 23, s. 295-350.

63 GINDL, ref. 53, s. 95-124.

64 BERGFEST, ref. 17, s. 42.

65 Zbierka banských máp v SBA BS uložená vo fondoch Hlavný komorskogrófský úrad Banská Štiavnica (ďalej HKG) a Banský kapitanát Banská Bystrica (ďalej BKBB).

66 Pri technologickom postupe spracovania vyťaženej rudy sme vychádzali z prác: AGRICOLA, ref. 18, s. 273-321; VOZÁR, Jozef. *Zlatá kniha banícka. Das goldene Bergbuch*. Bratislava : Veda, 1983, 264 s.

vyťaženú rudu vytiahnuť z nižších horizontov bane, vyťahovala sa vrátkom v kožených vakoch. Neskôr sa na dopravu používali drevené fúriky a drevené banské vozíky – hunty, ktoré sa ručne tlačili po drevených dráhach (koľajniciach).⁶⁷ Na povrchu v priestore pred štôľňou bol vymedzený priestor, kde sa ukladala do malej haldy.⁶⁸ Z týchto prechodných skládok sa potom dopravovala k stupám a rudným mlynom, ktoré boli vybudované v doline pri vodnom toku, ktorý poskytoval dostatok vodnej energie na ich pohon.

Doprava rudy z vysoko položených štôľní či už na chrbte Veľkého a Malého Gápľa, alebo samotného hrebeňa Nízkych Tatier, bol namáhavý a nebezpečný proces. Za týmto účelom boli vybudované pomerne úzke banské cesty, po ktorých bola zväzovaná ruda somármi alebo mulmi na dvojkolesových kárach. V najneprístupnejších častiach viedli k štôľňam len chodníky, od ktorých sa ruda nosila v kožených vakoch na chrbtoch somárov alebo mulov.⁶⁹ Na množstvo udržiavaných banských ciest v priestore Malého a Veľkého Gápľa a na cesty vedúce až na hlavný hrebeň nás upozorňujú zachované historické banské mapy. V mapách sú často zakreslené aj ťažobné štôľne bez prístupovej banskej cesty, ku ktorým viedol len chodník.⁷⁰ Tento spôsob dopravy rudy nám do súčasnosti pripomína v krajine zachované pomenovanie pre staré banské cesty, ktoré sa nazývajú „somárske chodníky“. Šírka reliktov týchto komunikácií je cca do 1,5 m a nachádzajú sa v masíve Veľkého Gápľa a Lajštochu v dĺžke niekoľko 100 m. Tento spôsob dopravy v Nízkych Tatrách prežil až do medzivojnového obdobia, keď sa pomocou mulov vynášal stavebný materiál na stavbu Štefánikovej chaty pod Ďumbierom, nad záverom doliny Mlynná.⁷¹

Budova stupy sa stavala v takom profile doliny, kde bola už dostatočná sila toku potoka na poháňanie vodného kolesa. Naň bol napojený drevený hriadel, ktorý dvíhal ťlky. Po privezení vyťaženej rudy sa táto v budovách stupy najprv preberala a triedila. Na triedenie slúžili špeciálne stoly. V dávnejších dobách alebo pri nedostatku vody sa na týchto stoloch alebo na drevených klátoch ruda aj ručne drvila. Rozdrvenie (roztĺkanie) v stupách sa vykonávalo drevenými ťlkmi v spodnej časti okutými železom. Drvenie rúd sa do 16. storočia robilo výlučne suchým spôsobom bez vody. Kusy rudy sa ťkli dovtedy, kým neboli rozdrobené na hrubý piesok. Tento piesok sa potom presunul do rudných mlynov, kde sa rozomlel na prach.⁷² Tieto rudné mlyny dali pomenovanie potoku a doline Mlynná, na čo nás upozorňuje aj správa z roku 1822, ktorá popisuje banský obvod Jarabej, od Veľkého Gápľa po Lajštoch.⁷³ V doline Mlynej je na banskej mape z roku 1740 zakreslených pozdĺž toku niekoľko budov, ktoré by mohli poukazovať na

67 GINDL, Jozef. Z dejín horizontálnej dopravy v oblasti štiavnického pohoria. In *Z dejín vied a techniky na Slovensku VIII*. Bratislava : SAV, 1974, s. 273-296.

68 PÉCH, ref. 25, s. 166.

69 AGRICOLA, ref. 18, s. 183-185.

70 Desiatky historických banských máp z 18. a 19. storočia uložených v SBA BS vo fondoch HKG a BKBB.

71 URBAN, Peter. *Ďumbier, najvyšší z Nízkych...* Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2012, s. 86. ISBN 9788081151118.

72 VOZÁR, ref. 66, s. 227.

73 OeStA, sign. FHKA SUS KS, Pa-574, s. 7. V správe sa hovorí o viacerých mlynoch na zlato (*Goldmühlen*), ktoré tam v minulosti stáli a po ktorých je stále možné nájsť veľké kusy z kremenných mlynských kameňov.

tieto úpravnicke zariadenia, vrátane stupy.⁷⁴ Na jej existenciu nás upozorňuje zakreslený privádzací náhon, ktorý je pomenovaný ako priekopa k stupám (*Puchwercks Graben*). Napríklad v roku 1583 pracovali v okolí Jarabej minimálne tri stupy.⁷⁵

Získaný piesok a prach z rozdrvenej a rozomletej rudy sa následne premýval vo vodných splavoch, kde sa na rovnakom princípe ako pri ryžovaní z rozsypov prúdom vody odplavovala ľahšia frakcia – hlušina a ťažší zlatonosný koncentrát sa usadzoval na dne žľabov. Získaný koncentrát sa ďalej spracúval v hutách, kde sa z neho tavením oddeľovalo zlato či striebro, ale aj ostatné prímеси. V tomto období sa získaný koncentrát tavil na mieste, preto existovali v doline Štiavničky aj taviarne (huty).

Rozvoj baníctva a hutníctva v doline Štiavničky v historickom chotári Brezna ilustruje aj nález stredovekého téglika na redukciu kovov v doline Mlynná, pod svahom Veľkého Gápl'a datovaného do 15. – 16. storočia.⁷⁶

Pisomné záznamy od 16. storočia sa už takmer výlučne vzťahujú na hlbinné baníctvo v okolí Brezna. Dôkazom prosperujúceho breznianskeho baníctva, ktoré prinášalo v tomto období vysoké zisky je aj to, že sa dostáva do pozornosti majiteľov Ľupčianskeho hradu Dóciovcov (Dócziovcov), ktorí si začali nárokovať na mesto Brezno a jeho bohaté banícke zázemie. Zo sporov medzi Dóciovcami a mestom Brezno, do ktorých aktívne vstupoval na oboch stranách aj panovník Vladislav II. sa zachovalo množstvo listín. Tie priamo či nepriamo upozorňujú na baníctvo v doline Štiavničky v prvých desaťročiach 16. storočia. V listine z roku 1500 panovník Vladislava II. vystúpil ako ochranca záujmov obyvateľov mesta Brezno (*Breznobanya*) proti Damiánovi Dóciimu (*Damianus de Naghlwche*). Spomínajú sa tu objavené ložiská zlatej rudy (*minerae auri inventae*), ktoré breznianski banícki podnikatelia aj ťažili.⁷⁷ Napriek tomu, že Vladislav II. nariadil už v roku 1512 a 1513 obyvateľom mesta Brezno poslušnosť voči Dóciovcom,⁷⁸ toto nariadenie sa pravdepodobne nedodriavalo, pretože Dóciovci začali voči mestu podnikat rôzne „vojenské“ lúpežné akcie. Roku 1514 uväznili niekoľkých breznianskych baníkov. Proti ich uväzneniu protestoval aj kráľ Vladislav II. vydaním listiny, kde ich nazýval moji mešťania a baníci z Brezna (*cives ac montanistae nostri de Breznovania*).⁷⁹ V listine nie je uvedené, kde boli baníci zajatí. Na základe historických záznamov vieme, že v tomto roku mesto Brezno nebolo vyplienené. Je preto zrejmé, že baníci museli byť zajatí mimo centra mesta, v niektorej baníckej osade na jeho území. Môžeme sa domnievať, že s najväčšou pravdepodobnosťou išlo o banícku osadu v doline Štiavničky pri niektorej z fun-

74 SBA BS, f. HKG, zbierka máp, inv. č. VI/95.

75 PÉCH, ref. 25, s. 331, 332.

76 MIHOK, Eubomír – HOLLÝ, Alojz – MÁCELOVÁ, Marta. Metalografický rozbor stredovekého téglika s kovom z Mýta pod Ďumbierom (okr. Banská Bystrica). In *Archeologia historica*, 1997, roč. 22, s. 301-307. ISSN 0231-5823. Archeologička Marta Mácelová nepozná bližšie nálezové okolnosti predmetného téglika, pretože predmet pochádzal zo starších zberov zbierkových fondov Horehronského múzea v Brezne.

77 ŠA BB, f. AMB, inv. č. 4, sign. I,3-1.

78 IVANIČ, Peter. Vzťah Dócziovcov s mestami na hornom a strednom Pohroní na konci stredoveku. In *Forum historiae*. Bratislava : internetový časopis Historického ústavu SAV, 2008, č. 2, s. 5. ISSN 1337-6861.

79 MATULAY, Ctibor (ed.). *Mesto Banská Bystrica : Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536*. Bratislava : Archívna správa MV SR, 1980, s. 187, č. 576.

gujúcich baní. Zajatie a uväznenie baníkov sa odohralo niekedy začiatkom leta, keďže už okolo 1. júna 1514 boli viacerí baníci uväznení na hrade Ľupča a následne dvaja z nich vo väzení zomreli. Ich úmrtie vyvolalo pobúrenie medzi ostatnými baníkmi.⁸⁰

Záškodnicke akcie Dóciovcov voči mestu Brezno vo všetkých hospodárskych oblastiach pokračovali. Následne, 30. apríla 1517 vyrabovali a vypálili mesto, vrátane kostola a fary. Pri prepade zahynulo okolo 30 obyvateľov mesta. Okrem iného vyplienili aj kráľovský komorský dom a odniesli si všetko zlato a striebro pochádzajúce z breznianskych baní.⁸¹

Tieto spory a otvorené konflikty medzi Dóciovcami a mestom Brezno, ktorí si robili neoprávnený nárok na bohatstvo mesta, sa ťahali celé prvé dve dekády 16. storočia. Napriek zložitej situácii bola na Jarabej v roku 1528 otvorená strieborná baňa *Krigen*. Výnosy bane boli však také nízke, že vyťažená ruda sa haldovala pred štôľňou. Z dôvodu nízkeho obsahu striebra v rude sa tu neoplatilo postaviť taviareň a neoplatilo sa ani pokračovať v ťažbe kvôli rabovaniu vyťaženej rudy.⁸² Ešte v prvej polovici 30. rokov 16. storočia bola bezpečnostná situácia v doline Štiavničky veľmi zlá, keďže banskí podnikatelia a baníci nemali stále zaručenú osobnú a majetkovú bezpečnosť.⁸³

Roku 1535 prebehla obhliadka baní kráľovskými komisármi v stredoslovenských banských mestách, z ktorej sa zachovala už vyššie spomínaná správa. Hovorí sa v nej aj o zlatých baniach v breznianskom chotári v okolí Jarabej patriacich Fuggerovskej spoločnosti z Banskej Bystrice. V týchto baniach bol pravdepodobne problém so zatápaním spodnou vodou, pretože v nich boli prevádzkované dva stroje na čerpanie vody.⁸⁴ V správe je okrajovo spomenutá aj nejaká bližšie neurčená baňa na striebro a meď v okolí Jarabej.

Dokladom, že baníctvo zamerané na drahé kovy bolo v doline Štiavničky rozvinuté v polovici 16. storočia na viacerých lokalitách je aj záznam z roku 1552. Mesto Brezno vydalo 8. mája 1552 pre banskobystrických mešťanov Baltazára Sixtiusa a jeho spoločníkov povolenie na hľadanie a dolovanie zlata na Gápli zvanom Hole (*auf dem Gapll Hole genant*) v chotári mesta. Pravdepodobne išlo o hole na Veľkom Gápli, kde sa v súčasnosti nachádzajú drobné staré banské práce, ktoré nie sú zachytené v žiadnych iných archívnych dokumentoch. Súčasťou banského povolenia bolo aj povolenie na stavbu potrebných budov.⁸⁵

Na spoločné prepojenie banskej ťažby na severnej strane Nízkych Tatier v okolí Boce a na skúmanej južnej strane v 16. storočí poukazuje aj opis baní v diele A. Pécha, ktorý

80 RATKOŠ, Peter. *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525 – 1526*. Bratislava : SAV, 1963, s. 40; IVANIČ, ref. 78, s. 6.

81 WENZEL, Gusztáv. *Az alsómagy, bányavárosok küzdelmei a nagylúcsei Dócszyakkal*. Budapest : A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár-és Kiadó, 1976, s. 74; MATULAY, Cübor. Kongregačný protokol zvolenskej župy z roku 1506 – 1579. In *Historické štúdie XI*. Bratislava : SAV, 1966, s. 196; IVANIČ, ref. 78, s. 6.

82 PÉCH, ref. 25, s. 166.

83 PÉCH, ref. 25, s. 173.

84 PÉCH, ref. 25, s. 167; BOLERÁZSKY, ref. 27, s. 59.

85 ŠA BB, f. MBB, fasc. 343, sp. 62. Pozri aj: JURKOVIČ, Emil. *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica : OZ Pribicer, 2005, s. 160. ISBN 9788096936625.

ich popisuje spoločne.⁸⁶ Potvrďuje to aj príslušnosť niektorých baní v Bystrianskej doline a v doline Štiavničky pod právomoc liptovského banského sudcovského úradu sídliačeho v Boci, čo je aj logické, keďže ich majitelia či prenajímatelia pochádzali z Boce. Roku 1550 začal robiť pokusné výkopy (*šurfy*) za účelom hľadať zlato Leonard Kessler, skúsený baník z Banskej Bystrice. Jeho pokusy boli úspešné, keďže si založil ťažiarску spoločnosť.⁸⁷ Jeho spoločnosť otvorila 2. októbra 1558 niekoľko bližšie nešpecifikovaných banských diel aj na južnej strane Nízkych Tatier na holi nad Jarabou.⁸⁸ Viacerí skúšali šťastie v lokalite Malá Jesená medzi Jarabou a Zlatým kolesom (dnešná dolina Koleso), nad Zlatým kolesom, v lokalite Morgenstern na holi, v Uhliari, nad Striebornou, v Kunštovej doline a v dolinke Špitálik. O intenzite prác na Jarabej svedčí množstvo záznamov v protokoloch banského súdu na Boci, ktoré sa v tomto období počtom vyrovnajú záznamom z Boce. V druhej polovici 50. rokov 16. storočia v závere doliny Štiavničky, v chotári dnešnej obce Jarabá pôsobili aj Gregor Zimmermann so svojím spoločníkom Jánom (Hansom) Schmidtom z Boce. Obidvom bola po úspešnom kutaní pri *Fuchslochu* udelená banská miera pod názvom *Pomoc Božia*.⁸⁹ Podobne 2. mája 1559 dostal oprávnenie otvoriť novú baňu neďaleko banského diela *Mondenschein* na holi nad obcou Jarabá Joachim Gersdorffer z Boce, ktorý pôvodne pochádzal z Banskej Bystrice. K existujúcej bani mu banský súd v Boci prepožičal ďalších desať banských mier.⁹⁰

Tieto spoločnosti sa v priebehu leta 1559 niekoľkokrát sťažovali u samotného panovníka na nekalú činnosť breznianskych mešťanov, ktorí v severnej časti doliny Štiavničky násilne bránili haviarom a gverkom z Boce v dolovaní, ako aj banskému sudcovi sídliačemu na Boci vykonávať banskú právomoc. Na základe nariadenia panovníka bola do okolia Brezna vyslaná komisia na prešetrenie celého sporu. Komisia, ktorú vymenoval knieža Maximilián, prišla na miesto 16. augusta 1559.⁹¹ Jej závery neprinesli vyriešenie sporov medzi breznianskymi a bocianskymi ťažiarimi a Brezniania naďalej hatili podnikanie Bocanov na území mesta. Preto v roku 1560 panovník nariadil zvolenskému županovi Jánovi Balassovi, aby zakročil a vyriešil spor v prospech bocianskych ťažiarov. Môžeme predpokladať, že riešenie bolo úspešné aj v praxi, pretože v nasledujúcich rokoch prevádzkovali bocianski ťažiarovia nové bane v doline Bystrej, v okolí Mýta a aj Jarabej.⁹² Zo sporu je zrejmé, že v tomto období hlavný kapitál a podnikatelia okrem Brezna pochádzali aj zo susednej Boce a v menšej miere tu boli aj Banskobystričania. Spor medzi breznianskymi ťažiarimi a Joachimom Gersdorfferom s najväčšou pravde-

86 PÉCH, ref. 25, s. 166-227.

87 RATKOŠ, ref. 23, s. 313, 314.

88 SBA BS, f. Banský súd Boca (ďalej BSBc), Protokol banského súdu roky 1558 – 1561, inv. č. 1, fol. 16. Porovnaj: ŽILÁK, Ján. Výskyt a ťažba zlatých rúd na niektorých lokalitách stredného Slovenska v druhej polovici 16. storočia. In *Mineralia Slovaca*, 1999, roč. 31, č. 3-4, s. 421. ISSN 1338-3523.

89 SBA BS, f. BSBc, Protokol banského súdu roky 1558 – 1561, inv. č. 1, fol. 21-22. Porovnaj: ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

90 SBA BS, f. BSBc, Protokol banského súdu roky 1558 – 1561, inv. č. 1, fol. 29. Porovnaj: ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

91 PÉCH, ref. 25, s. 227.

92 SCHMIDT, Franz Anton. *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze* (2. Abt.: Ungarn), zv. 1. Wien 1834, s. 332-333. Porovnaj aj RATKOŠ, ref. 23, s. 316.

podobnosťou pokračoval, na čo nás upozorňuje listina z 1. januára 1564, ktorú vydala kráľovská kancelária.⁹³

Podľa popisu banských diel z 2. polovice 18. storočia ležala jedna prastará zlatá baňa v bočnej doline nad prvou stupou asi 15 minút od Jarabej. Popis sa pri zmienke o baniach prevádzkovaných v rokoch 1561 – 1562 v Kunštovej doline odvoláva na starý bocký protokol.⁹⁴

Vo svedeckej výpovedi pred banskobystrickou mestskou radou 27. októbra 1560 sa uvádza aj baňa v lokalite horná a dolná Strieborná (*fodina... in superiori et inferiori Srebrna*).⁹⁵ Lokalita Strieborná (vrch aj potok) sa spomína aj v roku 1560 pri vymedzení chotára mesta Brezno,⁹⁶ pravdepodobne na Malom Gápli.

V druhej polovici 16. storočia môžeme hovoriť o úpadku baníctva v chotári Brezna, v severnej časti doliny Štiavničky.⁹⁷ Hlavnou príčinou bola klesajúca výnosnosť ložísk, odľahlosť jednotlivých lokalít, zatápanie baní a tiež zlý technický stav. Dôležitým faktorom, tak ako sme uviedli, bola aj pretrvávajúca zlá situácia po nájazdoch Dóciocov. Tento stav spôsobil že sa jednotlivé ťažiarne spoločnosti rozpadli pre nedostatok peňažného kapitálu. Banským podnikateľom z Boce, ktorí podnikali na južnej strane Nízkych Tatier, nepomohlo ani odpustenie nájmu (*urbury*). Na základe hlásenia banských komisárov z banskej komory so sídlom v Banskej Bystrici o stave baní z 30. júna 1564 im panovník Maximilián II. odpustil platenie urbury na roky 1564 a 1565. Toto opatrenie im zrejme nepomohlo, lebo zlý stav začali banskí podnikatelia riešiť tak, že bane dávali pod správu Kráľovskej banskej komory. Tá ich ďalej dávala do špeciálneho lenného nájmu (*lehenschaftu*), zvyčajne jednému baníkovi (*lehenshawerovi*), ktorý v bani pracoval. Osobná angažovanosť dávala komore nádej na zlepšenie výnosu. Ako prvá zaznamenala v roku 1570 úpadok ťažobná spoločnosť Leonarda Kesslera, ktorá komore dlhovala 718 florénov a 96 ½ denára. Na základe dlhu prešla spoločnosť pod správu Banskej komory. Pod správu Banskej komory prešli aj bane patriace spoločnosti Joachima Gersdorffera.⁹⁸

V rokoch 1564 – 1573 správa baní v Jarabej podliehala pod právomoc banského sudcu Krištofa Lintachera sídliaceho v Boci. V tomto období udelil súd niekoľko banských údelov v lokalitách *Kriwan* (hoľa nad Bystrou dolinou), *Striborna*, *Bistra* (Bystrá dolina), *Uhler* (dolina Uhliar) a *Segen Gottes* (t. j. Božie požehnanie; názov bol skomolený do dodnes živého toponyma Zingoty, severne od obce Mýto pod Ďumbierom, na pravej strane doliny Štiavničky).⁹⁹

93 ŠA BB, f. AMB, sign. I. 4-2, inv. č. 579, kartón (ďalej k.) 31.

94 Beschreibung einiger Bergwerke und wichtigere Lehens Contracte 1753 – 1771, s. 88; SBA BŠ, f. BSB, inv. č. 12; BERGFEST, Arpád. *Brezno a okolie*. Rukopis; SBA BS, 1953, s. 5. K bockému protokolu porovnaj ref. 88.

95 ŠA BB, f. MBB, fasc. 199, č. 23. Porovnaj aj ref. 26.

96 ŠA BB, f. AMB, sign. I. 6-1, inv. č. 16.

97 SLIVKA, Koloman – HRBEK, Róbert – BOROŠ, Matej. *Dejiny Horného Liptova*. Liptovský Hrádok : Národopisné múzeum, 1969, s. 108.

98 RATKOŠ, ref. 23, s. 335.

99 SBA BS, f. BSBc, inv. č. 2, kniha žiadostí o údely 1564 – 1573.

V apríli roku 1564 banský súd prepožičal banské právo Stanislavovi Wasserbrod-tovi na starú opustenú šachtu *Prissner* (Breznianska) v lokalite Strieborná (*Striborna*) pod hoľou, v ktorej sa nachádzalo zlaté zrudnenie. Šachta sa predtým volala pri Gápli (*beim Gappel*). V septembri tu Stanislav Wasserbrodt dostal do prenájmu aj ďalšiu štôľňu v lokalite Nad salašom. Ešte v auguste požiadal aj o prepožičanie prieskumnej štôľne banského diela Svätý Mikuláš na Striebornej pod „*Valaskou*“ hoľou (Valachovo?), kde nafáral zlaté zrudnenie.¹⁰⁰ V nasledujúcom roku 1565 požiadal S. Wasserbrodt banský súd v Boci o udelenie banského práva na otvorenie nového prieskumného banského diela nad (dolinou) Bystrá na holi, ktorú valasi volali Kriváň (*Kriban*) oproti Uhliaru (*Uhler*). Štôľňa so zlatonosným zrudnením dostala názov Boží dar (*Gottes gab*).¹⁰¹ Roku 1566 banský súd prepožičal zlatú štôľňu *Muran* (Muráň?) ťažiarovi Jánovi (*Hans*) Danielovi a jeho nemenovanému spoločníkovi, ktorá sa nachádzala v Kunštovej (*Kunstgrundt*), po pravej ruke nad potokom oproti vodnému čerpaciemu stroju. Štôľňa predtým patrila ťažiarstvu Leonarda Kesslera z Boce.¹⁰² Roku 1567 dostal od banského súdu povolenie ťažiť zlato Tomáš Kondza v banskom diele Svätý Baltazár, ktoré sa nachádzalo v lokalite Krigová nad Valachovou (Valachovo) a Starou Striebornou.¹⁰³

Podľa správy o obchôdzke baní na Boci a Jarabej zo 6. júla 1569 malo Zlaté ťažiarstvo Stará Boca a Jarabá (*Golthandlung Alt Woicza unndt Jerraba*) bane aj na južnej strane Nízkych Tatier.¹⁰⁴ V správe sa spomína jedna zlatá baňa na Jarabej, v ktorej ťažilo Kesslerovské ťažiarstvo. Ako majiteľ druhej bane je zapísaný Joachim Gersdorffer. Tento je už roku 1559 a aj neskôr, v roku 1588, vedený ako ťažiar v bani *Auf dem Mondschein* (Na mesačnom svite),¹⁰⁵ a práve z tejto bane sa zachovala nižšie popísaná doposiaľ najstaršia známa banská mapa z územia Slovenska. Z týchto baní sa zachovali aj účtovné záznamy od 6. júla 1569 do konca decembra 1569, v ktorých môžeme sledovať nie príliš uspokojivé výnosy.¹⁰⁶

Zo severnej časti povodia Štiavničky sa zachovala doteraz najstaršia známa banská mapa z územia Slovenska vyhotovená v roku 1568 alebo 1569. Ide o štôľňu *Gottes Gab* (Boží Dar) v blízkosti dnešnej Jarabej na južnom svahu Lajštrochu,¹⁰⁷ dlhú asi 130 m. Štôľňa bola súčasťou väčšej bane na striebro *Mondenschein* (Mesačný svit, ale aj plešina) s vyššie položenou šachtou a ďalšou štôľňou. Podľa autora jej prvého opisu J. Bilka je nielen najstaršou zachovanou banskou mapou zo Slovenska, ale zároveň aj najstaršou banskou mapou Hofkammerarchívu vo Viedni, kde je uložená.¹⁰⁸ Jaroslav Bílek podľa

100 SBA BS, f. BSBc, inv. č. 2, ref. 99, fol. 11, 16, 17. Porovnaj aj ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

101 SBA BS, f. BSBc, inv. č. 2, ref. 99, fol. 22. Porovnaj aj ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

102 SBA BS, f. BSBc, inv. č. 2, ref. 99, fol. 31. Porovnaj aj ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

103 SBA BS, f. BSBc, inv. č. 2, ref. 99, fol. 35. Porovnaj aj ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

104 SBA BS, f. HKG I., inv. č. 1020. Pozri aj: PÉCH, ref. 25, s. 267.

105 SBA BS, f. HKG I., inv. č. 1028. Pozri aj ref. 90.

106 SBA BS, f. HKG I., inv. č. 1020. Pozri aj: PÉCH, ref. 25, s. 267.

107 Presná lokalizácia prevažnej väčšiny starých baní v doline Štiavničky, vrátane bane *Mondenschein*, bola doteraz neznáma. Na základe historických máp zo SBA v Banskej Štiavnici a terénnych výskumov sme takmer všetky bane z historických máp lokalizovali v teréne.

108 OeStA, sign. FHKA SUS KS, Pa-384, Mapa štôľne Boží dar s poznámkami z roku 1568/9. Podľa našich výskumov ide pravdepodobne aj o najstaršiu banskú mapu Uhorska.

nepравidelnej hustoty znakov označujúcich smer merania usudzuje, že nebola vyhotovená na základe meraní pomocou bankského kompasu, známeho už v tej dobe, ale pomocou horizontálnych cestovných slnečných hodín so vstavanou magnetkou.¹⁰⁹ Na mape je zaujímavé označenie ložiska výrazmi „*Creutz Clufft*“ (pričná žila) a „*Recht Clufft*“ (pravá alebo hlavná žila).

Napriek dnešnej zdanlivej samozrejmosti týchto výrazov, ich zavedenie do kartografickej praxe v polovici 16. storočia predstavuje moderný spôsob ponímania ložiskových indícií. Podľa dnešných poznatkov ide o jeden z prvých známych prípadov presnejšej geologickej charakteristiky ložiska na bankských mapách. Na jej základe možno i dnes, s odstupom storočí, rekonštruovať priebeh tamojších rudných žíl, aj keď je vchod štólne už zavalený. Mapa je tak jedným z prejavov osobitných dejinných skúseností a bohatých tradícií, ako aj vyspelej meračskej techniky, ktorá je spojená s vrcholným rozvojom rudného baníctva na Slovensku v 16. storočí, práve v doline Štiavničky v historickom chotári Brezna. Je dôležitým dokumentom montanistickej a čiastočne i geologickej praxe a zároveň aj najvýznamnejším kartografickým dielom zo 16. storočia na území Slovenska.

Starú, niekoľko rokov opustenú zlatú štólňu poniže bane Mondenschein nad Jarabou získal v roku 1570 do prenájmu Joachim Gersdorffer.¹¹⁰

Povolenie na ťažbu zlata dostal od roku 1572 aj Vavrinec Fischer, ktorý mohol ťažiť v banksom diele Pri zlatej žile (*beim Goltgang*) v doline Vagnár (*Wagner*) povyšše starého ryzoviska (*vber dem alten wascher Kram*).¹¹¹

Roku 1574 sa spomína v banksom protokole o evidencii starých bankských diel Zvolenskej župy strieborná baňa zvaná Srieborna.¹¹²

Úpadok baníctva a problémy s financovaním strieborných baní na Malom Gápli (ťažiarstvo sv. Michala patriace Klementovi Müllnerovi a bane Abrahama Glocknera) sú zdokumentované v obsiahlom protokole z rokov 1586 a 1587.¹¹³

Na úpadok baní a pretrvávajúcu krízu zlatého baníctva na konci 16. storočia v severnej časti doliny Štiavničky poukazujú aj správy o stave baní z roku 1583 a 1588. Podľa správy zo septembra 1583 o obhliadke baní na Boci, Jarabej, Striebornej a Vodnej¹¹⁴ patrila baňa, ktorá bola otvorená šachtou Svätý Michal (na Malom Gápli) Abrahamovi Khloekherovi (Glockerovi). Z dôvodu vysokej hladiny vody bola však mimo prevádzky. Voda zaliala 45 siah (cca 90 m) hlbokú šachtu do výšky 5 siah. Smer žily v jej chodbách bol severný a pravdepodobne dobrej kvality. Baňa Mateja Suessza *Srieberna* (Strieborná) pri Gápli (*beim Gappl*) mala tiež problémy s veľkým množstvom vody. Pozostávala z jednej štólne smerujúcej h. 5 na západ. V štólne sa nachádzala žila v smere h. 3 na

109 BÍLEK, Jaroslav. Nejstarší slovenská baňská mapa. In *Zborník Slovenského bankského múzea*, 1967, roč. 3, s. 43-53.

110 Ref. 99, fol. 58. Pozri aj PÉCH, ref. 25, s. 267.

111 Ref. 99, fol. 79. Pozri aj ŽILÁK, ref. 88, s. 421.

112 SBA BS, f. Banksá komora B. Bystrica (ďalej BKB), inv. č. 17, Evidencia starých bankských diel na území Zvolenskej župy podľa bankského protokolu z rokov 1551 – 1687.

113 OeStA, sign. FHKA SUS Varia 32.5, Protokol ťažiarstva sv. Michal v Jarabej, roky 1580 – 1605.

114 ŠA BB, pobočka Kremnica, Pergbuch der Kun. freyen haupt vnndt Pergstadt Cremnitz 1491–1596 (Banksá kniha z roku 1583). Pozri aj PÉCH, ref. 25, s. 331, 332.

západ¹¹⁵ hrubá 1/2 siahy, ale v hĺbke sa vykleňovala. Ďalšia baňa patriaca Joachimovi Gersdorferovi pozostávala z troch štôlní, ale celkove mala málo zlata. V ťažbe bola len jedna štôľňa nad vodným jarkom privádzajúcim vodu k stupám, v ktorých sa drvila v nej vyťažená ruda. Nachádzala sa v nej jedna žila smerujúca h. 5 na západ, ktorá mala dostatok zlata a predpokladalo sa, že bude zisková. V blízkosti boli ešte dve štôľne. Jedna bola vyrazená h. 6 na západ, ale doprava zlatonosnej rudy do stúp bola príliš drahá. Tretia štôľňa vyrazená h. 3 smere na západ, bola dlhá 100 siah ale v nej už nebola žiadna nádej na výnosnú ťažbu.

Pri bani Bartla Tregera pozostávajúcej z jednej štôľne bola nádej, že by mohla byť produktívna. V tomto čase prebiehalo zmáhanie starej, sčasti zavalenej štôľne, ktorá smerovala na východ po žile. Odstránené závaly dávali dobré vyhliadky na dosiahnutie výnosnej žily.¹¹⁶ Pravdepodobne najvyššie prevádzkovanou baňou bola baňa Klementa Mullnera ležiaca na vrchu, vysoko pod hoľami. V hornej štôľni Svätej Trojice sa nachádzala hrubá striebornosá žila, o ktorej sa predpokladalo, že bude výnosná. K tejto žile bola v tom čase razená dolná štôľňa, ktorá bola už v hĺbke 50 siah, ale jej čelba bola ešte od nej vzdialená 10 siah.

Správa spomína aj ďalšie bane: šachtu Vollern, štôľne Kram, Dumpler a Dollatch, ktorých lokalizácia je neistá.

Z roku 1588 sa zachovala ďalšia správa z prehliadky baní, ktorá nám vytvára bližší obraz o baniach v okolí Jarabej na konci 16. storočia. Prehliadka bocianskych baní, a teda aj tých, ktoré ležali v Jarabej, sa konala 20. – 24. februára 1588.¹¹⁷ Dozvedáme sa z nej nové informácie o baniach, a tiež nás informuje o zmenách, ktoré v nich nastali. V zlatej bani banskobystrického občana Mateja Suessa (*Mattheus Suessen*) v Striebornej, kde bol veľký problém s vodou, sa začala raziť spodná – dedičná štôľňa. Bolo vyrazených už 30 siah a na úplné odvodnenie bolo potrebné ešte vyraziť 20 siah. Baňa bola v prenájme za preddavok 125 florénov. V bani Klementa Müllnera v štôľni Svätej Trojice bola v h. 9 smere na západ hrubá žila s veľmi kvalitnou rudou. Spodná štôľňa v hĺbke 20 siah už dosiahla žilu a bolo v nej možné vyťažiť žilu v dĺžke 10 siah. Na túto baňu bol odporúčaný preddavok 125 florénov. Pri banskom diele Joachima Gersdorffera je uvedené už aj meno prevádzkovej štôľne *Auf dem Mondschein* (Na mesačnom svite), ktorej mapa z roku 1569 je opísaná vyššie. Jej dĺžka bola 130 siah (asi 260 m) a žila mala stále dobré vyhliadky na ťažbu, keď bolo možné ešte vyťažiť 8 siah. V tomto roku bolo zo žily odobratých niekoľko skúšobných vzoriek s obsahom striebra. Baňa bola v prenájme za odporúčaný preddavok 100 florénov. Baňa, ktorú mal v prenájme za preddavok 25 florénov Bartolomej (Bartl) Treger, bola označovaná aj ako Muránska zlatá baňa. Jej majiteľom bol Ján Daniel zo Štiavnic.

115 Pri azimute udanom v hodinách (h.) je kruh rozdelený na 24 hodín po15° tak, že sever zodpovedá h. 0, západ h. 6, juh h. 12 a východ zodpovedá h. 18. Údaj v citovanom dokumente „h. 3 na západ“ takznamená v skutočnosti severozápad.

116 Na tomto mieste uvádza správa bane *Wodna Engelsperg a Glickhs Rad*, o ktorých vieme, že ležali pri Nemeckej Lupči (porovnaj RATKOŠ, ref. 23, s. 317 a 332). Nasleduje baňa *Wacz Schrotn*, nazývaná tiež *Weiß Holla* (Biela hoľa?), ktorej lokalizáciu nepoznáme. Pozostávala z dvoch štôlní a mala dobré vyhliadky na prosperujúcu ťažbu. V hornej štôľni sa nachádzala hrubá žila h. 7 smerujúca na západ, v štôľni pod ňou bola tiež hrubá žila. V ich blízkosti boli vybudované nové stupy.

117 SBA BS, f. HKG I., inv. č. 1028. Pozri aj: PÉCH, ref. 25, s. 346, 347.

Z rokov 1585 – 1588 sa zachovali účtovné tabuľky bane *Guldenstern* (Zlatá hviezda) pri Bystrej (doline) v lokalite *Hnussna*.¹¹⁸ Táto lokalizácia nás privádza k záverom, že baňa sa mohla nachádzať niekde v závere doliny Hnusné. Je však pravdepodobnejšie, že *Hnusná* bol dnes neznámy miestny názov pri starej bani Zlatá Hviezda na Veľkom Gápľi, známej z neskoršieho obdobia.¹¹⁹ Baňa, ktorú prevádzkovala banská komora, mala veľké problémy a bola každoročne v strate. Roku 1585 bola hodnota vyťaženeho zlata 68 zlatých 16 denárov, výdavky 293 zlatých 63 denárov a celková strata dosahovala 225 zlatých 47 denárov. Roku 1586 bola hodnota ťažby 96 zlatých 44 denárov, výdavky 96 zlatých 97 denárov a strata dosiahla 306 zlatých 47 denárov. Roku 1587 bola hodnota ťažby 37 zlatých 55 denárov, výdavky 80 zlatých 76 denárov a celková strata 43 zlatých 21 denárov. Roku 1588 dosiahla hodnota ťažby zlata 13 zlatých 59 denárov, výdavky na ťažbu boli 56 zlatých 27 denárov a celková strata na prevádzku bane dosiahla 42 zlatých 68 denárov.¹²⁰

Z druhej polovice 16. storočia sa zachovalo množstvo správ aj o baníctve v okolí doliny Bystrej. Podľa knihy banských prepôžičiek z rokov 1559 – 1591 sa kutacie práce robili v tomto období v doline Bystrá a aj na holiach nad ňou, teda na hranici s dolinou Štiavničky, pravdepodobne však aspoň sčasti na území Lupčianskeho panstva v masíve Baby.¹²¹

Písomné správy do druhej polovice 16. storočia výlučne hovoria len o baníctve drahých kovov a meďi. Až v roku 1568 máme prvú nepriamu správu o železorzudnom baníctve v širšom geografickom priestore doliny Štiavničky. Dozvedáme sa z nej, že Horehronské železiarstvo bolo koncentrované do 11 hút a 8 hámrov.¹²² Tieto železiarske huty pracovali výlučne pri zdrojoch ťažby železnej rudy a tiež pri zdrojoch energie. Najstaršiu správu o železnom hámri na Pohroní máme z Podlavíc z roku 1404,¹²³ z Bacúcha z roku 1550 a asi z polovice 16. storočia z Hronca a Lopeja.¹²⁴

Tieto prvé písomné záznamy o železorzudnom baníctve boli predzvesťou postupného úpadku ťažby zlata a drahokovového baníctva v doline Štiavničky. Staré bane na zlato fungovali ďalej v obmedzených a zložitých podmienkach, ale bez väčších výnosov. Boli prevádzkované predovšetkým popri železorzudných baniach aj v priebehu 17. a 18. storočia až do začiatku 19. storočia, keď bola ťažba zlatých rúd v tomto geografickom priestore definitívne zastavená. Popri zlatých, strieborných a železorzudných baniach sa v tomto geografickom priestore v malých množstvách ťažila aj meď a antimón.

118 SBA BS, f. HKG I., inv. č. 1028.

119 Lokalita *Zlata hwyezda* na Veľkom Gápľi je doložená v listine z roku 1662 (ŠA BB, f. AMB, inv. č. 514, sign. I.46-1, k. 14); baňa tohto mena sa spomína v banských zápisniciach z rokov 1813 a 1823 (BERGFEST, ref. 17, s. 14 a 24) a u ZIPSERA, ref. 13, s. 245. Pod názvom *Hviezda* je lokalita zaznačená v mape stabilného katastra z roku 1866 (Ústredný archív geodézie a kartografie, f. Pôvodné katastrálne mapy, Zv. 11, č. 24 a 33).

120 PÉCH, ref. 25, s. 347.

121 BSB, ref. 40, fol. 160, 161, 208, 212, 217, 228, 237, 242.

122 GINDL, Jozef. Zo starších dejín železiarstva na strednom Slovensku. In *Historický zborník kraja III*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 76.

123 GINDL, ref. 122, s. 78.

124 PAULINYI, Ákos. *Železiarstvo na Pohroní v 18. a v prvej polovici 19. storočia (príspevok k problémom manufaktúrneho obdobia)*. Bratislava : SAV, 1966, s. 19.

DIE TECHNIK DES ABBAUS UND DIE ANFÄNGE DER FÖRDERUNG VON GOLD
IN DEM TAL ŠTIAVNIČKA IN DER NIEDRIGEN TATRA

PAVEL HRONČEK – MARTIN BUDAJ

Die Anfänge der Goldwäsche aus den alluvialen Ablagerungen des Flusses Štiavnička an den südlichen Hängen der Niedrigen Tatra in dem historischen Gebiet von Brezno fallen ins 14. bis 15. Jahrhundert. Das Gold wurde aus den goldhaltigen Sedimenten direkt an der Aue des Flusses gewaschen. Die größte Tagebaugrube in dem Tal von Štiavnička ist im Jahr 1535 schriftlich in Tohajec belegt, die Dokumente verweisen auf eine alte verlassene Grube Thalhein. Diese Grube wurde im Jahr 1560 wieder schriftlich belegt. Die Bruchfläche hat heute eine Fläche von 5,2 ha.

Die große Goldseife im Tal von Štiavnička zog sich von ihrer Mündung in Bystrianka bis zu Mýtňanská Kyslá, in einer Länge von fast 6 km und lief auch ins Tal von Mlynná und Uhliar aus. Sie erstreckte sich auf einer Fläche von mehr als 100 ha. Diese Seife setzte sich weiter im Tal von Bystrianka fort und gehörte zu den größten Seifen in der Slowakei.

Anfang des 16. Jahrhunderts drehte sich das Interesse der Gräber auf die primären Quellen des Goldes in Bergen Veľký und Malý Gápeľ, in Kunštová und in Lajštroch, das Ergebnis war die Entwicklung des Tiefbaus. Bei dem Vortrieb der Bergschächte benutzte man zum Lösen des Gesteins ein Eisen und ein Hammer. Der Vortrieb eines mittelalterlichen Bergschachts ging langsam vorwärts, nur rund 20 m pro Jahr. Den Bergschutt transportierte man auf engen Bergbauwegen aus den oben gelegenen Schächten auf dem Kamm der Niedriger Tatra ins Tal von Mlynná und ins Tal von Štiavnička im Gebiet Jarabá, wo bei den Flüssen Hammerwerke und Mühlen erbaut waren. Man bearbeitete das Erz hier und gewann das Finalprodukt, das Gold.

Die Goldminen auf dem Berg Veľký Gápeľ sind aus dem Jahr 1552 belegt. An diesen ersten Beleg knüpfen sich mehrere schriftliche Berichte aus den Jahren 1559, 1560, 1564, 1565, 1569, 1570 an, in 1574 wurde auch über den Berg Malý Gápeľ, das Hinterland Jarabá und über den Hauptkamm der Niedrigen Tatra berichtet.

Von dem Norden des Flussgebiets Štiavnička ist bislang die älteste bekannte Bergbaukarte auf dem Gebiet der Slowakei erhalten. Sie wurde 1569 angefertigt und zeigt den Stollen Gottes Gab in der Nähe von heutiger Gemeinde Jarabá auf dem Südhang von Lajštroch.

Aus den Jahren 1583 und 1588 sind ziemlich detaillierte Berichte über Grubenbefahrungen von Goldminen in diesem Gebiet erhalten. Schon in der damaligen Zeit fangen die Probleme beim Bergbau an, was zu niedrigen Erträgen führte. Die alten Goldgruben liefen unter beschränkten und schwierigen Bedingungen vor allem neben den Eisenerzgruben auch im Laufe des 17. und 18. Jahrhunderts bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts.

PaedDr. Pavel Hronček, PhD.

Technická univerzita v Košiciach, Fakulta baníctva, ekológie, riadenia a geotechnológií
Ústav zemských zdrojov

Oddelenie geo a montánneho turizmu

Boženy Nemcovej 32 042 00 Košice

e-mail: phroncek@gmail.com

RNDr. Martin Budaj, PhD.

Speleoklub Banská Bystrica

Javornícka 25, 974 11 Banská Bystrica

e-mail: m.budaj@gmail.com

ZAPOMENUTÁ ELITA. NOBILITACE ŽIDŮ V RAKOUSKÉM CÍSAŘSTVÍ

JAN ŽUPANIČ

ŽUPANIČ, Jan. A forgotten elite. The ennoblement of Jews in the Austrian Empire. *Historický časopis*, 2017, 65, 1, pp. 47-78, Bratislava.

The aim of the study is to summarize the development of the Jewish nobility, which meant people of Jewish religion or origin in the Danubian Monarchy and especially to identify specific features of their ennoblement. It covers the development of the granting of noble titles to these persons and attempts to identify the main milestones of ennoblement. It also compares the ennoblement policies of the Austrian and Prussian monarchs in relation to individuals of Jewish religion and origin.

Key words: Nobility. Jews. Austria-Hungary. Ennoblement.

Výzkum šlechty prošel za posledních několik desítek let hlubokou proměnou. Na místě někdejších, převážně genealogických studií, se objevily práce reflektující životní styl, proměnu postavení šlechty během moderní doby, sňatkové aliance, sociální a rodovou politiku apod. Zároveň vznikly práce zabývající se vytvářením a podobou tzv. nových elit (*druhá společnost/zweite Gesellschaft*), šlechtickou politikou jednotlivých evropských států a také šlechtou židovské víry a původu.¹

Pravděpodobně nejstaršími studiemi, které se židovskou šlechtou zabývají, jsou genealogické almanachy známé jako *Semigotha*, genealogie židovských šlechtických rodin, a *Semialianzen*, evidující sňatky židovské nobility a křesťanské aristokracie. Všechny publikace vyšly těsně před první světovou válkou ve Výmaru a Mnichově.² Mají výrazně rasistický charakter a o jejich úrovni nejlépe svědčí skutečnost, že autoři židovský původ některých rodin mnohdy odvozovali jen podle příjmení. Ovšem na druhou stranu jsou genealogické údaje v díle obsažené a pozadí jednotlivých nobilitací v řadě případů přesné, což dokazuje, že editor (nebo spíše osoby, které pro něj pracovaly) měl přístup k potřebným informacím.

V posledních letech se tématem židovské nobility ve střední Evropě zabývala řada historiků, ovšem je třeba konstatovat, že nejlépe je v tomto ohledu zpracována oblast

---

1 WANDRUSZKA, Adam. Die „Zweite Gesellschaft der Donaumonarchie“. In SIEGER, Heinz (Hrsg.). *Adel in Österreich*. Wien : Kremayr & Scheriau, 1971, s. 56-67.

2 *Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehüädischen Ursprungs*. 1. vydání. Weimar 1912, 2. vydání München 1913) a *Semigothaisches Genealogisches Taschenbuch ari(st)okratisch-jüdischer Heiraten mit Enkel-Listen (Deszendenz-Verfolgen)*. München 1914. Jde o dílo většího počtu zaměstnanců úřadu nejvyššího komoří, které v poměrně krátké době zredigoval a do tisku připravil Wilhelm Pickl von Witkenberg (1866–1922), bývalý úředník k. u. k. Oberstkämmereramt pověřený ověřováním původu aristokratů žádajících o úřad komořího a také radikální antisemita. PICKL VON WITKENBERG, Wilhelm. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (dále ÖBL). Bd. 8. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979, s. 63. ISBN 3700101872; ISBN 9783700101871.

Pruska – ať již se jedná o vzestup židovských elit v 18. a první polovině 19. století,³ nebo o situaci po roce 1848. Autoři příslušných studií se přitom zabývali jak problematikou nobilitací,⁴ tak proměnou zdejších elit.⁵

Vývoj židovské nobility v Rakousku je znám výrazně méně, mj. z důvodu vysokého počtu takto oceněných rodin. Základní práci o dějinách rakouské židovské šlechty představuje nikdy nepublikovaná dizertace dlouholetého prezidenta vídeňské Heraldicko-genealogické společnosti „Adler“ Hannse Jäger-Sunstenau⁶ (1911–2008), ze které později vycházela řada historiků. Přestože se tato studie primárně zabývala osudy nobilitovaných židovských rodin ve Vídni před rokem 1848, obsahuje i pozoruhodný přesah do roku 1918 a především výčet šlechtických rodin židovského původu z let 1500–1918.⁷

Na Jäger-Sunstenau navázala řada historiků.⁸ Zatím poslední studií na toto téma je dizertace Kai Drewese pokoušející se o syntézu židovských nobilitací v Evropě 19. století.⁹ Drewesovou silnou stránkou je nepochybně důkladná znalost literatury, orientace

-
- 3 K této otázce především ULLMANN, Hans-Peter. *Nobilitierte Bankiers in Deutschland 1770–1850*. In FEHRENBACH, Elisabeth – MÜLLER-LUCKNER, Elisabeth (Hg.). *Adel und Bürgertum in Deutschland 1770 bis 1848* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, Bd. 31). München : Oldenbourg, 1994, s. 83-94. ISBN 3486560271.
  - 4 Jde např. o studie: Cecil, Lamar. *The Creation of Nobles in Prussia, 1871–1918*. In *American Historical Review*, Feb., 1970, Vol. 75, No. 3, s. 759-761; STEIN, Hans Konrad. *Der preußische Geldadel des 19. Jahrhunderts. Untersuchungen zur Nobilitierungspolitik der preussischen Regierung und zur Anpassung der oberen Schichten des Bürgertums an den Adel*. Dissertation zur Erlangung der Würde des Doktors der Philosophie der Universität Hamburg. Hamburg 1982.
  - 5 Srov. např. BERGHOF, Hartmut. *Aristokratisierung des Bürgertums? Zur Sozialgeschichte der Nobilitierung von Unternehmern in Preußen und Großbritannien 1870 bis 1918*. In *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1994, 81 Bd., Heft 1, S. 178-204; SCHILLER, René. *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz. Ökonomische und soziale Transformationsprozesse der ländlichen Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhundert*. Berlin 2003, S. 245-250. ISSN 03408728; KUČERA, Rudolf. *Staat, Adel und Elitenwandel. Die Adelsverleihungen in Schlesien und Böhmen 1806–1871 im Vergleich*. Göttingen; Bristol, CT, USA : Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. ISBN 9783525370261, ISBN 9783647370262, ISBN 3525370261.
  - 6 Jeho vztah k této problematice byl i osobní: po matce totiž pocházel z původně židovské velkopřemyslnické rodiny rytířů Mautner von Markhof.
  - 7 JÄGER-SUNSTENAU, Hanns. *Die geadelten Judenfamilien in vormärzlichen Wien*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1950, s. 88-91. Práce má bohužel i některé nedostatky. Autor až na výjimky neodkazuje na archivní materiály, ale jen na sekundární zdroje, a u zmíněného soupisu šlechtických rodin židovského původu z let 1500–1918 odkazy zcela chybí. Jeho rozsáhlá pozůstalost uložená ve Wiener Stadt- und Landesarchiv je vzhledem k charakteru poznámek (z velké části se jedná o lístkový katalog s přípisky k jednotlivým rodinám a o korespondenci na téma židovské šlechty) využitelná jen zčásti a informace o židovském původu některých rodin se navíc nepodařilo ověřit z jiných zdrojů (Wiener Stadt- und Landesarchiv, fond Nachlass Jäger-Sunstenau 3.5.105, Genealogische Unterlagen).
  - 8 Významné jsou především práce Williama O. McCagga, jenž se dlouhodobě věnoval historií židů v habsburské monarchii. V první řadě je třeba zmínit studii *Austria's Jewish Nobles*, přinášející spíše informace obecnějšího charakteru, a monografii *Jewish Nobles and Geniuses in modern Hungary* zabývající se primárně šlechtou židovského původu v Uhrách, ale vzhledem k propojenosti obou částí říše také problematikou této společenské skupiny v celé monarchii. McCAGG, William O. *Austria's Jewish Nobles, 1740–1918*. In *Leo Baeck Institute Year Book*, 1989, Vol. 34, s. 163-183; McCAGG, William O. *Jewish Nobles and Geniuses in modern Hungary*. Boulder : East European Quarterly, 1972.
  - 9 DREWES, Kai. *Jüdischer Adel. Nobilitierungen von Juden im Europa des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main; New York : Campus-Verlag, 2013. ISBN 9783593397757.

v metodologii a umění logického členění textu a kladení otázek. Na druhé straně práce obsahuje několik drobných nedostatků. Přestože se jedná o práci o židovské šlechtě, nezmiňuje se Drewes o specifikách šlechtických obcí jednotlivých zemí (hlavně Rakouska, Pruska a Velké Británie), rozdílné titulatury, jen velmi málo pak o odlišné nobilitační politice a způsobu nabývání šlechtických titulů. V práci pak chybí informace o poměrech v jiných, i velmi významných státech (Francie, Španělsko), další jsou zmíněny pouze okrajově (Papežský stát, Portugalsko, tzv. třetí Německo). Komparovat situaci židovské šlechty v jednotlivých evropských státech je totiž téměř nemožné, neexistují-li důkladné dílčí studie o situaci v jednotlivých zemích.¹⁰

Následující studie se proto zaměří primárně na situaci v Rakousku a pokusí se zodpovědět několik následujících otázek. Nejprve se pokusíme s využitím edic, genealogických prací¹¹ a nevydaných pramenů rakouských a německých archivů¹² objasnit, kolik osob židovské víry bylo v Rakousku (resp. tzv. dědičných zemích) skutečně nobilitováno.¹³ Zároveň budou stanoveny časové etapy, které vytyčují milníky ve vývoji nobilitací. Zaměříme se také na proměnu sociální struktury příjemců titulů a pokusíme se v tomto smyslu nastínit rozdíly mezi židovskou nobilitou a ostatní šlechtou monarchie.

* * *

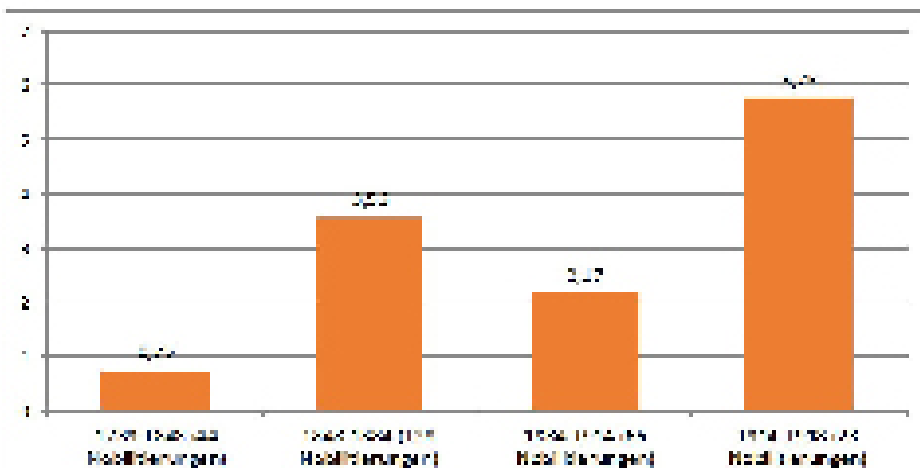
Na základě archivního výzkumu je možné konstatovat, že v letech 1789 – 1918 došlo v dědičných zemích a následně v Rakousku ke 260 nobilitacím pro 233 osob židovské víry, ze kterých 24 bylo povýšeno opakovaně (tři osoby dokonce třikrát).¹⁴ Z tohoto

-
- 10 Ty máme k dispozici pouze v případě Pruska (viz výše). Z tohoto důvodu Drewes zvolil metodu sondy. Ta je sice vzhledem k rozsahu materiálu logická v případě Rakouska, ale překvapivá u Pruska, které nobilitovalo jen tři své občany židovské víry a dvanáct konvertitů, jejichž nobilitační podklady se dají zpracovat během několika dnů. Ve studii se tak objevují zbytečné nedostatky. Např. u Eduarda Beita von Speyer (1860–1933) Drewes uvádí, že datum jeho konverze je neznámý a že se více informací nedozvěděl ani od jeho vnuka (s. 394). V Beitově nobilitačním aktu se ovšem nachází opis z křestního listu, který datum Eduardovy konverze stanovuje zcela jednoznačně. Narodil se 22. 9. 1860 v Hamburku a pokřtěn byl tamtéž 10. 11. 1860 v chrámu sv. Petra (Hauptkirche St. Petri). In Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. Berlin; Dahlem (dále GStA), HA Rep. 176 Heroldsamt, Nr. 1149).
- 11 Např. STAUDACHER, Anna Lea. „... meldet den Austritt aus dem mosaïschen Glauben“. *1800 Austritte aus dem Judentum in Wien, 1868–1914: Namen – Quellen – Daten*. Frankfurt am Main; Wien: Lang, 2009. ISBN 9783631558324, ISBN 3631558324; STAUDACHER, Anna Lea. *Jüdische Konvertiten in Wien 1782–1868*. Teil 1, Teil 2. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2002. ISBN 3631394063; STAUDACHER, Anna Lea. *Jüdisch-protestantische Konvertiten in Wien 1782–1914*. Teil 1, Teil 2. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2004. ISBN 363150413-6; GAUGUSCH, Georg. *Wer einmal war: Das jüdische Grossbürgertum Wiens 1800–1938*. A-K. Wien: Aalthea, 2011. ISBN 9783850027502; L-R, Wien: Amalthea, 2016. ISBN 9783850027731.
- 12 Ve Vídni jde hlavně o materiály z Österreichisches Staatsarchiv, odděleníh Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA) uložené ve fondu Adelsarchiv a v Haus-, Hof- und Staatsarchiv, fondu Kabinettsarchiv (dále HHSa, KK). Z pruských materiálů se jedná o GStA, fondy Geheimes Zivilkabinett, Ministerium der auswärtigen Angelegenheiten a Heroldsamt.
- 13 Tato otázka dosud nebyla zodpovězena. Naposledy se jí zabývaly studie J. Županiče (ŽUPANIČ, Jan. *Židovská šlechta podunajské monarchie. Mezi Davidovou hvězdou a křížem*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012. ISBN 9788074221804) a K. Drewese (DREWES, ref. 9).
- 14 Postupně získali šlechtický, rytířský a baronský titul: Bernhard von Eskeles, Philipp a Friedrich Schevové von Koromla. Do tohoto počtu nejsou zahrnuti jedinci, kteří byli nobilitováni jako židé, následně

počtu bylo 12 cizinců, z nichž pět bylo nobilitováno v předběřznové éře, sedm po tomto datu. Po roce 1848 byli ale všichni takoví jedinci povýšeni do vyššího stavu na základě udělení některého z privilegovaných řádů monarchie (zejména Řádu železné koruny), a proto je vypovídací hodnota těchto nobilitací diskutabilní. Cizinci z kurtoasních důvodů totiž získávali vždy o stupeň vyšší ocenění (tedy vyšší řádový stupeň) než obyvatelé monarchie.¹⁵

První graf ukazuje, jak vypadaly roční průměrné počty nobilitací v období let 1789–1918 se započtením všech způsobů nobilitací a včetně cizinců: v tomto případě je konečné číslo 260. Pro lepší přehlednost je graf rozdělen do čtyř rozdílných časových úseků, jejichž význam je vysvětlen níže (Graf č. 1):

Graf č. 1:

Pokud ovšem započteme pouze roční průměry nobilitací těch židovských obyvatel, kteří byli nobilitováni na základě nejvyššího rozhodnutí za vlastní zásluhy, tedy nikoli na základě systematizovaného šlechtictví pro důstojníky a systematizovaného řádového šlechtictví (*systemmäßiger*, resp. *systematisierter Adelstand*),¹⁶ a bez cizinců, dostaneme

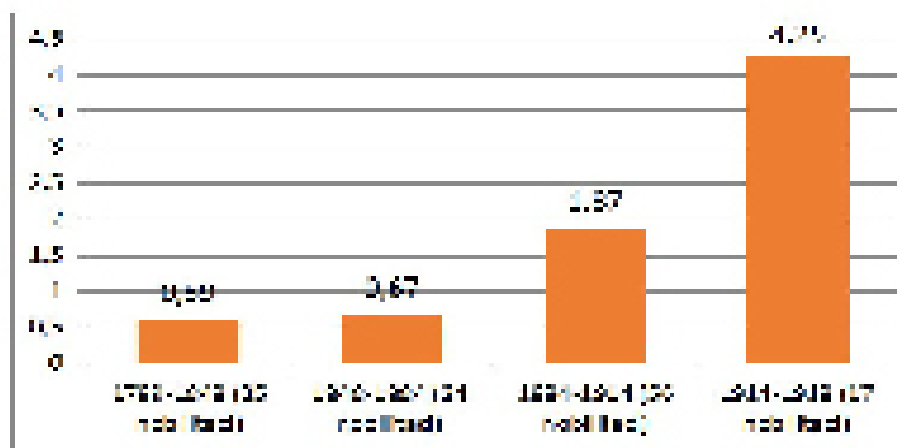
konvertovali a následně dosáhli další nobilitace (Abraham/Anton Adam von Kriegshaber, Friedrich von Geiringer-Winterstein).

15 Občané monarchie by tak např. místo Řádu železné koruny III. třídy získali rytířský kříž Řádu Františka Josefa, se kterým se nárok na nobilitaci nespojoval, a místo Řádu železné koruny II. třídy, který umožňoval žádat o baronát, rytířský kříž Leopoldova řádu, jež přinášel nárok na rytířský titul, či dokonce ještě níže postavený Komturský kříž Řádu Františka Josefa bez možnosti požádat o jakýkoli titul. Tímto způsobem získal roku 1872 baronát (na základě Železné koruny II. třídy) Samuel von Haber (1813–1892), velkostatkář a bankéř v Paříži. Třeba ale zároveň zdůraznit, že všichni cizinci museli být nobilitováni se souhlasem císaře a na základě zvláštní milosti. Nobilitační privilegium řádů se totiž vztahovalo jen na obyvatele monarchie. Županič, Jan. Inflation titulů? Rakouské nobilitace ve druhé polovině 19. století. In *Český časopis historický*, 3/2015, s. 748–781. ISSN 0862-6111.

16 K této problematice (a obecně k udělení titulů a řádu za vlády Františka Josefa I.) ŽUPANIČ, Jan. *Nová*

se pouze k 132 nobilitacím. Vypovídací hodnota druhého grafu je výrazně vyšší. Lépe vypovídá o rostoucí skupině potenciálních příjemců šlechtických titulů z řad středního silícího stavu a o skutečné nobilitační politice rakouského panovníka než první graf, do něhož jsou započteny i osoby oceněné řádem, které poté právě na základě tohoto požádali o udělení šlechtictví.

Graf č. 2:

Jak vyplývá z druhého grafu, počet povýšení postupně rostl, ale nijak závratným způsobem. Výjimku představují léta první světové války, které je třeba považovat za mimořádná. Proč tomu tak bylo a jaký byl vývoj nobilitací židovských obyvatel monarchie a jaká byla specifika jednotlivých časových úseků, bude vysvětleno v následující části.

* * *

Proč vlastně židé usilovali o šlechtické tituly? Především je třeba zdůraznit, že bez ohledu na majetek a sociální postavení byla plná politická práva židům v podunajské monarchii přiznána teprve řadou zákonů z let 1848–1867 a jejich občanskou i politickou rovnoprávnost deklarovala teprve prosincová ústava z roku 1867.¹⁷

Před rokem 1848 byla ale situace zásadně odlišná a práva, kterým se těšilo katolické obyvatelstvo císařství, nenáležela ani židovským šlechticům. I tak ale nobilitace znamenala mimořádný společenský vzestup. Již ve starší době panovník poskytoval židovským finančníkům určité výhody – od práva volného obchodu a možnosti nabývat nemovitosti

Šlechta Rakouského císařství. Praha : Agentura Pankrác, 2006, s. 108-145. ISBN 8086781089.

17 Po roce 1848 již víra při nobilitacích nehrála žádnou roli. Mezi povýšenými tak nacházíme i řadu osob bez vyznání, jako byl např. bankéř Karl Morawitz (1846–1914) – viz níže, ale po okupaci Bosny a Hercegoviny také muslimy. Zřejmě vůbec prvním nobilitovaným muslimem v Rakousku byl Mehmed Beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902), v letech 1893–1899 starosta Sarajeva, povýšený roku 1883 do rytířského stavu s predikátem *Vitina*. AVA, Adelsarchiv, Mehmed Beg Kapetanović, Ritterstand (von Vitina) 1883. Vzhledem k tomu, že Bosna byla stále oficiálně součástí Turecka, byl nobilitován jako cizinec.

i mimo ghetta, až po udělení erbu a predikátu,¹⁸ ale šlechtické tituly začaly být těmto osobám přiznávány až od konce 18. století.

Nobilitace osob osobám židovské víry lze rozdělit do dvou rozdílných období, kde mezníkem je rok 1848. První souvisí se změnami, kterými habsburská monarchie prošla v 18. století, a to zejména v jeho druhé polovině.¹⁹ Tehdy Marie Terezie, jejíž říši vyčerpávaly dlouholeté války o Slezsko, postupně revidovala řadu dříve nezměnitelných pravidel. Mimořádnou roli při vzestupu židovských elit v českých zemích přitom sehráli v této době židovští obchodníci, kteří se státem spolupracovali v oblasti pronájmu tabákového monopolu. Po baronu Diegovi d'Aguiar (zřejmě 1699–1759),²⁰ který byl oficiálně katolíkem a židovskou víru vyznával jen tajně, šlo o rodiny Dobruschků a Hönigů.

Zatímco Dobruschkové v poslední čtvrtině 18. století konvertovali, přijali nové jméno Schönfeld a roku 1778 byli povýšeni do šlechtického stavu,²¹ rodina Hönigů byla v 18. století ještě převážně židovská. Na počátku jejího vzestupu stal Löbl (zemř. 1768), drobný obchodník a vetešník z Chodové Plané (Kuttenplan) v Čechách, který se od roku 1741 se specializoval na dodávky naturálií pro rakouskou armádu. Díky tomu získal cenné kontakty, jež využil v roce 1752, kdy si se svými staršími syny Israelem (1724–1808) a Aronem Mosesem (1730–1787) na deset let pronajal od českých stavů tabákový monopol pro pražské město. Úzká spolupráce se státními úřady Hönigy na počátku 60. let přivedly k rozhodnutí pronajmout si tabákový monopol v celých českých a rakouských zemích. Po jistých komplikacích došlo roku 1764 k vytvoření kapitálově silného konsorcia židovských obchodníků, jehož členy se kromě Löbla Höniga a jeho synů stali také Salomon Dobruschka²² (1715–1774) a příbuzní obou rodin.

Monopolní smlouva podepsaná v lednu 1765 přinesla oběma stranám mimořádné zisky a není proto překvapivé, že židovští nájemci záhy získali privilegované postavení nejen mezi svými souvěrci, ale i v celé monarchii a že řada z nich byla později odměněna

-
- 18 K tomu ale došlo jen v jediném případě: 18. 1. 1622 získal primátor pražské židovské obce Jakub Bassevi (1578–1635) erb a predikát „von Treyenberg“. Již roku 1599 získal od Rudolfa II. ochranný list a v roce 1611 od krále Matyáše titul dvorního žida. Vše mu bylo potvrzeno další majestátem z 12. 4. 1628. Archiv hlavního města Prahy, PGL I-68 A, PGL I-68 B. Těž ŽUPANIČ, Jan. Die Entstehung des jüdischen Adels in der Habsburgermonarchie. In *Aschkenas – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden*, 2007, 17. Jg., Heft 2, s. 473 an. ISBN 9783484986122.
- 19 Srov. např. ŽUPANIČ, ref. 18, s. 473–497; HECHT, Louise. Von jüdischen Tabakbaronen und Trafikanten: Aspekte einer Kulturgeschichte des Tabaks in Böhmen und Mähren. In *Brücken. Germanistisches Jahrbuch*. Neue Folge 18/1-2, 2010, s. 203–223. ISBN 8071066699, ISSN 1803-456X; STERN, Selma. *Der Hoffude im Zeitalter des Absolutismus : Ein Beitrag zur europäischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert*. Tübingen : Mohr Siebeck, 2001, S. 144–145. ISBN 316147662.
- 20 AVA, Adelsarchiv (E), Diego d'Aguiar, Baronat 1726.
- 21 Jako první konvertoval roku 1775 Moses (1753–1794), podnikatel, básník a spisovatel. Roku 1773 se oženil s Elke Jossovou, adoptivní dcerou primátora českého židovstva Joachima (od roku 1790 šlechtice) Poppera (1721–1795), a po křtu přijal jméno Franz Thomas Schönfeld. Jeho konverze byla ale jen zástěrkou, která měla oklamat okolí. Moses patřil mezi přední stoupence židovského filozofa Jakoba Franka (1726–1791), jenž mj. vyzýval své věrné, aby se navenek zřekli židovské víry a přijali křest, protože jen tak mohou pokojně vyznávat dál své učení. Nobilitován byl 25. 7. 1778 spolu se sourozenci, kteří také konvertovali. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Schönfeld (Geschwister), Adelstand 1778. Těž viz Hecht, ref. 19, s. 215.
- 22 Otec výše zmíněného Mosese (Franze Thomase von Schönfeld). Pronájmou tabákového monopolu se ale zabýval již Salomonův otec Jakob Moses Wimer řečený Dobruschka (zemř. 1763).

šlechtickým titulem. Organizace vybudovaná tabákovým konsorciem byla pozoruhodně propracovaná. Nejvyšší vrstvu tvořili samozřejmě dohlížející úředníci a ředitelé tabákových manufaktur, kterými ovšem směli být výlučně křesťané. Samotnou páteř celého systému ale představovala síť skladů tabáku řízených židovskými obchodníky, kteří následně expedovali zboží do jednotlivých prodejen.²³

Nejvyššího postavení dosáhli celkem pochopitelně Hönigové, které můžeme považovat za tvůrce zmíněného konzorcia.²⁴ Zatímco nejmladší syn Löbla Höniga Abraham (1745–1811) přijal roku 1781 křesťanství a nové jméno Adam Albert Josef a o tři roky později byl povýšen do šlechtického stavu s predikátem Hönig šlechtic von Henickstein,²⁵ nejstarší Israel Löbl (1724–1808) židem zůstal a roku 1783 sehrál důležitou roli při převodu tabákového monopolu zpět do rukou státu. Již jako státní úředník byl 2. září 1789 jako vůbec první obyvatel habsburské monarchie židovské víry povýšen do šlechtického stavu s predikátem Hönig šlechtic von Hönigsberg.²⁶

Poslední ze sourozenců Aron Moses (1730–1787) zemřel příliš brzy. Především na základech jeho zásluh byli 16. srpna 1791 s predikátem Hönig šlechtic von Hönigshof nobilitováni jeho synové, ze kterých byl jeden c. k. důstojníkem a ostatní se věnovali podnikání.²⁷

Jak s Hönigy, tak především s Dobruschky byl příbuzensky provázán Joachim Popper (1721–1795), zvaný též Chajim Bresnitz,²⁸ který byl do šlechtického stavu povýšen Leopoldem II. 1. dubna 1790.²⁹ Popper byl stejně jako Löbl Hönig či Jakob Moses Dobruschka mimořádnou osobností, ale na rozdíl od nich nebyl self-made man. Jeho otec Wolf (před 1700–1769) zastával významné funkce v pražské židovské obci a od roku 1749 byl primátorem českého zemského židovstva. Jeho syn se postupně vypracoval na jednoho z nejvýznamnějších směnárníků v Čechách, obchodoval se sklem, přízí i plátnem a vybudoval továrnu na výrobu kostic do korzetů a sukni a roku 1772 se stejně jako

23 KRAUSS, Samuel. *Joachim Edler von Popper: Ein Zeit- und Lebensbild aus der Geschichte der Juden in Böhmen mit 12 Abbildungen auf 10 Tafeln*. Wien : Selbstverlag, 1926, s. 31-32; ŽUPANIČ, ref. 18, s. 486-494; HECHT, ref. 19, s. 215-221.

24 WURZBACH, Constant von. *Biographisches Lexicon des Kaiserthum Österreich*. Bd. 9. Wien : Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1863, s. 121-124; ŽUPANIČ, ref. 13, s. 355-367.

25 AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Adam Albert Hönig, Adelstand (Edler von Henickstein) 1784.

26 Jako datum nobilitace bývá někdy chybně uváděno i datum 2. 10. 1789. Podle přípisu na konceptu listiny (na jeho začátku i konci) ale k vydání majestátu a tím i k nobilitaci došlo „...2. Herbstmonats 1789 resp. 2. Sep[tembris] 1789“. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Israel Hönig, Adelstand (Edler von Hönigsberg) 1789.

27 Leopold II. původně s nobilitací nesouhlasil a první návrh dvorské kanceláře z 18. 2. 1790 odůvodňující povýšení převážně jen zásluhami zesnulého Arona Mosese zamítl. Vyhověl až druhému memorandu z 8. 7. 1791, kde byly zdůrazněny vojenské zásluhy Leopolda Höniga v Rakouském Nizozemí a význam podnikání jeho bratrů pro rozvoj obchodu monarchie a veřejné blaho. Zatímco Leopold (cca 1770–?) konvertoval ke katolictví již 6. 7. 1790, jeho bratři přistoupili k tomuto kroku až po nobilitaci v letech 1794–1796. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Leopold, Moritz, Enoch, Hermann, Lazar und Ernst Hönig, Adelstand (Edler von Hönigshof) 1791; STAUDACHER, *Jüdische Konvertiten*, ref. 11, Teil 2, s. 200-203.

28 K jeho životu Krauss, ref. 23; Wurzbach, ref. 24, Bd. 23, Wien 1872, s. 116; ŽUPANIČ, ref. 13, s. 537-540.

29 K jeho nobilitaci viz níže.

jeho otec stal primátorem českého židovstva. V lednu 1780 udělila Marie Terezie jemu i jeho manželce právo na zbytek života se usadit v Praze mimo ghetto a roku 1786 mu Josef II. dovolil kupovat domy v Praze i Plzni a bydlet mezi křesťany.³⁰

Dne 5. ledna 1790 požádal Popper Josefa II. o povýšení do šlechtického stavu s predikátem „šlechtic“, a to s odpuštěním taxy nebo za úhradu její poloviny v uznání zásluh o stát a habsburský dům. Vyřízení prosby ale zdržela smrt císaře a nobilitace primátora tak byla kladně vyřešena Leopoldem II. k 1. dubnu 1790.³¹ Pro přístup nejvyšších úřadů k nobilitacím osob židovské víry nebylo obvyklé jen nedoporučení odpustit či snížit nobilitační taxy (k tomu ostatně v této době docházelo jen zcela výjimečně), ale zdůraznění skutečnosti, že Popper „je mužem v letech a nemá děti. V důsledku toho bude nobilitace omezena jen na jeho osobu“.³²

Nobilitace Israela Höniga a Joachima Poppera ovšem bezesporu představovala pro další vývoj nobility podunajské monarchie zásadní zlom. Nad příslušností ke křesťanské, v první řadě katolické, víře postupně začaly nabývat vrchu zásluhy prokázané státu, které monarcha oceňoval šlechtickými tituly tím častěji, čím výrazněji podobnou pomoc potřeboval.³³

To se ukázalo již na přelomu 18. a 19. století, za vlády císaře Františka II. (I.), jejíž první polovina byla ve znamení nákladných válek s Francií. Důležitou roli při financování vojenských operací hráli také tři velmi bohatí vídeňští velkoobchodníci: Nathan Adam Arnsteiner (1749–1838), Bernhard Eskeles (1753–1839) a Salomon Herz (1743–1825). Za koaličních válek s Francií se jejich firma N. A. Arnsteiner & Comp. stala jedním z hlavních dodavatelů císařské armády a její vlastníci prokázali monarchii cenné služby. V roce 1797 společníci stáli u vzniku bankovní loterie, která monarchii vynesla deset milionů zlatých a jím samotným 6. listopadu 1797 šlechtický titul s predikátem *šlechtic (Edler von)*.³⁴

Arnsteiner (později známý jako Arnstein), nejvýznamnější osoba tohoto tria, byl navíc již v následujícím roce, 14. dubna 1798, povýšen na svobodného pána. Důvodem tohoto zcela mimořádného ocenění (další židé získali baronát až roku 1822) byly jeho

30 Zejména privilegium pro Plzeň bylo zcela mimořádné. Joachim se tak stal po 250 letech prvním židem, který získal právo usadit se v tomto královském městě. WURZBACH, ref. 24, Bd. 23, Wien 1872, s. 116; HOCH, Max. Geschichte der Juden in Pilsen. In Gold, Hugo (Hg.). *Die Juden und Judengemeinden Böhmens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn; Prag 1934, s. 482.

31 AVA, Adelsarchiv (E), Joachim Popper, Adelstand (Edler von) 1790. KRAUSS, ref. 23, s. 90, uvádí chybně 9. 4. 1790.

32 Cit. dle: Memorandum Spojené dvorské kanceláře z 22. 2. 1790 Leopoldovi II. AVA, Adelsarchiv (E), Joachim Popper, Adelstand (Edler von) 1790.

33 K této otázce viz Ullmann, ref. 3, s. 83-94; KOMANOVITS, Renate. *Der Wirtschaftsadel unter Kaiser Franz II. (I.) in der Zeit von 1792 bis 1815*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1974, s. 221-232 a 238-239.

34 GOLDMANN, Arthur – WACHSTEIN, Bernhard – TAGLICHT, Israel – GRUNWALD, Max. *Nachtraege zu den 10 bisher erschienenen Baenden der Quellen und Forschungen zur Geschichte der Juden in Oesterreich*. Wien 1936, s. 294; JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, s. 106-107; KOMANOVITS, ref. 33, s. 258-259. Ne zcela přesně McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, ref. 8, s. 165, který zmiňuje jen Arnsteina (Arnsteina) a Eskelese. AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Nathan Arnsteiner, Adelstand (Edler von) 1797; tamtéž, Bernhard Eskeles, Adelstand (Edler von) 1797; tamtéž, Salomon Herz, Adelstand (Edler von) 1797.

zcela mimořádné služby monarchii, jež prokázal během válek s revoluční Francií, a také dar obligací ve výši 10 000 zlatých úročených čtyřmi procenty fondu válečných invalidů.³⁵

Zatímco Herz se záhy ze společného podnikání stáhl a osamostatnil se,³⁶ Eskeles spolu s Arnsteinem záhy zřídili novou firmu Arnstein & Eskeles.³⁷ Ve válečných letech 1805 a 1809 tento bankovní dům prokázal monarchii cenné služby zapůjčením velkých finančních částek, které byly využity na financování boje s císařem Napoleonem I. Eskelesův vzestup sice nebyl tak rychlý jako Arnsteinův, zato však byl prvním židem, který postoupil hned po třech šlechtických stupních – třináct let po nobilitaci, 12. března 1810, mu František I. udělil rytířský titul jako vyjádření díky za finanční transakce ve prospěch monarchie. Eskeles hrál důležitou roli v rakouské ekonomice i po Napoleonově porážce: podílel se na založení rakouské Národní banky (Nationalbank) i Vídeňské spořitelny (Wiener Sparkasse), na nové organizaci evropského peněžního trhu, financoval řadu dobročinných organizací a stál u vzniku nadace pro studenty Filozofické fakulty Vídeňské univerzity, jíž daroval 50 000 zlatých.³⁸ Panovník proto vyhověl jeho žádosti z 30. ledna 1822 a 29. září 1822 mu udělil stav svobodných pánů.³⁹ Nebylo jistě náhodou, že ve stejný den získalo stejný titul i pět bratrů Rothschildů.

Velmi specifický byl případ Josefe Trevese (1759–1825), bankéře a viceprezidenta benátské obchodní komory. Pocházel z bohaté a vážené židovské rodiny původem z Padovy, svůj život ale spojil s Benátkami, kde se vypracoval mezi nejbohatší finančnickou elitu. V období Italského království byl Napoleonem I. dokonce jmenován prezidentem zdejšího volebního sboru a stal se komandérem jím zřízeného Řádu železné koruny, na jehož základě získal roku 1812 italský baronát.⁴⁰

Když Rakousko po připojení Lombardsko-Benátského království potvrzovalo zdejší šlechtické tituly, konfirmovalo také napoleonské.⁴¹ Ve většině případů ovšem pouze *ad*

35 K povýšení do stavu svobodných pánů došlo tak rychle po první nobilitaci, že mu dvorská kancelář ani nestačila zhotovit příslušnou nobilitační listinu. K udělení šlechtictví tak došlo pouze na základě rozhodnutí císaře, majestátem byla konfirmována pouze baronská nobilitace. AVA, Adelsarchiv, Nathan Adam Arnsteiner, Adelstand 1797; tamtéž, Nathan Adam Edler von Arnsteiner, Freiherrnstand 1798.

36 Dne 7. 8. 1804 byla firma N. A. Arnsteiner & Comp zrušena. Majetek společníků byl při této příležitosti vyčíslen na téměř čtyřnásobek počátečního kapitálu (více než 4,5 milionů zlatých). Již roku 1801 Herz založil vlastní podnik Herz & Co, do kterého roku 1810 přibral jako společníky bratry Samuela a Ignaze Leidesdorferů. Jejich otec Marcus (1753–1838) byl roku 1817 povýšen do šlechtického stavu a přijal nové jméno Edler von Neuwall. V roce 1824 pak získal rytířský titul. AVA, Adelsarchiv, Marcus Leidesdorfer, Adelsakt (von Neuwall) 1817–1824.

37 GOLDMANN – WACHSTEIN – TAGLICHT – GRUNWALD, ref. 34, s. 294.

38 ÖBL, Bd. 1, Wien 1957, ref. 2, s. 268.

39 AVA, Adelsarchiv, Bernhard Edler von Eskeles, Ritterstand 1810–1811; tamtéž, Bernhard Ritter von Eskeles, Freiherrnstand 1822; FRANK-DÖFERING, Peter. *Adelslexikon des Österreichischen Kaisertums 1804–1918*. Wien; Freiburg; Basel: Herder, 1989, s. 74. ISBN 3210249253, ISBN 3210249342, uvádí jako datum vydání baronské listiny 29. 11. 1822. V konceptu je ale uvedeno datum 29. 9. 1822 a listina byla expedována 6. 2. 1823.

40 LAMARQUE, Philippe. *L'Héraldique napoléonienne*. Saint-Jorioz: Éditions du Gui, 1999, s. 475. ISBN 2951741715.

41 Podle napoleonských zákonů byly tyto tituly dědičné jen po založení majorátu (což rakouská vláda ale neumožnila) a dědičné pouze primogeniturně. CORNARO, Andreas. Die österreichischen Adelsbestätigungen in Venetien. In *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 1978, 31. Bd., s. 161–180.

personam, k čemuž v Trevesově případě došlo 27. listopadu 1816.⁴² Koncem roku 1819 Treves požádal o udělení dědičného stavu svobodných pánů, který by se vztahoval i na jeho potomky, a to na základě zásluh o Rakouské císařství.⁴³ Přestože prosbu doporučily jak lombardsko-benátské úřady, tak (dokonce opětovně) Spojená dvorská kancelář, nebyla do jeho smrti roku 1825 vyřízena. Trevesův spis panovnická kancelář otevřela až 17. března 1827, kdy zároveň konstatovala, že je z důvodu úmrtí žadatele bezpředmět-
ná.⁴⁴

Do dědičného šlechtického stavu byli v Rakousku povýšeni teprve synové, které Josef měl s Benettou Bonfili (zřejmě 1766–1800): Jakob (1788–1885), Isaak (1790–1851) a Raphael Vita (1792–1845),⁴⁵ obchodníci a bankéři v Benátkách. Za obchodní a finanční aktivity získali nejprve v letech 1835–1836 šlechtický a v letech 1838–1839 rytířský titul. Protože v případě Josefa Trevese nešlo o klasickou rakouskou nobilitaci, ale pouhou confirmaci italského šlechtictví, není do statistik obsažených v této studii zahrnut.⁴⁶

Oslavný vzestup rodiny Rothschildů⁴⁷ začal také v éře válek s revoluční Francií. Protože ale jejich vazby k podunajské monarchii byly zpočátku volnější, došlo k nobilitaci až později. Teprve 25. března 1817 byli čtyři bratři Rothschildové, kteří navázali s Rakouskem nejužší kontakty – Amschel Mayer (1773–1855), Salomon Mayer (1774–1855), Karl Mayer (1788–1855) a Jakob Mayer (1792–1868) – povýšeni do šlechtického stavu⁴⁸

42 AVA, Adelsarchiv (Italien), Joseph Treves, Bestätigung des Freiherrntitels ad personam, 1816.

43 AVA, Adelsarchiv, Freiherrnstandsbestätigung Joseph von Treves 1819–1827.

44 Dlouhé vyřizovací lhůty spisů nebyly v té době žádnou zvláštností. Například továrník a velkostatkář Franz Zacharias Römisch (1757–1832) požádal o nobilitaci nejprve 30. 8. 1817 a opětovně 15. 7. 1818. Spojená dvorská kancelář prosbu doporučila 18. 11. 1819, ale císař František I. se k vyřízení dostal až 6. 1. 1823, kdy Römischovi udělil šlechtický titul. AVA, Adelsarchiv, Franz Zacharias Römisch, Adelstand (Edler von) 1823; ŽUPANIČ, Jan. František Zachariáš Römisch – podnikatel, velkostatkář, šlechtic. In *Z Českého ráje a Podkrkonoší. Supplementum 13*, Semily – Turnov, s. 61–68. ISBN 9788086254197, ISSN 1211-975X.

45 Zvolili si přitom predikát Bonfili resp. Bonfil, který odkazoval na příjmení jejich matky. Zatímco dva starší bratři si zvolili stejný znak vycházející z baronského erbu jejich otce, Raphael Vita se rozhodl pro úplně odlišný. Srov. AVA, Adelsarchiv, Jacob und Isaak Treves, Adelstand (Edler von Bonfili) 1835; tamtéž, Raphael Vita Treves, Adelstand (Edler von Bonfil) 1836; tamtéž, Jacob Treves von Bonfili, Ritterstand 1838; tamtéž, Isaak Treves von Bonfili, Ritterstand 1839; tamtéž, Raphael Vita Treves von Bonfil, Ritterstand 1839.

46 Navíc šlo confirmaci titulu, s jehož držbou nebyly spojeny žádné jiné šlechtické výsady, než právo na titul a erb. Do statistik byly zařazeny jen osoby nobilitované přímo habsburským panovníkem.

47 K dějinám rodu existuje rozsáhlá literatura: např. CORTI, Egon Caesar Conte. *Der Aufstieg des Hauses Rothschild*. Wien : Baron, 1949; ULLMANN, ref. 3; WILSON, Derek. *Rothschildové. Příběh bohatství a moci*. Praha : Svoboda, 1993. ISBN 8020503498; FeRGUSON, Niall. *Die Geschichte der Rothschilds. Propheten des Geldes*. München; Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 2002. ISBN 3421053545; JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, s. 166–167. Základní genealogický přehled viz *Genealogy of the Rothschild family* [online]. Dostupné na internetu: <http://en.wikipedia.org/wiki/Genealogy_of_the_Rothschild_family>.

48 Postup byl poněkud komplikovaný. Nejprve císař František I. kabinetním listem z 25. 9. 1816 povýšil do šlechtického stavu Amschela a Salomona, kteří měli ze všech čtyřech bratrů největší vazby k monarchii, a následně 21. 10. 1816 udělil šlechtický titul i Karlu a Jacobovi, v tomto případě jako projev nejvyššího uznání za podíl na finančních jednáních roku 1815.

a pět let nato, 29. září 1822, získali spolu se svým „londýnským“ bratrem Nathanem Mayerem (1777–1836) i baronát.⁴⁹

Udílení šlechtictví příslušníkům židovské komunity záhy přineslo i jisté problémy. Bylo již řečeno, že práva židovských šlechticů nebyla stejná, jako šlechty křesťanské. Možnost, že by tyto osoby získaly inkolát a postoupily mezi zemské stavy, byla čirou utopií, jako vážná komplikace se však ukázalo jejich právo nabývat nemovitosti. Někteří totiž své finance investovali do koupě nákladných sídel, což státní úřady viděly jen nerady. V případě luxusních venkovských domů z právního hlediska o větší problém nešlo,⁵⁰ mnohem vážnější byla skutečnost, že některým se podařilo u panovníka vymoci povolení ke koupi velkostatků. V takovém případě se ale židé stali vrchností křesťanských poddaných a často také disponovali církevním a školským patronátem.⁵¹ Většinou šlo jen o čestná práva, ale představa žida vybírajícího katolického kněze a učitele a financujícího místní školu, byla pro mnohé nepřijatelná.

To se ukázalo již v případě Israel Hönig šlechtice von Hönigsberg, který roku 1789 s povolením Josefa II. získal bývalé církevní panství Velm v Dolních Rakousích. Přestože za statek zaplatil, bylo mu bráněno ve výkonu vlastnických práv a dolnorakouské stavy jej odmítaly přijmout mezi sebe. Záležitost byla vyřešena až nejvyšším rozhodnutím císaře Františka II. z prosince 1794, jenž nařídil, aby byl Hönig do zemských desk jako plnoprávný vlastník zapsán. Tím ale problémy neskončily. Když po Israelově smrti roku 1808 zdědily panství jeho děti, byla jejich práva na držbu ze strany dolnorakouských stavů opět napadena. Po dlouhých sporech rodina nakonec Velm raději prodala.⁵²

Počet židovských vrchností proto v následujících letech přibýval jen pomalu. Rakouská větev Rothschildů tezaurovala své finance tímto způsobem až na počátku 40. let, kdy se ukázala potřeba získat pro průmyslové podniky v rakouském Slezsku zemědělské zázemí. Protože ale zisk velkostatků v Rakousku komplikovaly výše uvedené záležitosti, rozhodl se baron Salomon Mayer (1774–1855) koupit majetky ležících sice v bezprostřední blízkosti jejich impéria, přesto však v zahraničí – v pruském Hlučinsku. Roku 1843 se tak stal majitelem panství Bohumín, Hlučín a Šilheřovice a rytířského statku Hošťálkovice. Velkostatek v Rakousku získal až o tři roky později, když koupil

49 AVA, Adelsarchiv, Mayer von Rothschild, Adelsakt 1816–1822.

50 I když např. bratrům Porgesům povolilo roku 1828 české gubernium koupit letohrádku slavného architekta Kiliána Ignáce Dientzenhofera v blízkosti jejich továrny na Smíchově u Prahy jen pod podmínkou, že budou objekt využívat výlučně jako součást podniku. Bratři však letohrádek nákladně rekonstruovali a přeměnili ve své sídlo. LAŠTOVKOVÁ, Barbora. Pražské usedlosti, Praha : Scriptorium, 2001. s. 234–237. ISBN 978-80-88013-27-3.

51 Srov. FEIGL, Helmuth. Die Stellung des Adels nach 1848 im Spiegel der Gesetzgebung. In FEIGL, Helmuth – ROSNER, Willibald (Hrsg.). *Adel im Wandel*. Vorträge und Diskussionen des elften Symposiums des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde Horn, 2.–5. Juli 1990. Wien : Selbstverlag des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde, 1991, s. 130–133; ŽUPANIČ, ref. 16, s. 230–231.

52 WACHSTEIN, Bernhard. Das Statut für das Bethaus der Israeliten in Wien. Seine Urheber und Gutheisser. In *Die Statuten des Bethauses in der inneren Stadt aus Anlass der Jahrhundertfeier* (2. Nisan 5686/17. März 1926). Wien 1926, s. 9; MITTENZWEI, Ingrid. *Zwischen gestern und morgen : Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. Wien : Böhlau, 1998, s. 93–94. ISBN 9783205988724; ISBN 3205988728; ŽUPANIČ, ref. 18, s. 492–493; též AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Israel Hönig, Adelstand (Edler von Hönigsberg) 1789.

Koryčany u Kyjova.⁵³ V tomto ohledu se proto jeví jako naprosto výjimečné privilegium, jež od císaře Ferdinanda I. získal 28. ledna 1848 a které prohlašovalo jeho koryčanské panství a vídeňský palác za fideikomis.⁵⁴ Rothschildové tím byli postaveni na roveň nejpřednějším aristokratickým rodinám monarchie a stali se jediným židovským rodem, který tuto výsadu získal.⁵⁵ Jejich fideikomis ale existoval jen krátce. Po Metternichově pádu jej Salomon zrušil a roku 1851 Koryčany prodal.

Židovských vlastníků velkostatků začalo rychle přibývat až po roce 1848, kdy se také mezi nimi a katolickou církví nakonec dosáhlo kompromisu. Na jeho základě židovský vlastník obvykle záhy po koupi panství převedl patronátní práva na ředitele velkostatku či jiného svého úředníka, který musel být křesťanem, respektive katolíkem.

* * *

Jak již bylo řečeno, židé začali získávat šlechtické tituly za vlády Josefa II. Nelze přitom hovořit o tom, že by jim náležely stejné výsady, jako křesťanské nobilitě. Naopak. Přestože se někteří z nich domohli rytířských titulů či dokonce baronátů, politická práva a možnost podílet se jako ostatní stavy na životě země jim zůstala odepřena a značné problémy měli i při nabývání velkostatků. Ve srovnání se svými souvěrci byli ovšem zvýhodněni zcela mimořádně – kromě práva nosit zbraň, volného obchodu a koupě nemovitostí mimo ghetta jim šlechtické tituly ulehčovaly jednání se státními úřady i nabývání velkoobchodnických koncesí či povolení ke zřízení manufaktur. Navíc, ač to zní paradoxně, nabytí šlechtického titulu představovalo pro tyto osoby často menší problém, než získat měšťanská práva.⁵⁶ Konzervativní prostředí rakouských měst, jejichž ekonomika byla z velké části ještě svázána cechovními předpisy, totiž v židech vidělo nekalou konkurenci a s velkou nelibostí sledovala jejich podnikatelské aktivity.⁵⁷

53 ZÁŘICKÝ, Aleš. *Ve stínu těžních věží. Historie dobývání kamenného uhlí v petřvaldské dílně pávní od počátku prospektorské činnosti do roku 1906*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2004, s. 36-38. ISBN 8070426535.

54 JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, s. 43. Uvádí, že jeho odhadní hodnota činila 2 miliony zlatých, neřká však, zda konvenční či vídeňské měny (poměr byl 1:2,5).

55 Od 18. století habsburští vladaři povolovali zřizování pozemkových fideikomisů jen neradi, protože vázaly finanční prostředky rodin a znemožňovaly volný obchod s půdou. S fideikomisy zřizovanými novou šlechtou, které byly např. v Prusku v 19. polovině poměrně časté, se nesetkáváme vůbec. URFUS, Valentin. Rodinný fideikomis v Čechách. In *Sborník historický* 9/1962, s. 193-238; HERTZ-EICHENRODE, Dieter. Wilhemischer Neuadel? Zur Praxis der Adelsverleihung in Preußen vor 1914. In *Historische Zeitschrift*, 2006, Bd. 282, Heft 3, s. 673-676; FEIGL, ref. 51, s. 127.

56 Například bratři Moses (1781–1870) a Juda Leopold (1785–1869) Porgesové začali podnikat roku 1812 jako majitelé malé dílny na potiskování kartounu v pražském židovském ghettu. O pouhé dva roky později vystavěli na Smíchově, tehdejším předměstí Prahy, manufakturu, která patřila po rozšíření mezi největší v monarchii. Přesto v letech 1829 a 1834 neúspěšně žádali o udělení pražského měšťanství. Obrátili se proto na panovníka s prosbou o nobilitaci. Po doporučení nejvyššího purkrabí pražského Karla hraběte Chotka a poté, co porgesovský závod navštívil roku 1841 sám císař Ferdinand I., bylo žádosti vyhověno a bratři byli 5. 6. 1841 povýšeni do šlechtického stavu. AVA, Adelsarchiv, Moses und Juda Porges, Adelstand (Edler von Portheim) 1841; Wurzbach, ref. 24, Bd. 23, Wien 1872, s. 124; KRUPA, Erika. Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow 1850–1875. In *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum*, Bd. 67. München : Oldenbourg, 1992, s. 47-48. ISBN 3486558684; ŽUPANIČ, ref. 13, s. 549-559.

57 Například moravská královská města disponovala od roku 1454 privilegiem „*de non tolerandis iudeis*“,

V tomto prvním období židovských nobilitací (do roku 1848) byl počet židovských nobilitantů logicky nejnižší, mimo jiné i proto, že panovník šlechtickými tituly „šetřil“, či lépe řečeno, potenciálních příjemců šlechtických titulů bylo před zrušením stavovské společnosti výrazně méně než po roce 1848. To se samozřejmě netýkalo jen židů. Počet udělených šlechtických titulů ale postupem doby rostl, jak ukazuje souhrn všech nobilitací za vlády čtyř habsburských panovníků let 1740–1835

Tab. č. 1:⁵⁸

Jméno panovníka a léta vlády	Počet nobilitací
Marie Terezie (1740–1780)	1 471
Josef II. (1780–1790)	363
Leopold II. (1790–1792)	131
František II./I. (1792–1835)	2 061

Výzkum osob židovské víry či původu, které v této době získaly šlechtický titul, se v posledních letech stal předmětem hned několika studií.⁵⁹ Na základě posledních analýz dokumentů z vídeňského Adelsarchiv je možné konstatovat, že v předbřeznové době bylo nobilitováno 32 osob židovské víry, pro které bylo vydáno celkem 44 nejvyšších rozhodnutí.⁶⁰ Jasně o víře novošlechticů ovšem občas neměly ani státní úřady, jak dokazuje případ šesti synů výše zmíněného Arona Mosese Höniga (1730–1787), kteří 16. srpna 1791 získali šlechtický titul s predikátem „šlechtic von Hönigshof“. Zatímco Leopold, tehdy praporčík pěšího pluku knížete de Ligne, byl již katolíkem, ve věci konfese jeho bratrů Moritze, Enocha, Hermanna, Lazara a Ernsta, kteří se věnovali podnikání, Spojená dvorská kancelář si tak jistá nebyla. Ve zprávě císaři Leopoldovi z 8. července 1791 proto musela konstatovat, že jsou „ještě zřejmě všichni židovské víry“.⁶¹

Z těchto 32 osob bylo 11 nobilitováno vícekrát: v jednom případě třikrát (Bernhard Eskeles), v ostatních dvakrát.⁶² Titulárně došlo třicetkrát k udělení prostého šlechtic-

které platilo až do roku 1848. Židé podnikající ve městě tak nesměli bydlet uvnitř hradeb, ale jen na předměstích nebo v příměstských vesnicích a při zavírání bran museli z města odejít. Srov. též KOMANOVITS, ref. 33, S. 225-230.

58 KOMANOVITS, ref. 33, s. 8-12.

59 McCagg odhadoval počet nobilitovaných židů a židovských konvertitů na 26 (McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, ref. 8, s. 170). Výrazně přesnější je JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, s. 88-91, ze kterého vychází i K. Drewes (DREWES, ref. 9, s. 378), jenž ovšem opominul rod Hönig von Hönigshof a v případě Raphaela Vity Trevese uvádí špatný predikát „Bonfil“, kteří nosili jeho příbuzní Jakob a Isak. Jemu samotnému byl udělen přídomek „Bonfil“.

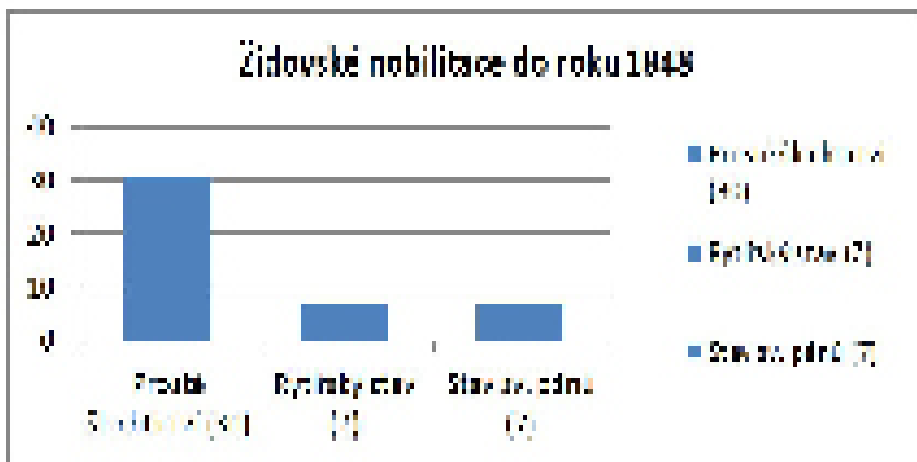
60 Do tohoto počtu není zahrnuto udělení haličského šlechtictví Abrahamu Kriegshaberovi, které nebylo stavovským povýšením, ale jen rozšířením platnosti šlechtického titulu na další provincii monarchie. Viz níže.

61 Memorandum Spojené dvorské kanceláře Leopoldu II. z 8. 7. 1791. In AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Leopold, Moritz, Enoch, Hermann, Lazar und Ernst Hönig, Adelstand (Edler von Hönigshof) 1791. Jak bylo již řečeno výše, konvertovali až v letech 1794–1796.

62 Pět osob ze šlechtického stavu do stavu svobodných pánů (Nathan Adam Arnsteiner a čtyři z bratrů Rothschildových), pět pak ze šlechtického do rytířského stavu (Marcus Leidesdorfer/Neuwall, Ignaz

tví, sedmkrát byl udělen rytířský stav (poprvé v roce 1806)⁶³ a sedmkrát baronát (první 1798),⁶⁴ šest z povýšených byli cizinci.⁶⁵ Je zajímavé, že právě v předbreznovém období byl největší podíl udělených baronátů (16 procent). Tento nečekaný fakt lze vysvětlit společnou nobilitací pěti bratrů Rothschildů, ze kterých ale čtyři byli cizinci.⁶⁶

Graf č. 3:

V naprosté většině případů šlo o udělení šlechtického titulu dědičných zemí (po roce 1804 Rakouského císařství), dvakrát (Kriegshaber 1793, Herz 1797) byl nobilitovaným udělen šlechtický stav Svaté říše římské a dědičných zemí.⁶⁷ Zajímavý případ představoval Abraham Kriegshaber, přisídící obchodního a směnečného soudu ve Lvově, nobilito-

Liebmann/Liebenberg a Jakob, Isaak a Raphael Vita Trevesové). V tomto výčtu není zahrnuto udělení haličského šlechtictví A. Kriegshaberovi (1794) – viz výše, ani následné udělení rytířského titulu (1808), protože krátce předtím (1807) konvertoval.

63 AVA, Adelsarchiv (Hofkanzlei), Raphael Piccioto, Ritterstand 1806.

64 Ref. 63, Nathan Adam Edler von Arnsteiner, Freiherrnstand 1798.

65 Do tohoto počtu není zahrnut Salomon Mayer Rothschild, který se v Rakousku usadil. Vedle jeho čtyř bratrů šlo o velkoobchodníka Elkana Hirschla z Ruska a obchodníka a c. k. generálního konzula Raphaela Picciota, který žil v Sýrii.

66 Po odečtení těchto osob by se baronské nobilitace týkaly Arnsteinerera, Eskelese a Salomona von Rothschild a jejich podíl by tedy činil necelých osm procent.

67 Šlo o flagrantní (ovšem poměrně časté) porušení dohod slibu Marie Terezie z roku 1746 a dohody mezi česko-rakouskou a říšskou dvorskou kanceláří z let 1746 a 1773, podle které poddaní z dědičných habsburských zemí měli žádat o nobilitaci jen u kanceláře dvorské. O titul u říšské kanceláře mohli požádat jen za přesně určených podmínek. Ta navíc měla povinnost následně požádat kancelář dvorskou o dobrozdání a doporučení. WALDSTEIN-WARTENBERG, Berthold. Österreichisches Adelsrecht 1804–1918. In *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 1964/65, 17/18. Bd., s. 109-110; FRÖLICHSTHAL, Georg Freiherr von. Nobilitierungen im Heiligen Römischen Reich. In FREIHERR VON ELVERFELDT-ULM, Sigismund (Hrsg.). *Adelsrecht. Entstehung – Struktur – Bedeutung in der Moderne des historischen Adels und seiner Nachkommen*. Limburg an der Lahn : Starke, 2001, S. 91-98. ISBN 3798006016; BRŇOV-JÁK, Jiří. *Šlechticem z moci úřední : Udělování šlechtických titulů v českých zemích 1705–1780*. Ostrava : Ostravská univerzita, 2015, s. 43 an. ISBN 9788074644610.

vaný 25. ledna 1793. Protože žil v Haliči, která nepatřila do svazku Římské říše a nebyla ani počítána mezi česko-rakouské dědičné země, požádal krátce nato, 24. února 1794, panovníka o vydání nového majestátu, který by mu udělil haličské šlechtictví.⁶⁸ Neboť šlo jen o administrativní záležitost, nikoli o další povýšení, František II. jeho prosbě vyhověl a příslušný diplom mu byl vydán s datem 17. června 1794. Dne 5. května 1807 byl Kriegshaber přijat mezi haličské stavy, nedlouho nato konvertoval ke katolictví, přijal jméno Anton Adam a 14. prosince 1808 byl povýšen do rakouského rytířského stavu.

Sociální profil židovských novošlechticů z let 1789–1848 je ve srovnání s pozdějšími etapami pozoruhodně kompaktní: šlo výlučně o finančníky, bankéře a továrníky, včetně bývalých nájemců tabákového monopolu.⁶⁹ Pouze jediná osoba stojí na pomezí mezi podnikateli a státními úředníky: Israel Hönig šlechtic von Hönigsberg (1724–1808), první židovský dolnorakouský vládní rada a ředitel nově zřízeného spojeného státního monopolu bankálních důchodů, mýt a tabákové režie, který se po svém vstupu do státní služby roku 1784 věnoval podnikání jen okrajově. Všechny novošlechtické rodiny byly velmi bohaté: některé vlastnily velký majetek již po řadu generací (Wertheimer), jiné jej získaly až díky schopnostem samotné nobilitované generace či jejich bezprostředních předků (Hönig, Rothschild).

Vzhledem k tomu, že máme k dispozici studii o šlechtě z řad podnikatelů za vlády císaře Františka II. /I., můžeme využít zajímavou statistiku nobilitovaných podnikatelů této doby. Podle autorky bylo v letech 1792–1835 do šlechtického stavu povýšeno 144 osob této profese. I když toto číslo je zřejmě podhodnocené, stejně jako počet nobilitovaných židů,⁷⁰ je více než jasné, že 24 do šlechtického stavu povýšených podnikatelů židovské víry vysoce překračovalo podíl židů v monarchii, který se po celé 19. století pohyboval kolem 4,5 procenta celkové populace.

* * *

Druhé období můžeme vymezit léty 1848/49 a zánikem monarchie na podzim 1918, kdy bylo prostřednictvím 216 nejvyšších rozhodnutí nobilitováno celkem 201 osob židovské víry.⁷¹ Z náboženského hlediska zvláštní výjimku v této skupině představují

68 Informace o tomto povýšení v literatuře chybějí (FRANK, Karl Friedrich von. *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806, sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum „Altösterreichischen Adels-Lexikon“ 1823–1918*. Schloss Senftenegg : Selbstverlag, 1974, Bd III., s. 80). Frank navíc uvádí u udělení do šlechtického stavu Svaté říše římské a dědičných zemí chybné datum. Důvodem těchto zmatků je zřejmě sloučení konceptů obou nobilitací z let 1793 a 1794 do jednoho spisu, přičemž se úplný opis šlechtického diplomu z roku 1793 nachází až ve slozce k udělení rytířského titulu roku 1808. AVA, Adelsarchiv, Abraham Kriegshaber, Adelstand (Edler von) 1794; tamtéž, Anton Adam Edler von Kriegshaber, Ritterstand 1808.

69 McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, ref. 8, s. 170 uvádí ještě zvláštní skupinu textilních podnikatelů, ve které ale zmiňuje jen jediný případ: Porgese. Neuvádí, že roku 1841 byli nobilitováni Porgesové dva (Moses a Juda Leopold) a nezmiňuje rody Lämél (nobilitován 1811), Hofmann von Hofmannsthal (1835) či Jerusalem von Salemfels (1841). ŽUPANIČ, ref. 13, s. 347-353, 374-378, 445-448, 549-558.

70 KOMANOVITS, ref. 33, s. 236-237. Jí uváděné číslo (12 židovských podnikatelů z celkem 144 nobilitovaných) je příliš nízké. Ve skutečnosti to bylo 24 osob a jejich podíl mezi povýšenými podnikateli (pokud by jich bylo 144) tedy nečinil 8,3 %, ale 16,7 %.

71 Z tohoto počtu bylo jedenáct osob nobilitováno dvakrát a dvě (Philipp a Friedrich Scheyové) třikrát. Jde přitom výlučně o osoby, které byly nobilitovány jako příslušníci židovské obce, i když část z nich později

moravský cukrovarník a velkostatkář Gustav Redlich (1852–1908) a prezident Anglo-rakouské banky (Anglo-österreichische Bank) Karl Morawitz (1846–1914).

Specifický je hlavně případ Gustava Redlicha.⁷² Ten byl úzce spřízněn s jinou významnou židovskou podnikatelskou rodinou Kuffnerů.⁷³ Významně se angažoval v politice i při humanitárních aktivitách a za zásluhy při smířování Čechů a Němců na Moravě i za poskytnutí darů na dobročinné účely v celkové hodnotě jednoho milionu korun jej císař František Josef I. roku 1902 bez taxy povýšil do šlechtického stavu s predikátem šlechtic von Vežeg.⁷⁴ Necelý měsíc před nobilitací, 8. srpna 1902, konvertoval Gustav ke katolictví. Tento krok neměl na povýšení žádný vliv, mimo jiné proto, že ani manželka, ani synové jeho příkladu nenásledovali. Naopak se zdá, že změna víry Gustavovi značně zkomplikovala život a že se dostal do ostrých sporů se svými příbuznými.⁷⁵ Symbolickým vyvrcholením rodinných nesrovnalostí bylo Gustavovo demonstrativní odložení příjmení Redlich, které mu císař povolil 12. května 1908 – ovšem pouze pro jeho osobu. Krátce nato Gustav zemřel.⁷⁶

Morawitzova causa byla mnohem prostší. Z blíže neobjasněných důvodů roku 1909 vystoupil ze židovské obce, ale pokřtít se nenechal. Jeho rodina pak zůstala věrna staré víře. Dne 2. listopadu 1913 byl Karl Morawitz povýšen do rytířského stavu a když o několik měsíců později zemřel, bylo jeho jméno zaneseno do židovské matriky zemřelých a on sám pohřben na židovském oddělení vídeňského Ústředního hřbitova.⁷⁷

---

konvertovala. Zvláštní byl případ Dr. jur. Friedricha von Geiringer-Winterstein (1846–1923), na kterého byl nejvyšším rozhodnutím z 10. 5. 1870 a listinou z 20. 6. 1870 – dále jen 10. 5. 1870 (20. 6. 1870) přenesen rytířský stav jeho adoptivního (a biologického) otce Simona rytíře Wintersteina (1819–1883), ředitele privilegované Severní dráhy císaře Ferdinanda (*Kaiser Ferdinands Nordbahn*). Friedrich roku 1883 konvertoval ke katolictví a 9. 11. 1893 (20. 12. 1893) byl povýšen do stavu svobodných pánů. 25. 12. 1895 (17. 1. 1896) mu panovník povolil odložit příjmení Geiringer. AVA, Adelsarchiv, Simon Winterstein, Adelsakt 1867–1874; tamtéž, Geiringer-Winterstein, Adelsakt 1870–1896. Do přehledu byla proto zařazena jen jeho rytířská nobilitace, kdy byl ještě židem.

- 72 Odlišný byl případ jeho bratra Theodora (1850–1922), který byl nobilitován roku 1911. Zatímco jeho manželka a oba synové přestoupili ke katolictví již roku 1889, on sám k tomuto kroku přistoupil až po udělení šlechtictví. AVA, Ministerium des Innern, Präsidium, Kt. 2395.
- 73 Jeho manželka Anna (1859–1911) pocházela z nejmladší šlechtické linie Kuffnerů. Její otec Hermann, zvaný též Hirsch 1822–1905), byl nobilitován 3. 8. (11. 10.) 1900. AVA, Adelsarchiv, Hermann Kuffner, Adelstand (Edler von) 1900. K rodině též ŽUPANIČ, Jan. Zánik kuffnerovského impéria. In *Historický obzor*, 7-8/2012, s. 173-181. ISSN 1210-6097.
- 74 28. 8. (22. 10.) 1902. AVA, Adelsarchiv, Gustav Redlich, Adelstand (Edler von Vežeg) 1902.
- 75 Jak Redlichové, tak Kuffnerové patřili mezi nejvýznamnější židovské dynastie na Moravě a s Gustavovými velkorysími dary katolické církvi ve výši mnoha set tisíc zlatých rozhodně nesouhlasili. Po konverzi byl Gustav dokonce zbaven správy majetku, kterou převzali synové JUDr. Hans (Johann; *1882-?) a PhDr. Kurt (1887–1942). Zatímco Hans po vzniku Protektorátu Čechy a Morava emigroval do Kanady, kde získal občanství, Kurt roku 1942 zahynul v likvidačním táboře Maly Trostinec. AVA, Adelsarchiv, Gustav Redlich, Adelstand (Edler von Vežeg) 1902; ŽUPANIČ, ref. 13, s. 567-570.
- 76 Panovník ale vyhověl až jeho čtvrté žádosti. Předchozí z let 1905–1907 byly zamítnuty. ŽUPANIČ, ref. 13.
- 77 Ještě před nobilitací (1909) ale z židovské obce vystoupila z důvodu sňatku Karlova nejstarší dcera Leonie (1888–1944). Ostatní dvě dcery, Alice (1889–1917) a Thekla (1891–1925), a syn Edgar (1893–1945) konvertovali roku 1914 k luterství. STAUDACHER, Jüdisch-protestantische Konvertiten, Teil 2, ref. 11, s. 491; GAUGUSCH, A-K, ref. 11, s. 261 a 710.

Ve srovnání s předbřeznovou érou byly nobilitace v tomto období (samozřejmě nejen židů) stále častější – a to platilo i pro osoby židovského původu. Zavedení rovnosti před zákonem a liberalizace státu nabídli příslušníkům židovské minority mimořádnou šanci k vzestupu, kterou část z nich bezezbytku využila. Tato éra umožnila mnohým realizovat neobyčejné kariéry, na které jejich předkové nemohli ani pomyslet. Především v katolicky konzervativním prostředí rakouských velkoměst, jejichž život byl až nezdědko až do konce 70. let 19. století omezován biedermeierovskou pohodlností a která jen neochotně přijímala novinky moderní doby, se židé, kteří usilovali o vzdělání a úspěch, setkávali jen s malou konkurencí.

Německý spisovatel Jakob Wassermann (1873–1934) s jistou dávkou zlomyslnosti později konstatoval, že vídeňská šlechta a bohaté měšťanstvo již dávno nejsou pilíři společnosti a že se naopak drží v uctivé vzdálenosti od jakéhokoli duchovního a uměleckého života. Mezeru podle něj vyplňovala maloburžoazie představovaná úředníky, důstojníky a profesory, ale hlavně židé.⁷⁸ Zejména ve Vídni byla židovská inteligence na přelomu 19. a 20. století tak dominantní, že spisovatel Hermann Bahr (1863–1934) jednou žerterem prohlásil: „*Každý šlechtic, který má alespoň trochu rozumu nebo talentu, je okamžitě považován za Žida; lidé si to prostě neumějí jinak vysvětlit.*“⁷⁹

Jedním ze symbolů společenského vzestupu se po roce 1848 stal zisk šlechtického titulu nebo alespoň některého z řádů monarchie. I nejméně ceněný Záslužný kříž posouval osobu na pomyslném žebříčku společenské prestiže o stupeň výše. Tuto skutečnost ostře kritizoval bystrý pozorovatel Ludwig rytíř Przi Bram von Gladona (1840–1916), potomek pražské židovské rodiny a konvertita. V padesátých a šedesátých letech 19. století se zdálo, jako by se „*celý společenský život [...] převrátil naruby. Namísto někdejší přívětivé skromnosti nastoupil (občas velice pompézní) luxus, a to zejména jmenovitě v kruzích blízkých vídeňské burze*“⁸⁰.

To se samozřejmě týkalo i židů, protože právě oni představovali značnou část burzovních makléřů a podnikatelů. Przi Bram se značným roztrpčením konstatoval, že „*prázdňá knoflíková dírka*⁸¹ *vzbuzovala víc pozornosti než udělení řádu. Při spatření takové osoby se každý ptal, co asi takový člověk ‚provedl‘, že si jej ještě nevysloužil.*“⁸² Nepřekvapí proto, že se ve Vídni záhy rozšířilo rčení: „*Železná kasa, železné čelo a Železná koruna.*“⁸³ Mnohem sarkastičtěji se o něco později vyjádřil známý vídeňský bouřlivák názorově blízký českým radikálním a antisemitským kruhům Vojtěch hrabě Sternberg (1868–1930), když prohlásil: „*Mnoho opozičních párjů se za tituličky a rádičky [...] proměnilo v pokorné sluhý státu.*“⁸⁴

78 WASSERMANN, Jakob. *Mein Weg als Deutscher und Jude*. Berlin : Dirk Niefanger, 1921, 102 an.

79 Cit. dle: HAMANNOVÁ, Brigitte. *Hitlerova Vídeň : Diktátorova učednická léta*. Praha : Prostor, 1999, s. 368.

80 Cit. dle: PRZIBRAM, Ludwig Ritter von. *Erinnerungen eines alten Österreichers*. Bd. 1. Stuttgart-Leipzig : Deutsche Verlags-Anstalt, 1910. Bd. 2. Stuttgart-Leipzig : Deutsche Verlags-Anstalt, 1912, s. 361.

81 Tím byla míněna chybějící stužka nebo miniatura řádu, která se provlékala knoflíkovou dírkou.

82 Cit. dle: PRZIBRAM, ref. 80, Bd. 1, s. 362.

83 Ref. 82, s. 363.

84 Cit. dle: STERNBERG, Adalbert Wenceslaus Heinrich Leopold Maria Graf. *Politische Federzeichnungen*. Berlin : H. Walther, 1905, s. 41.

Nobilitační politiku 60. a 70. let totiž nelze oddělit od politického vývoje monarchie, ba přímo naopak – byla jeho odrazem a důsledkem. Úzce souvisela s érou liberalismu, jehož forma byla v Předlitavsku poněkud zvláštní. Vycházela z účelové spolupráce liberálů (reprezentujících v první řadě německy mluvící buržoasii) s centralisticky orientovanou částí velkostatkářů (hlavně z řad aristokracie) seskupenou ve Straně ústavověrného velkostatku. Spojenectví aristokracie s buržoasií vedlo ke zdánlivé symbióze obou těchto zásadně odlišných společenských skupin, jejímž vnějším znakem byly nobilitace reprezentantů a sympatizantů německých liberálů. Ti se po zisku šlechtického titulu dostávali (alespoň formálně) na úroveň šlechtických partnerů.⁸⁵

Hnacím motorem sociálního vzestupu (především) provládně orientovaného německého měšťanstva byla právě zastaralá usnesení řádových statut. Ta pocházela ještě z předbřežnové doby, kdy byly tyto řády udílány jen vzácně a v naprosté většině šlechticům či vysokým státním úředníkům a důstojníkům.

Ovšem doba si totiž stále ještě více vážila titulu než majetku a „*sociální postavení bylo mnohem důležitější než majetek*“.⁸⁶ Proto také poměrně často docházelo k sňatkům dcer z bohatých průmyslnických rodin s relativně nezámožnými vysokými úředníky se šlechtickým titulem, kteří ovšem díky svému postavení měli k trůnu mnohem blíže než kapitáni průmyslu. A proto také „*bohatí dědici z mnoha rakouských podnikatelských rodin usazených v říšském hlavním a rezidenčním městě Vídni napodobovali životní styl polských velkostatkářů a uherských magnátů místo toho, aby rozvíjeli životní styl velkoburžoasie*“.⁸⁷

Důvody nobilitací a udílení řádů byly různé. Kromě „klasických“ zásluh, kterými se rozuměly služby státu – ať již v civilní nebo vojenské rovině – byly tímto způsobem odměňovány i zásluhy umělecké, vědecké, průmyslové (o rozvoj hospodářství) a humanitární. A právě tato poslední oblast, dobročinnost, nabízela široké pole možností, jak si „zasloužit“ šlechtický titul. Přímých nobilitací, udělení šlechtictví přímo panovníkem je v této době (do roku 1884) málo, mnohem častější bylo ocenění zasloužilých jedinců prostřednictvím řádu (většinou Řádu železné koruny), který ovšem následně vyznamenanému dával možnost o (rakouské) šlechtictví požádat. V době, kdy stát sociální problematiku v podstatě neřešil, šlo o oboustranně výhodný obchod – investici, jejímž zhodnocením ovšem nebyl finanční, ale titulární kapitál. Nejvelkorysejší dobročinné nadace byly tradičně podporovány židovskými filantropy, z nichž mnozí vděčili této činnosti za šlechtický titul.

Například vysoce finančně náročné vybudování židovského ústavu slepců na Hohe Warte v Döblingu u Vídně financovali z vlastních prostředků tři židovští bankéři: Eduard rytíř Todesco (1814–1887), Friedrich rytíř Schey von Koromla (1815–1881) a Jonas

85 Šlo ovšem o rovnost pouze zdánlivou a výlučně titulární. Ve skutečnosti rakouská aristokracie mezi sebe nepřijala žádný rod nobilitovaný po roce 1848 a pouze výjimečně akceptovala osoby pocházející z rodů, které šlechtický titul získaly v letech 1740–1848 (Lexa von Aehrenthal, Nádherný von Borutin). Viz GODSEY Jr., William D. Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era. In *The Journal of Modern History*, March 1999, 71, s. 56–104.

86 ERHARD, Robert. *Im Dienste des alten Österreich*. Wien : Bergland Verlag, 1958, s. 43.

87 Cit. dle: MATIS, Herbert. *Österreichs Wirtschaft 1848–1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josefs*. Berlin : Duncker & Humblot, 1972, s. 66. ISBN 3428026357.

rytíř Königswarter (1807–1871). Po založení spolku ke zřízení ústavu a složení peněz získal Todesco Řádu železné koruny II. třídy a později byla stejná dekorace udělena i Königswarterovi a Scheyovi.⁸⁸ V letech 1869–1871 pak všichni nedlouho po sobě požádali o baronát.⁸⁹

Další formou ocenění příslušníků nových elit pak bylo udělení doživotního členství v panské sněmovně, které samozřejmě prestiž těchto osob dále posílilo. Když císař František Josef I. roku 1861 obnovil činnost parlamentu a svolal říšskou radu, byl mezi prvními doživotně jmenovanými členy jeho horní komory (panské sněmovny) baron Anselm Salomon (1803–1874). Stal se tak vůbec prvním židem v monarchii, kterému se této pocty dostalo.⁹⁰ Jeho nejmladší syn Albert Salomon (1844–1911), který po něm převzal řízení rothschildovského impéria v Rakousku, pak za zásluhy o hospodářský vzestup Uherského království získal skutečně mimořádné vyznamenání: František Josef I. povolil v prosinci 1887 jemu a jeho manželce jako jediným židům v monarchii přístup ke dvoru a privilegium pak v lednu 1906 rozšířil i na jejich děti. Tento krok ale vyvolal velké rozhořčení aristokracie, která jej považovala za fatální porušení nařízení o předepsaném počtu šlechtických předků.⁹¹

Po roce 1848 se ve srovnání s předchozím obdobím výrazně změnila sociální struktura příjemců titulů. Přestože i zde mezi nobilitovanými židy převažovali i nadále podnikatelé, druhou nejpobytější skupinu tvořili reprezentanti nových povolání spojených s bouřlivým rozvojem hospodářství a průmyslu: ředitelé a úředníci soukromých bank, soukromých železničních společností, pojišťovacích firem atd. Na třetím místě se pak možná nečekaně objevují důstojníci, kterým byl titul udělen na základě dlouholeté služby. Další v řadě byli právníci těsně následovaní vědci a umělci, lékaři, státními úředníky a novináři. V jednom případě pak došlo k nobilitaci komunálního politika.⁹² Lepší představu navozuje Tab. č. 2.

Tento přehled není samozřejmě zcela přesný, neboť se část osob pohybovala na hranici dvou (někdy i více profesí) – zejména ti, kteří se angažovali ve veřejném životě, především v politice. Z těchto osob mělo sedm poslanecký mandát (čtyři zasedali záro-

88 Todesco získal řád 25. 10. 1869, Königswarter 24. 9. 1870 a Schey 16. 5. 1871. AVA, Adelsarchiv, Eduard Todesco, Adelsakt 1861–1869; Ibidem, Jonas Königswarter, Adelsakt 1860–1870; Ibidem, Schey, Adelsakt (von Koromla) 1858–1874.

89 Güdemann, Moritz. Jetzt hat die Baronie den Reich verloren. Jüdische und getaufte Adelige. In LICHTBLAU, Albert (Hg.). *Als hätten wir dazugehört. Österreichisch-jüdische Lebensgeschichten aus der Donaumonarchie*. Wien; Köln; Weimar : Böhlau, 1999, s. 469–470. Viz též ŽUPANIČ, ref. 13, s. 395–396, 646–649.

90 LANJUS, Friedrich Graf. *Die erbliche Reichratswürde in Österreich*. Schloß Haindorf am Kamp – Langenlois : Selbstverlag, 1939, s. 181.

91 Srov. GODSEY, ref. 85, s. 56–104; MALINOWSKI, Stephan. *Vom König zum Führer : Deutscher Adel und Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main : Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2004, s. 128. ISBN 359616365; ÖBL, Bd. 9, Wien 1988, ref. 2, s. 288.

92 Byl jím Dr. jur. Salo Weisselberger (1867–1931). Od roku 1911 byl poslancem bukovinského zemského sněmu za židovskou národní lidovou stranu a v roce 1913 byl zvolen purkmistrem hlavního města Bukoviny, Czernowitz. Za zásluhy prokázané během ruské okupace města byl nejvyšším rozhodnutím ze 13. 2. 1916 (4. 9. 1917) povýšen do šlechtického stavu. AVA, Adelsarchiv, Salo Weisselberger, Adelstand 1916/1917. Viz též GÖBL, Michael. *Propaganda in den Wappen der Habsburger Monarchie* [online]. Dostupné na internete: <<http://oktogn.at/Goebl/propaganda.htm>>.

veň v říšské radě a na českém sněmu, dva na moravském sněmu a jeden na haličském), ovšem hlavním zdrojem jejich příjmů bylo ve čtyřech případech podnikání, ve třech pak právníká profese.⁹³

Tab. č. 2:

povolání	počet nobilitovaných	podíl v procentech
podnikatelé	130	64,5
úředníci soukromých firem	27	13,5
státní úředníci	4	2,0
purkmistři	1	0,5
důstojníci	16	8,0
vědci a umělci	5	2,5
novináři	4	2,0
lékaři	4	2,0
právníci	7	3,5
jiné profese	3	1,5
celkem	201	100,0

Z tabulky i grafu ale jasně vyplývá, že i přes zásadní proměnu židovské společnosti ve druhé polovině 19. století zůstali dominantní skupinou příjemců šlechtických titulů podnikatelé. Tato skutečnost není tak zvláštní, jak by se mohlo na první zdát. Společnost dlouho židům neumožňovala jinou seberealizaci než činnost uvnitř vlastního společenství. Pokud měl žid výraznější styky s křesťany, pak se týkaly obchodu a zejména finančnictví, protože křesťanská církev dlouho svým věřícím zakazovala půjčovat na úrok. I po vydání emancipačních zákonů zůstala velká část vlivných židů této tradici věrná. Podnikání pro ně totiž nebylo jen formou výděлку, ale činností, jež jim dávala naprostou svobodu jednání, svobodu, kterou zaměstnanec nebo dělník nikdy neměl. Majetkový vzestup a rostoucí vliv jim pak samozřejmě následně usnadnili i cestu ke šlechtickému titulu. Peníze a ekonomický vliv jim navíc přinášely dostatek nezávislosti k tomu, aby se nemuseli ohlížet na reakce okolí a přistupovat tak často pro konverzi, jako státní úředníci, důstojníci, právníci či lékaři této víry.

Rostoucí počet židovských šlechticů však vyvolával ve společnosti patrnou nelibost. Podíl izraelitů byl mezi podnikateli skutečně mimořádně vysoký, a jak konstatoval Ludwig Przibram, v 60., 70. a na počátku 80. let nabyly „*nobilitace nekřesťanských baronů epidemického charakteru*“.⁹⁴ Dokonce se tvrdilo, že zrušení systematizovaného řádového šlechtictví bylo důsledkem tzv. *causy Waldberg*: 29. ledna 1884 byl Řádem železné koruny II. třídy vyznamenán bukurešťský bankéř a rodák z haličského Lvova Moses rytíř

93 Šlo o následující osoby: Josef rytíř Lippmann von Lissingen (1827–1900), Friedrich rytíř Wiener (1817–1887), Ludwig sv. pán Oppenheimer (1843–1909), Julius rytíř Gomperz (1824–1909), Josef rytíř Fürth (1822–1892), Nathan Loewenstein von Opoka (1859–1929) a Alfred Fischel šlechtic von Aichbrunn (1853–1926).

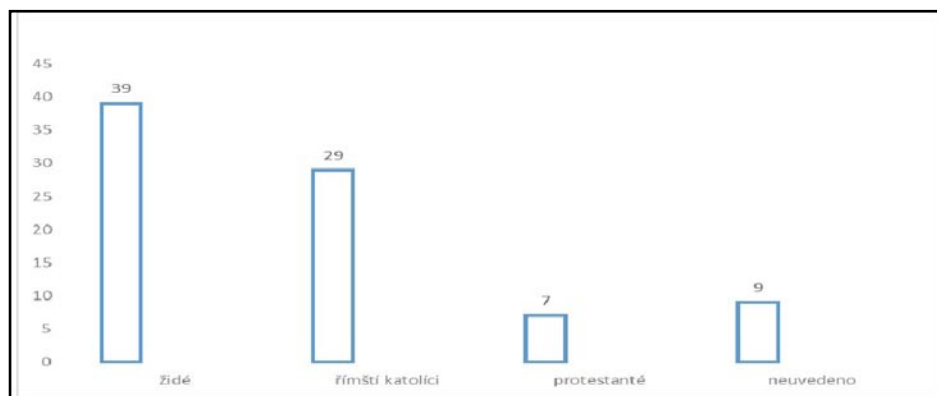
94 PRZIBRAM, ref. 80, Bd. 1, s. 128.

Waldberg, jenž obratem získal stav svobodných pánů.⁹⁵ Jak bylo zvykem, při příležitosti propůjčení řádu požádal o děkovnou audienci u císaře, na níž se nedostavil ve fraku, jak bylo u civilistů neúředníků obvyklé, ale v kaftanu. Měl na to právo, protože kromě uniforem a fraku patřily mezi oděvy akceptované při těchto příležitostech také kroje a za ten bylo možné kaftan pokládat. Událost však šokovala celou dvorskou společnost a samotného císaře Františka Josefa I. údajně přiměla k rozhodnutí změnit řádová statuta.⁹⁶

Zmíněná historka, často citovaná v nejvyšších kruzích, svědčí o tom, že si antisemitismus získával stoupence také v kruzích vysokých úředníků, vojáků a politiků, kteří rostoucí společenskou prestiž židů sledovali s nelibostí a vítali jakékoli kroky, jež by mohly jejich vzestup pozdržet či dokonce zastavit. Rozhodnutí Františka Josefa I. zrušit nobilitační paragrafy totiž rozhodně nebylo motivováno protižidovsky, protože přes nelibost velké části veřejnosti a navzdory zrušení úpravě statut některých řádů monarchie se židům šlechtické tituly udílely i nadále. Počet povýšených se sice snížil, to byl však obecný jev, jenž měl přispět ke zvýšení prestiže šlechtictví. Profesionální rozvrstvení příjemců titulů zůstalo v podstatě stejné jako v předcházejícím období, mezi podnikateli se ale objevili reprezentanti nových průmyslových odvětví: potravinářství (zejména cukrovnictví a pivovarnictví), sklářství, papírenství, zpracování dřeva atd.

Graf č. 4:

Vyznání rakouských průmyslníků nobilitovaných v letech 1909 – 1918

Zajímavé údaje máme k dispozici pro léta 1909–1918, kdy bylo do šlechtického stavu povýšeno 84 osob z řad podnikatelů a bankéřů. Z tohoto počtu 39 osob (plných 46 procent) vyznávalo židovskou víru, což je výrazně více než všech ostatních konfesi. Při posuzování dalších údajů ale musíme postupovat velmi opatrně. Zarážející jsou chybějící údaje o vyznání u plných 11 procent nobilitovaných. Je třeba zdůraznit, že šlo o dobu silícího antisemitismu a neuvedení náboženské příslušnosti mohlo znamenat buď, že

95 Byl mu udělen 16. 4. 1884. Rytířský titul získal na základě Řádu železné koruny III. třídy 12. 6. 1875. AVA, Adelsarchiv, Moses Waldberg, Adelsakt 1875–1884.

96 *Semigotha* 1912, ref. 2, s. 324; McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, ref. 8, s. 175; KUČERA, ref. 5, s. 101.

nobilitovaný svou víru skrýval, což ale nebylo příliš pravděpodobné, nebo že byl bez vyznání. Tím se nám ale počet možných židovských novošlechticů opět zvyšuje – při maximalistických předpokladech až o zmíněných 11 procent.⁹⁷

Na rozdíl od osvícenské a předbřeznové éry, ve které židovská šlechta představuje jak po profesní stránce, tak po stránce formy nobilitací jednotnou skupinu, je členění období 1848–1918 složitější. Nacházíme zde totiž minimálně dvě dělicí linie představované léty 1884 a 1914.

První datum (1884) je rokem, kdy došlo ke zrušení nobilitačních paragrafů u většiny řádů monarchie. Proto je důležité, že se většina nobilitací civilních osob před rokem 1884 realizovala na základě tzv. systematizovaného řádového šlechtictví (*systematisierter Adelstand*), zatímco později většinou prostřednictvím panovnického nejvyššího rozhodnutí, druhé (1914) pak vypuknutím první světové války, kdy se částečně mění sociální struktura příjemců.

Přelomem, který rozděluje první etapu (1848–1884) do dvou podskupin je rok 1867, tedy rakousko-uherské vyrovnání. Pro první polovinu tohoto období, zejména padesátá léta, je charakteristické, že novoabsolutistický stát s povyšováním do šlechtického stavu a také s udílením řádů šetřil.⁹⁸ Udílení privilegovaných řádů⁹⁹ však bylo výrazně vyšší než v předbřeznovém období a protože jejich příjemci začali převažovat nešlechtici, je pochopitelné, že počet titulů získaných na základě systematizovaného šlechtictví rostl. Od této doby počet udělených řádů výrazně narůstal a s tím stoupal i počet nobilitací. Krach na vídeňské burze roku 1873 a následná hospodářská deprese neměli na udílení šlechtických titulů žádný vliv.

Tab. č. 3:

	prosté šlechtictví	rytířský stav	stav sv. pánů
Leopoldův řád	–	2	–
Řád železné koruny	–	85	11
Nobilitace na základě řádů	–	87	11
Systematizované šlechtictví důstojníků	2	–	–
Udělení titulu rozhodnutím císaře	17	4	7
celkem 1848-84	19	91	18

Tak zatímco v letech 1848 (resp. 1850)¹⁰⁰ až 1860 došlo k osmi nobilitacím osob židovské víry, v období 1861–1866 jich bylo již 11 a v letech 1867–1873 dokonce 48! Mezi dubnem 1848 (vydání Pillersdorfovy ústavy) a červencem 1884 (zrušení nobilitač-

97 FESSEN, Alfred. *Der österreichische Wirtschaftsadel von 1909–1918*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, Wien 1974, s. 201.

98 Výjimku představují jen roky 1854, kdy došlo ke sňatku Františka Josefa I. a Alžběty Bavorské, a 1859, ve kterém Rakousko utrpělo osudnou porážku v Itálii. POUZAR, Vladimír. Rok 1848 – přelom v udělování rakouských záslužných řádů. In *Heraldická ročenka*, 2006, s. 160-161. ISBN 8090277233.

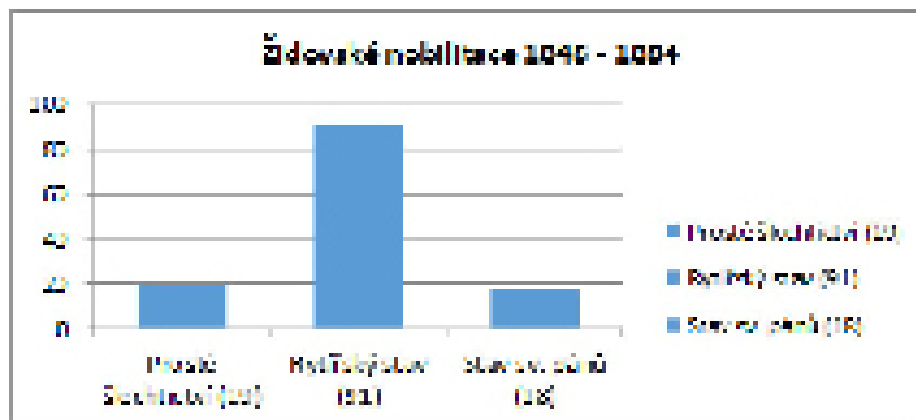
99 Zejména Řád železné koruny III. třídy, který přinášel nositeli nárok požádat o rakouský rytířský stav.

100 Prvním židem nobilitovaným po roce 1848 byl 14. 6. 1850 Kaliman Minerbi. Viz níže.

ních paragrafů) bylo jménem císaře Františka Josefa vydáno 128 šlechtických majestátů pro 115 osob židovské víry, z nichž jedenáct bylo nobilitováno dvakrát a dvě třikrát.¹⁰¹ Jak ukazují následující tabulka a graf, z titulárního hlediska dominovalo udílení rytířského stavu a podíl baronských nobilitací nepřekročil 14 procent.

Graf č. 5:

Židé (ale i ostatní obyvatelé monarchie) v této době získávali rytířský stav takřka výlučně na základě systematizovaného šlechtictví, protože v případě čtyřech osob, jež získaly tento titul prostřednictvím nejvyššího rozhodnutí panovníka, šlo ve třech o přenesení jména, stavu a predikátu z jejich dříve nobilitovaných příbuzných.¹⁰² Z celkem 115 povýšených osob bylo celkem sedm cizinců,¹⁰³ přičemž všichni získali titul na základě Řádu železné koruny.¹⁰⁴ Jde o výjimku, protože po zrušení nobilitačních paragrafů

101 Třikrát byli nobilitováni Philipp a Friedrich Scheyové von Koromla (viz výše). Chybně McCAGG, *Austria's Jewish Nobles*, ref. 8, s. 174, který bez odkazu na prameny tvrdil, že v letech 1848/49–1884 bylo nobilitováno 161 židovských rodin.

102 Byli to: roku 1857 Leo von Hirschel-Minerbi (1807–1881), Realitäten- und Großgrundbesitzer in Triest, roku 1866 Karl Schey von Koromla (1827–1878), Großhandlungsgesellschafter in Güns a roku 1870 Konzeptpraktikant Dr. jur. Friedrich von Geiringer-Winterstein (1846–1923). AVA, Adelsarchiv, Kaliman Minerbi, Ritterstand 1850; Ibidem, Schey von Koromla, Adelsakt 1858–1874; Ibidem, Simon Winterstein, Adelsakt 1867–1874. Jedinou výjimku představovala nobilitace viceprezidenta Handels- und Gewerbekammer in Prag Eduarda Porgese šlechtice von Portheim (1826–1907), kterému byl rytířský titul udělen roku 1879 na návrh c. k. ministra obchodu za zásluhy prokázané při reprezentaci monarchie na Světové výstavě v Paříži roku 1878. HHStA, KK, 505/1879. K otázce přenášení titulu a k adopcím: WALDSTEIN-WARTENBERG, ref. 67, s. 46-48; ŽUPANIČ, ref. 16, s. 110-112.

103 Někteří z nich se ovšem později v monarchii naturalizovali (Ignaz Ephrussi (1829–1899), bankéř ve Vídni (rytířský stav 1871) či naopak byli původně rakouskými občany a usadili se v zahraničí (Julius Mosenthal (1819–1880), velkoobchodník v Jižní Africe a bývalý rakousko-uherský konzul v Kapsku (rytířský stav 1874). Mosenthal zároveň získal stejný erb, jako o tři roky před ním jeho bratr dramatik a libretista Salomon Hermann (1821–1877). AVA, Adelsarchiv, Ignaz Ephrussi, Ritterstand 1871; Ibidem, Salomon Hermann Mosenthal, Ritterstand 1874.

104 Čtyři získali rytířský stav (na základě Řádu železné koruny III. třídy), tři pak stav svobodných pánů (Řádu železné koruny II. třídy).

již žádná osoba židovské víry, která by zároveň nebyla občanem monarchie, šlechtický titul nezískala.

Prvním židem, který dosáhl šlechtictví na základě „privilegovaného“ řádu, byl 14. června 1850 Kaliman Minerbi¹⁰⁵ (1782–1878), poslanec terstské obchodní a živnostenské komory, velkoobchodník, rejdař a majitel tabákové továrny. Řád železné koruny III. třídy získal nejvyšším rozhodnutím z 10. prosince 1849 (a řádovým diplomem ze 7. května 1850) jako ocenění zásluh za veřejné blaho, podpory věd a věrnosti císařskému domu,¹⁰⁶ a následně požádal o povýšení do rytířského stavu. Poslední osobou židovské víry oceněnou tímž řádem před zrušením nobilitačních paragrafů byl pražský velkopřemyslník Friedrich Kubinzky (1814–1888), kterému byl udělen na návrh c. k. ministra obchodu 28. června 1884 za zásluhy o rozvoj průmyslu a humanitární činnost. Nobilitován byl 17. června 1884.¹⁰⁷

Do roku 1884 tak bylo výlučně z panovnického rozhodnutí uděleno jen prosté šlechtictví, pokud ovšem nebereme v úvahu, že dva jedinci získali titul jako důstojníci po odsloužených letech na základě výnosu Marie Terezie z roku 1757 (*systemmäßiger Adelstand*). U stavu svobodných pánů byla situace vyrovnanější a poměr baronátů udělených císařem a získaných na základě řádů činil 7 : 10.

Jako první získal po roce 1848 z osob židovské víry stav svobodných pánů 12. ledna 1867 ředitel rakouského Lloydů a terstský bankéř Elio rytíř Morpurgo (1805–1876), a to na základě Řádu železné koruny II. třídy. Ten mu panovník udělil 14. prosince 1866 jednak za rozvoj a podporu rakouské námořní plavby a obchodu, jednak za realizaci různých finančních operací rakouské vlády a za podíl na finančních otázkách spojených s uzavřením míru s Itálií.¹⁰⁸ Je zajímavé, že vůbec první baronát udělený prostřednictvím císařova kabinetního listu získal o dva roky později (19. března 1869) jeho mladší bratr Josef Morpurgo (1816–1898), terstský velkoobchodník a belgický generální konzul. Důvodem povýšení byla jeho „*dlouholetá a mnohostranná záslužná činnost, dobročinné aktivity, vlastenectví a loajalita, zásluhy o rozvoj města Terstu a věrnost a oddanost císaři a jeho domu*“.¹⁰⁹ V tomto případě šlo skutečně o mimořádné vyznamenání. Josef totiž nebyl šlechticem (nobilitace prostých šlechticů či rytířů do panského stavu vzácností nebyly) a nezískal ani řád, na jehož základě by mohl o tento titul požádat. K podobnému povýšení došlo v historii rakouské židovské šlechty pouze pětkrát, přičemž v jednom případě šlo o přenesení titulu.¹¹⁰

105 AVA, Adelsarchiv, Kaliman Minerbi, Ritterstand 1850.

106 Řád mu byl udělen na základě návrhu c. k. ministra obchodu Ritter von Brucka z 2. prosince 1849 s odkazem na panovnickovu účast na slavnostním otevření státní dráhy Cilli-Laibach a jeho následnou cestu do Terstu. Kromě Minerbiho získali Řád železné koruny III. třídy i další členové rakouského Lloydů: aktuár dr. Friedrich Moritz Burger, ředitel rakouského Lloydů L. M. Brucker a inspektor Alexander Toppo. Lodní kapitán společnosti Lloyd Antonio Brunetti byl pak při této příležitosti vyznamenán prostřední zlatou Civilní čestnou medailí. HHStA, KK, 4448/1849.

107 HHStA, KK, 1373/1884; AVA, Adelsarchiv, Friedrich Kubinzky, Ritterstand 1884.

108 Rytířský titul získal na základě Řádu železné koruny III. třídy z 27. 3. 1853 listinou ze dne 10. 9. 1853. AVA, Adelsarchiv, Elio Morpurgo, Adelsakt 1853–1867.

109 Ibidem, Josef Morpurgo, Freiherrstand 1869.

110 Byly to následující osoby: 11. 1. (18. 2.) 1879 Moritz Schnapper von Wimsbach (1824–1890), velkostatkář a brazilský konzul ve Vídni, 3. 1. (8. 2.) 1913 Sigismund von Springer (1873–1928), generální rada

Léta 1884–1914 jsou ohraničená na jedné straně zrušením nobilitačních paragrafů, na straně druhé vypuknutím první světové války. V tomto období ještě doznívá éra „řádového šlechtictví“, který ovšem mohly získat pouze jedinci vyznamenání před 18. červencem 1884. Těch bylo celkem šest a všichni získali na základě Řádu železné koruny III. třídy rytířský titul. Ke všem těmto nobilitacím došlo v 80. letech, k poslední 3. června 1889, kdy byl takto oceněn budapešťský majitel realit a průmyslník Alexander Lederer (1842–1903). Ten ovšem řád získal již 20. srpna 1879 jako „*uznání vynikajících zásluh o úspěch výstavy ve Stoličném Bělehradu*“ (*Székesfehervár*).¹¹¹

Ve stejné době – 24. dubna 1887 – byl udělen i vůbec první rytířský titul prostřednictvím nejvyššího rozhodnutí (od zrušení nobilitačních paragrafů) a to Juliu Herzovi (1825–1910), technickému radovi banky Creditanstalt.¹¹² V jeho případě ale byla situace složitější. Herz, který se narodil v bavorském Bayreuthu, byl vynikajícím železničním stavitelem. Úzce spolupracoval se slavným architektem a stavitelem železnic Carlem von Etzel.¹¹³ Spolu s ním od roku 1853 působil ve Švýcarsku na stavbě Švýcarské centrální dráhy (Schweizerische Centralbahn), spojnice mezi městy Basilej a Olten, a později Etzela následoval do Rakouska. Zde se podílel na jeho největším díle – Brennerské dráze (Brennerbahn), kterou budovala privilegovaná Společnost Jižní dráhy (Südbahn-Gesellschaft). Po Etzelově smrti roku 1865 Herz převzal stavbu některých částí Jižní dráhy a budoval také železnice v různých oblastech Uherska. Jeho neslavnější stavbou se stal most u obce Algyó v uherské župě Csongrád, po jehož dokončení byl 12. května 1872 vyznamenán Řádem železné koruny III. třídy. V roce 1884 byl jmenován prezidentem správní rady Severní dráhy císaře Ferdinanda (Kaiser Ferdinands-Nordbahn).

O povýšení do rytířského stavu Herz požádal v lednu 1884, přičemž vycházel z privilegia, které mu v tomto ohledu náleželo jako rytíři Řádu železné koruny.¹¹⁴ C. k. ministerstvo vnitra ale jeho prosbu zamítlo, protože nesplňoval základní požadavek – v době, kdy řád získal, měl totiž ještě bavorské občanství (rakouské získal až v roce 1875). Panovník vyhověl teprve jeho druhé prosbě z října 1886, kterou doporučili společný ministr financí, c. k. ministr obchodu a dolnorakouský místodržitel. Na základě jejich memorand František Josef nakonec žádost schválil. Titul mu ovšem udělil sám, no jeho nárok na titul coby rytíře zmíněného řádu neuznal.¹¹⁵

Anglo-rakouské banky a 31. 10 1918 podnikatelé bratři Edmund Beck (1878–1942) a Otto Beck (1873–1960). K přenesení titulu došlo 18. 3. (3. 4.) 1908 v případě pařížského bankéře Eugène Fould (1876–1929), který získal titul svého tchána Gustava von Springer (1842–1920). AVA, Adelsarchiv, Moritz Schnapper, Freiherrnstand (von Wimsbach) 1879; Ibidem, Sigismund Springer, Freiherrnstand 1913; tamtéž, Edmund und Otto Beck, Freiherrnstand 1918 (nobilitační listina nebyla vydána); Ibidem, Springer und Fould-Springer, Adelsakt 1869–1908.

111 Ibidem, Alexander Lederer, Ritterstand 1889.

112 Listina byla vydána s datem 24. 5. 1887. AVA, Adelsachiv, Julius Herz, Ritterstand (von Hertenried) 1887.

113 Carl Etzel (1812–1865) byl do šlechtického stavu *ad personam* povýšen roku 1853 jako rytíř Řádu württemberské koruny.

114 Žádost je nedatovaná a ani datum evidence na ministerstvu vnitra na spise není. AVA, Adelsachiv, Julius Herz, Ritterstand (von Hertenried) 1887.

115 Nedatováno. Vzhledem k tomu, že doporučení od dolnorakouského místodržitelství bylo vydáno 21. října

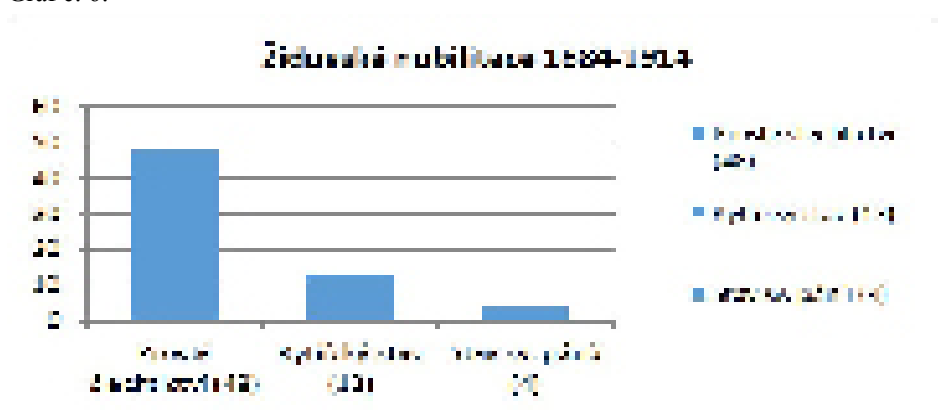
Jak ukazují následující tabulka a graf pomalu se po roce 1884 podařilo obnovit původní hodnotu jednotlivých titulů a především zvýšit prestiž rytířského stavu. Ten byl v tomto období udílen výrazně méně než v předcházejícím a totéž platilo o baronátu, jež obdržely pouze čtyři osoby (6,25 procenta nobilitovaných). Nejčastěji udíleným titulem se tak stalo prosté šlechtictví.

Tab. č. 4:

	prosté šlechtictví	rytířský stav	stav sv. pánů
Řád železné koruny	–	6	–
Nobilitace na základě řádů	–	6	–
Systematizované šlechtictví důstojníků	4	–	–
Udělení titulu rozhodnutím císaře	44	7	4
1884-1914 celkem	48	13	4

Mezi červencem 1884 (zrušení nobilitačních paragrafů) a červencem 1914 (vypuknutí první světové války) bylo v Rakousku realizováno celkem 65 nobilitací pro 64 židů: dvakrát tedy byla nobilitována jen jediná osoba.¹¹⁶ Cizinec byl v tomto celku také jen jeden: pařížský bankéř Eugène Fould (1876–1929), na něhož byl přenesen titul, erb a jméno tchána Gustava svobodného pána Springera (1842–1920).¹¹⁷ Eugen byl sice francouzským občanem, ale v době nobilitace bylo vyřizováno rakouské občanství jeho syna a dědice Maxe Roberta (1906–1999).

Graf č. 6:

1886, lze usuzovat na říjen 1886. Tamtéž a HHStA, KK, 1317/1887.

- 116 Julius Morpurgo (1845-1915), prezident rakousko-uherské obchodní komory v Paříži a viceprezident rakousko-uherského Pomocného spolku (Hilfsverein) tamtéž. Rytířský stav 10. 5. (28. 7.) 1898, stav. sv. pánů 17. 3. (10. 4.) 1913; AVA, Adelsarchiv, Julius Morpurgo, Adelsakt 1898–1913.
- 117 Nobilitován byl Gustavův otec, ředitel Anglo-rakouské banky, později šéf velkoobchodu Max Springer a velkostatkář Max Springer (1807–1885). Rytířský stav 30. 7. 1869 (na základě Řádu železné koruny III. třídy (25. 4. 1869), stav. sv. pánů 13. 4. 1872 (27. 7.) 1872. K přenesení titulu viz HHStA, KK, 849/1908.

Druhé přenesení titulu v tomto období se již týkalo rakouského občana Leopolda Waltera Sachse (*1898), jehož strýc Leopold Sachs (1848–1920), viceprezident Rakouské severozápadní paroplavební společnosti (Österreichische Nordwest-Dampfschiffahrts-Gesellschaft) a Černouhelné důlní společnosti v Jaworznu (Jaworznoer Steinkohlen-Gewerkschaft), proslul jako štědrý mecenáš a v letech 1902 a 1904 byl postupně odměněn titulem císařského rady a Řádem železné koruny III. třídy. Roku 1912 byl na návrh c. k. ministra kultu a vzdělávání za poskytnutí daru 300 000 korun pro c. k. rakouskou státní galerii ve Vídni povýšen do šlechtického stavu.¹¹⁸ Protože jeho manželství zůstalo bezdětné, přenesl s panovníkovým souhlasem roku 1913 svůj titul a erb na synovce Leopolda Waltera, studenta prestižního Skotského gymnázia ve Vídni.¹¹⁹

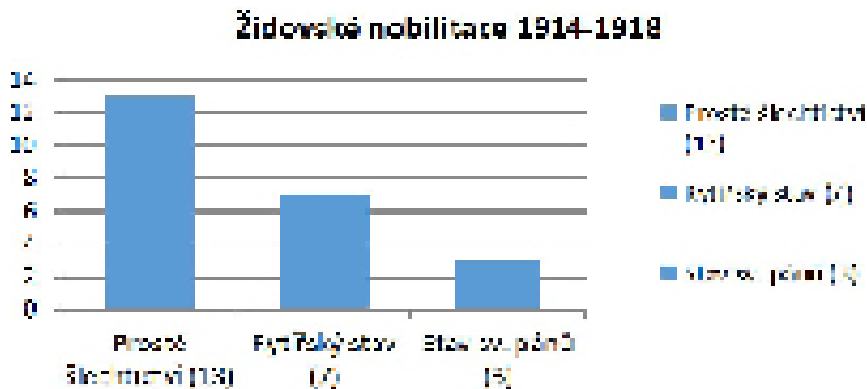
* * *

Poslední období, éra první světové války, se od předchozích sice v detailech liší, ale v zásadě dodržuje linii, která byla nastoupena po zrušení nobilitačních paragrafů roku 1884. I nadále je udržována rovnováha mezi nižší a vyšší šlechtou (podíl udělených baronátů činil 13 procent) a – co je mimořádně zajímavé – výrazně klesl podíl podnikatelů mezi nobilitovanými (na 43 procent).¹²⁰

Tab. č. 5:

	prosté šlechtictví	rytířský stav	stav sv. pánů
systemmäßiger Adelstand (Offiziere)	4	–	–
Allerhöchste EntschlieÙung	9	7	3
1914-1918 celkem	13	7	3

Graf č. 7:

118 14. 2. (25. 3) 1912 s povinností uhradit povyšovací taxu. AVA, Adelsarchiv, Sachs von Sachsenhall, Adelsakt 1912-13; JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, *Die geadelten Judenfamilien*, s. 167.

119 3. 5. (4. 6) 1913 s povinností uhradit povyšovací taxu. Ibidem.

120 Přesto však tvořili největší skupinu (10 osob). Z ostatních profesí byli mezi novošlechtici zastoupeni: 4 důstojníci, 3 úředníci soukromých firem, 2 právníci, 1 lékař a 1 purkmistr. Ve 2 případech došlo k přenesení titulu na příbuzné.

Přesto se však v odborných kruzích dosud objevuje názor, že za první světové války, především za vlády posledního rakousko-uherského panovníka Karla I., dosáhla krize šlechtictví svého vrcholu a že hodnota tohoto vyznamenání byla častým udílením zcela degradována. Pro šlechtice z této éry se dokonce vžil posměšný název „*Sehadler*“.¹²¹ Toto tvrzení je ale z velké části zkeslené a odpovídá negativnímu obrazu posledního habsbursko-lotrinského panovníka, který po roce 1918 cíleně budovala většina nástupnických států Rakousko-Uherska.¹²²

Éra první světové války je kvalitativně jiná především z jednoho důvodu – ve srovnání s předchozími obdobími je zde vysoký počet nobilitovaných důstojníků. Mezi židovskými nobilitanty šlo o čtyři jedince, kteří představují plnou čtvrtinu všech židovských důstojníků povýšených od roku 1848 do šlechtického stavu a 40 procent všech nobilitací realizovaných na základě systematizovaného šlechtictví důstojníků. Šlo o důsledek skutečnosti, že za první světové války byli téměř všichni důstojníci skutečně nasazeni na frontu. Aktivovala se tak základní podmínka starého tereziánského předpisu nařizující účast na válečném tažení: monarchie totiž od roku 1866 žádnou válku nevedla.¹²³ Tři ze čtyř nobilitovaných důstojníků byli povýšeni do šlechtického stavu na základě třicetileté služby spojené s bojem s nepřitelem,¹²⁴ jediný podle liberalizovaného předpisu z roku 1896 po čtyřicetileté bezúhonné službě.¹²⁵

Je zajímavé, že takřka veškerá kritika Karlovy nobilitační politiky a posměšky týkající se „*Sehadel*“ se zaměřovaly na civilisty, zejména na velkopodnikatele, úředníky a osoby z panovníkova okolí. Důvodem mohla být i skutečnost, že za první světové války začalo v podunajské monarchii docházet k věci nevídané od konce napoleonských válek: udílení šlechtických titulů za poskytnutí větších finančních částek do státního rozpočtu, přesněji za upsání státních půjček. Tímto způsobem byli nobilitováni také příslušníci židovských rodin: např. v roce 1915 ředitel bankovního domu Wiener Bankverein

121 Z německého *sehen a adeln*. Tyto osoby byly též ironicky titulovány jako *Spätkarolinger*. WIESFLECKER, Peter. *Nobilitierungen Kaiser Karl I. von Österreich. Studien zum österreichischen Adel am Ende der Donaumonarchie*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien. Wien 1992, s. 351 a 353.

122 K této otázce: ŽUPANIČ, Jan. Adelspolitik des Kaisers Karl I. In HUFSCHMIED, Richard (red.). *Kaiser Karl I. Acta – Heeresgeschichtliches Museum*. Wien : Heeresgeschichtliches Museum, 2013, s. 93-110. ISBN 9783902551399.

123 Za válečná tažení bylo ovšem prohlášeno potlačování povstání v Dalmácii roku 1869, okupace Bosny a Hercegoviny roku 1878 a zásah proti povstalcům v Bosně, Hercegovině a jižní Dalmácii roku 1882. Těchto akcí se ale účastnily jen malé části rakousko-uherské armády.

124 Ke všem nobilitacím shodou okolností došlo roku 1916: 8. 5. (30. 5.) podplukovník ve výslužbě Moritz šlechtic Friedmann (1851–1932), 31. 5. (21. 6) 1916 plukovník pěšího pluku č. No 102 pověřený velením 102. horské brigády Maximilian Maendl šlechtic von Bughardt (1860–1929) a 11. 12. 1916 (21. 3. 1917) plukovník ve výslužbě a velitel náhradního praporu pěšího pluku č. 28 Josef šlechtic Neumann (1856–1923). AVA, Adelsarchiv, Moritz Friedmann, Adelstand (Edler von) 1916; tamtéž, Maximilian Maendl, Adelstand (Edler von Bughardt) 1916; tamtéž, Josef Neumann, Adelstand (Edler von) 1916–1917, HHS-tA, KK, 1794/1916.

125 11. 12. 1916 (10. 3. 1917) Moritz šlechtic Wiener (1856–1928), c. a. k. podplukovník přidělený na oddělení der 7.P. říšského ministerstva války. AVA, Adelsarchiv, Moritz Wiener, Adelstand (Edler von) 1916–1917, HHS-tA, KK, 1794/1916. Wiener byl jediným židovským důstojníkem nobilitovaným na základě čtyřicetileté služby.

Bernhard Popper von Artberg (1853–1931) a prezident Union-Bank Eugen von Minkus (1841–1923).¹²⁶ V předchozí době přitom byly podobné skutky buď utajovány, nebo v příslušném nejvyšším rozhodnutí označeny jako podpora humanitární činnosti.

Tato záležitost byla současníky považována za značný problém a například roku 1917 varoval císaře Karla I. jeho důvěrník Josef Redlich (1869–1936) před zcela bezhlavým způsobem udílení nejvyšších řádů a šlechtických titulů a možnou ztrátou jejich přitažlivosti pro střední třídy společnosti.¹²⁷ Není ovšem pravda, že by Karel všechny nobilitační návrhy svých ministrů schválil. Přestože udílení šlechtických titulů bylo předem projednáváno v ministerské radě a následně doporučováno ke schválení, panovník měl stále rozhodující slovo. Občas proto nobilitaci zamítl či navrhl udělit jiné ocenění.¹²⁸

Na základě výzkumu materiálů císařské kabinetní kanceláře, protokolů rakouské ministerské rady a šlechtického archivu c. k. ministerstva vnitra je možné přesvědčivě dokázat, že až do konce října 1918 sledovala Karlova nobilitační politika linii, kterou nastoupil jeho předchůdce František Josef I. a (s přihlédnutím k dramatické válečné situaci a mimořádným podmínkám) pokračovala v zaběhlých zvyklostech.¹²⁹ Přelom představuje až období od konce října 1918 do 11. listopadu 1918, kdy panovník rezignoval na výkon vlády. Právě v této době totiž Karel I., který viděl budoucnost monarchie více než černě, narychlo nobilitoval řadu osob, zejména z řad svých blízkých spolupracovníků. Jen v rakouské části říše tehdy udělil jeden hraběcí, devět baronských, dva rytířské a devět šlechtických titulů.

Dne 31. října 1918 tak získali baronát i dva židovští podnikatelé, bratři Otto (1873–1960) a Edmund (1878–1942) Beck, první jako „*ocenění dlouholetých vynikajících zásluh o rozvoj rakouského národního hospodářství v oblasti průmyslu a finančnictví v neutrální cizině*“, druhý coby „*uznání humanitární činnosti*“.¹³⁰ Úplně poslední „židovskou“ nobilitaci pak představovalo přenesení šlechtického titulu podplukovníka Moritze šlechtice Wienera (1856–1928) na jeho adoptivního syna Kurta Waltera (*1895) ze 7. listopadu 1918.¹³¹

Pro tuto mimořádnou dobu bylo typické, že kabinetní kancelář po 29. říjnu nevyřizovala žádnou agendu spojenou s nobilitacemi ani žádné další rozhodnutí týkající se šlechtického práva. Všechna povýšení byla realizována jen prostřednictvím panovníko-

126 AVA, Adelsarchiv, Bernhard Popper, Adelstand (von Artberg) 1915; Ibidem, Eugen Minkus, Adelstand 1915–1916. Též ŽUPANIČ, ref. 13, s. 484 a 545.

127 REDLICH, Josef (Hg. FELNER, Fritz). *Schicksalsjahre Österreichs 1908–19. Politisches Tagebuch*. Bd. 2. Graz: Böhlau, 1954, s. 243.

128 Celkem bylo během dvouleté vlády Karla I. (IV.) prostřednictvím kabinetní kanceláře učiněno 1052 nejvyšších rozhodnutí ve šlechtických záležitostech. 711 z nich se týkalo Rakouska, 337 Uher a ve čtyřech případech nebyla žádná část monarchie uvedena. Kladně bylo vyřízeno 901 žádostí, z toho 662 v Předlitavsku, 238 v Zalitavsku a u jedné teritoriální zařazení chybí. ŽUPANIČ, Jan. Karlovská šlechta. Rakouské a uherské nobilitace ve světle materiálů kabinetní kanceláře Karla I. (IV.) In *Sborník archivních prací*, 2011, roč. 61, č. 1, s. 18. ISSN 0036-5246. Též viz KERSBAUMER, Arno. *Nobilitierungen unter der Regentschaft Kaiser Karl I. / IV. Károly király (1916–1921)*. Graz 2016. ISBN 9783950415315.

129 Výčet těchto nobilitací (pokud byly evidovány císařovou Kabinettskanzlei) viz ibidem.

130 AVA, Adelsarchiv, Otto und Edmund Beck, Freiherrnstand 1918 (nobilitační listiny jim již nebyly vyhotoveny).

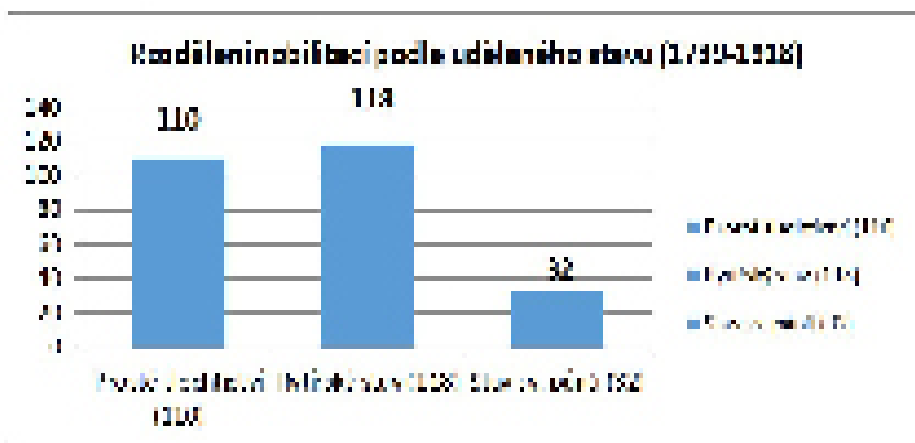
131 Ibidem, Moritz Wiener, Adelstand (Edler von) 1917–1918. Také bez nobilitační listiny.

va osobního listu, jejichž kopie či originály jsou (ale jen zčásti) dochovány ve vídeňském šlechtickém archivu.

* * *

V letech 1789–1918 v Rakousku došlo celkem ke 260 nobilitacím pro 233 osob židovské víry, ze kterých 23 se dočkalo dalšího stavovského povýšení (do rytířského nebo panského stavu). Z titulárního hlediska samozřejmě dominovalo udělení některého z titulů nižší šlechty (228), která představují téměř 88 procent všech nobilitací, přičemž (jak z následujícího grafu vyplývá) o něco více bylo povýšení do stavu rytířského než šlechtického. Šlo o důsledek existence „řádového šlechtictví“, tedy častého udílení řádů s nobilitačním paragrafem v letech 1848–1884. Pokud bychom židovské nobilitace srovnali se situací v celém Rakousku, byl u židů mírně nižší průměr nově povýšených baronů (88:12), jenž jinak činil 85:15.¹³²

Graf č. 8:

Židovští baroni se totiž na rozdíl od zbytku rakouské populace rekrutovali jen z jedné společenské skupiny – z řad velkoprůmyslníků a finančníků. Mezi židovskými barony tak zcela absentují vysocí státní úředníci, vědci, důstojníci a zástupci svobodných povolání (které ale už nacházíme mezi židovskými konvertity).¹³³ S velkou pravděpodobností šlo o důsledek silícího antisemitismu a tlaku na konverzi, který byl tím vyšší, čím výše se na společenském žebříčku příslušná osoba nacházela. Tlaku byly schopni odolat jen jedinci zcela nezávislí na svém okolí, osoby, které byly vlastními pány a které (což bylo neméně důležité) disponovaly díky svým značným finančním zdrojům též nemalým vlivem – a to byli jediné velkopodnikatelé. U židovské nižší šlechty byla ale sociální struktura naopak mnohem pestřejší a více kopíruje podobu tehdejší druhé společnosti.

132 JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, s. 74-88 (i pro následující).

133 Podle H. Jäger-Sunstenau činil počet nobilitovaných židů a osob židovského původu (bez ohledu na datum konverze) v letech 1700–1918 444. Z tohoto počtu bylo 65 (necelých 16 %) baronů, ze kterých patřilo mezi podnikatele 43 (66 %). JÄGER-SUNSTENAU, ref. 7, S. 88-91.

Zásluhy, za které byly šlechtické tituly (respektive řády s nobilitačním paragrafem) udíleny, se samozřejmě lišily, je ale možné je typizovat podle profesí. U důstojníků a státních úředníků (méně často již u úředníků soukromých firem) šlo obvykle o vynikající pracovní výkony spojené s dlouholetou službou. Totéž bylo oceňováno u ostatních profesí (advokátů, vědců, lékařů atd.), kde bývalo také zdůrazňováno „vlastenecké smýšlení“, „obecně prospěšná činnost“ či „věrnost a oddanost císaři a jeho domu“. Poslední argument býval velmi často opakován také u podnikatelů a úředníků soukromých firem, kde tato formulace často doplňovala hlavní důvod nobilitace (udělení řádu): poskytnutí finančních prostředků pro potřeby státu či na humanitární či kulturní účely. U těchto osob bývala zdůrazňována i jejich ochota k dalším finančním darům a zámožnost umožňující „stavovskiy přiměřený život“.¹³⁴

Naopak, žádnou roli při nobilitacích nehrálo vyznání, jež je v materiálech státních úřadů zmiňováno pouze v předbřeznové éře. Po vydání Pillersdorfovy ústavy v dubnu 1848, kdy všichni obyvatelé monarchie nabyli rovnosti před zákonem, se situace zásadně změnila. Přestože je nepochybné, že antisemitismus hrál v životě monarchie významnou roli a že jím byly ovlivněny i nejvýše postavené osoby, v žádných oficiálních dokumentech navrhuje či odmítají významení rakouských židovských občanů není v negativním smyslu vyznání zmíněno. Pokud jedinec zastával důležitou úlohu v židovské obci, je zde tento fakt obvykle uveden, ale bez dalšího komentáře. Jde o propastný rozdíl ve srovnání s akty pruského Heroldského úřadu, kde příslušnost k židovské víře, resp. židovský původ představovaly významný argument k nedoporučení nobilitace.

Přestože častým udílením ve druhé polovině 19. století v Rakousko-Uhersku ztratil šlechtický titul velkou část svého někdejšího lesku, byl stále symbolem společenského vzestupu, ale také identifikace s monarchií, císařem a vládním systémem. Vzhledem k nárůstu národnostního napětí a vyostřování střetů mezi etniky podunajské monarchie ale jeho přijetí představovalo pro mnoho osob politikum a jasnou proklamaci souhlasu s tehdejší vládní linií. Navíc, kritika šlechty pocházející jak z levé, tak pravé části politického spektra a také od nezávislých intelektuálů, vedla postupně k poklesu prestiže nobilitací. Několik skandálů spojených s korupcí na nejvyšších místech a údajným prodáváním šlechtických titulů¹³⁵ pak hrálo velkou roli v nárůstu obecného mínění, že šlechtictví je feudálním přežitkem, které v moderní liberálně-demokratické společnosti nemá místo. To vše byly důvody, proč (alespoň v Československu a Rakousku) došlo ke zrušení této instituce záhy po rozpadu monarchie.

* Tato studie vznikla v rámci grantu Grantové agentury České republiky č. 14-04113S a výzkumného záměru PRVOUK P15.

134 Tyto argumenty se (na rozdíl od materiálů pruského Heroldského úřadu) v materiálech rakouského šlechtického archivu neobjevují. Najdeme je ale v návrzích na ocenění, které jsou uloženy v archivu panovníkovy kabinetní kanceláře.

135 Viz kritika Václava Klofáče na 97. schůzi XVII. zasedání poslanecké sněmovny říšské rady 25. 2. 1902 ve věci prodávání titulů vládou Ernsta von Koerber za účelem vytvoření tajného korupčního fondu, in NA, ŠA, k. 34 (Kapoun von Svojkov). Srov. též PRZIBRAM, ref. 80, Bd 1., s. 324 a 363; ŽUPANIČ, Jan. *Renobilitierungsprozesse und genealogische Agenten – Der Skandal um das Adelsdepartement im Innenministerium am Beginn des 20. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 2009, Bd. 117, Heft 3-4, s. 334 an. ISSN 0073-8484, ISBN 9783205784395.

VERGESSENE ELITE. NOBILITIERUNG DER JUDEN IN DEM KAISERTUM
ÖSTERREICH

JAN ŽUPANIČ

Das Ziel der Studie ist die Präsentation der gesamten Entwicklung der Nobilitierung der Personen mit jüdischer Religion und die Analyse der etwaigen Spezifika bei der Verleihung von Adelstiteln an diese Personen. Angesichts der Komplexität des Themas wurden die sehr komplizierten internen Beziehungen der Judengemeinschaft nicht berücksichtigt und nur am Rande wird die Frage der Akzeptanz oder Nichtakzeptanz der Nobilitierung oder gar des Adelsstandes durch die jüdische Elite reflektiert.

Der Adelsstand, der ursprünglich nur den Christen (selbstverständlich einschließlich Konvertiten) vorbehalten war, veränderte sich prinzipiell im Zusammenhang mit der neuen Auffassung des Staates und der Gesellschaft im Aufklärungszeitalter, worauf der Herrscher anfangs die Adelstitel auch den Mitgliedern der Judengemeinschaft zu erteilen. Es ging hier um ein untrügliches Zeichen der beginnenden Judenemanzipation, deren Schleuse sich nach der Aufhebung der alten Beschränkungen in Jahren 1848-1849 und vor allem nach der Annahme der liberalen Dezemberverfassung in 1867 voll öffnete. Die Beseitigung von Barrieren gegen nicht christlichen Bürger der Monarchie beschränkte sich natürlich nicht nur auf Juden, aber gerade sie stellten nach einer langen Zeit die einzige größere nicht christliche Glaubensminderheit in Österreich-Ungarn dar. Es ist notwendig zu sagen, dass diese Gemeinde bei dem österreichischen Adel rechtlich keine spezifische Gruppe entwickelte. Ähnlich wie die anderen Neuadelsfamilien erwarben auch die Juden ihre Titel als Belohnung für die Verdienste für die Monarchie und für das Gemeinwohl und genauso wie die anderen neu in den Adelsstand erhobenen Personen (bis auf rare Ausnahmen) hatten sie keine gesellschaftliche oder Familienverknüpfungen zur Aristokratie. Und zwar trotz der Tatsache, dass ihre Mitglieder spätestens seit Mitte des 19. Jahrhunderts eine sehr wichtige Rolle nicht nur in der Wirtschaft des Landes, sondern auch in der Politik, Militär und Kultur spielten.

Auf Grund der Archivforschung ist es möglich festzustellen, dass es in den Jahren 1789 bis 1918 zu 259 Nobilitierungen für 232 Personen mit jüdischer Religion in Erbländer und danach in Österreich kam, aus welchen 24 Erhebungen wiederholt wurden (bei drei Personen sogar dreimal). Aus dieser Anzahl waren es 12 Ausländer, fünf davon wurden vor dem Jahr 1848 nobilitiert, sieben nach diesem Jahr.

Obwohl ein Adelstitel wegen seiner häufigen Ausleihung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Österreich-Ungarn ein großer Teil seines ehemaligen Glanzes verlor, war er immer noch ein Symbol des gesellschaftlichen Aufstiegs und auch eine Identifikation mit der Monarchie, mit dem Kaiser und dem Regierungssystem. In Hinsicht auf das Wachstum der nationalen Spannung und der Verschärfung der Zusammenstöße zwischen den ethnischen Gruppen in der Monarchie stellte sich für viele die Annahme eines Adelstitels als die Proklamation der Zustimmung mit der damaligen Regierungslinie dar. Das alles waren die Gründe, weshalb es (mindestens in der Tschechoslowakei und in Österreich) kurz nach dem Zerfall der Monarchie zur Aufhebung dieser Institution kam.

prof. PhDr. Jan Županič, Ph.D.
Ústav světových dějin FF UK
116 38 Praha, Nám. Jana Palacha 2
e-mail: Jan.Zupanic@ff.cuni.cz

TRADÍCIA AUTONÓMIE NA KARPATSKEJ RUSI

PAUL ROBERT MAGOCSI

MAGOCSI, Paul Robert. The Heritage of Autonomy in Carpathian Rus'. Historický časopis, 2017, 65, 1, pp. 79-97, Bratislava.

As the Soviet Union disintegrated and eventually dissolved in 1991 many of its peoples, both so-called titular nationalities and national minorities, put forth demands for independence or, at the very least, self-rule for territories that were said to be the national homeland of a given people. Among the many peoples who put forward such demands were Carpatho-Rusyns, who, together with fellow citizens of other national backgrounds, demanded autonomy, or self-rule for the region (oblast) of Transcarpathia in far western Ukraine.

This essay examines from a historical perspective the question of autonomy or self-rule for Carpatho-Rusyns not only in present-day Ukraine's Transcarpathian oblast but in all the regions of historic Carpathian Rus'. The autonomy question in Carpathian Rus' is hardly new, but one that goes back to as long ago as 1848.

Key words: Autonomy. Carpatho-Rusyns. Lemkos. Carpathian Rus'. Transcarpathian oblast. Austria-Hungary. Czechoslovakia. Soviet Union. Ukraine.

Keď sa Sovietsky zväz v roku 1991 rozpadol, mnoho jeho obyvateľov, takzvané titulárne národnosti a národnostné menšiny vzniesli požiadavku na nezávislosť alebo prinajmenšom samosprávu pre územia, ktoré boli ich národným dedičstvom. Medzi mnohými národmi, ktoré predložili také požiadavky boli aj karpatskí Rusíni. Tí spolu s inými národmi požadovali autonómiu alebo samosprávu pre Zakarpatskú oblasť na západnej Ukrajine.

Formálna žiadosť o samosprávu Zakarpatskej oblasti mala podobu regionálneho referenda. Bola schválená 78 percentami obyvateľov regiónu v rámci referenda o nezávislosti Ukrajiny, ktoré sa konalo 1. decembra 1991. Ukrajinské orgány, poŇnúc novozvoleným prezidentom Leonidom Kravčukom, sľúbili, že keď bude referendum schválené väčšinou voličov, samospráva na Zakarpatsku sa stane realitou počas niekoľkých mesiacov, to znamená, že začiatkom roka 1992.

Ukrajinská vláda dodnes odmieta zaviesť autonómiu. Avšak miestni karpatskorusínski aktivisti aj naďalej požadovali, aby výsledky referenda o samospráve konaného v roku 1991 boli splnené. V decembri 2007 obnovili svoje požiadavky, tentoraz proklamujúc suverénnu republiku Podkarpatská Rus, ktorej postavenie by vari zaručilo Rusko. Tieto provokatívne politické požiadavky prilákali pozornosť medzinárodných médií, najmä virtuálny svet internetu, spôsobili obavy a nakoniec konkrétne reakcie zo strany ukrajinských vládnych kruhov i bezpečnostných služieb. Cieľom tejto eseje je z historického hľadiska skúmať otázku autonómie alebo samosprávy karpatských Rusínov, celého alebo čiastočného územia, ktoré obývajú, historickú Karpatskú Rus. Ako bude

zrejme, otázka autonómie na Karpatskej Rusi nie je ničím novým, siaha až do dávnejšej minulosti, do roku 1848.

Definícia pojmov

Než nazrieme do minulosti, bolo by vhodné stručne definovať niekoľko pojmov: autonómia, karpatský Rusín a Karpatská Rus. Pojem autonómia pochádza z gréckych slov *autos* (samostatne) a *nomos* (v tomto znení vládnuť); preto je to samovláda. Autonómia predpokladá, že reprezentatívny orgán na určitom území alebo v oblasti má právo vydávať zákony a nariadenia, ktoré budú platiť pre dané územie. Autonómny región nie je suverénny, ale existuje v rámci vyššieho právneho administratívneho orgánu, či je to monarchia, impérium, alebo moderný národný štát. Inak povedané, autonómne územie nie je štát v štáte, ale skôr právno-administratívny subjekt nižšieho rádu. V praxi môžu existovať rôzne stupne autonómie, niektoré územia majú právo vydávať širokú škálu samosprávnych zákonov, zatiaľ čo iné majú autonómiu v určitých obmedzených oblastiach, ako je ekonomika, vzdelanie, alebo kultúra.

Pojem karpatský Rusín označuje východných slovanských obyvateľov, ktorí majú bydlisko na historickom území s názvom Karpatská Rus. Je to len jeden z niekoľkých etnonymov, ktoré boli používané na popis východných Slovanov tejto oblasti. Obyvatelia seba samých nazývajú Rusnákmi alebo Rusínmi. Ďalšie pojmy odrážali národné presvedčenie intelektuálov, ktorí v posledných desaťročiach 19. storočia a v 20. storočí sa nazývali karpatskými Rusmi, keďže verili, že boli súčasťou ruskej národnosti alebo karpatskoukrajincami, ak boli súčasťou ukrajinskej národnosti. Tí, ktorí verili, že skupina tvorí odlišnú národnosť, používali termín Uhrorusín (čo tiež používali predstavitelia promaďarskej politickej orientácie), podkarpatský Rusín (čo používali reprezentanti pročeškoslovenskej politickej orientácie) alebo Lemko (termín používaný iba na Rusínov žijúcich severne od Karpát, dnes je to juhovýchodné Poľsko). Voľba etnonymu vyjadrovala nielen presvedčenie o národnosti, ale aj politickú lojalitu k štátu, ktorý už existoval alebo ktorý mal vzniknúť. V tejto štúdii používame termín karpatský Rusín, pretože poukazuje tak na etnolingvistický kontext (Rus), ako aj na zemepisnú polohu (Karpaty).¹

Územie Karpatskej Rusi určujeme podľa toho, kde karpatskí Rusíni žili, ale vlastne ako sa dá zistiť, kto je karpatský Rusín? Používaným kritériom je oficiálne sčítanie ľudu, v ktorom za svoj materinský jazyk alebo národnosť ako *rusínsku* alebo *karpatskorusínsku* označilo najmenej 50 % obyvateľov dediny alebo mestečka.² Vzhľadom na to, že karpatskí Rusíni boli a stále sú bez štátu, nie je prekvapením, že ich počet sa výrazne odlišuje v oficiálnych štatistikách. To je najmä prípad 20. storočia, keď boli vystavení rôznym formám asimilácie a po druhej svetovej vojne bolo dokonca zakázané zo stra-

1 Termín Rusín je dosť nepresný, pretože v dávnej minulosti označoval všetkých východných Slovanov (v súčasnosti Bielorusi a Ukrajinci) v bývalej Republike Poľskej koruny a Litovského veľkokniežatstva, ako aj slovanských kresťanov východného rítu na severovýchode Uhorska.

2 Rakúsko-uhorské štatistiky o národnosti vychádzali z odpovedí na otázku týkajúcej sa materinského jazyka. Tá bola v skutočnosti oveľa spoľahlivejším ukazovateľom etnického pôvodu (národnosti), než ktorú používali po I. svetovej vojne nástupnícke štáty habsburskej ríše. Tieto vyzvali svojich občanov, aby uviedli svoju národnosť, lebo vedeli, že mnoho ľudí sa neidentifikovalo so svojou etnolingvistickou skupinou, ale so štátom, v ktorom mali štátne občianstvo.

ny štátnych orgánov (t. j. komunistického režimu), aby sa identifikovali ako karpatskí Rusini. Z tohto dôvodu máme relatívne spoľahlivé údaje sčítania ľudu z obdobia pred prvou svetovou vojnou, konkrétne rakúsko-uhorské sčítania ľudu z rokov 1900 a 1910, na základe ktorých je určené územie Karpatskej Rusi v tejto štúdii.³

Pred prvou svetovou vojnou bola Karpatská Rus súčasťou rakúsko-uhorskej monarchie, konkrétne dvoch častí tohto štátu. Rusini žijúci na západných svahoch Karpát (Lemkovská oblasť) boli pod správou rakúskej provincie Halič; a tí, ktorí žili na južných svahoch (Prešovská oblasť⁴, Podkarpatská Rus a Maramureš), boli obyvateľmi niekoľkých žúp severovýchodnej časti Uhorského kráľovstva. Podľa dnešných hraníc sa Karpatská Rus nachádza na relatívne malých susedných oblastiach štyroch štátov: juhovýchodné Poľsko (Lemkovská oblasť), severovýchodné Slovensko (Prešovská oblasť), západná Ukrajina (Zakarpatská oblasť) a severostredné Rumunsko (Maramurešská oblasť) – pozri Mapa.

Otázka karpatskorusínskej autonómie

Požiadavky ohľadom autonómie Rusínov sa datujú do roku 1848, keď sa Habsburgovcami ovládané Rakúske cisárstvo otriasalo revolúciami a občianskou vojnou.⁵ Najväčšia hrozba pre ríšsku vládu prišla z východnej časti ríše, z Uhorska, ktoré vyhlásilo nezávislosť. V tej dobe vedúca osobnosť karpatských Rusínov, politický aktivista Adolf Dobriansky, ktorý bol bankským inžinierom, sa postavil proti maďarskej revolúcii a zostal lojalný k cisárovi. Po porážke Uhorska sa ocitol na čele delegácie Rusínov žijúcich v rakúskej časti monarchii, ktorá v októbri 1849 vypracovala memorandum pre cisára. Memorandum vyzývalo na vytvorenie autonómneho regiónu, ktorý by zahŕňal územie obývané nielen karpatskými Rusínmi, ale všetkými Rusínmi (oficiálne nazývanými Ruténmi) v rámci rakúskej ríše, čiže územie východného Haliča a Bukoviny v Rakúsku, Prešovskej oblasti a Podkarpatskej Rusi v Uhorsku. Habsburgovci však neboli pripravení na reštrukturalizáciu svojho impéria a na znamenie porozumenia a lojality voči cisárovi Dobriansky stiahol späť toto prvé memorandum. Do niekoľkých týždňov (19. októbra), tentoraz to bola len delegácia karpatských Rusínov, boli späť vo Vied-

-
- 3 Pozri MAGOCSI, Paul Robert. Mapping Stateless Peoples : The East Slavs of the Carpathians. In *Canadian Slavonic Papers*, 1998, roč. 39, č. 3-4, s. 301-334 – preklad v slovenčine MAGOCSI, Paul Robert. *Východní Slovania v Karpatoch*. Bratislava : Združenie inteligencie Slovenska, 2000; a mapa MAGOCSI, Paul Robert. *Carpatho-Rusyn Settlement at the Outset of the 20th Century with Additional Data from 1881 and 1806*. 3. prepracované vydanie. Erie, Pa. : Carpatho-Rusyn Research Center, 2011.
  - 4 Pojem Prešovská oblasť je tu použitý v zmysle ekvivalentu rusínskeho názvu Prešovská Rus, resp. ukrajinského názvu Prjaševščina. Vztáhuje sa na obce v severovýchodnej oblasti súčasného Slovenska, kde sa pred 2. svetovou vojnou minimálne 50 % obyvateľov označilo za Rusínov. Prešovská oblasť nikdy neexistovala ako oddelená administratívna entita a nezahŕňa samotné mesto Prešov (sídlo mnohých rusínskych kultúrnych a cirkevných inštitúcií), ktoré patrí do slovenského, nie karpatskorusínskeho etnicko-jazykového priestoru.
  - 5 Všeobecne úvod o politickom vývoji karpatských Rusínov v tomto období podali: MELNIKOVA, Irina N. *Zakarpatskaja Ukraina v revoljutsii 1848 goda*. Prešov : Kul'turnyj sojuz ukrajinsk'ych trudjaščykh, 1952, 154 s.; ŽEGUC, Ivan. *Die Nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen, 1848–1914*. Wiesbaden : Otto Harrasowitz, 1965, s. 23-52 a DANILAK, Michal. *Halyč'ki, bukovyns'ki, zakarpats'ki ukrajinci v revoljuciji 1848–1849 rokov*. Bratislava : Slovac'ke pedahohične vyd-vo, Prešov : Vidil ukrajins'koji literatury, 1972, s. 157-190.

ni, kde cisárovi predložili nové memorandum, vyzývajú v ňom na uznanie Rusínov ako odlišnej národnosti a na vytvorenie separátnej rusínskej oblasti v severovýchodnom Uhorsku.

Po potlačení revolúcie zaviedli v Uhorsku bachovský absolutizmus a kráľovstvo spravovali priamo z Viedne. Uhorsko bolo rozdelené do piatich vojenských dištriktov, ktoré sa ďalej delili na menšie celky. Košický vojenský dištrikt mal tri menšie okruhy, z ktorých jeden mal sídlo v Užhorode, v najväčšom meste Podkarpatskej Rusi. V novembri 1849 bol Dobriansky vymenovaný za civilného komisára pre Užhorodský okruh, kde sa mu podarilo realizovať niekoľko opatrení na zlepšenie stavu svojej rodnej rusínskej kultúry. Tento okruh, nazývaný populárnejšie Rusínskym okruhom (Rusyn: Rus'kýj okruh), bol zložený z uhorských žúp: Užskej, Berežskej, Ugočskej a Marmarošskej. Hoci Užhorodský alebo Rusínsky okruh existoval len o niečo viac ako jeden rok, jeho samotná existencia vryla do myslenia miestnych občianskych a kultúrnych aktivistov názor, že karpatskí Rusíni tvoria odlišný národ, ktorí si zaslúži autonómiu.⁶

Dobriansky pokračoval v presadzovaní myšlienky rusínskej autonómie.⁷ V 60. rokoch 19. storočia on i ďalší karpatskorusínski svetskí aktivisti a zástupcovia gréckokatolíckej cirkvi sa snažili sformulovať požiadavky na ochranu kultúry.⁸ Všetky tieto snahy boli narušené v dôsledku rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867, keď sa habsburská monarchia transformovala na rakúsko-uhorskú monarchiu. Počas niekoľkých rokov, keď centralizované Uhorské kráľovstvo zavádzalo čoraz intolerantnejšiu politiku voči nemaďarským národnostiam v krajine, bola malá nádej, že by požiadavky karpatských Rusínov na akýkoľvek druh osobitného statusu boli niekedy splnené.⁹

Ďalšia fáza otázky autonómie karpatských Rusínov bola opäť späť s obdobím vážnych politických zmien, tentoraz v spojitosti s poslednými mesiacmi prvej svetovej vojny, takmer na konci roka 1918. Koncom októbra Rakúsko-Uhorsko prestalo existovať a vzniklo nezávislé Maďarsko. Pokiaľ ide o karpatských Rusínov, boli v tej dobe na stretnutiach národných rád, z ktorých každá vydala vyhlásenie vyzývajúce k ich samourčeniu v ktoromkoľvek štáte, kde budú žiť.

Roku 1917 karpatskorusínski prisťahovalci v Spojených štátoch zvolali prvé z niekoľkých verejných zhromaždení, ktoré riešilo budúce politické alternatívy pre ich eu-

6 Dobrianského činnosť týkajúca sa posilnenia autonómneho statusu Užhorodu/Rusínskej oblasti, pozri VERGUN, Dimitrij N. Opatření ministra Alexandra Bacha k ochromení karpatoruského obrození r. 1849–50. In *Zapiski naučno-izsljedovatel'skago ob'edinenija Russkago svobodnogo universiteta*, 1938, roč. 8, s. 227–240.

7 Roku 1860, keď cisárom vydaný Októbrový diplom ustanovil, aby bol uhorský parlament opätovne zvolaný, zvolený zástupca Adolf Dobriansky (ktorému nebolo umožnené, aby obsadil svoje miesto) sformuloval návrh, aby bolo Uhorské kráľovstvo rozdelené do piatich národných dištriktov, z ktorých jedným by bol karpatskorusínsky.

8 Podrobnosti o tomto období pozri MAYER, Maria. *The Rusyns of Hungary: Political and Social Developments, 1860–1910*. New York: Columbia University Press/East European Monographs, 1997, s. 28–37. ISBN 9780880333870.

9 Sám Dobriansky bol zapletený do súdneho konania za údajnú vlastizradu proti Rakúsko-Uhorsku. Po oslobodzujúcom rozsudku v roku 1882 bol nútený opustiť Uhorské kráľovstvo a nakoniec sa usadil v rakúskom meste Innsbruck, kde po celý zvyšok svojho života (do roku 1901) pokračoval vo vydávaní letákov navrhujúcich reštrukturalizáciu Rakúsko-Uhorska na základe federálnych národnostných územných celkov.

rópsku vlasť a podľa ich názoru to mala byť prinajmenšom autonómia alebo dokonca nezávislosť. Obzvlášť úspešní boli karpatskorusínski prisťahovalci v zastúpení mladého pittsburského právnik Grigorija Žatkoviča. O ich názoroch a politických požiadavkách vedeli aj najvyššie vládne elity Spojených štátov, dokonca sa dvakrát osobne stretli s prezidentom Woodrowom Wilsonom.¹⁰

Asi nie je prekvapením, že noví predstavitelia nezávislej Maďarskej republiky (Mihály Károlyi), ako aj ich nástupcovia, ktorí premenili novovzniknutú Maďarskú republiku na boľševickmi ovládaný subjekt (pod vedením Bélu Kuna), sa zúfalo snažili udržať hranice predvojnového kráľovstva. Ako súčasť tohto úsilia Maďarsko 10. decembra 1918 vyhlásilo existenciu samostatnej entity v rámci svojich hraníc s názvom Ruská Krajna.¹¹ Nový subjekt mal vlastného guvernéra menovaného v Budapešti a dočasný parlament (Sojm) zložený z miestnych rusínskych aktivistov, a bol zvolaný vo februári 1919. Parlament ešte existoval niekoľko týždňov po tom, čo sa maďarskí boľševici dostali v apríli k moci, a počas tohto obdobia bol vyhlásený návrh ústavy pre Ruskú Krajnu.¹² Politická konštelácia povojnovej Európy nebola priaznivo naklonená Maďarsku, ktoré víťazní spojenci považovali za jednu z porazených mocností, a preto si zaslúžila trest za to, že bola súčasťou porazeného Rakúsko-Uhorska.

Medzitým vodcovia karpatských Rusínov schádzajúc sa od novembra 1918 do mája 1919 na zasadnutiach rôznych národných rád diskutovali o rôznych politických riešeniach: ostať v rámci Maďarska; únií s Ruskom, Ukrajinou alebo Československom, resp. o nezávislosti. Predstavitelia prisťahovalcov v Spojených štátoch, povzbudzovaní samotným prezidentom Wilsonom, v referende v novembri 1918 hlasovali za pripojenie sa k Československu s tým, že ich vlasť, Rusínia (Rusínsko) bude tvoriť jednu z troch častí Česko-slovensko-rusínskej federatívnej republiky (*Čecho-Slovensko-Rus'ka respublika*).¹³ Preto sa vodcovia karpatských Rusínov, aj ako zástupcovia svojich bratov v emigrácii, stretli v Užhorode medzi 8. – 16. májom 1919, aby založili Centrálnu rusínsku národnú radu, ktorá vyhlásila dobrovoľnú úniu s novým Československom.¹⁴

10 O jednotlivých národných rádoch a politických návrhoch na konci prvej svetovej vojny, pozri MAGOCSI, Paul Robert. The Rusyn Decision to Unite with Czechoslovakia. In *Slavic Review*, 1975, roč. 34, č. 2, s. 360-381 a MAGOCSI, Paul Robert. The Political Activity of Rusyn-American Immigrants in 1918. In *East European Quarterly*, 1976, roč. 10, č. 3, s. 347-365.

11 Literatúra o Ruskej Krajne je zriedkavá, pozri BOTLIK, József. *Közgazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*, Vol. I: 1918–1945. Nyíregyháza : Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék/Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2005, s. 73-137; z predošlej, hagiografiám podobnej sovietsko-marxistickej literatúry o niekoľkých týždňoch, keď komunistický režim na čele s Bělom Kunom vládol „sovietskej“ Ruskej Krajne patriacej Maďarsku: SPIVAK, Borys – TROJAN, Mychajlo. *40 nezabudnutých dní: z istoriji borot'by za Vladu Rad na Zakarpatti v 1919 roci*. Užhorod : Karpaty, 1967, 122 s.

12 “Konstytutsiia Rus'koji Krajiny”. In *Rus'ka pravda* (Mukačevo). 12. apríla 1919. Je zaujímavé, že do územia navrhovanej autonómnej Ruskej Krajne mali byť zahrnuté Rusínmi obývané časti piatich žúp na Podkarpatskej Rusi a v Prešovskej oblasti – od východu na západ: Marmarošská, Berežská, Užská, Zemplínska a Šarišská.

13 To bol názov používaný v dobových zdrojoch. Pozri článok pod rovnakým názvom *Rus'ka krajna*. (Užhorod), 12. februára 1919, s. 2.

14 *Protokoly obščago sobranija podkarpatskich russkich rad i pryvkh 5-ti zasidaniij Central'noj Russkoj Narodnoj Rady*. Užhorod : b.v., 1919.

Zaujímavé je, že v rovnakom období – a prvýkrát vo svojej histórii – sa karpatskí Rusíni žijúci na severných svahoch hôr v Lemkovskej oblasti (územie v Haliči na západ od rieky San obývané Rusínmi-Lemkami) stali tiež politicky aktívni. Odmietli poľské požiadavky týkajúce sa ich územia a na konci roka 1918 vyhlásili dve lemkovsko-rusínske republiky: prvú v novembri (v Komanči) a druhú v decembri (vo Florynke).¹⁵ Prvá „republika“ trvala len niekoľko týždňov, ale druhá takmer šesťnásť mesiacov. Lemkovskí Rusíni, ktorí sa stretli vo Florynke a potom v Gorliciach si spočiatku priali zjednotiť sa s budúcim demokratickým Ruskom, ale ich vodcovia sa na konci roka 1918 spojili s karpatskými Rusínmi žijúcimi na juhu a podporili myšlienku pripojenia sa k Československu. V skutočnosti, lemkovskí Rusíni boli tí, ktorí ako prví vymedzili hranice „štátu“ Karpatská Rus (vrátane Lemkovskej oblasti, Prešovskej oblasti, Podkarpatskej Rusi a Maramurešskej oblasti), a tieto v petíciách (s mapami) predložili Parížskej mierovej konferencii.¹⁶ Keď sa však predstavitelia karpatských Rusínov stretli v Užhorode v máji 1919, formálne zamietli žiadosť, aby sa Lemkovská oblasť stala súčasťou „Karpatskorusínskeho štátu“ v rámci Československa. V dôsledku toho lemkovskí Rusíni boli nútení zachovať svoju „nezávislú“ Lemko-rusínsku národnú republiku (*Ruska národná respublika Lemkiv*) pozdĺž severných svahoch Karpát až do tej doby, kým bola zrušená poľskými orgánmi na začiatku roka 1920.

Hoci sa Československo nestalo federálnym štátom troch rovnoprávných slovenských národností, ako to predpokladali karpatskí Rusíni, no predsa ich územie malo osobitné postavenie a oficiálne sa nazývalo Podkarpatská Rus.¹⁷ Československí delegáti navrhli na Parížskej mierovej konferencii zaviesť článok 10 do mierovej zmluvy uzatvorenej v Saint Germain-en-Laye v septembri 1919 s tým, že „*Ruténskemu územiu na juhu od Karpát*“ bude udelená „*najvyššia miera autonómie zlučiteľná s jednotou československého štátu*“.¹⁸ Táto formulácia bola potvrdená aj v Trianonskej mierovej zmluve uzavrenej s Maďarskom v roku 1920 a bola zakotvená v československej ústave vyhlásenej vo februári 1920. Ani jeden z týchto dokumentov však neuvádzal žiadne hranice pre navrhované autonómne „Ruténske územie“. Navyše, po celú dobu existencie Československej republiky (1918 – 1939), karpatskí Rusíni zostali administratívne rozdelení – štyri pätiny z nich žili na Podkarpatskej Rusi (v roku 1921 to bolo 372 500 ľudí)

15 Najpodrobnejší popis lemkovských republik sa nachádza v knihe HORBAL, Bogdan. *Działalność polityczna Lemków na Łemkowszczyźnie, 1918–1921*. Wrocław : Arboretum, 1997, 187 s.

16 BESKID, Antony – SOBIN, Dimitry. *The Origin of the Lems : Slavs of Danubian Provenance – Memorandum to the Peace Conference Concerning Their National Claims*. Prešov : Národná rada karpatských Rusínov, 1919, 23 s. Pozri tiež HORBAL, Bogdan. *Sprawa łemkowska na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 roku*. In *Wrocławskie Studia Wschodnie*, 2004, roč. 8, s. 139-162. ISBN 9788386308224.

17 O komplexnom právnom vzťahu Podkarpatskej Rusi ku zvyšku Československej republiky pozri PEŠKA, Zdeněk. *Ústava Podkarpatské Rusi*. In *Bratislava: časopis Učené spoločnosti Šafaříkovej*, 1929, roč. 3, č. 2, s. 327-334, separátne Praha : Státní tiskárna, 1929, 12 s. a PEŠKA, Zdeněk. *Podkarpatská Rus*. In HÁCHA, Emil a kol. (ed.). *Slovník veřejného práva československého*. Brno : Polygrafia – Rudolf M. Rohrer, 1934, s. 107-115.

18 Ostatné ustanovenia Saintgermainskej zmluvy požadovali regionálne národné zhromaždenie a guvernéra zodpovedného za jazykové, vzdelávacie a náboženské záležitosti (článok 11); o vymenovaní úradníkov z miestneho obyvateľstva (článok 12) a o zvolených zástupcoch do národného parlamentu (článok 13). *Traité entre les Principales Puissances Alliées et Associées et la Tchécoslovaquie*. Paris : b. v., 1919.

a zostávajúca jedna pätina v rámci slovenskej správy v župách Spiš, Šariš a Zemplín (85 600).¹⁹

A čo bolo to zvláštne postavenie, ktoré československý režim vyčlenil pre Podkarpatskú Rus? Provincia mala svojho vlastného guvernéra (prvým bol rusínsko-americký občiansky aktivista Grigorij Žatkovič), ktorý bol menovaný československým prezidentom. Rusínsky jazyk sa stal úradným jazykom popri češtine. V priebehu roku 1918, keď Žatkovič rokoval s československými exilovými predstaviteľmi v Amerike, predpokladal, že autonómia bude zavedená ihneď, že regionálny parlament (Sojm) bude zvolaný a bude mať kontrolu nad miestnym rozpočtom a že Rusínmi obývané územia „dočasne“ pod slovenskou správou v Prešovskej oblasti budú spojené s Podkarpatskou Rusou.²⁰ Všetky tieto požiadavky však boli pozastavené československými orgánmi, ktoré argumentovali, že obyvatelia Podkarpatskej Rusi ešte nie sú pripravení vládnuť si sami. Frustrovaný Žatkovič odstúpil na začiatku roka 1921, vrátil sa do Spojených štátov, zatiaľ čo predstavitelia karpatských Rusínov začali kampaň (vrátane petícií Spoločnosti národov a intervencií rusínskych poslancov a senátorov v československom parlamente). Všetky tieto akcie boli zamerané na protest voči nechote československých vládnicich kruhov poskytnúť sľúbenú autonómiu.²¹

- 19 Otázka autonómie Podkarpatskej Rusi v tej dobe vyvolala veľký záujem v niekoľkých európskych krajinách: ZAWADOWSKI, Zygmunt. *Ruś podkarpacka i jej stanowisko prawno-polityczne*. Warsaw : Zakłady graficzne Straszewiczów, 1931, 80 s.; MARTEL, René. *La Ruthénie subcarpathique*. Paris : Paul Hartman, 1935, 188 s.; MACARTNEY, C. A. Ruthenia. In *Hungary and Her Successors : The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937*. London; New York; Toronto : Oxford University Press; Royal Institute of International Affairs, 1937, s. 200-250; SCRIMALI, Antonio. *La regione autonoma della Ruthenia dopo il Trattato di San Germano*. Palermo : Libreria Pampalone, 1938, 122 s.; BALLREICH, Hans. *Karpatenrussland: ein kapitel tschechischen Nationalitätenrechts und tschechischen Nationalitäten Politik*. Heidelberg : Carl Winter, 1938, 103 s. Po celú dobu sovietskej komunistickej vlády a jej vplyvu v strednej a východnej Európe (1945 – 1989) pozitívny aspekt Podkarpatskej Rusi a jej vzťah k Československu bol tabu. Týmto vzťahom sa zaoberali iba autori žijúci na Západe (medzi inými Walter Hanak, Petro Stercho, Vikentii Shandor, Paul Robert Magocsi). Po radikálnej zmene politického prostredia v roku 1989 sa objavilo viacero monografií týkajúcich sa tejto témy od odborníkov pracujúcich v postkomunistických štátoch, ako Slovensko, Česká republika, Ukrajina, Maďarsko a Rusko: ŠVORC, Peter. *Zakliata krajina : Podkarpatská Rus, 1918 – 1946*. Prešov : Universum, 1996, 128 s. ISBN 9788096700165; rozšírené české vydanie: *Zakletá zem : Podkarpatská Rus, 1918–1946*. Praha : Lidové noviny, 2006, 318 s. ; MOSNÝ, Peter. *Podkarpatská Rus: nerealizovaná autonómia*. Bratislava : Slovak Academic Press, 2001, 216 s. ISBN 978 807 106 7542; BOLDYŽAR, Mychajlo – MOSNI, Peter. *Deržavno-pravovyj status Zakarpattja (Pidkarpats'koji Rusi) v skladi Čechoslovaččyny*. Užhorod : Užhorod's'kij nacional'nyj universytet, 2002, 240 s.; BOTLIK, József. *Közgazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján, Vol. I: 1918–1945*. Nyíregyháza : Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke/Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 2005, s. 138-243; ŠEVČENKO, Kirill. *Rusiny i mežvojennaja Čechoslovakija*. Moskva : Modest Kolerov, 2006, 268 s. ISBN 9785911500016; PUŠKAŠ, Andrej. *Civilizacija tli varvarstvo : Zakarpat'e, 1918–1945*. Moskva : Evropa; Institut slavjanovedenija Rossijskoj akademii nauk, 2006, s. 65-160. ISBN 9785973900830.
- 20 Spočiatku sa „dočasne“ hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou nachádzali pri rieke Uh. Roku 1928 boli hranice mierne posunuté na západ, čím sa zvýšil počet karpatských Rusínov na Podkarpatskej Rusi o niekoľko tisíc.
- 21 Medzi memorandami písanými alebo inšpirovanými Žatkovičom po jeho návrate do Spojených štátov boli: *Expose dr.G. I. Žatkoviča, bývsého gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi*. Homestead, Pa. : Rusin Information Bureau, 1921, 43 s.; YUHASZ, Michael. Sr. *Wilson's Principles in Czechoslovak Practice : The Situation of the Carpatho-Russian People under the Czech Yoke*. Homestead,

V 30. rokoch 20. storočia predstavitelia rusínsky orientovanej autonómnej strany (Ivan Kurtjak) a rusko-orientovanej nacionalistickej strany (Štefan Fencik) predložili do parlamentu návrhy zdôrazňujúce špecifické požiadavky na autonómiu Podkarpatskej Rusi.²² Nakoniec sa vedúci predstavitelia inak konkurenčnej proruskej a proukrajinskej národnej orientácie rozhodli spojiť svoje sily a obnoviť Centrálnu ruskú (t. j. rusínsku) národnú radu, zastrešujúcu politickú inštitúciu, ktorá takpovediac umierala už od prvých rokov československej vlády. Roku 1936 Rada predložila československej vláde návrh „ústavy“ autonómnej Podkarpatskej Rusi. Okrem iných záležitostí, z 54 paragrafov pozostávajúcom návrhu zopakovali základné požiadavky, ktoré predstavitelia Podkarpatskej Rusi prízvukovali odvtedy, ako sa táto oblasť stala súčasťou Československa v roku 1919: (1) zjednotenie Podkarpatskej Rusi počas jedného roka so všetkými tými obcami na Slovensku, kde žije väčšinové karpatskorusínske obyvateľstvo; (2) do šiestich mesiacov vytvorenie 45 členného národného zhromaždenia (Sojm); (3) vymenovanie štátnych úradníkov tejto oblasti len z miestnych obyvateľov, bez ohľadu na ich národnosť; (4) vymenovanie guvernéra prezidentom z troch kandidátov, ktorých navrhne autonómny parlament a ktorý pôvodom musí byť karpatským Rusinom; (5) prijatie rusínskeho jazyka za oficiálny jazyk provincie a československých vojenských síl, ktoré tam boli umiestnené.²³

Československá vláda v podstate ignorovala tieto podkarpatské ústavné návrhy a namiesto toho prijala v júni 1937 nariadenie (zákon č. 172), ktorý bol oslavovaný ako prvý krok smerom k realizácii autonómie.²⁴ Zmeny v štatúte provincie však boli minimálne, vrátane nevýrazného rozšírenia právomoci guvernéra a vytvorenia guvernérkej rady. V skutočnosti táto inštitúcia nebola nikdy zvolaná, takže skutočný správny orgán zostal rovnako ako predtým, v rukách menovaného viceguvernéra (vždy Čecha) a regionálnych správcov, z ktorých väčšina boli centrálnou vládou vyslaní Česi. Ale skôr, než to mohlo

---

Pa. : b. v., 1929, 61 s. Petície poslané Spoločenosti národov: *Memorandum karpato-russkago naroda, prinadležaščago dovremenu k Slovaki, napravlen k vp. deržavnym delegatam Sojuza Narodov . . . v Iano- vje (Genua), dnja 10-go aprel'ja g. 1922*. Prešov : b. v., 1922, podpísané v mene karpatskorusínskeho ľudu; KURTYÁK, Ivan. Député au Parlement Tchécoslovaque. *Pétition des Ruthènes en Tchécoslovaquie concernant l'autonomie de la Russie subcarpathique à monsieur le président du Conseil de la Société des Nations, Genève*. Užhorod, 21. VII. 1928, 12 s. Protesty a ďalšie materiály zaslané československej vláde politickými a občianskymi aktivistami na Podkarpatskej Rusi na začiatku 20. rokov sú uverejnené: HOŘEC, Jaromír (ed.). *Dokumenty o Podkarpatské Rusi*. Praha : Společnost přátel Podkarpatské Rusi, 1997, 90 s. ISBN 9788085281491.

- 22 „Zakonoprojekt ob avtonomii Podkarpatskoj Rusi, podaet Ivan Kurtjak i tovariščiči“, *Poslanecká sněmovna Národního shromáždění Republiky československé*, III. volební období, 4 zasedání, 26. XI. 1930; „Projekt deputata d-ra Stepana A. Fencika konstitucii avtonomnoi Podkarpatskoj Rusi“, *ibid.*, IV. volební období, 3. zasedání, 10. VI. 1936.
- 23 Ústavný návrh bol vydaný v dvoch jazykových verziách: ukrajinskej *Projekt zakona Central'noji rus'koji narodnoj rady pro konstytuciju avtonomnoj Podkarpats'koji Rusy*. Užhorod : Knyhopečatnja Julija Fel'dešija, 1937, 48 s. a ruskej *Zakonoprojekt Central'noj russkoj narodnoj rady o konstitucii avtonomnoj Podkarpatskoj Rusi*. Užhorod : Knigopečatnja Julija Fel'dešija, 1937, 48 s. Je zaujímavé, že tieto dva texty odhalili nevyriešené problémy medzi opozičnými národnými smermi; ukrajinské vydanie uviedlo požadovaný úradný jazyk ako *mova rus'ka (malorus'ka)*, zatiaľ čo ruské vydanie uviedlo *jazyk russkij*.
- 24 Text zákona z roku 1937 a diskusia o jeho dôsledkoch sa nachádza: PEŠKA, Zdeněk. *Nové zřízení Podkarpatské Rusi*. Praha : Orbis, 1938.

byť postupne vykonané, zasiahli Československo medzinárodné udalosti, ktoré mali zásadne zmeniť jeho osud a zároveň mali vplyv aj na otázku rusínskej autonómie.

V priebehu roku 1938 vodca nacistického Nemecka Adolf Hitler začal koordinovanú diplomatickú kampaň, ktorá vyústila do anexie susedného Rakúska (marec 1938) a viedla k rozbitiu Československa. Posledná udalosť sa odohrala na stretnutí v Mníchove 29. – 30. septembra 1938, keď sa Hitlerovi podarilo presvedčiť svojho spojenca Taliansko a svojich protivníkov Veľkú Britániu a Francúzsko o nasledujúcom: (1) povoliť Nemecku anektovanie Sudet; (2) zvolať ďalšiu konferenciu, ktorá by uspokojila maďarské územné nároky voči Československu (na Slovensku a Podkarpatskej Rusi) a (3) upraviť politickú štruktúru Československa tak, aby sa realizovalo autonómne postavenie dvoch východných častí krajiny – Slovenska a Podkarpatskej Rusi.

A opäť, keď sa začala rysovať medzinárodná kríza v strednej Európe, rusínska autonómia sa stala bodom pozornosti (tentokrát to bol záujem nacistického Nemecka). Preto 9. októbra 1938, v rámci okliešteného Československa, Podkarpatská Rus dostala prvú autonómnú vládu s trojčlenným kabinetom. Na druhý den začalo v Prahe rokovanie o zostavení autonómnej vlády Podkarpatskej Rusi, ktorá v nasledujúcich dňoch začala fungovať na čele s premiérom Andrejom Bródym.²⁵ O niekoľko týždňov neskôr bol tento kabinet československými úradmi rozpustený (obvinenie Bródyho pre promaďarské aktivity) a nahradili ho kabinetom na čele s Augustinom Vološinom. Jedným z hlavných cieľov Vološina bolo, aby preukázal svoju lojalitu k Československu a zároveň zaviedol ukrajinskú národnú orientáciu vo všetkých oblastiach života na Podkarpatskej Rusi. Vološin a jeho stúpenci začali nazývať región Karpatskou Ukrajinou na základe svojho presvedčenia, že miestne východné slovanské obyvateľstvo tvorí vetvu ukrajinskej národnosti. Nová československá ústava (22. novembra 1938) i ďalšie nariadenia poskytli záruky ohľadom podkarpatskej samosprávy, definovali rozdelenie moci a záväzky voči centrálnej vláde v Prahe a vyzvali na uskutočnenie volieb do regionálneho parlamentu (Soim). V skutočnosti československé sľuby ohľadom autonómie Podkarpatskej Rusi z roku 1919 boli splnené o dve desaťročia neskôr v dôsledku Mníchovskej dohody.²⁶

25 Klasické štúdie o autonómii (z proukrajinského pohľadu) sú: STERČO, Petro. *Karpato-ukrajinská deržava: do istoriji vyzvol'noji borot'by karpats'kych ukrajinciv u 1919–1939 rokach*. Toronto : Naukove tovarystvo im. T. Ševčenka, 1965, 288 s.; nové vydanie (Lviv: Za vil'nu Ukrajinu, 1995, 288 s.) – rozšírená a upravená anglická verzia: STERČO, Petro G. *Stercho, Diplomacy of Double Morality : Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919–1939*. New York : Carpathian Research Center, 1971, 520 s. Sovietskymi marxistickými autormi bol takmer polstoročie odmietaný „fašistický“ a „bábkový režim“ v službách nacistického Nemecka. Ale týchto pár mesiacov trvajúcej autonómnej Karpatskej Ukrajiny sa stalo v nezávislej Ukrajine po roku 1991 predmetom mnohých konferencií, verejných osláv a publikácií, vrátane encyklopedickej práce, ktorá sa snaží vysporiadať so všetkými aspektmi existencie „štátu“: VEGEŠ, Mykola M. et al. *Vony boronyly Karpats'ku Ukrajinu*. Užhorod : Karpaty, 2002, 712 s. ISBN 9789666710027. Editorom tejto práce, ako aj početných štúdií o období autonómie Karpatskej Ukrajiny je Mykola M. Vegeš. Medzi inými pozri VEGEŠ, Mykola. *Karpats'ka Ukrajina: dokumenty i fakty*. Užhorod : Karpaty, 2004, 432 s. ISBN 9789666710706 a luxusné vydanie: VEGEŠ, Mykola – TOKAR, Marian. *Karpats'ka Ukrajina na šljachu deržavotvorenja*. Užhorod : Karpaty, 2009, 448 s. ISBN 9789666712014.

26 O zmenách v štruktúrálnej a právnych vzťahoch Podkarpatskej Rusi k oklieštenému Československu po novembri 1938: SHADOR, Vincent. *Carpatho-Ukraine in the Twentieth Century : A Legal and Political History*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press; Ukrainian Research Institute, 1997, s. 67-126.

Ako sa ukázalo, autonómnej Karpatskej Ukrajine bolo súdené existovať iba niekoľko mesiacov, keďže 15. marca 1939 Hitler odstránil aj to, čo ostalo z Československa. Čechy a Morava boli začlenené ako spoločný protektorát do nacistického Nemecka, do Tretej ríše. Slovensko mohlo ako blízky spojenec nacistického Nemecka vyhlásiť svoju nezávislosť, zatiaľ čo Podkarpatská Rus/Karpatská Ukrajina po vyhlásení svojej nezávislosti, ktorá trvala jeden symbolický deň (15. marec 1939) bola so súhlasom Hitlera pripojená k Maďarsku.²⁷

Otázka rusínskej autonómie ale nezmizla. Tí miestni lídri, ktorí podporovali návrat maďarskej vlády (medzi inými Andrej Bródy, Štefan Fencik, Alexander Il'nickij) boli pozvaní do maďarského parlamentu, kde podali návrhy na autonómne územie nazývané Podkarpatské vojvodstvo (po maďarsky: *Kárpátaljai vajdaság*) alebo jednoducho Podkarpatsko (po maďarsky: *Kárpátalja*).²⁸ O návrhoch sa konala aj diskusia, ale žiadna autonómia na území, ktoré sa v priebehu vojny nazývalo Podkarpatské územie (po maďarsky: *Kárpátaljai terület*) nebola realizovaná.

Keď v septembri a októbri 1944 dorazila na Podkarpatskú Rus sovietska armáda, bolo jasné, že Stalin nemá v úmysle rešpektovať dohody uzavreté s jeho spojencami počas vojny, ktoré podporovali obnovenie Československa a jeho predmníchovských hraníc (vrátane Podkarpatskej Rusi). Namiesto toho dôstojníci bezpečnostnej služby sovietskej armády spolu s miestnymi podkarpatskými komunistickými aktivistami zorganizovali 26. novembra 1944 v Mukačeve prvý kongres ľudových výborov, ktorý vyzval na „znovuzjednotenie“ toho, čo sa nazývalo Zakarpatská Ukrajina s jeho „sovietsko-ukrajinskou vlasťou“, teda so Sovietskym zväzom. Počas prechodného obdobia (október 1944 – jún 1945), Zakarpatská Ukrajina v podstate fungovala ako „nezávislá“ územná jednotka riadená dekrétmi vydanými sedemnásťčlennou Národnou radou (*Narodna rada Zakarpats'koji Ukrajiny*).²⁹

Ešte predtým, než bol v júni 1945 formálnou zmluvou s Československom potvrdený akt „znovuzjednotenia“, otázka rusínskej autonómie sa opäť vynorila, tentoraz vďaka sovietskym orgánom. V novembri 1944 hlavní predstavitelia pravoslávnej cirkvi v regióne (vrátane rešpektovaného arcikňaza Alexija Kabaljuka a podpredsedu Zakarpatskej národnej rady Petra Lintura) zaslali Stalinovi petíciu, vyzývajúc ho, aby uznal autonómnou Karpatskoruskú sovietsku republiku (po rusky: *Karpatorusskaja Sovetskaja Respublika*). Navrhovaná Karpatskoruská republika mala pozostávať nielen z celého Zakarpatska, ale

27 Vyhlásenie z 15. marca 1939, hoci provizórne, sa nestalo predmetom pozitívnej analýzy odborníkov postkomunistického Zakarpatska. Deň bol transformovaný na príležitosť pre výročné oslavy na národnej úrovni, a to obzvlášť počas obdobia, keď bol prezidentom Viktor Juščenko, pričom „nezávislosť“ tohto regiónu z roku 1939 je považovaná za čestného predchodcu vlastnej nezávislosti Ukrajiny dosiahnutej v roku 1991.

28 O rôznych návrhoch autonómie pozri TILKOVSKY, Loránt. *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1967, s. 145-254; BOTLIK, ref. 19, Vol. II, s. 44-58; PUŠKAŠ, ref. 19, s. 311-334; BARAN, Oleksandr. Problema zakarpats'koji avtonomiji v Uhorščyni v 1939-41 rr. In MARKUS', Vasyl' – CHUDANYČ, Vasyl' (eds.). *Zakarpattja pid Uhorščynoju, 1939–1944*. New York; Chicago; Užhorod : Gražda-Karpaty, 1999, s. 49-63. ISBN 9789667112233.

29 O podivnom postavení Zakarpatskej Ukrajiny, ktoré niektorí súčasní karpatskorusínski národní aktivisti nazývajú nezávislým „štátom“, pozri POP, Ivan. Transcarpathian Ukraine/Zakarpats'ka Ukrajina. In MA-GOCSI, Paul Robert – POP, Ivan (eds.). *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. 2. prepracované vydanie. Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 2005, s. 496-497.

aj z územia nachádzajúceho sa na západ až k rieke Poprad v blízkosti Tatier na severe stredného Slovenska, a na juhu až po mesto Debrecín v severovýchodnom Maďarsku. Navrhovatelia očakávali, že toto územie by sa pripojilo k Sovietskemu zväzu ako samostatný subjekt a nie ako súčasť sovietskej Ukrajiny. Žiadosť ostala nevypočutá, keďže v Moskve predstierali, že nepotrebujú ešte jednu „republiku“ v rámci Sovietskeho zväzu, a to ešte takú, ktorej navrhované hranice by siahali až do Slovenska a Maďarska.³⁰ Okrem toho, rusofilský aspekt žiadosti (Lintur a Kabaljuk verili, že karpatskí Rusíni sú vetvou ruskej národnosti) sa nehodil do oficiálneho sovietskeho zdôvodnenia na znovuzjednotenie, ktoré bolo založené na „dobrovoľnej túžbe Zakarpatsko-ukrajinského ľudu“ spojiť sa „s ich Veľkou Matkou, sovietskou Ukrajinou“.³¹

Je zaujímavé si tiež uvedomiť, že počas obdobia politickej zmeny v rokoch 1944–1945, keď *de facto* Zakarpatská Ukrajina nebola súčasťou ani Československa, ani Sovietskeho zväzu, bezprostredne susediaci karpatskí Rusíni zopakovali túžbu byť súčasťou zjednotenej domoviny Karpatská Rus, ktorá by mala samosprávu. Preto reprezentatívny orgán na Slovensku žijúcich Rusínov, takzvaná Ukrajinská národná rada Prjaševščiny (t. j. Prešovskej oblasti) prijala 1. marca 1945 uznesenie, v ktorom požiadala sovietskú vládu o to, že „keď sa bude riešiť otázka Zakarpatskej Ukrajiny, nech nezabudnú, že v Prešovskej oblasti tiež žijú Ukrajinci, ktorí sú pokrvní bratia tých, ktorí žijú na Zakarpatskej Ukrajině“.³² Tento zjavný návrh zjednotiť Prešovskú oblasť so sovietskou Ukrajinou sa nepáčil slovenským vedúcim predstaviteľom (tak komunistickým, ako aj nekomunistickým) a žiadosť nakoniec stiahli. V rovnakom čase v meste Sighet na severe stredného Rumunska vytvorili karpatskí Rusíni národnú radu, ktorá 4. februára 1945 prijala rezolúciu vyzývajúcu svojich delegátov, aby „naďalej pokračovali v boji za zjednotenie Marmarošskej oblasti so sovietskou Ukrajinou“.³³ Sovietske orgány takmer okamžite dali na vedomie, že nemajú záujem o – aj keď mierne – rozšírenie hraníc svojej krajiny, smerom na karpatskými Rusínmi obývanú Maramurešskú oblasť Rumunska.³⁴

Zatiaľ čo sovietska politika bola proti akýmkoľvek ďalším zmenám hraníc s jej západnými susedmi, u všetkých, z ktorých sa nakoniec stali bratskí komunistickí spojenci, pretrvávala túžba pre nejaký druh autonómie. Bolo tomu tak aj medzi karpatskými Rusínmi v Prešovskej oblasti na severovýchodnom Slovensku. Do jedného roka po komunistickom prevrate v Československu (február 1948), karpatskorusínski aktivisti

30 Tento málo známy incident nebol medializovaný až kým ho nezverejnili miestne zakarpatské noviny v roku 1995; celý text petície bol neskôr uvedený v DOVHANYČ, Omeljan et al. (ed.). *Vozz'jednannja: zbirnyk archyvných dokumentiv i materialiv pro vozz'jednannja Zakarpattja z Radjans'koju Ukrajinuju*. 2. prepracované vydanie. Užhorod : Vyd. Zakarpattja, 2000, dok. 15, s. 45-48. ISBN 9789667703103.

31 Tieto vety sú čerpané z *Manifestu prvého zjazdu ľudových výborov Zakarpatskej Ukrajiny*, ktorý sa konal v Mukačeve 26. novembra 1944. DOVHANYČ, ref. 30, dok. 28, s. 70-73.

32 Citované z dokumentu Protokol peršoho z'jizdu delehativ ukrajins'kykh sil i okruhiv Prjašivščiny. In VANAT, Ivan. *Materialy do istoriji Ukrajin's'koji narodnoji rady Prjašivščiny, 1945–1952*. Prešov : EXCO, 2001, dok. 7, s. 39. ISBN 9788089022076.

33 Citované z dokumentu Protokol persohoho z'jizdu narodnych komitetiv Maramoros'koji okruhy. In DOVHANYČ, ref. 30, dok. 71, s. 160.

34 O tejto málo známej udalosti týkajúcej sa hraníc sovietskej sféry po druhej svetovej vojne pozri VEGEŠ, Mykola M. – HORVAT, Ljuba. *Narysy istoriji ukrajinciv Maramoroščiny (Rumunija) v 1918–1945 rokach*. Užhorod : Užhorod's'kyj deržavnyj universytet, 1998, s. 72-82.

predložili novej komunistickej vláde dva návrhy týkajúce sa problematiky autonómie. Prvý (november 1948) formuloval predseda Ukrajinskej národnej rady v Prešove Ivan Rohaľ-II'kiv, ktorý žiadal obmedzené kultúrne a jazykové záruky pre „ukrajinských“ obyvateľov Slovenska. Konkrétne ich mali určiť komunistické orgány Československa. Druhý návrh (január 1949), predložený miestnym funkcionárom komunistickej strany v meste Humenné Štefanom Bunganičom, vyzval na vytvorenie Karpatoruskej [ukrajinskej] autonómnej oblasti s vlastnou riadiacou štruktúrou zodpovednou za vzdelávacie, kultúrne, sociálne, zdravotné, poľnohospodárske a finančné záležitosti.

Pokiaľ ide o problematiku národnostnú otázku, Bunganič ponechal otvorenú možnosť autoritám autonómnej oblasti, aby rozhodli, či sa spoja s ukrajinskou národnosťou, alebo vytvoria odlišnú východnú slovanskú karpatskorusínsku národnosť. Nakoniec komunistickí predstavitelia Československa odmietli akúkoľvek myšlienku územnej autonómie a počas niekoľkých ďalších rokov prevládal názor, že miestni obyvatelia boli a aj naďalej by mali byť uznávaní ako Ukrajinci.³⁵

Podobné postoje pretrvávali aj medzi komunistickými orgánmi v susednej Podkarpatskej Rusi, ktorá bola pod názvom Zakarpatská Ukrajina formálne postúpená Sovietskemu zväzu v júni 1945. Nasledujúce polstoročie (1945 – 1991) autonómia alebo akákoľvek iná miestna politická iniciatíva zo strany Zakarpatska³⁶ v Moskvu ovládanom centralizovanom Sovietskom zväze jednoducho neprichádzala do úvahy. Avšak v sedemdesiatych rokoch sa v regióne „zrodilo“ niekoľko politických a náboženských disidentov, z ktorých niektorí (Jurij Badzo, Josyp Terelja) zohrali významnú úlohu v ukrajinskom disidentskom hnutí.³⁷

Záujem obyvateľstva v regióne vzbudil učiteľ Pavlo Kampov, ktorý v roku 1970, na dvadsiate piate výročie „znovuzjednotenia“ Zakarpatska so Sovietskym zväzom, napísal politický traktát s názvom *25 rokov nádeje a sklamania*. V traktáte vyzval svoj ľud, aby sa „prebudil z hlbokého spánku“ a vstúpil do boja za obnovenie „republiky Podkarpatská Rus“ a „oddelil ju od Sovietskeho zväzu“.³⁸ Okamžité zatknutie a odsúdenie Kampova, ktorý bol tiež členom takzvanej Strany za národnú obnovu Podkarpatskej Rusi, v zárodku udusilo akékoľvek potenciálne hnutie za politickú zmenu. Aj tieto fakty však svedčia o tom, že predstavy o autonómii Podkarpatskej Rusi boli živé aj v sovietskych časoch.³⁹

35 Podrobnosti pozri BAJCURA, Ivan. *Ukrajinská otázka v ČSSR*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 109-117.

36 Dňa 1. januára 1946, v priebehu niekoľkých mesiacov po anexii, sovietske úrady zmenili postavenie a názov Zakarpatskej Ukrajiny (samosprávna entita od novembra 1944 do júna 1945) na Zakarpatskú oblasť; to znamená, že vznikol región ako každý iný v rámci Sovietskeho zväzu.

37 Badzo kritizoval sovietsku národnostnú politiku; Terelja prehovoril v mene potlačovanej (v tej dobe „podzemnej“) gréckokatolíckej cirkvi.

38 Tieto vety sú z obvinenia prokurátora proti Kampovovi (2. 11. 1970). Obvinenie je publikované pod pseudonymom PODKARPATS'KYJ, Petro. 25 rokov nadjji i rozčaruvan'. In KAMPOV, Pavlo. *Ridna zemle, mij prytluku i placho: spohady politv'jaznja brežnjevs'ko-andropovs'kich GULAGiv*. Užhorod: Vyd. Valerija Paďjaka, 2001, s. 87-99 a s. 100-118. ISBN 9789667838201.

39 Pokiaľ ide o Kampova, jeho trest z roku 1970 zmenili v roku 1977. Bol však znova zatknutý a odsúdený v roku 1981. Nakoniec si vydobyl pochybnú poctu jedného z posledných politických väzňov prepustených zo sovietskeho väzenia až 30. augusta 1989; to znamená až v Gorbačovovej ére.

V dôsledku obrovských politických zmien, ktoré začali postupne po roku 1985 pod vedením sovietskeho lídra Michaila Gorbačova, otázka Zakarpatskej/Podkarpatskej autonómie bola nakoniec pertraktovaná ako verejný problém. Roku 1989, keď sa Gorbačovova politika *glasnosti* konečne dostala aj do periférnych oblastí sovietskej Ukrajiny, v zakarpatskej tlači a v novovzniknutých občianskych spoločnostiach vznikla diskusia o dlho zamlčovaných témach ako „skutočná“ národná identita karpatských Rusínov a bývalé autonómne postavenie regiónu.⁴⁰

Po celej Ukrajine sa intenzívne diskutovalo o otázke autonómie. Konkrétne sa nastoľovali otázky typu: stane sa krajina suverénnym štátom; ak áno, bude unitárnym alebo federálnym štátom zloženým z historických regiónov s veľkou mierou autonómie? V tom čase založené Združenie karpatských Rusínov v Zakarpatsku vydalo v septembri 1990 memorandum, v ktorom vyzvalo sovietskeho prezidenta Michaila Gorbačova a Najvyšší sovietsky ZSSR transformovať Zakarpatsko na „*autonómnou republiku Podkarpatská Rus*“.⁴¹ Niekoľko mesiacov od tejto výzvy sa Zakarpatská regionálna rada rozhodla posúdiť návrh načrtnutý v memorande.

V dôsledku vyhlásenia ukrajinskej nezávislosti 24. augusta 1991, následné prípravy národného referenda o tejto otázke a prezidentské voľby, ktoré sa mali konať 1. decembra, zintenzívnili diskusiu o zakarpatskej autonómii.⁴² V októbri Zakarpatská oblastná rada vymenovala komisiu, ktorá mala preštudovať otázku autonómie.⁴³ Na čele s uznávaným zakarpatským historikom profesorom Ivanom Hrančakom komisia s prihliadnutím na historický precedens a odlišné kultúrne i ekonomické charakteristiky regiónu odporučila, aby sa Zakarpatsko snažilo získať autonómne postavenie, ale v rámci nového štátu, t. j. Ukrajiny. V rovnakom čase rôzne organizácie spolu so Združením karpatských Rusínov, ktoré iniciovalo požiadavku autonómie, vypracovali výzvu na uznanie odlišnej národnosti karpatských Rusínov. V dôsledku toho sa otázka autonómie stala viac problémom etnolingvistickej (t. j. karpatskorusínskej národnej) identity ako zakarpatského územného regionalizmu.

40 Diskusia sa začala päťdielnym článkom profesora Čučku v *Zakarpatskej pravde*: ČUČKA, Pavlo. Kak rusiny stali ukraincami. In *Zakarpatskaja pravda* (Užgorod), 12–16. septembra 1989. Tie isté noviny, ktoré boli oficiálnym orgánom oblastnej organizácie komunistickéj strany Sovietskeho zväzu, boli vydávané po dobu jedného roka počnúc augustom 1990 a uverejňovali populárny stĺpec s názvom *Ukrajina a rusinstvo*.

41 Deklaracija Tovarystva karpats'kych rusyniv pro povernennja Zakarpats'kij oblasti statusu avtonomnoji respubliky. In *Otčyj chram* (Užhorod), september–október 1990, s. 1-2. Anglický preklad: Declaration of the Carpatho-Rusyns Concerning Restoration of the Transcarpathian Oblast to the Status of an Autonomous Republic. In *Carpatho-Rusyn American*, 1991, roč. 14, č. 1, s. 4-5.

42 Oficiálne noviny Zakarpatskej oblastnej rady *Novyny Zakarpattja* uverejnili sériu článkov v stĺpci označenom ako „Nezávislá Ukrajina a v nej status Zakarpatska“. Väčšina prispievateľov podporovala autonómiu napr.: HRANČAK, Ivan. Avtonomija: za i proty, 6. novembra 1991, s. 4-5; BOLDYŽAR, Mychajlo. Zakarpattja: pohľad u majbutnje, 13. novembra 1991, s. 4-5; HRANČAK, Ivan. Samovrjadnist': za i proty, 28. novembra 1991, s. 4-5.

43 O činnosti Zakarpatskej oblastnej rady a rajónnych rád v týchto kritických mesiacoch, pozri HAVROŠ, Oleksandr. Avtonomija Zakarpattja: narodnyj samovyjav čy njomenklaturnyj putč? In *Ji*, 2001, č. 23: Federatyvna respublika Ukrajina, 7 s.; PIPAS, Volodymyr. *Fenomen rehional'noho separatyizmu v Zakarpattji*. Mukačevo : Karpats'ka veža, 2009, s. 21-32 a spomienky hlavného predstaviteľa Zakarpatskej oblastnej rady v tej dobe, VOLOŠČUK, Mychajlo. In *Rusyns'ka rodyna*, č. 3[3], 7. novembra 2009, s. 6.

Desať dní pred netrepežlivo očakávaným národným referendum predseda ukrajinského parlamentu (*Verchovna Rada*) a kandidát na prezidentský úrad Leonid Kravčuk dorazil do Užhorodu na konzultáciu s predstaviteľmi Zakarpatskej oblastnej rady. Otázka autonómie bola jedným z kľúčových bodov jeho programu a preto navrhol kompromis. Kravčuk požadoval, aby sa už nešpekulovalo o možnom budúcom štátute Zakarpatska za hranicami Ukrajiny.⁴⁴

O jeho osude mala rozhodnúť jediná doplňujúca otázka, na ktorú odpovedia voliči, ktorí v rovnakej dobe rozhodnú o ukrajinskej nezávislosti a odovzdajú svoj hlas vo voľbe prezidenta krajiny. Nato prečítal doplňujúcu otázku: Prajete si, aby Zakarpatsko, v súlade s ústavou štátu, získalo štátut osobitného samosprávneho administratívneho územia ako právny subjekt v rámci nezávislej Ukrajiny, a že nebude začlenené v žiadnom inom správno-územnom subjekte?⁴⁵

Nie je atypické pre ktoréhokoľvek politika, ktorý kandiduje na úrad, že dáva sľuby. Takisto Kravčuk pred odchodom zo Zakarpatska verejne vyhlásil: ak bude obyvateľmi regiónu schválené referendum o zakarpatskej autonómii a on bude zvolený za prezidenta nezávislej Ukrajiny, predpokladá, že autonómia bude realitou behom niekoľkých mesiacov, to znamená, že na jar roku 1992.

Dňa 1. decembra 1991 zakarpatskí voliči skutočne schválili nezávislosť Ukrajiny (92 %), zvolili Kravčuka za prezidenta krajiny (58 %) a schválili požiadavku autonómie pre svoju oblasť (78 %).⁴⁶ A čo sa stalo potom? V národnom referende Ukrajina legitímne získala nezávislosť, Leonid Kravčuk sa stal ukrajinským prezidentom, ale autonómny status Zakarpatska nebol nikdy realizovaný. Problém nebol v tom, že by neexistovali návrhy týkajúce sa autonómie Zakarpatska. Okrem „oficiálneho“ návrhu Zakarpatskej oblastnej rady (navrhovala „*zvláštne samosprávne administratívne územie*“), ktorý bol predložený ukrajinskému národnému parlamentu (*Verkhovnej Rade*) začiatkom roka 1992. Svoje návrhy predložila i skupina proukrajinských intelektuálov (navrhovali „*zakarpatskú samosprávu*“), Asociácia neradikálnych demokratov (navrhovali „*Podkarpatskú republiku v rámci nezávislej Ukrajiny*“) i skupina proruských intelektuálov (navrhovali „*špeciálne samosprávne administratívne územie*“).⁴⁷

44 Od roku 1990 boli v zakarpatskej tlači uverejňované diskusie o politických zmenách i úvahy o tom, že región by sa mohol vrátiť do Československa, údajne do svojej „zlatej éry“ v medzivojnových rokoch 20. storočia. Navyše, malá, ale hlasná pravicová Republikánska strana v postkomunistickom Československu otvorene vyzvala k „návratu Podkarpatskej Rusi“. Dokonca vodca strany a československý poslanec Miroslav Sládek počas dobre spropagovanej návštevy Zakarpatska a za prítomnosti aktivistov zo Spolku karpatských Rusínov vztýčil československú vlajku. Občianske organizácie maďarskej menšiny v Zakarpatsku, ktoré sa spojili s karpatskými Rusínmi na podporu autonómie, tiež požadovali vlastnú národnú autonómnu oblasť (*Magyar Autonóm Körzet*) v juhozápadnej časti Zakarpatska a podnecovali špekulácie o tom, že časť oblasti, alebo dokonca celá Zakarpatská oblasť, môže byť pripojená k Maďarsku.

45 Bol to Kravčuk, ktorý naliehal, aby bol pojem autonómia nahradený výrazom „*osobitné samosprávne administratívne územie*“ (*specjal' na samovrjadna administratyvna terytorija*). Pozri diskusiu: GOD'MAŠ, Petr – GOD'MAŠ, Sergej. *Istorija Respubliki Podkarpatskaja Rus'*. Užgorod : Patent, 2008, s. 486-491.

46 Spôsob hlasovania v rajóne, tak pri referende, ako aj pri prezidentských voľbách, je uverejnený v tabuľkách: *Zakarpattja v etnopolityčnomu vymiri*. Kyjev : NANU; Instytut polityčnych i etnonacional'nych doslidžen' im. I. F. Kurasa, 2008, s. 661-662.

47 Plné znenie „oficiálneho“ a alternatívneho návrhu sa nachádza v *Novyny Zakarpattja*, 1. februára, 22. februára a 27. februára 1992 a *Karpats'ka Ukrajina*, 20. februára 1992.

V nasledujúcich mesiacoch a rokoch prezident Kravčuk obviňoval národný parlament Ukrajiny za otáľanie, čo sa týka otázky autonómie. Niektorí poslanci parlamentu (najmä ukrajinskí nacionalisti) a stúpenci vlády argumentovali tým, že referendum týkajúce sa autonómie Zakarpatska z 1. decembra roku 1999 bolo ilegálne, aj keď k nemu došlo v súvislosti s referendom o nezávislosti Ukrajiny a prezidentských voľieb, ktoré boli považované zjavne za legálne. Iba jeden poslanec zo Zakarpatska (komunista Ivan Myhovyč) sa pokúsil oživiť otázku autonómie v ukrajinskom parlamente, ale nebol úspešný.⁴⁸

V samotnom regióne sa karpatskorusínski aktivisti sťažovali na nesplnené sľuby týkajúce sa autonómie. S cieľom upozorniť na svoj prípad v medzinárodných kruhoch vytvorili v roku 1993 „dočasnú vládu“ pre – ako ju sami nazývali – „Republiku Podkarpatskej Rusi“. „Republika“ mala vlastný kabinet, ktorý vymenovali sami a čakajúceho premiéra, ktorý by sa ujal úradu, ak by Ukrajina údajne kapitulovala pred ich požiadavkami, alebo sa nebudaj stala nezávislým štátom.⁴⁹ Niekedy v roku 1999 tieňová vláda zanikla, čo bolo súčasťou „politickej“ dohody s miestnymi silami, ktoré vtedy podporovali prezidenta Leonida Kučmu.

Nakoniec, v decembri 2007, šesťnásť rokov po schválení referenda o autonómii zakarpatskými voličmi v roku 1991, občianske združenie s názvom Sojm podkarpatských Rusínov na čele s pravoslávnyim kňazom Dimitrijom Sydorom vyjadrilo svoje odhodlanie vyhlásiť Zakarpatsko za autonómne územie bez ohľadu na to, či to Ukrajina schváli alebo nie.⁵⁰ Na začiatku roka 2008 sa pripojila k Sojmu Národná rada podkarpatských Rusínov na čele s lekárom a poslancom Zakarpatskej oblastnej rady Jevhenom Županom a v júni 2008 sa tieto dve organizácie zišli na prvom Európskom kongrese podkarpatských Rusínov.

Počas druhého kongresu (október 2008) jeho účastníci schválili memorandum proklamujúc „obnovenie rusínskej štátnosti [ako údajne existovala v novembri 1938] vo forme Republiky Podkarpatskej Rusi“, s účinkom od 1. decembra 2008.⁵¹ Nasledujúci deň boli vymenovaní členovia vlády Republiky Podkarpatskej Rusi a jej kabinet obnovil

---

48 MYHOVYČ, Ivan. *Zakarpattja: na zlami epoch*. Užhorod : Vyd. Valerija Padjaka, 2008, s. 303-307 a s. 310-315. ISBN 9789663870175.

49 Nakoniec sa stal kabinet „dočasnej vlády“ verejným; jeho vedúcou postavou bol užhorodský profesor mikrobiológie Ivan Turjanycja ako predseda vlády a ministrom zahraničných vecí sa stal rodák zo slovenského regiónu Tibor Ondyk. Pozri GOD'MAŠ, ref. 45, s. 502. Fenomén „dočasnej vlády“ neostal bez povšimnutia mimo územia Ukrajiny. Jej predstavitelia, najmä profesor Turjanycja, boli pozvaní na konferenciu o „budovaní demokracie“, ktorá sa konala v Dánsku; pozri TRIER, Tom. (ed.). *Focus on Rusyns : International Colloquium on the Rusyns of East Central Europe*. Copenhagen : Danish Cultural Institute, 1999, 91 s. ISBN 9788774290940. Činnosť „dočasnej vlády“ upriamila na seba pozornosť väčšej časti verejnosti v súvislosti s článkom ASH, Timothy Garton. Long Live Ruthenia. In *New York Review of Books*, 1999, roč. 46, č. 7, s. 54-55, ktorý uverejnili v tom istom čase aj v nemeckom preklade, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, č. 66, 19. marca 1999, s. 45; a slovenský preklad, *Sme* (Bratislava), 17. apríla 1999, s. 2, a nakoniec uverejnený aj v ASH, Timothy Garton. *History of the Present : Essays, Sketches, and Dispatches from Europe in the 1990s*. London : Allen Lane; Penguin Press, 1999, s. 376-382.

50 *Deklaracija asociacii rusinskich organizacii Zakarpat'ja 'Sojm Podkarpatskich Rusinov'*. 15. decembra 2007 (dokument vo vlastníctve autora).

51 Memorandum 2-ho jevropejs' koho Konhresu Pidkarpats'kych Rusyniv pro pryjnjattja Aktu prohologšennja vidnovlennja rusyns' koji deržavnosti, Mukačevo, 25. október 2008. In *Karpats'ka pravda – Krasne pole* (Užhorod), 1. novembra 2008, s. 2.

výzvy vláde Ruska, aby zaručila status a bezpečnosť novej „suverénnej republiky“.⁵² Tieto posledné snahy o dosiahnutie autonómie, dokonca štátnosti Podkarpatskej Rusi boli kritizované proruskými aktivistami regiónu, aj mimo neho, a to najmä zo strany Svetového kongresu Rusínov.⁵³ Avšak extrémne nereálne deklarácie dosiahli jednu vec: upriamili pozornosť medzinárodných médií,⁵⁴ ukrajinskej vlády⁵⁵ i niektorých vládných, občianskych a intelektuálnych kruhov v Rusku na neutešenú situáciu karpatských Rusínov na Ukrajine.⁵⁶

Záver

Aké závery by sa dali vyvodit' z tejto diskusie o tradícii autonómie na Podkarpatskej Rusi? Prvý a najviditeľnejší z nich je, že autonómia, alebo nejaká forma samosprávy, nie je nič nové pre túto oblasť. Skôr môžeme povedať, že pravidelne bola otázkou záujmu od roku 1848; to znamená, že viac než jedno a polstoročie.

Po druhé, autonómia pre oblasť, a to predovšetkým pre Podkarpatskú Rus, sa stala normálnym alebo prijateľným fenoménom. Inými slovami, od roku 1848, keď došlo k významným politickým prevratom, ktoré ohrozovali politický poriadok v strednej

- 52 Deklarácia Sojmu 15. decembra 2007 vyzvala „orgány Európskej únie a Ruskej federácie, aby zabezpečili priaznivé vyriešenie ‚rusínskej otázky‘“. Deklaracija, ref. 50, s. 6.
- 53 Dlhoročný zástanca karpatsko-rusínskej autonómie nazval vyhlásenie Sojmu z 15. decembra 2007 za absurdné. GOD'MAŠ, Petr. Absurdnaja deklaracija 'parlamenta' rusinov. In *Trybuna* (Užhorod), 12. januára 2008, s. 4. Svetový kongres Rusínov, založený na Slovensku a reprezentujúci 42 občianskych a kultúrnych organizácií v desiatich krajinách, vyjadril rázny postoj odsudzujúci Sojm, a obzvlášť jeho výzvu, „Rusku, ktoré je sotva vhodný model pre karpatských Rusínov alebo pre ktorýkoľvek ľud v Európe“. MAGOCSI, Paul Robert. Pozícia Svitovoj radý Rusyniv, 21. I. 2008. In *Narodný novynký* (Prešov), 22. februára 2008, s. 2-3. Pozri taktiež MAGOČIJ, Pavlo Robertj – ČEPA, Steven. Vidkrytyj lyst-zajava pro vidmežuvannja vid ekstremizmu v karpatorusyn's'komu rusi, 24. IV. 2008. In *Krytyka*, 2008, roč. 12, č. 7-8 [129-130], s. 21.
- 54 URALOV, Semen – ČERNIGOVCEV, Michail – MEŠČERJAKOV, Vitalij. Rusiny: est' takoi narod. In *Der Spiegel-Profil'* (Kyjiv), 2008, č. 6, 18. februára 2008, s. 8-17; JOHNSON, Paul. Ukraine and the Kosovo Precedent: Future Freedom Fighters? In *Business Ukraine* (Kyjiv), č. 7, 25. februára 2008, s. 29-31; RUD', Boris – KRAVČUK, Natal'ja. Rus'ju zapachlo. In *Korrespondent'* (Kyjev), 20. septembra 2008, s. 26-28; TÓTH, István. A ruszinok államot akarnak az államban. In *Magyar Hírlap online* (Budapest), 26. novembra 2008; Ruthenia: a Glimpse of Daylight. In *The Economist* (London), 14. marca 2009, s. 31; HVAT', Ján. Prizrak nového nezávislého štátu v strede Európy? In *Literárny týždenník*, 2009, č. 5-6 a početné ruské, ukrajinské i britské tlačené a internetové médiá.
- 55 V júni 2009 Štátna bezpečnosť Ukrajiny (SBU) začala vyšetrowanie proti predsedovi Asociácie podkarpatských Rusínov Dimitrijovi Sydorovi. Po zdĺhavom súdnom konaní, ktoré vyvrcholilo v marci 2012, bol uznaný vinným, lebo vyzýval na „zničenie územnej celistvosti Ukrajiny“ a bol odsúdený na tri roky väzenia. V skutočnosti to znamenalo len obmedzenie jeho ciest do zahraničia. RUSYN, Snižana. Na Zakarpatti zasudyly pravoslavneho svjaščenyka. In *Homin Ukrajiny* (Toronto), 27. marca 2012, s. 7.
- 56 V októbri 2008 nadácia Russkij Mír sídliaca v Moskve udelila dva granty v celkovej výške 1 770 000 rubľov (asi 77 000 dolárov) Dimitrijovi Sydorovi na vzdelávacie a náboženské projekty. Od tej doby nadácia Russkij Mír financovala tri medzinárodné konferencie: „Genocída a kultúrna etnocída [Ukrajiny] karpatských Rusínov“ na Ruskej južnej federálnej univerzite v Rostove na Done (december 2008); „Karpatskí Rusíni v slovanskom svete: Problémy súčasnosti“, sponzorovaná Univerzitou Komenškého v Bratislave, Katedra histórie, Banská Bystrica, Slovensko (február 2009) a „Pokusy a problémy sebaurčenia Rusínov“, s účasťou vplyvného poslanca parlamentu Ruskej Federácie Konstantina Zatulina, spolu s vydavateľom moskovských novín *Izvestia* Vladimirom Mamontovom a miestnymi rusinskými organizáciami v Budapešti, Maďarsko (marec 2009).

Európe, rôzne susedné mocnosti, ktoré mali záujem o Podkarpatskú Rus, a to najmä o časti južne od horských hrebeňov, prijali skutočnosť, že nejaký druh autonómie alebo samosprávy pre oblasť je niečo, čo musí byť teoreticky skoncipované a možno prakticky splnené. Preto v rokoch 1918 – 1919 Maďarsko i Československo zosnovalo svoje vlastné plány autonómie pre Podkarpatskú Rus; neskôr znovu v roku 1938 nacistické Nemecko prinútilo Československo realizovať predchádzajúce sľuby o autonómii; zatiaľ čo v priebehu roka navrátiť maďarský režim odôvodnil jej anexiu čiastočne tým, že sľuboval zavedenie autonómie. Len nedávno, po rozpade Sovietskeho zväzu, začiatkom roku 1992 vedúci predstavitelia nezávislej Ukrajiny tiež cítili povinnosť podporiť vládnú moc nad regiónom sľubujúc zaviesť autonómiu na Zakarpatsku.

Tretí záver sa viaže k princípom, na ktorých je založená autonómia Podkarpatskej Rusi. Počnúc rokom 1848, a pokračujúc aspoň prvou polovicou dvadsiateho storočia, národnosť a nie územie ostalo legitimujúcim prvkom. Inými slovami, nie územná jednotka Karpatská Rus bola tá, ktorá žiadala štatút autonómie, ale skôr numericky dominantná etnolingvistická skupina, ktorá obývala oblasť, čiže karpatskí Rusíni. Maďari kvôli tomu dôvodu nazvali oblasť na konci roka 1918 Ruskou Krajinou, medzinárodné zmluvy z rokov 1919 a 1920 vyplývajúce z Parížskej mierovej konferencie konkrétne hovorili o „*Rusínoch južne od Karpát*“ a po roku 1919 Československo vytvorilo provinciu nie jednoducho s názvom Podkarpatsko, ale Podkarpatská Rus alebo Zem podkarpatoruská. Inak povedané, bola to najprv národná skupina, ktorej bola udelená autonómia a až neskôr by bolo vymedzené územie, ktoré zahŕňalo „národnú“ domovinu. Roku 1991 sa budúci prezident Ukrajiny odklonil od etnolingvistického princípu a stal sa stúpencom územného, s najväčšou pravdepodobnosťou preto, lebo pre ukrajinskú spoločnosť, vtedy a teraz, je ťažko prijať tvrdenie, že karpatskí Rusíni môžu mať národnosť rozdielnu od Ukrajincov rovnakým spôsobom, ako sú Ukrajinci odlišní od Bielorusov a Rusov.

Štvrtý záver má čo do činenia s politickou skúsenosťou a pripravenosťou pre autonómiu. Napríklad, po roku 1919 československá vláda argumentovala tým, že nemôže zaviesť úplnú autonómiu, pretože karpatskí Rusíni ešte nie sú politicky dostatočne zrelí, aby vzali na seba takú občiansku zodpovednosť. Podobne, po roku 1989 ukrajinskí kritici zakarpatskej autonómie tiež používali argumenty o údajnom nedostatku skúseností medzi miestnymi karpatskými Rusínmi v politických záležitostiach. Ponechajúc stranou teoreticky problematickú otázku, ako a kto určuje, kedy je daná spoločnosť z politického hľadiska dostatočne „zrelá“, faktom je, že viac než jedno storočie Karpatská Rus vychovávala jednotlivcov, ktorí mali politické skúsenosti ako poslanci i vládni administrátori v období rakúsko-uhorskej, československej, maďarskej, sovietskej aj ukrajinskej vlády. A je iróniou, že zo všetkých oblastí v rámci dnešnej Ukrajiny, Podkarpatská Rus/Zakarpatsko bolo prvé, ktoré získalo právny a medzinárodný status s akousi samosprávou, navyše, po dobu dvadsiatich rokov (1919 – 1939).

Čitatelia možno očakávajú od tejto štúdie ešte jeden záver, a síce ten, že čo bude s podkarpatskou/zakarpatskou autonómiou v budúcnosti a akú politiku by mohla prijať vláda Ukrajiny, pokiaľ ide o túto vec. Som presvedčený, že úlohou historika je popísať minulosť a vyhnúť sa predpovedaniu budúcnosti, preto nechám návrhy o týchto záležitostiach politológom a mediálnym komentátorom. Možno už iba jedna záverečná opatrná predikcia. Vzhľadom k historickému vývoju posledných 150 rokov sa zdá byť isté, že otázka

autonómie Podkarpatskej Rusi/Zakarpatska a s tým súvisiaca záležitosť uznania karpatských Rusínov ako osobitnej národnosti⁵⁷ nezanikne, kým nebude vyriešená vládou, v tomto prípade ukrajinskou k spokojnosti obyvateľov regiónu.⁵⁸

Preklad z angličtiny: Timea Verešová

DAS ERBE DER AUTONOMIE IN DER KARPATISCHEN RUS⁴

PAUL ROBERT MAGOCSI

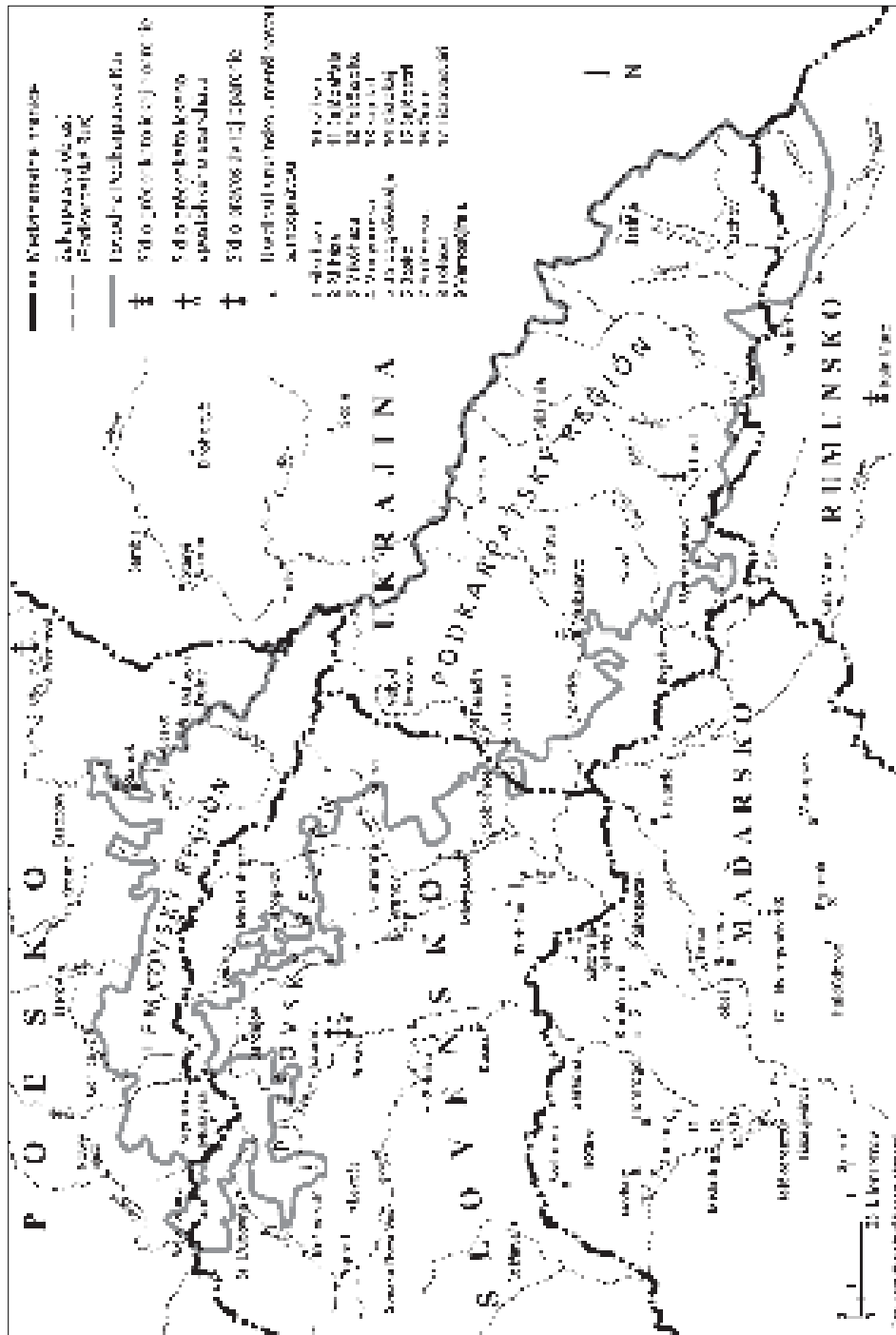
Mit dem Zusammenbruch der Sowjetunion und dem Referendum über die Unabhängigkeit der Ukraine im Dezember 1991 wurden die Bewohner der Transkarpatenregion dieses Landes zeitgleich nach ihrer Meinung zu einer Autonomie befragt. Über 78 Prozent entschieden sich für die Autonomie oder Selbstverwaltung (samouprava). Das Referendum von 1991 war nur der jüngste in einer Reihe von Aufrufen zur Selbstverwaltung, ein Phänomen, das bereits 1848 zum ersten Mal auftrat. Die vorliegende Studie untersucht verschiedene Bestrebungen in der historischen Region Karpatische Rus⁴ (von der das ukrainische Transkarpatien nur einen Teil bildet) während der letzten anderthalb Jahrhunderte, in denen Aktivisten eine Autonomie oder sogar eine kurzzeitige „Unabhängigkeit“ für ihre Heimat forderten und diese in einigen Fällen erlangten. Die Studie untersucht im eingehender zwei Fragen: Welches Verhältnis bestand zwischen territorialen und ethnischen Kriterien bei der Festlegung von Autonomiekriterien und wie wurde die Frage der Selbstverwaltung der Karpatenrussinnen als politisches Problem von den Staaten erkannt, welche das Gebiet während der internationalen Krisen des zwanzigsten Jahrhundert beherrschten, ob am Ausgang des Ersten Weltkrieges oder am Vorabend und während des Zweiten Weltkrieges?

Prof. Dr. Paul Robert Magocsi
Chair of Ukrainian Studies
University of Toronto
100 St. George Street
Toronto, Ontario
CANADA M5S 3G3
e-mail: ukr.chair@utoronto.ca

---

57 V tejto veci došlo k určitému pokroku. V dôsledku lobovania zo strany karpatskorusínskych aktivistov v Zakarpatsku, a to predovšetkým medzi karpatskorusínskymi organizáciami mimo Ukrajiny. Dňa 7. marca 2007 Zakarpatská oblastná rada prijala uznesenie (71 hlasov za, 2 proti, 2 sa zdržali), ktoré uznáva Rusínov ako osobitnú národnosť na území Zakarpatskej oblasti. Od tej doby úrad ombudsmana Ukrajiny (Sekretariát pre ľudské práva Národného parlamentu Ukrajiny) pokračoval v nátlaku na ústrednú vládu, aby uznala rusínsku národnosť v celej Ukrajine. Pozri Zakarpats'ka obrada vyznala rusyniv na terenach oblasti. In *Zachidna informacijna korporacija*, 7. marca 2007; KARPAČOVA, Nina. Ihnoruvannja rusyns'koji nacional'nosti – dyskryminacija, jaku ne usunuto z 1945 roku. In *Sekretariat Upovnovaženoho Verchovnoji Rady Ukrajiny z prav ljudyny*, tlačová správa, vydaná 21. VI. 2007 (kópia vo vlastníctve autora).

58 Mapa: MAGOCSI, Paul Robert. *Chrbtom k horám : Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov : Universum, 2016, s. 450 (mapa 33) ISBN 9788089046973.

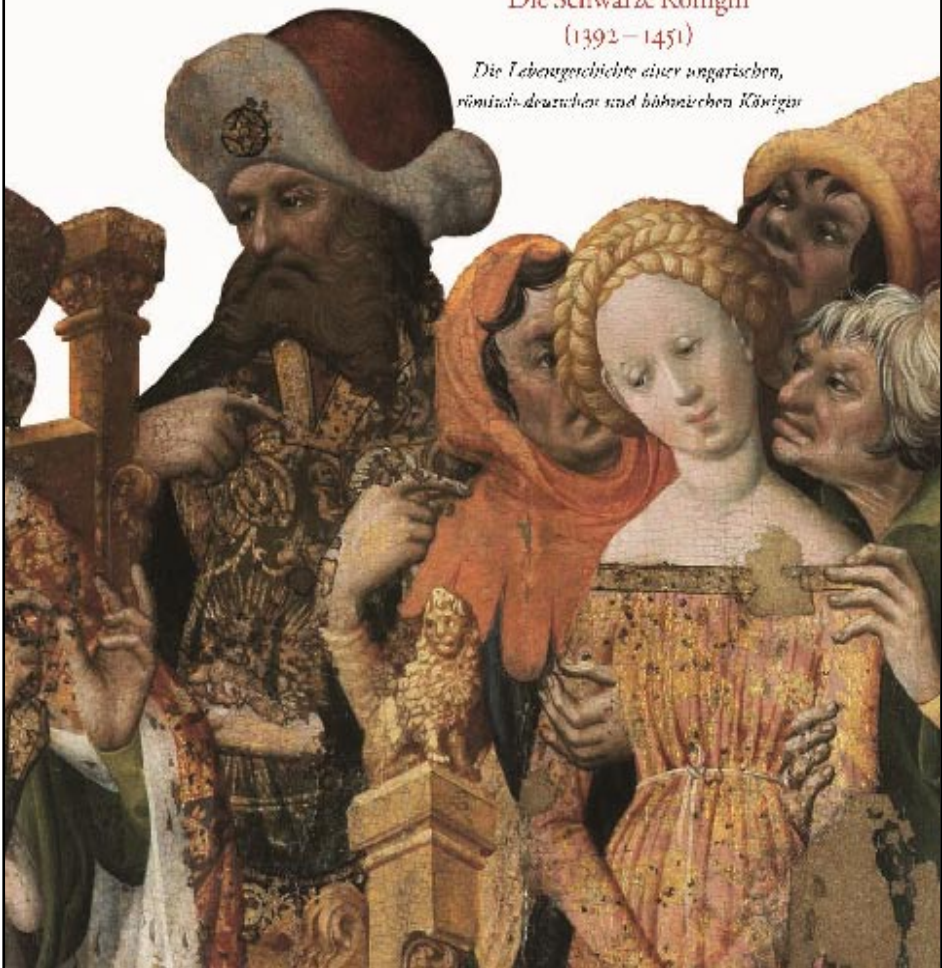
DANIELA DVOŘÁKOVÁ

BARBARA

VON CILLI

Die Schwarze Königin
(1392–1451)

*Die Lebensgeschichte einer ungarischen,
römisch-deutschen und böhmischen Königin*

ZMENY V POZEMKOVOM VLASTNÍCTVE NA SLOVENSKU V ROKOCH 1939 – 1945

MARTINA FIAMO VÁ

FIAMO VÁ, Martina. Changes in land ownership in Slovakia in the period 1939–1945. *Historický časopis*, 2017, 65, 1, pp. 99-117, Bratislava.

The subject matter of land reform and the related issue of ensuring that land was owned by ethnic Slovaks, had already appeared in Slovakia in the time of autonomy after 6 October 1938. Reflections about the change of land ownership from the beginning referred not only to Jews, but also to the land of foreigners, the land allotted within the 1st land reform, as well as to the land of Slovaks. The prepared land reform was supposed to compensate for the iniquities caused by the 1st land reform and return the land back “to the hands of those who truly work on it”. Unlike the owners of shops and enterprises, Jewish landowners did not represent a very large class of people, but even in spite of this fact, the following Aryanization of this Jewish land property was subject to corruption. The local and state authorities as well as common people participated in the process of transferring Jewish land into the hands of “Aryans”. However the Slovak government failed in its effort to create a strong middle class of peasants who would support Hlinka’s Slovak People’s Party.

Key words: Slovak Republic 1939–1945. Aryanization. Holocaust. State Land Office.

Otázka nového usporiadania pozemkového vlastníctva¹ sa stala aktuálnou ihneď potom, ako sa v októbri 1938 dostala na Slovensku k moci Hlinkova slovenská ľudová strana

-
- 1 K problematike bližšie pozri napr.: BAUCH, Vlastislav – KONTRA, Martin. Príspevok k otázke postavenia malých roľníkov za tzv. slovenského štátu. In *Ekonomický časopis*, 1955, roč. 3, č. 1, s. 77-96; BAUCH, Vlastislav. Pozemková reforma za tzv. Slovenského štátu. In *Ekonomický časopis*, 1956, roč. 4, č. 4, s. 364-385; BAUCH, Vlastislav. *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958, 181 s.; CAMBEL, Samuel. Sociálno-ekonomické a politické východiská slovenskej pozemkovej reformy (1938 – 1945). In *Historický časopis*, 1993, roč. 41, č. 5-6, s. 654-667. ISSN 0018-2575; CAMBEL, Samuel. Arizácia a ďalšie zmeny v pozemkovej držbe na Slovensku do leta 1944. In *Historický časopis*, 1995, roč. 43, č.1, s. 69-89. ISSN 0018-2575; CAMBEL, Samuel. Poľnohospodárska politika a pozemková reforma na Slovensku v rokoch 1939 – 1944. In RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.). *České a slovenské zemědělství v letech 2. světové války. Studie Slovákého muzea. Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1996, 219 s. ISBN 8085665638; DOLEŽAL, Jiří. Příspěvek k otázkám pozemkové držby na Slovensku v letech druhé světové války. In *Československý časopis historický*, 1959, roč. 7, s. 318-358; FIAMO VÁ, Martina. „Slovenská zem patří do slovenských rúk“: Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV : Historický ústav SAV, 2015, 175 s. ISBN 978802241446-3; RYCHLÍK, Jan. Pozemková reforma na Slovensku v letech 1940 – 1945 ve světle nových dokumentů. In *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 1986, roč. 26, s. 259-263; RYCHLÍK, Jan. Příprava a priebeh pozemkovej reformy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In *Agrikultúra*, 1989, roč.

(HSLS). Jej naliehavosť bola daná nielen výhradami strany k pozemkovej reforme realizovanej v období 1. ČSR, ale predovšetkým nespokojnosťou širokých vrstiev roľníckeho obyvateľstva, rozčarovaných z jej dovtedajších výsledkov. Typickými javmi slovenskej dediny naďalej ostávala veľká rozdrobenosť pôdneho fondu, neusporiadanosť pozemnoknižných záznamov, nízka úroveň mechanizácie, značná zadlženosť roľníctva a celková zaostalosť. Na sklonku 30. rokov 20. storočia tvorili väčšinu poľnohospodárskych podnikov (65,6 %) na Slovensku malé hospodárstva do 5 ha², ktoré podľa stavu z roku 1930 vlastnili len 19,2 % poľnohospodárskej pôdy.³ Uspokojenie všetkých žiadateľov o poľnohospodársky majetok v rámci prvej pozemkovej reformy nebolo možné aj v dôsledku preľudnenosti vidieka a nevhodných geografických podmienok Slovenska.

Vládnuca HSLS mala záujem vyriešiť problém s držbou pôdy (podľa vlastného konceptu) nielen z uvedených príčin, ale aj v dôsledku Viedenskej arbitráže z novembra 1938, ktorou Slovensko prišlo o viac ako pol milióna hektárov ornej pôdy. Kým v jeho pôvodných hraniciach zaberala viac ako 37 % jej plochy, na oklieštenom území klesla jej výmera pod 32 %.⁴ Jedným z prvých následkov arbitrážneho rozhodnutia bol tiež príchod množstva slovenských utečencov z okupovaného územia, požadujúcich vlastnú pôdu. S tým súvisiaca otázka obmedzenia pozemkového vlastníctva Slovákov na odstúpenom území a maďarskej revízie prvej československej reformy neskôr vyústila do série niekoľkoročných maďarsko-slovenských rokovanií.

Riešenie uvedených problémov si na Slovensku vyžiadalo vybudovanie kompetentnej inštitúcie. Na základe ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny patrila všetka agenda spadajúca do 6. októbra 1938 pod ministerstvo poľnohospodárstva, ako aj ministerstvo obchodu, priemyslu a živností v Prahe do pôsobnosti slovenského ministerstva hospodárstva (MH), ktoré tým prevzalo i agendu stále nedokončenej pozemkovej reformy. V rámci štruktúry MH vznikol odbor č. XI pre pozemkovú reformu⁵, ktorý sa ujal práce IX. odboru ministerstva poľnohospodárstva v Prahe,

22, s. 143-164. ISBN 8007001042.

- 2 V rámci prvej pozemkovej reformy bolo do roku 1937 podľa J. Doležala na Slovensku zabraných 1 396 135 ha pôdy (z toho 36 % poľnohospodárskej). Celkovo sa prideliť 690 525 ha takmer 190 000 osobám, pričom z tohto počtu získalo 187 423 osôb drobné pridely (do 30 ha) v celkovej výmere 290 543 ha (247 570 ha poľnohospodárskej pôdy). 594 zvyškárov dostalo 74 654 ha pôdy a v 1 437 prípadoch sa prideliť 325 327 ha vo forme väčších objektov. V. Bauch udáva, že 186 648 drobných pridelcov dostalo spolu 246 777 ha poľnohospodárskej pôdy (z 298 034 ha všetkej pôdy pridelenej drobným pridelcom). DOLEŽAL, ref. 1, s. 320; BAUCH, *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, ref. 1, s. 8.
- 3 BAUCH, *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, ref. 1, s. 21.
- 4 BAUCH, *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, ref. 1, s. 19-20.
- 5 Odbor č. XI sa členil na šesť oddelení. Oddelenie XI/a malo na starosti osobné, kvalifikačné a disciplinárne otázky zamestnancov, rozpočet, zisťovanie a evidenciu postupu prác i pracovné zaťaženie jednotlivých organizačných zložiek v odbore pozemkovej reformy. Oddelenie XI/b spracovávalo výsledky vnútorných a medzirezortných porád pre služobnú potrebu, vydávalo príslušné inštrukcie, vykonávalo inšpekciu štátnych obvodných úradovní. Venovalo sa legislatívnej stránke pozemkovej reformy, tlačovej a propagačnej službe i zisťovaniu a spracovaniu výsledkov reformy. Oddelenie XI/c spravovalo majetok náhradového a kolonizačného fondu, ako aj fondu česko-slovenských legionárov, vykonávalo dozor nad fondom pre zaopatrenie zamestnancov veľkostatkov a nad náhradovou bankou a kontrolu finančného hospodárenia orgánov pozemkovej reformy. Spolupracovalo aj pri organizácii všeobecnej pomoci pridelcom z oblastí obzvlášť postihnutých hospodárskou krízou. Do oddelenia XI/d spadali právne záležitosti spojené s prevzatím majetku, prípadné spory, stanovovanie preberacej ceny a jej rozvrhnutie (po dohode

zodpovedného za československú pozemkovú reformu.⁶ Pre úplnosť je potrebné uviesť, že tomuto stavu predchádzala na jeseň 1938 iná organizácia MH Slovenskej krajiny. V jej rámci vtedajší minister Pavol Teplanský zriadil na ministerstve prezídium a štyri rezorty (rezort poľnohospodársky, rezort obchodu, priemyslu a živností a rezorty verejných prác a financií.) Problematika pozemkovej reformy pripadla v rámci poľnohospodárskeho rezortu odboru VII. Neznamenalo to však, že by ministerstvo bolo schopné prevziať všetku agendu okamžite. V prípade, ak niektoré úlohy nebolo možné zúradovať v Bratislave, vybavilo ich ministerstvo poľnohospodárstva v Prahe so súhlasom jeho slovenskej sekcie.⁷

Činnosť odboru č. XI určovala v prvom rade skutočnosť, že pozemková reforma sa na Slovensku vykonávala pomalšie a predovšetkým vyberanie nedoplatkov za prídely a ich zaknihovanie tu výrazne zaostávali (išlo o takmer 23 000 ha pôdy⁸). Nedoplatky za prídely z pozemkovej reformy tvorili značnú hodnotu. Ich výška sa v októbri 1938 vyšplhala na 10 mil. Kč iba na zvyškových statkoch, 15 mil. Kč na kolóniách a 65 mil. Kč na drobných prídelloch.⁹ Aj po strate južných oblastí v prospech Maďarska predstavovali nedoplatky ešte v roku 1942 viac ako 40 mil. Ks.

Odbor XI musel v prvom roku svojej činnosti zároveň riešiť už zmienenú otázku utečencov z Maďarska. Napomáhal pri ich dočasnom umiestňovaní na statkoch a následne realizoval jedno z prvých vládných nariadení po vzniku Slovenského štátu, nariadenie č. 5/1939 Sl. z. z 15. marca 1939 o prechodnom zabezpečení pôdy roľníkom utečencom prostredníctvom vnútej árendy na majetky presahujúce 50 ha.¹⁰ Odbor mal však v tomto prípade k dispozícii len približne 20 000 ha pôdy, čo rozhodne nepostačovalo k uspokojeniu všetkých záujemcov. Z tohto dôvodu udeľoval árendu len tým

---

s príslušným oceňovacím oddelením). Oddelenie riešilo aj niektoré problémy exekučných zákrokov na zvyškové statky, vymáhanie nedoplatkov prídellových cien na zvyškových majetkoch a kolonizačných a roľníckych nedielloch. Oddelenie XI/e evidovalo zabranú pôdu a uchádzačov o pridel, zisťovalo hodnotu prevzatého majetku, venovalo sa získavaniu pôdy pre pozemkovú reformu, organizácii prídellových prác, výberu nových nadobúdateľov pozemkov a rozhodovalo o pridelovaní zvyškových majetkov a kolonizačných a roľníckych nediellov. Vybavovalo tiež sťažnosti na rozhodnutia podriadených orgánov v prídellovom konaní, stanovovalo cenový podklad pre rozvrhové konanie, vykonávalo zákon č. 118/1920 Sb. z. a n. o riadnom hospodárení na zabranom majetku a vypracovávalo odborné hospodárske posudky. Do rozsiahlej pracovnej náplne tohto oddelenia spadalo i plánovanie vnútornej kolonizácie, vykonávanie všetkých prídellových prác na majetkoch určených ku kolonizácii, výber kolonistov, ich evidencia, ako aj starostlivosť o rozvoj a vhodnú hospodársku organizáciu kolónií. Technickú stránku výkonu pozemkovej reformy a stavebné práce s tým spojené vybavovalo oddelenie XI/f.

Odbor č. X MH tvorilo Ústredné riaditeľstvo štátnych lesov a majetkov. Národný archív Praha (ďalej NA Praha), fond (ďalej f.) Ministerstvo vnútra (ďalej MV) I-D, kartón (ďalej k.) 76, č. 98/3.

6 Ministerstvo poľnohospodárstva v Prahe prevzalo zodpovednosť za dokončenie pozemkovej reformy medzivojnovej ČSR po zrušení pozemkového úradu v roku 1935.

7 NA Praha, f. MV I-NR, k. 1724, č. B-1394.

8 Karol Klinovský vo svojej správe Štátnej rade z marca 1941 síce uviedol, že výmera nezaknihovaných prídellov je približne 40 000 ha, iné zdroje však poukazujú na to, že v tomto prípade išlo o 40 000 kat. j. (23 000 ha) pôdy.

9 Materiál pre expozé vlády z roku 1939 vyčísl'ujúci nedoplatky v októbri 1938 uvádza ich výšku v Ks. Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Úrad predsedníctva vlády (ďalej ÚPV), k. 241, č. 40.

10 Umiestňovanie roľníkov z oblastí obsadených cudzou mocou na majetky presahujúce 50 ha upravovalo už nariadenie československej vlády č. 304 z 25. 11. 1938.

osobám slovenskej alebo nemeckej národnosti, ktorí mali väčšie rodiny a disponovali živým i mŕtvym inventárom. Bezdetných a tých, ktorí v Maďarsku osobne nehospodárili, prípadne sa mohli živiť iným spôsobom, odbor z výberu vylúčil. Do novembra 1939 tak trojročnú árendu umožnil 798 rodinám.¹¹

Ministerstvo hospodárstva okrem uvedených úloh vybavovalo aj tzv. generálne dohody¹², schvaľovalo všetky dispozície roľníckych nedeľov (podľa prídelového zákona), riešilo odvolania proti rozhodnutiam štátnych obvodových úradovní a spravovalo tri fondy pozemkovej reformy (náhradový, kolonizačný a Fond zamestnancov bývalých veľkostatkov). Ministerstvo v prípade tejto agendy ale narážalo na skutočnosť, že dôležité spisy k pozemkovej reforme, týkajúce sa Slovenska, ostávali v Prahe. K očakávanej spisovej rozluke, ktorou sa mali problémy v tejto oblasti vyriešiť, pritom nedošlo ani po vzniku Slovenského štátu.

Návrhy na zlepšenie neutešeného stavu v oblasti pozemkového vlastníctva sa objavili už začiatkom roka 1939 vo vyhláseniach viacerých slovenských politikov. Ferdinand Ďurčanský, člen Komisie pre riešenie židovskej otázky na Slovensku (tzv. Sidorovho komitétu), začiatkom marca 1939 predstavil nariadenie vlády Slovenskej krajiny o čiastočnej úprave vlastníctva a držby pozemkového majetku na Slovensku, ktorý z práva vlastníť pozemkový majetok vylučoval židovskú minoritu.¹³ V podkladoch vládneho vyhlásenia o pozemkovej reforme sa nástrojom „ukojenia hladu po pôde“ mala stať revízia dovedtadšej pozemkovej reformy s cieľom budovania samostatných nedeliteľných roľníckych usadlostí.¹⁴ Nutnosť revízie pozemkovej reformy spomenul aj predseda vlády Jozef Tiso v Sneme Slovenskej krajiny v programovom vyhlásení vo februári 1939, pričom argumentoval odčinením „krivdy“ prvej pozemkovej reformy „*a aby sa pôda dostala do rúk tých, ktorí na nej skutočne pracujú*“.¹⁵

Po vyhlásení samostatného Slovenského štátu v marci 1939 na seba nenechali dlho čakať právne normy dláždiace cestu k zásadným zmenám v pozemkovom vlastníctve. Už koncom marca 1939 nariadila vláda okresným úradom ustanoviť prechodný dozor a vnútenú správu na pozemkové majetky s výmerou nad 30 ha, čo sa v konečnom dôsledku dotklo predovšetkým židovských nehnuteľností. V apríli vyšlo nariadenie o politických zbohatlíkoch č. 73/1939 Sl. z., ktorým vláda rozhodla o prepadnutí majetku osôb, ktorí ho nadobudli vďaka politickej činnosti v čase od 30. októbra 1918 do 6. októbra 1938. Konkrétne rozhodovanie bolo pritom zverené do rúk päťčlennej komisie menovanej vládou na návrh ministerstva vnútra. Jej rozhodnutie mohla zmeniť opäť iba vláda.¹⁶ Nasledoval nútený súpis židovskej pôdy (nariadenie č. 147/1939 Sl. z. z 21. júna 1939)

11 SNA, ÚPV, k. 241, č. 40; SNA, f. Ministerstvo hospodárstva (ďalej MH), k. 43, č. 704/39 – XI/dôv.

12 Generálne dohody boli dohody o uskutočnení pozemkovej reformy, ktoré s vlastníckymi veľkými majetkami uzatváral v čase I. ČSR pozemkový úrad.

13 NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). Dokumenty*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 2001, dokument č. 60, s. 130-143. ISBN 8096862057.

14 DOLEŽAL, ref. 1, s. 330; SNA, f. MH, k. 4, bez č.

15 Tesnopisecká správa o 2. schôdzke Snemu Slovenskej krajiny v Bratislave v dňoch 21., 22. a 23. 2. 1939 [online]. Dostupné na internete: <http://www.psp.cz/eknih/1939ssk/stenprot/002schuz/s002001.htm>. [cit. 2016-09-20].

16 *Slovenský zákonník*, 1939, Vládne nariadenie č. 73/1939 Sl. z. o politických zbohatlíkoch.

a pôdy vo vlastníctve cudzích štátnych občanov na základe nariadenia č.146/1939 Sl. z., spojený so závažným obmedzením majetkových práv, pretože nehnuteľnosti patriace pod súpis nesmeli byť scudzené, zaťažené, ani dané do prenájmu bez povolenia MH.

Nariadenie o často spomínanej revízii prvej pozemkovej reformy bolo prijaté v októbri 1939. Na základe jeho ustanovení malo ministerstvo hospodárstva prehodnotiť opatrenia a rozhodnutia Štátneho pozemkového úradu a ministerstva poľnohospodárstva z obdobia medzivojnovej ČSR.¹⁷ XI. odbor MH následne začal s revíziou zvyškových majetkov (predbežne majetkov pridelených cudzincom), ako i s prípravou revízie zo záboru vypustených objektov (na základe § 7 záborového a § 20 prídelového zákona).¹⁸

Podľa slov prednostu XI. odboru MH Františka Ševčoviča „*veľká snaha po získavaní pôdy nútila XI. odbor k tomu, aby ešte pred vydaním navrhovaného zákona o úprave pozemkovej držby [o pozemkovej reforme] učinil zadosť oprávneným požiadavkám*“. Vychádzajúc z tohto postoja, stihlo prejsť do rúk „*árijcov*“ do novembra 1939 schválením kúpno predajných zmlúv zo strany ministerstva hospodárstva 994 ha židovskej pôdy (prihlásenej na základe vládneho nariadenia č. 147/1939 Sl. z.) a 93 ha pôdy cudzincov. Majiteľa zmenilo aj 5 622 ha scudzenej pôdy zo záboru.¹⁹ Ministerstvo hospodárstva však v tomto čase neplnilo len vyššie uvedené povinnosti, ale zohrávalo aktívnu úlohu aj pri príprave zmien pozemkovej držby na Slovensku. Dôvodom pritom nebola iba všeobecne proklamovaná nutnosť, aby poľnohospodárska pôda prešla „*do rúk pracujúcich slovenských roľníkov*“. Dôležitú úlohu tu iste zohrávala aj potreba plniť si záväzky o dodávkach rastlinných a živočíšnych výrobkov voči Nemecku, ako to vyplývalo z ustanovení Ochranej zmluvy. Vzhľadom na nízku úroveň slovenskej poľnohospodárskej produkcie a zaostalosť vidieka mala práve nová pozemková reforma znamenať prelom v jeho modernizácii.²⁰

Samotný vládny návrh zákona o úprave držby pôdy pripravila špeciálna komisia vymenovaná krátko po vyhlásení samostatného štátu ministrom hospodárstva Gejzom Medrickým. Na koncipovaní filozofie novej pozemkovej reformy sa pritom podieľali národohospodári ako Peter Zaťko, Imrich Karvaš či bývalý agrárnik Vladimír Moravčík.²¹ V novembri 1939 ciele ministerstva zhodnotil prednosta XI. odboru František Ševčovič: „*...ministerstvo hospodárstva otázku držby pôdy vytýčilo si za základný program pri budovaní štátu a podľa toho zriaďuje i úrad pre ich riešenie a pripravuje potrebné zákonodarstvo*“.²²

Hlavným spôsobom nadobudnutia pozemkového majetku pre štát sa mal stať výkup židovského i nežidovského vlastníctva rovnako ako pôdy v rukách cudzincov. Zákon

17 *Slovenský zákonník*, 1939, Vládne nariadenie č. 253/1939 Sl. z. o revízii pozemkovej reformy. Toto vládne nariadenie bolo zrušené zákonom č. 46/1940 Sl. z.

18 Mala sa vzťahovať najmä na prominentov bývalého režimu a na cudzincov. SNA, f. MH, k. 43, č. 704/39 – XI/dôv.

19 SNA, ÚPV, k. 241, č. 40; SNA, f. MH, k. 43, č. 704/39 – XI/dôv.

20 HALLON, Ľudovít – SABOL, Miroslav. Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov* 8. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 411-412. ISBN 9788089335213.

21 HALLON – SABOL, ref. 20, s. 412.

22 SNA, f. MH, k. 43, č. 704/39 – XI/dôv.

mal zaistiť prerozdelenie pôdneho majetku „v prospech národného a hospodárskeho celku“ a jeho priblíženie sa „k vrstve majúcej úprimnejší vzťah k pôde, k vrstve pracujúceho roľníckeho ľudu“.²³ Získané nehnuteľnosti tak mali prejsť do „rúk národne a štátne spolaahlivých občanov štátu, do rúk pracovitých a odborných“.²⁴

Prípravy novej pozemkovej reformy vyvrcholili 22. februára 1940, keď slovenský snem prijal zákon č. 45/1940 Sl. z. z. o zriadení Štátneho pozemkového úradu (ŠPÚ), hoci v skutočnosti vznikol tento úrad len pretvorením XI. odboru MH. Podliehal priamo vláde, pričom jeho úlohou bolo spravovať majetok, ktorý v rámci reformy pripadol štátu, a rozhodovať o konkrétnych prídeloch a výkupoch pôdy.²⁵ Z rovnakého dňa ako zákon o ŠPÚ pochádza i zákon o pozemkovej reforme č. 46/1940 Sl. z. z.²⁶, ktorým sa pre štát určovali spôsoby nadobúdania poľnohospodárskych nehnuteľností, ich úpravy, prídel a poskytovanie úverov prídelcom.²⁷ Zákon mal jasne protizidovský charakter, čo sa odrážalo už v jeho dôvodovej správe. Nútený výkup židovskej pôdy bol podľa nej opodstatnený tým, „že židia nadobudli pôdu väčšinou spôsobom nesrovnateľným so zásadami, ktoré ovládajú slovenský kresťanský štát, ďalej tým, že židia na pôde sami nepracujú a považujú ju len za spôsob ukladania peňazí...“²⁸

Zákon určoval, že štát mohol získať pôdu pre potreby reformy výkupom cudzovateľných nehnuteľností nad 50 ha (alebo jej časti), prevzatím v súdnom predaji, výkupom od cudzích štátnych príslušníkov²⁹ bez ohľadu na výmeru, výkupom od Židov a revíziou rozhodnutí ŠPÚ v Prahe a ministerstva poľnohospodárstva v Prahe, ktoré boli urobené na základe zákona č. 215/1919 Sb. z. a n. V prípade slovenských občanov sa to však netýkalo prídelov do 10 ha a ani majetku uznaných a recipovaných kresťanských cirkví a základín. Štátny pozemkový úrad mal právo výkupu na všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti vo vlastníctve Židov, ktoré podliehali súpisu podľa vládneho nariadenia č. 147/1939 Sl. z. z.³⁰ za odhadnú cenu, ktorú určovala príslušná štátna obvodná úradovňa pre pozemkovú reformu, prípadne krajský súd.³¹ Výkupnú cenu za nehnuteľnosti Židov

23 SNA, f. MH, k. 43, č. 704/39 – XI/dôv. PODOLEC, Ondrej. Perzekúcie a právny poriadok na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In SOKOLOVIČ, Peter (ed.). *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov* 7. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2008, s. 29-30. ISBN 9788089335084.

24 SNA, f. MH, k. 43, č. 704/39 – XI/dôv.

25 SNA, f. ÚPV, k. 241, č. 618/1940; *Slovenský zákonník*, 1940, Zákon č. 45/1940 Sl. z. o Štátnom pozemkovom úrade.

26 Oba zákony nadobudli účinnosť 13. 3. 1940.

27 *Slovenský zákonník*, 1940, Zákon č. 46/1940 o pozemkovej reforme.

28 Správa z 3. schôdze národohospodárskeho výboru Snemu SR z 9. 10. 1939. Za poskytnutie dokumentu ďakujem E. Nižňanskému.

29 Na základe recipacity mohol cudzinec v rámci zákona nadobudnúť poľnohospodárske nehnuteľnosti pri rovnakých podmienkach ako slovenský štátny občan, ale len so súhlasom Štátneho pozemkového úradu (ďalej ŠPÚ). *Slovenský zákonník*, 1940, Zákon č. 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme.

30 Toto ustanovenie zákona o pozemkovej reforme bolo zrušené nariadením vlády č. 56/1941 Sl. z. z. marca 1941, podľa ktorého podliehali výkupu všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti Židov a nútený výkup sa týmto vládnym nariadením zároveň rozšíroval aj na pôdu židovských právnických osôb (s čím zákon o pozemkovej reforme nepočítal).

31 *Slovenský zákonník*, 1940, Zákon č. 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme. Určovanie odhadnej ceny vykupovaných nehnuteľností spresnilo vl. nar. č. 206/1940 Sl. z. zo 17. 8. 1940.

a cudzincov musel štát podľa zákona zaplatiť a úrokovať tromi percentami³², Židia ani cudzinci však tieto peniaze nemali získať v hotovosti. Aby sa im zabránilo odviezť vlastné peniaze do zahraničia, ŠPÚ výkupnú cenu zapisoval do tzv. náhradovej knihy ako dlh štátu. Vyplatenie výkupnej ceny v hotovosti bolo možné len v prípadoch, „*keď niet nebezpečia vývozu peňazí*“ alebo v závažných sociálnych prípadoch.³³

Po nadobudnutí účinnosti zákona č. 46/1940 Sl. z. nemohol Žid získať žiadne vecné práva na poľnohospodársky majetok okrem prípadu zákonného dedenia³⁴ a nesmel uzatvárať nové zmluvy o prenájme (už jestvujúce zmluvy sa museli zrušiť do troch rokov). Pôdu mal ŠPÚ prideliť roľníkom, prípadne i robotníkom, remeselníkom a osobám, „*u ktorých sociálne ohľady pridel odôvodňujú*“. Muselo ísť o „*mravne zachovalých*“ slovenských občanov kresťanského vierovyznania, ktorí mali vďaka reforme vybudovať samostatné poľnohospodárske podniky schopné užiť roľníka s jeho rodinou. Malo ísť o vzdelaných roľníkov, zamestnancov parcelovaných statkov (uplatnením rentovej árendy³⁵), miestnych výkonných roľníkov a utečencov (kolonistov).³⁶

Zákon o pozemkovej reforme rozdelil pridel pôdy na roľnícky a neroľnícky. Kým roľnícky zahŕňal rozlohu 6 až 15 ha (dedičné hospodárstva)³⁷, doplnkový pridel na veľkosť dedičného hospodárstva a pridel do 30 ha, neroľnícky predstavoval prídely menšie ako 6 ha, prídely pre priemyselné a všeobecne užitočné podniky a stavebné parcely.³⁸ Uchádzač mohol pridel získať až potom, ako vyplatil polovicu pridelovej ceny na účet Fondu pre pozemkovú reformu.³⁹

Koľko pôdy však mala nová vládna moc reálne k dispozícii? Je nutné uviesť, že slovenskí predstavitelia nemali v čase prijímania zákona č. 46/1940 Sl. z. konkrétnu predstavu o zdrojoch reformy, do ktorej vkladali také veľké nádeje. Podľa ministra hospodárstva Gejzu Medrického malo pod pozemkovú reformu patriť 800 000 ha „*árijskej pôdy*“ nad 50 ha (z toho poľnohospodárskej 300 000 ha), pôda cudzích štátnych príslušníkov tvorila 241 598 ha (z toho poľnohospodárska 61 877 ha)⁴⁰, revíziou prvej pozemkovej

32 SNA, f. ŠPÚ, k. 3, 198/42 účt.

33 Tlač 1 – 6 Snemu Slovenskej republiky, 1. volebné obdobie, 2. zasadanie. Dôvodová správa k zákonu o úprave pozemkovej držby.

34 Ponechanie práva dedenia židovskej pôdy bolo motivované skutočnosťou, že v opačnom prípade by ŠPÚ musel danú nehnuteľnosť ihneď vykúpiť bez ohľadu na verejný záujem alebo možnosť prideliť ju do držby niekomu inému.

35 Zákon o pozemkovej reforme umožňoval niektorým uchádzačom získať pôdu prostredníctvom tzv. prídely do rentovej árendy. Osoby, ktoré mohli získať pridel takýmto spôsobom, určovalo aj vládne nariadenie č. 193/1941 Sl. z. z augusta 1941. Nariadenie rozšírilo kategórie uchádzačov o vojnových poškodených, vojenských poddôstojníkov z povolania, ktorí však museli absolvovať roľnícky kurz, absolventov hospodárskych škôl a roľníkov, ktorí mali aspoň päť nezaopatrených detí.

36 DOLEŽAL, ref. 1, s. 334.

37 Na prídely roľníckych dedičných hospodárstiev sa vzťahovali ustanovenia o roľníckych nedieloch z pozemkovej reformy medzivojnového Československa.

38 *Slovenský zákonník*, 1940, Zákon č. 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme.

39 *Slovenský zákonník*, 1940, Zákon č. 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme. Vládny návrh zákona však pôvodne požadoval, aby pridelca zaplatil až 75 % ceny. Druhú polovicu pridelovej ceny mohol splatiť v horizonte 40 rokov.

40 Na základe vládneho nariadenia č. 146/1939 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností cudzincov prihlásilo svoju pôdu 2 012 maďarských občanov (spolu vlastníacich 118 582 ha pôdy) a 2 334 ostatných

reformy pripadalo do úvahy 476 000 ha (z toho poľnohospodárskej 226 000 ha) spolu s 101 410 ha židovskej pôdy (z toho poľnohospodárskej 44 371 ha).⁴¹ Celkovo sa mala pozemková reforma týkať 631 000 ha poľnohospodárskej a 987 000 ha lesnej pôdy.⁴²

Oproti uvedeným predstavám Gejzu Medrického odhadoval neskôr samotný ŠPÚ rozsah nehnuteľností získaných revíziou prvej pozemkovej reformy len na 17 264 ha a z pôdy cudzincov mal získať približne 34 530 ha. ŠPÚ tak mohol pre potreby novej reformy počítať s približne 145 000 ha ornej a lesnej pôdy. Navyše mal kontrolu aj nad majetkami presahujúcimi výmeru 50 ha scudzovanými slovenskými občanmi, ktoré ŠPÚ odhadoval na 2 027 318 ha.⁴³

Podľa štatistických údajov bolo pritom na Slovensku celkovo 4 894 585 ha pôdy, z čoho 1 065 141 ha krajina stratila v dôsledku Viedenskej arbitráže. Slovensku tak ostalo 1 193 388 ha rolí, 298 313 ha lúk, 16 198 ha záhrad, 6740 ha viníc, 475 586 ha pasienkov, 1 460 570 ha lesnej pôdy, 54 364 ha zastavaných plôch, 233 405 ha ostatných neplodných plôch atď.⁴⁴ Podiel židovských majiteľov na všetkej pôde štátu (presahujúcej 3,8 mil. ha) tvoril podľa ŠPÚ len 2,24 %, kým na pôdu vo vlastníctve cudzincov pripadalo 6,20 %.⁴⁵

Okrem zákona o pozemkovej reforme boli v roku 1940 prijaté ďalšie právne normy, ktoré upravovali proces novej pozemkovej reformy. Podľa zákona č. 176/1940 Sl. z. z júla 1940 o zmene zákona o pozemkovej reforme každý, kto scudzoval nehnuteľnosť s výmerou nad 50 ha (alebo jej časť), musel si vyžiadať súhlas ŠPÚ, čo výrazne prehlbovalo právo výkupu pôdy zo strany Štátneho pozemkového úradu. V septembri 1940

cudzincov (spolu 105 314 ha). Iný údaj z dielne ŠPÚ však uvádzal, že v rámci tohto súpisu prihlásilo svoj majetok 3 998 osôb (235 738 ha). SNA, f. ÚPV, k. 241, Referát Jána Balka o činnosti ŠPÚ; SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy.

- 41 Údaje o rozsahu židovskej pôdy sa však líšia. Ján Balko, člen Štátnej rady, uviedol, že svoje majetky prihlásilo v súpise podľa vládneho nariadenia č. 147/1939 Sl. z. 4 693 Židov vlastníacich 44 372 ha poľnohospodárskej pôdy, 45 883 ha lesnej a 11 168 ha inej pôdy (spolu 101 423 ha). Pri vyhodnocovaní činnosti Štátneho pozemkového úradu za rok 1941 sa na ten istý zdroj odvolával aj predseda ŠPÚ Karol Klinovský. Podľa neho vlastnili Židia na Slovensku 44 771 ha poľnohospodárskej pôdy, 37 640 ha lesnej a 8 902 ha inej pôdy. Navyše, Karol Klinovský zaslal v máji 1942 vyslancovi Jozefovi Mračnovi správu o výkone pozemkovej reformy na židovských nehnuteľnostiach, v ktorej uvádza, že na území Slovenska bolo v židovských rukách (podľa nariadenia č. 147/1939 Sl. z.) 3 473 poľnohospodárskych a lesných podnikov vo výmere 87 117 ha a stredné a väčšie poľnohospodárske majetky árendovalo 270 Židov. Podľa správy bolo z celkového počtu 85 000 Židov v poľnohospodárstve činných 3 500 osôb (bez rodinných príslušníkov). Iný údaj ŠPÚ z mája 1942 uvádza počet židovských nájomcov na Slovensku 304. SNA, f. ŠPÚ, k. 10, č. 59/42 os, k. 24, Zoznam židovských nájomcov pôdy. NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEK, Ivan. *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945)*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2003, dokument č. 11, s. 40. ISBN 8096866222; BAUCH, *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, ref. 1, s. 26.
- 42 Snem Slovenskej republiky 1940, tesnopisecká správa z 26. Zasadnutia 22. februára 1940, s. 4.
- 43 BAUCH, Pozemková reforma, ref. 1, s. 374; SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy.
- 44 Poslanec Turček na zasadnutí Snemu SR uviedol, že po odstúpení južných oblastí Maďarsku zostalo na Slovensku 2 103 000 ha poľnohospodárskych majetkov. Z hľadiska veľkostných skupín pripadalo majetkom do 5 ha 19 %, od 5 do 30 ha 46 % a viac ako 30 ha 35 % výmery. Výmera kultúr v pôvodných a terajších hraniciach Slovenska. In *Slovenská politika*, 1941, roč. 22, č. 69, s. 5. Snem Slovenskej republiky 1940, tesnopisecká správa z 26. zasadnutia 22. februára 1940, s. 4.
- 45 SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy.

prijal slovenský snem zákon o výkupe nehnuteľností kúpených Židmi na dražbe, ktorý dovolil Nežidom, pôvodným majiteľom alebo ich dedičom, odkúpiť nehnuteľnosť od Žida, ktorý ju získal na exekučnej dražbe, a to za výkupnú cenu.⁴⁶

Štátny pozemkový úrad sa po svojom vzniku musel zaoberať nielen problematikou novej reformy, ale aj dokončováním procedúr vyplývajúcich z prvej pozemkovej reformy a starostlivosťou o utečencov a kolonistov z územia obsadeného Maďarskom. ŠPÚ v snahe riešiť ich situáciu umiestnil na majetkoch presahujúcich 50 ha 1012 utečenec-kých rodín. Úrad musel v prvom roku svojej existencie vynakladať značnú energiu aj na to, aby v prípade väčšiny židovských majetkov (uverejnených v *Úradných novinách* z roku 1940) bola súdmi vnesená do pozemkových kníh poznámka o zamýšľanom prevzatí nehnuteľností. S odhadom nehnuteľností (podľa vládneho nariadenia č. 206/1940 Sl. z.) sa začalo len u niektorých majetkov, ŠPÚ sa však na základe nariadenia s mocou zákona č. 240/1940 Sl. z. venoval aj uvažovaniu vnútenej správy na nehnuteľnosti, ktoré patrili pod výkup podľa pozemkovej reformy. Úrad ju navrhoval príslušným súdom v prípade majetkov, ktoré boli obhospodarované nedostatočne, eventuálne hrozilo, že nebudú obrozené vôbec.

Z pôdy prihlásenej podľa vládnych nariadení č. 146/1939 Sl. z. a č. 147/1939 Sl. z. Štátny pozemkový úrad v prvom roku pozemkovej reformy povolil odpredaj v 232 prípadoch (9 262 ha), z toho 2 659 ha bolo pôdy židovskej. Podľa údajov predsedu úradu Karola Klinovského z júna (?) 1941 to už ale bolo 302 prípadov (4 283 ha) týkajúcich sa údajne len pôdy Židov, čo sa ale v tomto čase nezdá pravdepodobné.⁴⁷ Ďalších 25 299 ha židovskej pôdy sa nachádzalo vo výkupnom konaní.⁴⁸ Zvyšok mali, hoci formálne, stále v rukách pôvodní vlastníci, na väčšie židovské poľnohospodárske majetky však bola uvalená vnútená správa.⁴⁹ Podľa údajov K. Klinovského z polovice mája 1941 povolil ŠPÚ scudzenie pôdy maďarských občanov podľa §-u 19 zákona o pozemkovej reforme⁵⁰ v 33 prípadoch (s rozlohou 12 547 ha). Celkovo na základe súhlasu XI. odboru MH alebo ŠPÚ s voľným odpredajom zmenilo do mája 1941 majiteľa (v 98 prípadoch) 24 232 ha pôdy cudzincov (bez ohľadu na ich štátnu príslušnosť).⁵¹

Pomalé realizovanie pozemkovej reformy počas prvého roka po prijatí zákona č. 46/1940 Sl. z. dokazuje aj to, že prvý výkup a prídel židovskej pôdy podľa jeho usta-

46 Podľa J. Doležala prešla židovská pôda do vlastníctva kresťanov na základe spätnej kúpy (zák. č. 213/1940 Sl. z.) v 226 prípadoch v roku 1941 a v 12 prípadoch v roku 1942. DOLEŽAL, ref. 1, s. 348.

47 SNA, f. ÚPV, k. 241, Referát Jána Balka o činnosti ŠPÚ; DOLEŽAL, ref. 1, s. 334.

48 KAMENEC, Ivan. K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939 – 1945: arizačný proces a jeho triedny charakter. In *Historické štúdie*, 1977, roč. 22, s. 54.

49 Ref. 48.

50 „Nadobúdanie nehnuteľností od cudzincov výkupom. (1) Právo výkupu môže Štátny pozemkový úrad uplatňovať na všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti bez ohľadu na ich plošné výmery, i keď sa nescudzujú podľa § 3, ktorých vlastníkom je cudzí štátny príslušník, a to spôsobom, v rozsahu a z príčin v jeho štáte uplatňovaných. (2) Toto právo nemusí uplatňovať Štátny pozemkový úrad, keď nehnuteľnosti kupuje príslušník slovenského štátu, alebo keď si zameňuje v cudzom štáte ležiacu nehnuteľnosť za nehnuteľnosť v slovenskom štáte. Štátny pozemkový úrad toto rozhodnutie potvrdí v zmysle § 5 a z hodnoty nehnuteľností vyrubí a vyberie od vlastníka 5% príspevok v prospech fondu podľa § 50 tohto zákona. Základom vyrubenia tohto príspevku je cena uvedená v kúpnopredajnej smluve a v prípade zámeny cena odhadná.“

51 SNA, f. ÚPV, k. 241, Referát Jána Balka o činnosti ŠPÚ.

novení uskutočnil pozemkový úrad až v apríli 1941 v katastrálnom území Čeklís⁵², kde rozdelil osem židovských statkov s výmerou 163 ha (štyri v spoluvlastníctve s pôdou „kresťanskou“) medzi 84 uchádzačov.⁵³ Vytvorilo sa tak päť roľníckych dedičných hospodárstiev v celkovej výmere 65 ha, dve rodiny kolonistov dostali po 15 ha pôdy a obec získala 5 ha na verejné stavebné účely. Z ostatných prídelcov bolo deväť bývalých majiteľov pridelených pôdy (10 ha), sedem árendátorov dostalo 9 ha, osem spoluvlastníkov pôdy 5 ha a sedem susedov vykúpeného majetku 8 ha. Zvyšok nehnuteľnosti (61 ha) nadobudli vo forme drobného prídelu 47 záujemcovia.⁵⁴ V apríli 1941 uskutočnil ŠPÚ aj definitívny prídel pôdy v Kozárovciach na zvyškovom statku F. Kadečku (118,5 ha). Nakoľko majetok predstavoval jeden celok, vytvoril z neho 11 roľníckych dedičných statkov s priemernou výmerou 11,5 ha. V apríli 1941 prebral úrad podľa zákona o pozemkovej reforme na dražbe aj židovské nehnuteľnosti bratov Timföldovcov v obci Skalica s rozlohou 7,5 ha. Pozemky následne odovzdal „do držby a úžitku“ dvom uchádzačom. Do mája pokročil i výkup židovských nehnuteľností v obci Klobošice, kde sa nachádzal statok s výmerou 165 ha.⁵⁵

Z uvedených údajov vyplýva, že postup ŠPÚ v prvom roku po jeho vzniku a realizácia pozemkovej reformy v tomto období nemohli uspokojiť verejnosť volajúcu po urýchlení výkupu pôdy a prídelového procesu. Slovenská vláda musela navyše brať do úvahy predstavy a zámery ďalšieho rozhodujúceho hráča na poli slovenského hospodárstva – nacistického Nemecka. Dôležitosť dohliadať na vývoj domáceho poľnohospodárstva – podčiarkol v roku 1940 príchod nemeckého poradcu pre poľnohospodárstvo a pozemkovú reformu Hansa Hamschu na Slovensko. Podľa jeho slov „*práca pozemkového úradu a uskutočňovanie pozemkovej reformy mali pre Nemeckú ríšu väčší význam ako sa vo všeobecnosti predpokladá, pretože ak bude reforma vedená v starom českom duchu, t. j. len aby získala slovenskej vláde obľubu odovzdávaním pôdy každému a v akomkoľvek rozsahu, môže mať za následok zníženie produkcie, ktoré môže mať nepriaznivý vplyv aj na Ríšu*“.⁵⁶ Z pohľadu nemeckého poradcu bolo žiaduce dosiahnuť v slovenskom poľnohospodárstve rovnomerné rozdelenie malých, stredných aj veľkých poľnohospodárskych podnikov. Obzvlášť pri delení židovskej pôdy mal štát pamätať na to, že nesmie vytvárať ďalšie drobné hospodárstva a, naopak, musí rozšíriť tie, ktoré neboli životaschopné, minimálne na veľkosť 7 – 8 ha. Zároveň bolo podľa Hamschu nutné zachovať celistvosť židovských veľkostatkov a arizovať ich bez výraznejšej parcelácie. V praxi by teda štát mohol odpredať pôdu len tomu roľníkovi, ktorého majetok by v konečnom dôsledku vytvoril „*zdravý roľnícky podnik*“. Nesúhlas s delením väčších hospodárstiev vychádzal na jednej strane z nemeckej obavy z možných negatívnych dopadov na poľnohospodársku výrobu, na druhej strane však nemecká strana „predvídala“, že pôda v podobe väčších hospodárskych celkov je „*ľahšie dostupná*“ („*leichter greifbar*“) ako pôda vo forme nespočetných drobných usadlostí. Prechod takýchto trpasličích hospodárstiev

52 Dnešné Bernolákovo.

53 SNA, f. ŠPÚ, k. 23, Správa o organizácii a celkovej činnosti ŠPÚ.

54 NIŽŇANSKÝ – KAMENEC, ref. 41, dokument č. 35, s. 125.

55 Ref. 54.

56 Bundesarchiv Berlin, f. R 70 Slowakei, č. j. 128, Der Berater für Landwirtschaft und Bodenreform, 27. 3. 1941.

do nemeckých rúk by navyše mohol spôsobiť okrem politických ťažkostí aj množstvo sociálnych problémov.⁵⁷

Práve z vyššie uvedených dôvodov vyšiel zo strany nemeckého poradcu začiatkom roka 1941 návrh vymeniť dovtedajšieho predsedu ŠPÚ Františka Ševčoviča, čomu predseda vlády Vojtech Tuka ochotne vyhovel. Hamschom podporovaný vedúci finančného oddelenia ŠPÚ František Lednár ale vedenie pozemkového úradu nezískal. Od marca 1941 Ševčoviča v úrade vystriedal pracovník ministerstva zahraničných vecí Karol Klinovský. Klinovský každopádne nebol človekom, ktorého si na tomto poste Hans Hamscha predstavoval. Naopak, od začiatku mu nedôveroval, označoval ho za „úplného neodborníka“, nepriateľského voči Nemcom a túto personálnu zmenu pokladal za „politovaniachodnú“.⁵⁸

Po uplynutí takmer jedného roka od prijatia zákona č. 46/1940 Sl. z. bolo zrejmé, že prekážky rýchlejšieho tempa pozemkovej reformy vyplývali zo samotných ustanovení zákona. Snaha urýchliť reformu na židovských nehnuteľnostiach tak v máji 1941 skončila prijatím nariadenia č. 93/1941 Sl. z., pochádzajúceho z dielne ŠPÚ pracujúceho už pod vedením nového predsedu.

Vládnym nariadením č. 93/1941 Sl. z. z 19. mája 1941 sa uskutočňovanie pozemkovej reformy zásadne zmenilo a výrazne urýchlilo. Na jeho základe totiž židovské poľnohospodárske majetky začali prechádzať do vlastníctva štátu vyhláškou ŠPÚ v *Úradných novinách*, čo Štátny pozemkový úrad prvý raz uplatnil už 27. mája 1941.⁵⁹ Vlastnú realizáciu pozemkovej reformy na židovských nehnuteľnostiach, tvoriacich v tomto čase už jej hlavný prameň, prevzali pracovné skupiny ŠPÚ. Práve tieto kroky nového vedenia ŠPÚ znamenali zásadný obrat v tempe pozemkovej reformy, ktorá sa rozbehla dovtedy nevídaným spôsobom. Nič na tom nezmenilo ani prijatie tzv. Židovského kódexu (vl. nar. č. 198/1941 Sl. z.) v septembri 1941, ktorý v oblasti pozemkových vzťahov veľa novínok nepriniesol a vo viacerých bodoch len opakoval nariadenie č. 93/1941 Sl. z.⁶⁰

Štátny pozemkový úrad do konca roka 1941 viac ako dvomi desiatkami vyhlášok v *Úradných novinách* previedol do vlastníctva slovenského štátu židovské nehnuteľnosti vo výmere 24 809 ha v 237 obciach, čiže asi štvrtinu z odhadovanej celkovej rozlohy židovských nehnuteľností na Slovensku.⁶¹ Súčasne židovskú pôdu prideliť v 80 obciach (8 116 ha), pričom vytvoril 64 roľníckych dedičných hospodárstiev s priemernou výmerou od 8 do 11,5 ha. Veľká časť pôdy však bola pridelená na doplnenie dovtedy nesamosostatných usadlostí. ŠPÚ tiež schválil takmer všetky židovské žiadosti o súhlas s odpredajom majetku podané do 31. mája 1941, čím do „kresťanských rúk“ prešlo 3 588 ha.⁶²

57 Ref. 56.

58 Ref. 56; pozri aj FIAMOVÁ, ref. 1, s. 44 a nasl.

59 SNA, f. ŠPÚ, k. 23, Správa o organizácii a celkovej činnosti ŠPÚ.

60 Vládné nariadenie č. 198/1941 Sl. z. uzákonilo zrušenie árendálnych zmlúv, na základe ktorých mali Židia alebo židovské združenia v nájme poľnohospodárske nehnuteľnosti patriace Nežidom a riešilo aj výkup nehnuteľností kúpených Židmi na exekučnej dražbe. *Slovenský zákonník*, 1941, Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. o právnom postavení židov.

61 SNA, f. ŠPÚ, k. 23, Správa o organizácii a celkovej činnosti ŠPÚ.

62 V prípade tohto údaja ide o odpredaje od roku 1939. SNA, f. ŠPÚ, k. 23, bez č.; SNA, f. ÚPV, k. 241, č. 40/1942.

Popri židovskej pôde zostával zdrojom pozemkovej reformy aj majetok „politických zbohatlíkov“, ten ale predstavoval len zanedbateľnú časť. ŠPÚ pritom podroboval revízií aj majetky osôb, na ktoré sa síce vládne nariadenie o politických zbohatlíkoch nevzťahovalo, bola však podľa K. Klinovského často „*nutná vzhľadom na všeobecné želanie verejnosti*“. V prípade „zbohatlíkov“ je potrebné rozlišovať medzi tými, ktorých majetok prepadol v prospech štátu rozhodnutím Komisie pre veci politických zbohatlíkov a osobami, u ktorých malo prísť len k revízií pridelového rozhodnutia. Majetky, ktoré prepadli štátu, ŠPÚ prevzal a následne pridelil alebo dočasne ponechal v nájme pôvodného vlastníka. Prvým prípadom, keď Štátny pozemkový úrad majetok získal a pridelil, bol prípad Bohumila Laštovku. Išlo o pozemok v rozsahu asi 70 ha, ktorý úrad pridelil trom slovenským roľníkom z Oravy vo forme roľníckych dedičných hospodárstiev. Roku 1941 ŠPÚ tiež prenajal domové nehnuteľnosti, ktoré prepadli do vlastníctva štátu rozhodnutím Komisie (išlo o majetky Ivana Déreera, Jána Bečka, Maxa Adlera, Ivana Markoviča a Juraja Slávika). Pozemkový úrad prevzal v roku 1941 omnoho viac majetkov „politických zbohatlíkov“, hoci nie vždy pristúpil k ich prideleniu. Celkovo do decembra 1941 ŠPÚ v tejto kategórii „zlikvidoval“ a pridelil pôdu v rozsahu asi 1000 ha.⁶³ Zároveň pokračoval, za predpokladu získania súhlasu zo strany ŠPÚ, aj predaj pôdy cudzincov (asi 42 064 ha) a slovenských občanov – Nežidov (touto formou bolo predaných 1 761 ha).⁶⁴

Karol Klinovský v januári 1942 pri prezentovaní výsledkov činnosti jeho úradu za uplynulý rok zdôrazňoval, že pri realizovaní pozemkovej reformy stojí „*v prvom rade záujem vyšší, celoštátny*“ a v rovnakom duchu sa predseda ŠPÚ vyjadroval i neskôr: „*Pri prevode židovského poľnohospodárskeho vlastníctva do povolanych rúk kresťanských a slovenských je treba úzkostlivo dbať, aby štát ako starostlivý živiteľ svojho občianstva... neutrpel na produkciu a aby netratil spoľahlivých daňových subjektov.*“⁶⁵ Akcentovanie významu zachovania stabilnej poľnohospodárskej produkcie krajiny, s ktorým sa u vysokých štátnych predstaviteľov stretávame vo zvýšenej miere už od roku 1941, však nesúviselo iba s potrebou zaistiť zásobovanie domáceho trhu. Výrazné nároky na domácu výrobu niesli so sebou záväzky dodávok Nemeckej ríše, s hlavným dôrazom na vývoz ovocia, zeleniny, mäsa, mlieka či masť. Koncom roka 1941 si nemeckí zástupcovia dokonca na medzištátnych rokovaniach vynútili, aby sa štyri pätiny prebytkov slovenského poľnohospodárstva exportovali do Nemecka. V nadväznosti na to štát postupne ovládol výkup, distribúciu, predaj, vývoz i dovoz poľnohospodárskych výrobkov.⁶⁶

Obavy z negatívneho dopadu pozemkovej reformy a predovšetkým parcelácie veľkostatkov, neboli na Slovensku neopodstatnené. Na niektorých miestach sa premietli dokonca do ťažkostí v zásobovaní základnými potravinami, čo sa prejavilo nespokojnosťou majoritného obyvateľstva. Nezanedbateľným problémom boli aj dlhy, viaznuce na židovských majetkoch. Predstavovali nemalú hodnotu, o ktorú mali veritelia pôvodných židovských majiteľov, v neposlednej miere banky, oprávnené obavy. Určité opatrenia v tomto smere prinášal už zákon č. 46/1940 Sl. z. a ďalšie právne úpravy pozemkovej

63 SNA, f. ÚPV, k. 241, Správa o činnosti ŠPÚ v roku 1941.

64 Ref. 63.

65 SNA, f. ÚPV, k. 241, Správa predsedu ŠPÚ o činnosti v roku 1942.

66 HALLON – SABOL, ref. 20, s. 416.

reformy. Vláda sa navyše koncom júna 1941 uzniesla, aby ŠPÚ pri likvidácii a zabezpečení židovských úverov vychádzal peňažným ústavom „v čo najväčšej miere“ v ústrety a pri stanovovaní hodnoty majetku zohľadňoval ich požiadavky.⁶⁷ Z obáv o úvery poskytnuté pôvodným vlastníkom sa preto banky postavili proti parcelácii zadlžených veľkostatkov a žiadali, aby ŠPÚ rešpektoval ich nároky.

Do priebehu pozemkovej reformy, nastavenej opatreniami vlády a ŠPÚ v roku 1941, zasiahlo vzápätí najdrastickejšie perzekučné opatrenie Slovenskej republiky voči židovskej minorite – deportácie, v rámci ktorých bolo od marca 1942 za hranice krajiny násilne vysťahovaných asi 58 000 osôb. Medzi nimi sa nachádzal aj veľký počet poľnohospodárov, čo postavilo ŠPÚ pred závažný problém. Pozemkový úrad nebol schopný v takej krátkej dobe zaistiť hospodárenie na opustených židovských pozemkoch, ich zanedbanie si ale nemohol dovoliť. Riešenie našiel na jednej strane v poštátnení všetkých židovských poľnohospodárskych nehnuteľností vyhláškou č. 231 z 13. mája 1942 v *Úradných novinách*. Na druhej strane bol rýchlo prijatý zákon o zabezpečení hospodárenia na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach obhospodarovaných Židmi č. 108/1942 Sl. z., čím pri ŠPÚ vznikla nová inštitúcia – Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov (FSPM). Ten mal za úlohu spravovať židovskú pôdu, na ktorej sa ešte nezačala uskutočňovať pozemková reforma (resp. prídelové konanie).⁶⁸ Do funkcie ústredného riaditeľa Fondu bol menovaný poslanec František Bošňák. Ďalšími orgánmi úradu boli miestne správy, ktoré začali vznikáť ihneď po vyhlásení jeho štatútu v júli a v auguste 1942 a podliehali kontrole oblastných inšpektorátov.

Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov spravoval za istý poplatok, odovzdaný Štátnemu pozemkovému úradu, poľnohospodárske nehnuteľnosti, ktoré pripadli štátu na základe nariadenia č. 198/1941 Sl. z. (ak mu ich odovzdal ŠPÚ) a tie, ktoré mu prideliло ministerstvo hospodárstva podľa zákona č. 108/1942 Sl. z. do bezplatného užívania. Majetky obhospodaroval buď vo vlastnej réžii, alebo ich mohol dať do prenájmu dovtedy, kým nepadlo definitívne rozhodnutie o ich osude.⁶⁹

Akútny nedostatok kvalifikovaných miestnych správcov riešilo vedenie Fondu neraz ponechaním bývalých židovských majiteľov na poštátnených majetkoch ako poradcov. Nezanedbateľný počet židovských zamestnancov Fondu (v roku 1943 dosiahol asi 400)⁷⁰ tak spolu s rodinami získal v slovenských podmienkach jedinečnú možnosť ochrany nielen pred deportáciami, ale aj pred inými perzekučnými opatreniami domáceho režimu.

Vo veľmi krátkom čase prevzal Fond do svojej správy rozsiahle pozemky bývalých židovských vlastníkov. Iba do konca roka 1942 mu ŠPÚ odovzdal poľnohospodárske nehnuteľnosti vo výmere viac ako 14 000 ha. Podľa správy K. Klinovského z 30. septembra 1943 to bolo už 16 311 ha ornej pôdy, 3 739 ha lúk a pastvín, 131 ha vinogradov a ovocných sádov, 6 388 ha lesov a 528 ha ostatnej pôdy (celkovo 27 097 ha). Lesy, ktoré ešte neboli odovzdané FSPM, spravovalo ministerstvo hospodárstva. Správa ale

67 SNA, f. ŠPÚ, Obežníky ŠPÚ v roku 1941.

68 *Slovenský zákonník*, 1942, Zákon č. 108/1942 Sl. z. o zabezpečení hospodárenia na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach, Židmi obhospodarovaných.

69 *Slovenský zákonník*, 1942, Zákon č. 108/1942 Sl. z. o zabezpečení hospodárenia na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach, Židmi obhospodarovaných.

70 SNA, f. FSPM, Dodatky, č. 875/44-S.

nezahŕňala tie pozemky, ktoré Fond prenajal (FSPM totiž prenajímal viac ako 600 hospodárstiev s rozlohou 6 213 ha, pričom z veľkej väčšiny išlo o menšie hospodárske celky do 10 ha).⁷¹

Napriek tomu, že pozemková reforma prebiehala už dlhšiu dobu, ŠPÚ stále presne nevedel, s akým rozsahom židovskej pôdy môže v rámci nej počítať. Základný predpoklad arizácie – jej súpis – síce slovenská vláda uskutočnila už v lete 1939, nespoľahlivosť získaných údajov si však v nasledujúcich rokoch vyžiadala jeho opakovanie. Nešlo len o prípady, keď majetky neboli do výkazu židovských nehnuteľností (úmyselne či nedopatrením) prihlásené, ale aj o stále širšie ponímanie toho, čo štát považoval za židovské vlastníctvo. Majetky, ktoré v roku 1939 nespádali do kategórie židovských, sa v tejto skupine ocitli v dôsledku stále bujnějúcich perzekučných opatrení slovenskej vlády. Roku 1942 preto ŠPÚ realizoval nový súpis, podľa ktorého Židia na Slovensku vlastnili 80 766 ha pôdy, avšak vzhľadom na fakt, že do tohto výsledku nebola zahrnutá pôda, ktorá už prešla do vlastníctva „árijcov“ v predchádzajúcom období (pridelom alebo kúpu), pripočítal k nej ŠPÚ ďalších 8 771 ha (?).⁷² Z tohto rozsahu ŠPÚ do 1. decembra 1942 pridelil alebo predal 10 154 ha pôvodne židovskej pôdy v 67 obciach (celkovo išlo o 17 885 ha pôdy z pozemkovej reformy v 147 obciach).⁷³ Kúpnopredajnými zmluvami, ktoré sa mohli uzatvárať do 31. mája 1941 a schválil ich Štátny pozemkový úrad, zmenilo v roku 1942 majiteľa 798 ha.⁷⁴ Po spočítaní celkovej výmery pôdy, ktorá do konca roka 1942 prešla pozemkovou reformou a predajov so súhlasom ŠPÚ, možno povedať, že do decembra 1942 prešlo do „kresťanských rúk“ minimálne 22 656 ha pôdy.

Podľa ustanovení zákona č. 46/1940 Sl. z. mal mať ale ŠPÚ omnoho širšie možnosti nadobudnutia pôdy pre pozemkovú reformu ako len arizovaním židovských majetkov. Nereálne predstavy jej tvorcov sa týkali hlavne práva výkupu zo strany ŠPÚ v prípade, ak majetok presahujúci 50 ha (alebo jeho časť) scudzoval nežidovský vlastník a slovenský občan. Práve do tohto zdroja reformy vkladali pôvodne jej autori najväčšie nádeje, ktoré sa ale vo veľmi krátkej dobe ukázali ako falošné. Potvrzuje to aj štatistika, podľa ktorej pozemkový úrad od začiatku platnosti zákona č. 46/1940 Sl. z. do konca roka 1942 síce odsúhlasil 193 odpredajov v celkovej rozlohe 5 620 ha, právo výkupu si však neuplatnil ani jediný raz. Ako nie veľmi úspešné sa ukázalo aj získavanie nehnuteľností v súdnom predaji (dražbe), ak išlo o poľnohospodársky majetok osoby vlastniacej viac ako 50 ha poľnohospodárskej pôdy. Do konca roka 1942 ŠPÚ toto zákonné ustanovenie využil len v šiestich prípadoch (v hodnote takmer 5 mil. Ks). Ďalší zo spôsobov nadobudnutia pôdy v rámci pozemkovej reformy – výkupom majetkov od cudzincov bez ohľadu na ich výmeru – ostal tiež nevyužitý. Štátny pozemkový úrad v podstate iba udeľoval svoj

71 Podľa údajov ŠPÚ viedli v roku 1943 miestne správy 250 hospodárskych celkov s výmerou 30 až 300 ha. Fond v tomto čase hospodáril asi s 33 000 ha pôdy, z toho prostredníctvom dozorných majetkov s 1 800 ha. O niečo neskôr, v marci 1944, spravoval 25 875 ha poľnohospodárskej pôdy, v júni 1944 už 28 736 ha pôdy. Jiří Doležal na základe nedatovanej správy uvádza, že k Fondu patrilo 364 hospodárstiev, z ktorých viac ako polovica mala nad 20 ha (77 dokonca nad 100 ha). SNA, f. ŠPÚ, k. 11, č. 102/43-os., SNA; f. FSPM, Počiatočný a konečný inventár dozorných majetkov Fondu; RYCHLÍK, Priprava a priebeh pozemkovej reformy, ref. 1, s. 156; DOLEŽAL, ref. 1, s. 345-346.

72 SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy.

73 SNA, f. ÚPV, k. 241, Správa predsedu ŠPÚ o činnosti v roku 1942.

74 Do konca roka 1941 išlo podľa K. Klinovského v takýchto prípadoch asi o 3 589 ha.

súhlas s ich odpredajom. Od leta 1939, keď bolo prijaté vl. nar. č. 146/1939 Sl. z., do decembra 1942 schválil úrad predaj pôdy cudzincov v 495 prípadoch vo výmere 30 133 ha.⁷⁵ Zároveň ŠPÚ, vychádzajúc z princípu reciprocity, povolil niekoľkým cudzincom získať pozemky na Slovensku (266 ha).

Štátny pozemkový úrad sa vo svojej činnosti venoval naďalej i revízii pozemkovej reformy medzivojnového Československa, avšak bez väčšieho úspechu. Do konca roka 1942 jej podrobil 55 majetkov, no vybavil iba 29 z nich. Z tohto počtu prevzal 15 majetkov (2485 ha), pričom ich pôdu prideliť buď v riadnom pridelovom konaní (940 ha), vo forme skráteneho pridelu (1326 ha), alebo prostredníctvom drobného odpredaja (218 ha).⁷⁶ Do pôsobnosti ŠPÚ spadalo i povoľovanie scudzenia, zaťaženia alebo árendy pôdy získanej zo záboru. V rokoch 1939 – 1942 tak úrad povolil ďalšie scudzenie (podľa § 7 tzv. záborového zákona) celkovo v 176 prípadoch vo výmere 11 534 ha.⁷⁷

Ako už bolo uvedené, ŠPÚ v rámci svojich kompetencií riešil aj prípady „politických zbohatlíkov“, ktoré mu postúpila k tomuto účelu zriadená Komisia. Prax však ukázala, že revíziou majetkov tejto kategórie osôb sledoval režim predovšetkým vlastné propagandistické ciele. Pozemkový úrad v závere roka 1942 síce predpokladal, že týmto opatrením získa asi 17 250 ha poľnohospodárskej pôdy, do tej doby ale prevzal len 15 majetkov, z čoho bolo 9 poľnohospodárskych (735 ha) a 6 domových či stavebných nehnuteľností.⁷⁸

V súvislosti s činnosťou ŠPÚ v roku 1942 je nutné spomenúť i jeho podiel na uzavretí niekoľkoročných rokovaní s Maďarskom ohľadom odškodnenia slovenských utečencov z odstúpeného územia, ktoré vyvrcholili podpísaním vzájomnej dohody vo februári 1942.

Veľkým problémom pri hodnotení zmien v rozložení pozemkovej držby po roku 1939 a s tým súvisiacej pozemkovej reformy je rozporuplnosť štatistických údajov, a to nielen tých, ktoré pochádzajú z rozdielnych prameňov. Pomerne často si odporujú informácie o výsledkoch reformy z dielne samotného ŠPÚ. Potvrďuje to aj jeho štatistika z roku 1943, ktorá nezodpovedá vyššie uvedenému stavu reformy ku koncu roka 1942. Podľa nej do decembra 1942 celkovo zmenilo majiteľa prostredníctvom schválených odpredajov 4 757 ha pôdy (574 prípadov) a ŠPÚ pozemkovou reformou za rovnaký čas „zlikvidoval“ 18 991 ha bývalej židovskej pôdy v 201 katastrálnych územiach.⁷⁹

---

75 Je však pozoruhodné, že podľa správy K. Klinovského ŠPÚ do konca roka 1941 odsúhlasil odpredaj pôdy cudzích štátnych príslušníkov v rozsahu 42 064 ha (!). SNA, f. ÚPV, k. 241, Správa o činnosti ŠPÚ v roku 1941.

76 Podľa K. Klinovského sa revízia prvej pozemkovej reformy v roku 1942 uskutočnila na výmere 1 136 ha u 16 bývalých pridencov. SNA, f. ÚPV, k. 241, Správa predsedu ŠPÚ o činnosti v roku 1942. Podľa historika J. Rychlíka bol stav rozdelenia židovskej pôdy v roku 1942 nasledovný: prideliť v rámci reformy 22 441 ha a FSPM 16 311 ha, spolu teda 38 752 ha. 8 136 ha síce patrilo Fondu, ale bolo zároveň árendovaných. SNA, f. FSPM, k. 1, 328/44-S; RYCHLÍK, Príprava a priebeh pozemkovej reformy, ref. 1, s. 156.

77 SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy.

78 Ref. 77.

79 Podľa štatistiky došlo k schváleniu odpredaja židovskej pôdy roku 1939 v 50 prípadoch (1 238 ha), roku 1940 v 137 prípadoch (1 421 ha), roku 1941 v 287 prípadoch (939 ha) a roku 1942 v 100 prípadoch (1 159 ha). ŠPÚ prideliť či predal roku 1941 5 173 ha židovskej pôdy v 87 obciach a roku 1942 13 818 ha

Z nej bolo v rokoch 1941 a 1942 vytvorených 79 roľníckych dedičných hospodárstiev, 33 väčších majetkových celkov, 3 047 drobných prídelov a 48 iných druhov prídelu (prešťahovanie Oravcov, árendy kolonistov, hospodárske liehovary, tehelne a pod.), čo spolu tvorilo 3 207 prídelov.⁸⁰ V prípade Oravcov išlo o relokáciu obyvateľov zo zátopového územia Oravskej priehrady, pričom obyvatelia postihnutých obcí mali byť odškodňovaní práve židovskými nehnuteľnosťami.

Ďalší vývoj pozemkovej reformy v roku 1943 charakterizoval zreteľný pokles arizácie židovských majetkov, ktoré v tom čase boli už len jediným relevantným zdrojom poľnohospodárskych prídelov. Prídelovanie pôdy sa v tejto dobe malo týkať už len pozemkov s menšou výmerou alebo neodborne vedených majetkov, kým od rozdeľovania väčších židovských statkov sa ustúpilo s ohľadom na národohospodárske dôsledky.⁸¹

ŠPÚ v rámci zmien vo výkone reformy v roku 1943 tiež zrušil vyhláškou č. 341/1943 Úr. n. árendálne a nájomné zmluvy, ktoré sa týkali bývalých židovských poľnohospodárskych nehnuteľností (árendy boli vypovedané celkovo v 613 obciach⁸²) a stanovil spôsob prídelovania a odpredávania židovských nehnuteľností v skrátanom prídelovom konaní alebo formou verejnej dražby, na ktorej sa mohli zúčastniť len členovia HSLS a frontoví vojaci.⁸³ Podľa historika Jiřího Doležala sa v roku 1943 konalo 2 700 a o rok neskôr už len 560 verejných dražieb, na ktorých sa za priemernú cenu 13 500 Ks za 1 ha vydražilo 2 204 ha pôdy (1 722 ha v roku 1943).⁸⁴ V rámci riadneho prídelového konania úrad v roku 1943 pridelil 3 396 ha pôdy.⁸⁵ Podľa správy K. Klinovského mal do konca septembra 1943 Štátny pozemkový úrad celkovo prideliť alebo predat' 22 515 ha židovskej pôdy.⁸⁶

Roku 1943 stále evidujeme aj prevod židovskej pôdy na základe schválenia kúpnopredajných zmlúv Štátnym pozemkovým úradom, hoci išlo už len o 41 predajov a výmeru 507 ha. Jiří Doležal vyčíslil priemernú cenu takto scudzovanej pôdy na asi 14 500 Ks.⁸⁷ Podľa údajov o činnosti Štátneho pozemkového úradu k 30. septembru 1943 poskytnutých snemu, takýmto spôsobom prešlo do „kresťanských rúk“ 4 757 ha pôdy. Celkovo tak k tomuto dňu získali kresťania 27 272 ha židovských nehnuteľností (po pripočítaní pôdy, ktorá prešla pozemkovou reformou).⁸⁸

Podľa J. Doležala sa v roku 1944 konalo už len 560 verejných dražieb, na ktorých sa vydražilo 482 ha pôdy,⁸⁹ kým riadnym prídelovým konaním úrad v roku 1944 pridelil

v 114 obciach. SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy. Bližšie pozri: RYCHLÍK, Pozemková reforma, ref. 1, s. 259-263.

80 SNA, f. MH, k. 965, Štatistika pozemkovej reformy.

81 DOLEŽAL, ref. 1, s. 345.

82 Podľa J. Doležala išlo v tomto prípade o celkovú výmeru 2 355 ha.

83 V záujme urýchlenia pozemkovej reformy bolo upravené odovzdávanie držby nehnuteľností novým nadobúdateľom aj v júli 1944 obežníkom ŠPU o prídelovom konaní na základe najvyššej ponuky uchádzačov. SNA, f. Pracovná skupina (ďalej PS) E pri ŠPÚ, k. 159, Obežník č. 3516/43 prez.

84 RYCHLÍK, Príprava a priebeh pozemkovej reformy, ref. 1, s. 157; DOLEŽAL, ref. 1, s. 347.

85 DOLEŽAL, ref. 1, s. 347.

86 SNA, f. ŠPÚ, k. 19, č. 4159/43 prez.

87 DOLEŽAL, ref. 1, s. 336.

88 Pochybnosti ale vyvoláva fakt, že iné údaje ŠPÚ uvádzajú výmeru 4 757 ha pôdy zo schválených odpredajov už k záveru roka 1942.

89 RYCHLÍK, Príprava a priebeh pozemkovej reformy, ref. 1, s. 157; DOLEŽAL, ref. 1, s. 347.

ešte 493 ha židovskej pôdy.⁹⁰ Nemôže ísť ale o presné údaje, pretože len od septembra do konca decembra 1944 uverejnil *Gardista* na svojich stránkach informácie o dražbách a prideloch židovských nehnuteľností vo výmere 1 641 ha, ktoré získalo 1 380 osôb (z toho 415 vojakov). Čísam J. Doležala celkom nezodpovedá ani obsah dokumentov z Pracovnej skupiny E pri ŠPÚ a miestnych správ FSPM na území jej okresov (Hlohovec a Nitra), podľa ktorých tu bolo v roku 1944 vyňatých zo správy Fondu a predaných viac ako 400 ha židovských majetkov, pričom viac ako 200 ha sa predalo ešte v roku 1945 (!). K predajom a dokonca k drobeniu veľkých hospodárstiev prichádzalo (minimálne) v roku 1944 aj mimo pôdy priamo spravovanej Fondom.

Odchýlenie sa od princípu neparcelovania veľkostatkov v roku 1944 môžeme dať do súvislosti so zhoršovaním finančnej situácie štátu v tomto období. Vyplýva to zo záznamu zasadnutia slovenskej vlády z 8. augusta 1944, keď sa rozhodla vyriešiť finančné ťažkosti vznikajúce štátu pri splácaní záväzkov a pokrývaní jeho potrieb poskytnutím pôžičky zo strany Slovenskej národnej banky vo výške 300 mil. Ks, splatnej do 30. septembra 1944. Do tej doby malo ministerstvo financií navrhnúť a pripraviť opatrenia nevyhnutné k zlepšeniu stavu štátnej pokladnice. Podľa vlády do úvahy prichádzalo v tejto súvislosti niekoľko zdrojov, nezabúdajúc pritom na majetok odobratý zdedimovanej židovskej komunite. V konkrétnych návrhoch išlo o použitie peňazí na židovských vkladných knižkách a na ich viazaných účtoch, ako aj o výťažok z predaja bývalých židovských majetkov, ktoré spravoval Ústredný hospodársky úrad i ŠPÚ. Ďalšiu hotovosť mali priniesť financie odčerpané samosprávou, rozšírenie povinnej držby štátnych papierov (nútená pôžička) a rozšírené použitie dodávateľských poukázok. Odľahčiť štátu malo aj presunutie niektorých (najmä sociálnych) úloh na iné verejné inštitúcie.⁹¹ Vo svetle týchto informácií sa nejaví ako náhoda, že vláda na svojom zasadnutí o niekoľko dní neskôr (17. augusta) 1944, keď už bolo ťažké pochybovať o výsledku vojny, vypočula správu K. Klinovského o stave pozemkovej reformy a vzala na vedomie jeho „*prisľub*“, že z majetku FSPM⁹² prideli a odpredá 2 301 ha.⁹³ V tomto smere prisľúbili ŠPÚ pomoc aj ministerstvo financií a ministerstvo dopravy a verejných prác poskytnu-

90 DOLEŽAL, ref. 1, s. 347. Vlastislav Bauch uvádza, že podľa správy o pozemkovej reforme zo 17. 8. 1944 bola táto vykonaná na 32 471 ha pôdy. BAUCH, Pozemková reforma, ref. 1, s. 378.

91 SNA, f. Národný súd (ďalej NS), Tn 74/75 Gejza Fritz, mf. A-881, Zápisnica zo zasadnutia vlády z 8. augusta 1944.

92 Zaujímavé údaje osvetľujúce celkovú činnosť FSPM pochádzajú z Povereníctva poľnohospodárstva a pozemkovej reformy (PPPR) z apríla 1948, keď sa riešila likvidácia Fondu. Podľa nich tejto inštitúcii chýbalo v tom čase 510 mil. Kčs, z čoho tvorili zálohy od ŠPÚ 35 mil. Kčs, v rovnakej výške sa pohybovali daňové dlžoby a nedoplatky za užívanie majetkov do prechodu frontu 14 mil. Kčs. Najvýraznejšou položkou však boli dlžoby vyplývajúce z reštitučných nárokov pôvodných majiteľov, a to vo výške 350 mil. Kčs. Táto suma predstavovala ekvivalent výnosov z majetkov v správe Fondu v období, keď z nich ich pôvodní majitelia nemohli mať žiadny úžitok (v súčasnosti však nie je jasné, na základe akých údajov k tomuto číslu povereníctvo dospelo). Fondu v rovnakej dobe stále dlžil ŠPÚ sumu v hodnote 28 mil. Kčs a naďalej evidoval pohľadávky z vojnových dodávok vo výške 25 mil. Kčs. Podľa tohto prameňa vyhodnotil Fond vojnové škody na vlastnom majetku na úrovni 66 mil. Kčs, z dokumentov však vyplýva, že krátko po vojne vyčíslil FSPM rovnakú položku na viac ako 91 mil. Kčs. SNA, f. FSPM, k. 8, bez č.; NA Praha, f. MV I-NR, k. 2484, č. B 2640/1.

93 SNA, f. NS, Tn 20/45, mf. A-864, Čiastočný výpis zo zápisnice zasadnutia vlády zo 17. 8. 1944.

tím geometrov.⁹⁴ Vláda tak umožnila osobám lojálnym k HSĽS doslova v posledných chvíľach vládneho režimu ešte participovať na obohacovaní sa zo židovského majetku. Nešlo, samozrejme, o nový jav, realizovanie pozemkovej reformy bolo od jej počiatkov úzko späté s organizáciami HSĽS⁹⁵, Hlinkovej gardy, ako aj so zástupcami obcí a s najvyššími predstaviteľmi štátu, bez ktorých dobrozdani a posudkov mohol byť žiadateľ o prídel len ťažko úspešný. Výber prídelcov sa však začal riadiť čisto politickými kritériami predovšetkým v súvislosti so zmenenou vojenskou situáciou v roku 1943, keď štát povolil účasť na dražbách pozemkov len členom strany a frontovým vojakom.

Bez ohľadu na fakt, že presnému zhodnoteniu výsledkov pozemkovej reformy bránia neúplné a často dokonca protichodné údaje o jej priebehu, je zrejmé, že očakávania, ktoré do nej slovenská verejnosť i politická reprezentácia vkladala, nenaplnila. Dôvodom pritom nie je len skutočnosť, že nebola nikdy dokončená. V dôsledku spôsobu jej nastavenia a konkrétnej realizácie nemohla na slovenskej dedine dosiahnuť výraznejší sociálny ani hospodársky účinok. Vládnuci režim preto nebol schopný uskutočniť svoj úmysel vybudovať v krajine silný roľnícky stav, ktorý by bol jeho oporou a pozemkový majetok „slovakizovať“.

* Štúdia vznikla v rámci projektov VEGA č. 2/0071/15 *Slovensko za medzivojnovnej ČSR a za vojnovnej Slovenskej republiky – otázky diskontinuity a continuity v politike, hospodárstve, spoločnosti a kultúre* a APVV-0628-11 *Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte* riešených na Historickom ústave SAV.

ÄNDERUNGEN AN DEM GRUNDSTÜCKSEIGENTUM IN DER SLOWAKEI IN DEN JAHREN 1939 – 1945

MARTINA FIAMO VÁ

Das Hauptziel der slowakischen Bodenreform aus den Jahren 1939 – 1945, das von der Regierungsmacht auch der Öffentlichkeit präsentiert wurde, beruhte in der Bildung einer starken mittleren Bauernschicht als „Elite und Wirbelsäule“ des slowakischen Volkes. Dieses Ziel stand im Zusammenhang mit der proklamierten Absicht der slowakischen Regierung, die sozialen Probleme der Landwirte zu lösen, wozu sich die Regierung schon während der Vorbereitung des Gesetzes über die Bodenreform äußerte. Auf der anderen Seite war die Befriedigung der Bodenansprüche der Mehrheit der slowakischen Bauern nicht realistisch. Die Art, wie das Gesetz über die Bodenreform

94 Prednosta učtarne ŠPÚ Pavol Drahoš vo svojej výpovedi pred Národným súdom tvrdil, že ŠPÚ bol v júli 1944 požiadaný ministrami hospodárskeho komitétu, aby „pre rezort finančný pod titulom zaopatrenia mobilných finančných prostriedkov uvoľnil sumu 150 000 000 Korún... avšak obvinený [K. Klinovský] sa natoľko bránil, že trval na tom, aby to bola len pôžička na jeden rok a znížil túto sumu na 50 000 000 Korún. Túto sumu koncom roku 1945 dostal ŠPÚ nazad. Ministerstvo financií použilo z tejto sumy len asi 2 – 3 000 000 Korún“. SNA, f. NS, Tn 20/45, mf. A-863, Výpoveď Pavla Drahoša zo 17. 1. 1946 pred Národným súdom.

95 V archívnom materiáli nachádzame množstvo opakovaných intervencií predovšetkým Generálneho sekretariátu HSĽS.

vom 1940 geschrieben wurde, stellte ihre Verwirklichung in so komplizierter Weise dar, dass sich der erste Ankauf und die Zuteilung des Bodens erst im April 1941 vollzogen.

In der gleichen Zeit wurde zugleich offensichtlich, dass die einzige tatsächliche Quelle der Bodenreform nur der Boden von Juden sein kann. Der Vorgang der Bodenreform in der Slowakei reduzierte sich allmählich auf die Arisierung. Der Boden sollte den „moralisch erhaltenen“ slowakischen Bürgern – Christen – zugeteilt werden. Trotz der wiederholten Erklärung des Staatlichen Bodenamtes, das mehrfach die Absicht erklärte, die Reform im Interesse „des gesamten Volkes“ und nicht nur manchen Einzelpersonen zu verwirklichen, war die Wirklichkeit eine andere. Im Rahmen der Reform wurden oft die Interessen der Personen berücksichtigt, die mit Hlinkas slowakischen Volkspartei verbundenen waren, die der Regierung loyal waren und die, die in der Ausstoßung der Judengemeinde aus dem wirtschaftlichen Leben eine große Gelegenheit zu Selbstbereicherung sahen. Durch solche Einbeziehung der Mehrheitsgesellschaft in die Verbrechen, gerichtet gegen Juden, versuchte das Regime auch ihre Treue zu „kaufen“. Die Ergebnisse der Reform erfüllten aber die Erwartungen der Regierung nicht und ihre Bodenreform brachte keine prinzipiellen Änderungen auf dem slowakischen Lande.

PhDr. Martina Fiamová, PhD.
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19
e-mail: histfiam@savba.sk

MARTINA FIAMOVÁ
JÁN HLAVINKA

Kapitoly z dejín holokaustu na Slovensku

ROZHLADY

OD HISTORICKÝCH ATLASOV MIEST KU KOMPLEXNÝM PAMÄŤOVÝM PORTÁLOM. DIGITALIZÁCIA AKO ZMENA DISKURZU V URBÁNNEJ HISTORIOGRAFII

JURAJ ŠEDIVÝ

ŠEDIVÝ, Juraj. From historical atlases to comprehensive memory portals. Digitalization as a change of discourse in urban historiography. *Historický časopis*, 2017, 65, 1, pp. 119-132, Bratislava.

Apart from representative monographs on towns, historical atlases of towns became a second main approach for urban historians. In the last two decades digitalization began to influence their conception. At first, digital versions of printed works appeared, and later online portals with two philosophies – one starting from the original conception of atlases, but supplementing the maps with non-cartographic material, and the other starting from databases of sources, which are digitally put into relationship with maps. Comprehensive memory portals, which attempt to combine the two approaches, have also begun to appear in Central Europe. The result could be an entirely new approach to researching and receiving urban history, which will be more convenient for generations with new ways of seeing things.

Keywords: Urban historiography. Comprehensive memory portal. Historical atlas of a town.

Slovensko je poslednou krajinou strednej Európy, ktorá doteraz nezahájila vydávanie historických atlasov miest. Tie sa pritom považujú – popri „veľkých monografiách miest“ – za hlavný výstup urbánnohistorických výskumov. Aj pod dojmom tejto skutočnosti si nasledujúci príspevok vytýčil dva ciele. V prvej časti ponúka náčrt vývoja historických atlasov v strednej Európe, ktorá je pre Slovensko prirodzeným geografickým priestorom¹ a v druhej si kladie otázku, či v súčasnej digitálnej ére ide v prípade klasických historických atlasov miest o adekvátne vedecké médium. Osud historických atlasov miest je spojený s vývojom urbánnej historiografie ako takej a je možné, že kým veľký „*social and spatial turn*“ šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 20. storočia viedol k rozmachu

---

1 Pod pojmom „stredná Európa“ možno zjednodušene chápať nemecky hovoriace krajiny (Nemecko, Rakúsko – Švajčiarsko pre jeho špecifika ponechajme stranou) a krajiny na východ od nich, ktoré v stredoveku vyznávali rímskokatolícke (nie ortodoxné) náboženstvo, používali latinské (nie cyrilské) písmo a recipovali prevažne západnú románsku a gotickú (nie byzantskú) kultúru. Z hľadiska dnešných štátnych hraníc ide zjednodušene o oblasti dnešného Nemecka, Rakúska, Poľska, Čiech, Slovenska, Maďarska (a kvôli zakarpatskej časti a Haliči aj Ukrajiny a kvôli Sedmohradsku aj Rumunska). Celý región sa po 2. svetovej vojne rozdelil na dve časti – „kapitalistický“ a „ľudovodemokratický“, pričom politické, ekonomické, sociálne aj kultúrne rozdiely oboch oblastí strednej Európy sú badateľné dodnes.

historických atlasov miest, tak „*digital turn*“ na prelome druhého a tretieho milénia priniesol zásadné otázky nielen ohľadom koncepcie urbánnych atlasov, ale aj urbánnej historiografie ako takej.

„Digitálny zlom“ (*digital turn*) pritom nie je prvou významnou zmenou diskurzu dejín miest. V povojnovom vývoji urbánnej historiografie (nielen) v strednej Európe možno nájsť **niekoľko diskurzívnych zlomov**. Prvý sa prejavil hneď po druhej svetovej vojne a súvisel s politickým posunom doľava, prejavujúcim sa aj v historiografii odklonom od skúmania politických elít. Dejiny miest sa v 50. rokoch 20. storočia dostali do centra pozornosti aj vďaka rozvoju urbánnej archeológie podmienenej rekonštrukciami alebo modernizáciami vojnou poškodených centier veľkých historických miest Európy. Navyše v „reálnosocialistickej“ časti strednej Európy sa výskum miest stal jedným z významných elementov tvoriacich národno-štátne pamäťové naratívy. Mestá východnej časti strednej Európy bývali totiž predtým prezentované ako deriváty nemeckej kultúry a ich obyvateľstvo ako prevažne nemecké (naproti tomu štátoprávne národy „ľudovodemokratických“ režimov boli vnímané ako rurálne), čo sa snažili historici východnej časti strednej Európy vyvrátiť². Zatiaľ čo v západnej časti strednej Európy denacifikácia, ale aj etnický pomerne homogénny charakter tamjších stredovekých miest umožnili sústrediť sa v 50. rokoch skôr na otázky vzniku stredovekých miest, ich definície a charakteru, ako aj kontinuity starovekých a stredovekých mestských foriem.³ Reakciou na nebývalý záujem o dejiny miest bolo založenie *International Commission for the History of Towns* (ICHT) v roku 1955⁴, ktorej cieľom bolo vytvorenie akademickej siete urbánnych historikov a koordinovanie vzniku bibliografií, edícií prameňov a atlasov k dejinám miest v celej Európe.⁵

Nasledujúci prelom vo vývoji európskej (aj urbánnej) historiografie možno považovať približne od druhej polovice 60. rokov 20. storočia. „Zaklínadlom“ nového diskurzu sa stala interdisciplinarita a historiografia sa významne inšpirovala lingvistikou a sémantikou (*linguistic turn*), prírodnými vedami s ich kvantitatívnymi metódami (na základe čoho sa začali vo väčšej miere vyhodnocovať serielné pramene odzrkadľujúce hospodárenie mesta a mešťanov ako daňové registre alebo komorné knihy). Historickú vedu v tom období výrazne poznačila aj spolupráca s humánnou geografiou (*spatial turn*:

-
- 2 Ako slovenský príklad možno uviesť vedecký zborník *Slovanská Bratislava*, ktorého prvý zväzok vyšiel v roku 1948 a jeho hlavnou úlohou bolo „soznámiť našu verejnosť s tými neznámymi faktami, ... ktoré majú vzťah k slovenským a slovanským tradíciám“ (príhovor). Zrejme v súvislosti s obviňovaním tzv. buržoáznych nacionalistov posledný dvojročník zborníka vyšiel v roku 1950.
  - 3 Zo stredoeurópskych prác z 50. rokov s najväčším ohlasom treba spomenúť najmä veľké syntézy Edith Ennen (Tá istá: *Frühgeschichte der europäischen Stadt*. Bonn : Ludwig Röhrscheid Verlag 1953) a Hansa Planitzu (Tenže. *Die deutsche Stadt im Mittelalter : Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*. Graz; Köln : Böhlau, 1954).
  - 4 Alternatívne názvy: Commission internationale pour l'histoire des villes/Internationale Kommission für Städtegeschichte. See http://www.historiaurbium.org/english/home_en.html [cit. 2015-09-30].
  - 5 O svojich aktivitách, ako aj svojich členov informuje cez Newsletter dostupný na http://www.historiaurbium.org/english/bollett_en.html [cit. 2015-09-30]. Rovnako nadnárodnou organizáciou pre dejiny miest je aj European Association for Urban History (<http://www.eauh.eu>, od 1989), ktorá usporadúva každé dva roky významné konferencie. Zo strednej Európy sú vo výbere 4 členovia (z 18). Na rozdiel od ICHT je fokus EAUH viac na dejinách miest v novoveku.

pozornosť sociálnej topografii konkrétneho mesta, prudký rozvoj historických atlasov miest ako novej formy poznávania dejín miest). Pod vplyvom rodiacej sa kultúrnej antropológie, ale aj ako dôsledok čiastočnej vyčerpanosti stredovekých tém sa do centra pozornosti urbánnych historikov dostávali stále viac aj novšie historické obdobia vo vývoji miest a problematika každodenného života.

Tretiu významnejšiu diskurzívnu zmenu v urbánnej historiografii možno pozorovať v súčasnosti a súvisí s masívnym nástupom digitalizácie na prelome 20. a 21. storočia. Podobne ako obe predošlé prelomové zmeny má aj tretia celospoločenské príčiny. Tie prirovnal pred časom M. Prensky protikladu medzi digitálnymi imigrantmi (*digital immigrants*) a narodenými do digitálneho sveta (*digital natives*).⁶ Pokým tí prví (dnešní 40 a viac roční) zvykli používať overené informácie (vedecké encyklopédie, akademické slovníky a pod.) a preštudovať veľké množstvo podkladov (napr. výskumné správy), než formulovali hypotézu, tak „digitálna generácia 21. storočia“ (dnešní tínedžeri až 30-roční) je ochotná v záujme rýchleho prístupu k informáciám využívať polodoborné zdroje a vytvárať si závery už na základe malého množstva informácií („wikipedizácia spoločnosti“). Digitálna generácia uprednostňuje miesto postupne konštruovaného jedného príbehu (lineárny text z jedného zdroja) skôr kratšie viaczdrojové informácie (princíp hypertextu a multitaskingu). Čítačky a e-knihy (ale aj internet ako taký) sú dokladom toho, že tlačенý text dávno prehral svoj boj s textom digitálnym. No aj ten sa udrží len v spojení s obrazom – či už statickým (grafika, fotografia) alebo dynamickým (video) – čo je dôsledok odklonu od pomalého čítania textu ku zrýchlenému vnímaniu obrazov (tzv. *iconic turn*). Oproti osamelému vedcovi pracujúcemu v tichu svojej pracovne je generácia *digital natives* zvyknutá byť takmer neustále online (neformálne cez Skype, vedecky napr. cez Academia.edu). Niekdajšiu potrebu súkromného priestoru (aj vo vedeckej sfére: zverejnenie dlhodobého výskumu až po jeho ukončení) dnes nahrádza verejný priestor, zdieľanie (*sharing*), prezentovanie rozpracovaných prác (*work in progress*), abstrakty, online prístupné prezentácie a pod. V tomto zmysle dopĺňania schopné internetové stránky a portály vyhrávajú v počte používateľov jednoznačne nad ukončenými (tlačenými alebo online prístupnými) dielami. Samozrejme, v skutočnosti nejde o neprekonateľnú priepasť medzi staršou a mladšou generáciou, ale o „starý“ a „nový“ prístup – o dva rozdielne diskurzy, ktoré sa navzájom ešte stále ovplyvňujú.

Táto evidentná zmena vnímania mladej generácie nastoľuje legitímnu otázku, či „monológová forma“ klasických historických prác (či už textových založených na racionálno-osvietenskej tradícii alebo obrazových/mapových, ktoré vznikli ako ukončené – zväčša ešte printové – diela) bude pre budúce generácie recipientov urbánnych historikov atraktívna (či dokonca zrozumiteľná), alebo budú siahať skôr po nových médiách pre výklad dejín miest. Zmena, ktorá sa odohráva v súčasnosti (*digital turn*), bude mať vďaka interaktívne a vizuálne atraktívnym databázam, topografiám a všeobecne historickým portálom citeľný dopad na historiografiu miest.

---

6 K rozdielu medzi vnímaním sveta u *digital immigrants* (analogia k ľuďom, ktorí sa museli učiť zaobchádzať s IT) a *digital natives* (narodili sa do IT-sveta) medzi prvými Prensky, Marc. Digital Natives, Digital Immigrants. In *On the Horizon*, 2001, roč. 9, č. 5 a 6, s. 1-6. Dostupné aj na <http://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/10748120110424816> [cit. 2015-02-28].

Tri vyššie načrtnuté prelomové etapy sú vo východnej časti strednej Európy chronologicky o niečo posunuté. Prvý „boom“ mestských monografií je možné klásť skôr až do 60. rokov 20. storočia, väčšie zapojenie kvantitatívnych analýz a interdisciplinarita sa presadzovala zväčša až od 70. a 80. rokov, ale pád železnej opony a hlavne globalizácia spôsobili, že tretiu výzvu riešia aj v tejto časti strednej Európy v tom istom čase ako v západnej – s tým rozdielom, že na digitalizáciu a s ňou spojené riešenia je k dispozícii oveľa menej prostriedkov a skúseností. V ďalšom texte si na príklade historického výskumu urbánneho priestoru môžeme ilustrovať tri základné fázy vývoja urbánnej historiografie. Po prvých pokusoch skôr v rovine ilustrácií k textom veľkých syntéz, po druhej fáze prudkého rozvoja historických atlasov, sme sa ocitli v tretej fáze postupného prechodu urbánnohistorických atlasov do elektronického prostredia a prispôsobovania výstupov novému vnímaniu.

Historické atlasy miest v strednej Európe

Prvé jednoduché historicko-topografické zobrazenia vývoja miest možno nájsť už v niektorých dielach zo 16. a 17. storočia (mapy historického Jeruzalema, Ríma a pod.).⁷ Najstaršie diela s historickými mapami miest, ktoré mali už isté vedecké ambície, vznikali až na prelome 19. a 20. storočia a je signifikantné, že ich autori pochádzali najmä z nemeckého priestoru, ktorý hrá dodnes významnú úlohu pri publikovaní mestských historických atlasov.⁸ Vznik vedeckých historických atlasov miest v podobe, akú poznáme dnes, je však v strednej Európe spojený až s prelomom v 60. rokoch 20. storočia, ktorý upriamil pozornosť na výskum historického priestoru (*spatial turn*) a vyvrcholil v desaťročiach tesne pred a po prelome milénia v desiatkach prác (zodpovedal *iconic turn* – posunu vnímania od textového k obrazovému, ktorým začala západná spoločnosť prechádzať v tom období).

Nástup historických atlasov v 70. a 80. rokoch bol v západnej časti strednej Európy jednoduchší, vo východnej časti narážal na problém utajenia veľkej časti máp a leteckých snímkov. Kvôli tomu sa tieto štáty pridali k práci kolegov z Nemecka a Rakúska až po revolučnej vlne koncom 80. rokov. Okrem zmeny diskurzu sa pod rozvoj tejto modernej formy urbánnohistorických výstupov podpísal aj rozvoj publikačných technológií. Približne do polovice 90. rokov 20. storočia sa využívali klasické tlačiarenské metódy a výstupy. Neskôr boli mapy spracúvané digitálnou grafikou, no publikované stále tlačou. V poslednom desaťročí možno sledovať sprístupňovanie celých atlasov elektronicky (najskôr cez CD/DVD-nosiče, neskôr prostredníctvom internetu) a v súčasnosti vznikajú i portály, ktoré ponúkajú viac než len klasické atlasy.

7 CONZEN, Michael. Retrieving the pre-industrial built environments of Europe : the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study. In *Urban Morphology*, 2008, roč. 12, č. 2, s. 143-156: 144.

8 Medzi priekopníkov patrili napr. diela J. Fritza (1894), H. Hassingera (1916). Konceptia atlasu P. J. Meiera, *Niedersächsischer Städteatlas* (1922) s mapami 13 miest v jednotnej mierke 1:5000 z konca 18. storočia a priloženým textom sumarizujúcim hlavné udalosti vo vývoji mesta sa už blíži moderným historickým atlasom miest. Viac na: SIMMS, Anngret. *Urban Morphology and the European Historic Towns Atlas project*, s. 1-13: 2-3 (available on www.ises.hu/0webimages/Anngret_Simms_Urban_Morphology_and_the_European_Historic_Towns_Atlas_Project.pdf).

Pod vplyvom ICHT sa od konca 60. rokov 20. storočia vykryštalizoval pomerne jednotný **obsah a forma** historických atlasov miest (štandardy sa vyprofilovali na stretnutí autorov roku 1968 v Oxforde). Každý atlas sa skladá z dvoch častí: úvodných textových štúdií načrtávajúcich politický, ekonomický, ale najmä urbanistický vývoj mesta a z hlavnej – kartografickej – zložky. Tú tvorí prekreslený plán mesta podľa katastrálnych máp z predindustriálneho obdobia s vyznačením domových parciel (vzorom je stav obvykle z prvej polovice 19. storočia v mierke 1:2500), mapa okolia mesta z pokiaľ možno toho istého obdobia (1:25.000 alebo 1:50.000), súčasný plán mesta s parcelami (1:5.000), ako aj rekonštrukčné mapy urbanistického a sídliskového vývoja (1:5000).⁹ Súbor býva doplnený aj ďalšími tematickými mapami zachytávajúcimi vybrané sociálne alebo hospodárske fenomény v prípade, že je k nim dostatok prameňov a vykonaný výskum (napr. rozsah stredovekých farností, výška daní platených z jednotlivých objektov, zamestnanie daňových poplatníkov, dokonca aj také detaily ako pokrytie chodníkov a starostlivosť o ne a pod.). Súčasťou atlasov sú aj faksimilné historické mapy, plány a veduty mesta. Základným cieľom je postihnúť priestorového vývoja mesta a interakcií priestoru s danou komunitou (sociálna topografia).

Jednotlivé národné edície sa navzájom síce mierne líšia formou aj obsahom, no vďaka medzinárodne presadzovaným základným štandardom sa ich štruktúra podobá a najmenej v rámci národných projektov zachytávajú atlasy mestá na mapách a plánoch z tých istých období (napr. v rámci českého projektu sú mestá zobrazené na Müllerovej mape Čiech z roku 1720, resp. Moravy z roku 1716, na mape 1. vojenského mapovania z 60. – 80. rokov 18. stor. a 2. vojenského mapovania z prvých dvoch tretín 19. stor., na stabilnom katastri z 20. – 40. rokov 19. storočia a na moderných ortofotomapách). Podobne ako veľké syntézy sú aj atlasy viazané obvykle na inštitucionálne zázemie (realizujú ich tímy pri akadémiách a na univerzitách). Vďaka nasadeniu vznikol od 70. rokov 20. storočia dodnes úctyhodný súbor atlasov. Zo strednej Európy hrá prím v počte atlasov miest Nemecko (256) a Rakúsko (64). Približne dve desiatky atlasov vyšli v Poľsku a Čechách, nedávno sa prvými súbormi pridalo Rumunsko, Maďarsko i Ukrajina. Slovensko svoj projekt ešte len pripravuje.¹⁰

Nemeckí historici patrili k prvým v strednej Európe, ktorí začali vydávať historické atlasy miest. Popri celoštátnom rade (*Deutscher Städteatlas* vydávaný od roku 1973 a od roku 2006 pod názvom *Deutscher Historischer Städteatlas*) realizujú aj tri regionálne rady atlasov dejín miest – *Westfälischer Städteatlas*, *Rheinischer Städteatlas* a *Hessischer Städteatlas*. Celoštátny a westfálsky projekt vydáva *Institut für vergleichende Städtegeschichte* pri univerzite v Münsteri (inicioval Heinz Stoob, neskôr viedol Peter Johaneck, v súčasnosti je určujúcou osobnosťou Daniel Stracke). Približne rovnako starý

9 Na potrebu doplniť túto základnú schému o mapy z ďalších období: najmä reprodukciu plánu z prelomu 19. a 20. storočia, z 20. i 50. rokov 20. storočia (všetky v mierke 1:5/10/25.000 – podľa veľkosti mesta) upozorňoval OPLL, Ferdinand v príspevku *Should the Historic Towns Atlas continue beyond 1900?* (http://www.historiaurbium.org/english/Opll_Atlasses%20beyond%201900_ENGLISH_SIMMS_24112012.pdf).

10 Zoznam atlasov zhotovil ešte v roku 1995 Ferdinnad Opll, v súčasnosti ho dopĺňa okrem pôvodného autora aj Sarah Gearty a Jennifer Moor. Pozri aktualizovanú verziu na <http://www.ria.ie/research/ihta/european-project.aspx> [cit. 2015-09-30].

je aj projekt porýnskych miest iniciovaný Edith Ennen (vydáva od roku 1973 Amt für rheinische Landeskunde, Bonn). Najmladším regionálnym projektom (prvý vyšiel roku 2005) je séria atlasov hesenských miest (vydáva Hessisches Landesamt für geschichtliche Landeskunde, Marburg – Ursula Braasch-Schwersmann). Celkový počet publikovaných atlasov nemeckých miest sa blíži ku trom stovkám, pričom sú preferované väčšie a stredné mestá.¹¹ Okrem printových atlasov ponúka centrum v Münsteri na svojej internetovej stránke aj interaktívny online-prístupný digitálny mestský atlas (na príklade mesta Braunschweig)¹².

Aj v **Rakúsku** fungujú od roku 1981 dva projekty – Rakúsky atlas miest/*Österreichischer Städteatlas* a vzhľadom na svoju veľkosť a význam je metropola krajiny Wien spracúvaná samostatne (*Historischer Atlas von Wien*). Hoci oproti Nemecku sa v Rakúsku podarilo vytvoriť atlas k menšiemu počtu miest, ich rozmiestnenie v krajine je oveľa proporčnejšie (v Nemecku sa atlasy koncentrujú do 2 z 13 spolkových krajín). Rakúsky projekt zachytáva vývoj väčších miest presahujúcich stotisíc obyvateľov (ako Graz, Linz, Innsbruck), stredných s niekoľkými desaťtisícami obyvateľov (ako Wiener Neustadt, Eisenstadt), až po menšie mestečky ako Hainburg, Marchegg, Freistadt a iné. Na vydávaní sa podieľal Rakúsky okruh pre výskum dejín miest, Inštitút L. Boltzmanna pre výskum miest a Viedenský mestský a krajinský archív, ako aj niekoľko desiatok autorov (v prvej polovici činnosti sa častejšie objavovali atlasy Ferdinanda Oppla, posledné desaťročie je najaktívnejšou autorkou Susanne Claudine Pils). Roku 2009 vyšlo súhrnné vydanie všetkých rakúskych atlasov publikovaných do roku 2008 na DVD nosiči.¹³ Od roku 2015 ich prístupnili (a aktualizujú o nové) na portáli vytvorenom v spolupráci s maďarskou firmou Arcanum.¹⁴ Rakúski kolegovia sprístupnili na tom istom portáli aj rozsiahle tri vojenské mapovania celej Habsburskej monarchie.

V **českej** časti niekdajšieho Československa pripravili koncept prvého atlasu (pre mesto Litoměřice) Jaroslav Macek, Jindřich Tomas a Jan Smetana už v roku 1980, ale projekt sa nakoniec podarilo odštartovať až o desaťročie neskôr.¹⁵ Roku 1995 vyšiel prvý zväzok *Historického atlasu měst České republiky* (po česky s obsiahlym nemeckým a anglickým resumé) a do roku 2016 pribudlo ďalších 27 (zo známejších napr. Pardubice, České Budějovice, Hradec Králové, Jihlava, Český Krumlov, Kutná Hora, Mikulov). Za *spiritus moventes* projektu možno považovať Josefa Žemličku, Roberta Šimůnka a Evu Semotanovú, z mladších autorov je výraznou osobnosťou Eva Chodějovská (všetci Historický ústav AV ČR). Podobne ako rakúska Viedeň je aj česká Praha metropo-

11 Ref. 10.

12 Krátke posledné zhodnotenie role historických atlasov miest v rámci nemeckej urbánnej historiografie JOHANEK, Peter. Die deutsche Forschung über die Städte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit in den letzten zwanzig Jahren. In *Documenta Pragensia* 32/1. Ed. Olga Fejtová et al. Praha : Scriptorium, 2013, s. 301-340, tu s. 330. ISBN 9788086852577.

13 *Österreichischer Städteatlas Lieferungen 1-10* (1982 – 2008), v spolupráci s Arcanum, Budapest (2009). Pozri <http://www.arcanum.hu/> [cit. 2015-09-30].

14 Pozri <http://www.mapire.eu> [cit. 2016-01-30].

15 SEMOTANOVÁ, Eva – SMETANA, Jan – ŽEMLIČKA, Josef. Úvodem k první pěti svazků Historického atlasu měst České republiky. In http://www.hiu.cas.cz/cs/download/mapova-sbirka/uvod-1_5.pdf [cit. 2015-09-30].

lou prevyšujúcou svojím významom ostatné mestá v štáte, no na rozdiel od rakúskych kolegov ju českí zaradili do celoštátneho súpisu (zatiaľ vyšli v printovej podobe atlasy troch mestských častí Prahy: Libeň, Královské Vinohrady a Smíchov). Atlas mesta Plzeň (mimo série) je vo forme eobooku prístupný aj online.¹⁶ Podobne ako centrum v Münsteri aj české centrum ponúka na Mapovom portály Historického atlasu měst ČR interaktívny atlas Prahy a jej mestských častí.¹⁷

V **Poľsku** bolo publikovaných od roku 1993 doteraz 18 zväzkov projektu *Atlas Historyczny Miast Polskich* (dvojjazyčne aj ako *Historischer Atlas polnischer Städte*).¹⁸ Editorom časti projektu je Univerzita Mikolaja Kopernika v Toruňi (Roman Czaja, Antoni Czacharowski). Nimi analyzované mestá sa koncentrujú v západnej časti Poľska (niekdajšie Prusko: Toruň, Braniewo, Bydgoszcz a iné), Kujavsku a Mazursku. V rámci projektu vyšiel aj prvý diel atlasu malopoľského Krakova v editorstve Zdislava Nogu. Atlasy sliezskych miest vydáva Uniwersytet Wrocławski (Wrocław a 4 menšie mestá) v editorstve Marty Mlynarskej-Kaletynowej a Rafala Eysymontta. Podľa vyjadrenia Z. Nogu poľskí kolegovia plánujú publikovať tradičné atlasy v elektronickej podobe (pdf).¹⁹

Roku 2010 sa pripojili aj **maďarskí** kolegovia, ktorí doteraz vydali tri zväzky *Magyar Városörténeti Atlasz* (dvojjazyčne ako *Hungarian Atlas of Historic Towns*). Vydáva ho Komisia pre dejiny miest pri Maďarskej akadémii vied, pričom projekt, ktorého dušou bol pôvodne András Kubinyi, po jeho smrti prevzali Katalin Szende a István Tringli. Už prvý zväzok (2010: Sopron) naznačil vysoké ambície projektu. Po rozsiahlych textových úvodoch nasleduje klasický náhon (1:2500 prekreslená katastrálna mapa z roku 1856, ďalšia mapa okolie mesta 1:50.000 na 1. a 2. vojenskom mapovaní, v mierke 1:5000 mapa topografického vývoja od stredoveku do 18. storočia, ale aj 1:5000 moderný plán mesta) a po ňom 21 tematických máp (počnúc oltárnymi prebendami v stredoveku cez cenu nehnuteľností v 18. storočí až po mapu v súčasnosti pamiatkovo chránených objektov). Sprievodný materiál tvoria kresbové axonometrie (rímska a ranouhorská doba) a veduty.²⁰ Po Soproni, Sátoraljaújhely a Szegede pracujú autori na atlase Budína a Kecskemétu.²¹

Centrálne oblasti dvoch nasledujúcich krajín – Rumunska a Ukrajiny – síce geograficky do strednej Európy už nepatria, no okrajové časti ich štátov (Zakarpatsko a Halič, resp. Sedmohradsko) historicky k strednej Európe rátame. V **Rumunsku** bolo od roku 2000 publikovaných 7 zväzkov atlasov *Atlasului Istoric al Oraşelor din România* (aj v nemčine ako *Städtegeschichteatlas Rumänien*) rozdelených podľa historických regi-

16 Nepodarilo sa však zabezpečiť autorské práva na všetky mapy: <https://www.plzen.eu/obcan/o-meste/multimedia/ebook/knihy/ebook-historicky-atlas.aspx> [cit. 2015-09-30].

17 Pozri <http://towns.hiu.cas.cz/> [cit. 2015-09-30].

18 Pozri <http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=70534&tab=3> [cit. 2015-09-30].

19 Za informáciu ďakujem prof. Dr. Z. Nogovi (Krakow).

20 JANKÓ, Ferenc – KÚSKAN, József – SZENDE, Katalin (edd.). *Sopron (=Magyar Városörténeti Atlasz 1)*. Sopron : Sopron Archives and Museum, 2010. ISBN 9789638327321.

21 TRINGLI, István (ed.). *Sátoraljaújhely (=Magyar Városörténeti Atlasz 2)*. Budapest : MTA, 2011. ISBN 9879639627444; BLAZOVICH, László. *Szeged (=Magyar Városörténeti Atlasz 3)*. Budapest : MTA, 2014. ISBN 9789630899994.

ónov na série A: Moldova (vyšli zatiaľ 2 atlasy), B: Tara Romanesca (doteraz 3 atlasy), C: Transilvania (zatiaľ 2 atlasy).²² Za najaktívnejšie centrum možno považovať Sibiu a hlavnú *spiritus moventes* projektu sú Paul Niedermaier a Dan Dumitru Iacob. Rumunské atlasy majú úvodné texty (prírodné prostredie, chronologicky usporiadané najvýznamnejšie udalosti z dejín mesta, demografický vývoj, urbanizmus a architektonické pamiatky, opis mesta v historických prameňoch, archeologické nálezy, názvy ulíc, bibliografia) a historické mapy (1. 2. a 3. vojenské mapovanie, ďalšie lokálne mapy a plány zväčša z 18. – 20. storočia – bez súčasných máp), no na rozdiel od väčšiny atlasov sú rumunské zatiaľ čiernobiele. Roku 2014 publikovala aj **Ukrajinská** akadémia vied prvý historický atlas dnes ukrajinského mesta (Ľvov – editor Myron Kapral).²³ Atlas obsahuje 11 mapových rekonštrukcií a 25 faksimilií, 6 historických pohľadov na mesto a rozsiahly textový aparát.

Celkovo možno o stredoeurópskych historických atlasoch miest povedať, že vychádzajú štandardne v rámci hraníc moderných štátov (hoci mestá predtým patrili do rôznych iných historických celkov). Projekty sú zaštitené väčšinou národnými akadémiami vied v spolupráci s univerzitami a archívmi hlavných miest. Ich obsah a forma sa do veľkej miery orientuje na medzinárodné štandardy a ako užívateľsky priateľský bonus vychádzajú buď dvojazyčne (okrem národného jazyka pri druhej jazykovej mutácii mierne prevažuje nemčina nad angličtinou) alebo aspoň s rozsiahlym cudzojazyčným resumé. Podobne ako inde v Európe sa však autori atlasov nachádzajú na križovatke, ktorá sa volá „prechod od printového ku digitálnemu atlasu miest“.

Digitálne historické atlasy miest vs. encyklopédie urbánnych dejín online

Digitálny prístup k informáciám je pre dlhodobé edičné projekty vo všetkých vedách serióznou výzvou už aspoň dve ostatné desaťročia. V prvom decéniu tohto storočia sa zdalo dostačujúcim digitálne sprístupnenie pôvodne printového diela na jednorazovom nosiči (CD/DVD). Touto cestou išiel Rakúsky atlas miest (DVD s atlasmi od r. 1982 do r. 2008) alebo maďarský projekt (DVD-príloha ku tlačenej atlasu, 2010f.).²⁴ V posledných rokoch sa však uvažuje len o online-riešeníach. Tým najjednoduchším je sprístupnenie internetom prehliadateľnej digitálnej verzie pôvodne tlačou publikovaného diela, tým druhým je jeho menšia či väčšia úprava využívajúca možnosti digitálneho prostredia. Jednoduchú online prístupnú formu zvolili napríklad v prípade atlasu českej Plzne. Na web-stránke mesta možno listovať v e-booku historického atlasu mesta.²⁵ Podobné riešenie zvolil aj *Hessischer Städteatlas*, ktorý prístupne pre užívateľa (*user friendly*) ponúka na svojich stránkach všetky v rámci projektu vydané atlasy do roku 2012 vo formáte pdf.²⁶ Výhoda týchto riešení z hľadiska užívateľa spočíva v rýchlom prístupe k in-

22 2000: Sighișoara, 2004: Sebeș, 2005: Suceava, 2006: Târgoviște, 2008: Câmpulung, 2010: Siret, 2013: Brăila. Bližšie údaje: <http://www.icsusib.ro/main/index.php?s=25ad0cce93e8a0a2dbd3bd80cb647c67&f=change&idroot=8> [cit. 2015-09-30].

23 Základné informácie na: <http://www.lvivcenter.org/en/> [cit. 2015-09-30].

24 Ref. 20.

25 E-book nie je kompletný kvôli nemožnosti zaistiť autorské práva na všetky mapy: <https://www.plzen.eu/obcan/o-meste/multimedia/ebook/knihy/ebook-historicky-atlas.aspx> [cit. 2015-09-30].

26 Pozri <http://www.lagis-hessen.de/de/subjects/browse/sn/statl> [cit. 2015-09-30].

formáciám (oproti printovej verzii sa elektronické dajú navyše prehľadávať) a v ušetrení financií za nákup diel. Tieto simple-prístupy by mohli byť dočasným a hlavne lacným riešením pre online publikovanie starších atlasov, ktoré vyšli predtým, než sa začala pri vytváraní podkladov využívať digitálna technológia (uplatnenie „retrodigitalizácie“ by bolo finančne najmenej náročným riešením).

Výhodou mladších atlasov z 80. a 90. rokov je použitie vektorových znázornení, ktoré sa na podklade dajú zapnúť alebo vypnúť. Túto vlastnosť využíva interaktívne koncipovaný atlas nemeckého mesta Braunschweig editora Daniela Strackeho (Münster). Na troch mapových podkladoch v menšej, väčšej a najväčšej mierke si užívateľ môže zapínať/zakliknúť a vypínať/odkliknúť informácie, ktoré bývajú v printovej podobe na samostatných tematických mapových listoch (vývojové mapy, tematické mapy ako vodstvo, historické cesty, opevnenia a pod.). Oproti jednoduchým pdf-formátom alebo ebookom toto riešenie využíva už výhody digitálneho prostredia (možnosť interaktívneho prekryvania jednotlivých vrstiev/layers).²⁷ Analogicky je koncipovaný mapový portál *Historického atlasu miest ČR* spravovaný Evou Chodějovskou a technicky zabezpečovaný Jiřím Krejčím.

Zaujímavé riešenie predstavuje jednoduché prepojenie georeferencovaných historických máp so súčasným kartografickým podkladom (napr. Google Earth) s využitím prekrytia (opacity). Mapových portálov s takýmto zameraním, ktoré v podstate nie sú historickými atlasmi v štandardnom slova zmysle, pribúda najmä v Čechách. Mimo rámca projektu *Historického atlasu miest ČR* sa začali zrejme nezávisle (keďže sa navzájom metodicky líšia) objavovať na internete interaktívne historické atlasy pre mestá Plzeň, Kladno, Kutnú Horu a Most. Mestá majú v digitálnej podobe prístupné georeferencované plány, historické mapy a letecké snímky.²⁸ Čo sa týka veľkosti znázorneného územia, zrejme vedie spoločný projekt Rakúskeho štátneho archívu vo Viedni a súkromnej firmy Arcanum. Partneri ponúkajú 3 vojenské mapovania (1763 – 1887) celej Habsburskej monarchie (dnešné územia Rakúska, Čiech, Maďarska, Slovenska, časť Poľska, Ukrajiny, Rumunska, Srbska, Chorvátska, Slovinska, Talianska, ako aj rakúske Nizozemsko) a územie Uhorska (1869 – 1887). Mapy sú prehľadateľné a využiteľné samozrejme pre sledovanie nielen historickej krajiny, ale aj miest v nej. Inšpiratívne je, že hľadané toponymum možno zadať v rôznych rečiach (napr. slovensky Bratislava, nemecky Pressburg, maďarsky Pozsony). Ako bonbónik ponúkajú tvorcovia zobrazenie upravené do 3D-obrazu (s využitím Google Earth).²⁹ Analogický, hoci menej prepracovaný je aj slovenský projekt Old maps (Staré mapy) Mareka Čonku.³⁰

Oproti jednoduchej interaktivite atlasu Braunschweigu niektoré portály (napr. *Historický atlas miest ČR*, ale aj niektoré menšie projekty, napr. atlas mesta Most) využívajú možnosť vložiť do kartografického zobrazenia aj historické či súčasné zobrazenie vý-

27 Pozri http://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/Forschung/interaktive_Kartographie_Braunschweig.html [cit. 2015-09-30].

28 Plzeň: <http://gis.plzen.eu/staremapy/>; Kladno ponúka len 2. a 3. vojenské mapovanie a ortofotomapu z roku 1951 na <http://kladno.gepro.cz/OUT/HTML/MISYS3>; Kutná Hora: <http://www.kutnahora.cz/mapserv/history/>; [cit. 2015-09-30].

29 Pozri <http://mapire.eu/de/> [cit. 2015-09-30].

30 Pozri <http://www.staremapy.sk> [cit. 2015-09-30].

znamných topografických jednotiek (významné budovy či ulice na dobových pohľadiach, alebo fotografiách). Tento prvok predstavuje nový element a jednoduché využitie digitálneho prostredia. Ešte o krôčik ďalej zašli tvorcovia *Historisch-topographischer Atlas schlesischer Städte*.³¹ Z 34 miest na území dnešného Poľska a Českej republiky (súčasť historického regiónu Sliezska) ponúkajú autori online prístup zatiaľ k dvom spracovaným lokalitám – Zgorzelec a Opole. Pri oboch mestách ponúka atlas časť textovú (geografická poloha, obyvateľstvo, dejiny) a kartografickú (iba historické mapy bez prekrytia modernej mapy, textové komentáre, vývoj osídlenia a veduty). Novinkou portálu je možnosť, aby si užívateľ (zatiaľ len pri meste Zgorzelec) pozrel aj krátky videotrailer s 3D-vizualizáciami znázorňujúcimi urbanistický vývoj mesta. Mimoriadne didaktická pomôcka smeruje k tomu, čo je tak trochu slabinou klasických atlasov miest – ich sofistikovanosť nie je atraktívna pre interesovaného intelektuála nehistorika/neurbanistu. Napriek slabinám ponúkajú spomenuté portály s atlasom Prahy a Mostu či mesta Zgorzelec ďalší nástroj pre zatriktívnenie historických atlasov miest – multimedialitu. Na rozdiel od printovej formy digitálne prostredie umožňuje uplatniť nielen statický, ale aj dynamický obrazový sprievodný materiál (videosekvencie, interaktívne 3D-modely a pod.).

Teraz si dovoľme malú odbočku: koncom 19. storočia vraj prebiehala v Londýne diskusia o tom, že pri takom prudkom raste počtu koní ťahajúcich vozy, o jedno-dve desaťročia mesto nezvládne odpratávanie exkrementov. A potom prišli automobily a problém sa vyriešil sám. Je možné, že aj filozofia historických atlasov sa bude dať premyslieť novým spôsobom. Takým, ktorý spojí doteraz samostatné spôsoby výkladu dejín – textový a obrazový (knihy s ilustráciami, resp. dokumentárne/dobové filmové sekvencie) s kartografickým.

Zatiaľ čo o kartografických projektoch sme hovorili, odbočme k **portálom urbánnych dejín**, pracujúcim zatiaľ len s textovými (a len v menšej miere aj obrazovými) materiálmi. V strednej Európe patrí k Matuzalémom tohto prístupu *Encyklopedie dějin města Brna* založená v roku 2004.³² Užívateľovi ponúka „wikipedický“ pohľad na dejiny mesta Brna cez dva hlavné fokusy: udalosti a lokality (!). Výhodou portálu, akým je tento, je fakt, že ponúka meta-archív (digitalizáty s metadátaami historických prameňov z veľkého počtu relevantných pamäťových inštitúcií – mestského múzea, archívu, galérie, knižnice), ktorého jednotky sú komentované odborníkmi (univerzita, akadémia), no na projekte sa kolaboratívne môžu zúčastňovať aj dobrovoľníci (pamätníci, majitelia prameňov, ktorí ich poskytnú na zdigitalizovanie). Recipientom už v skutočnosti nie je „čitateľ“, ale „užívateľ“.

Z okolitých stredoeurópskych miest podobnú databázu od roku 2014 ponúka aj portál *Wien Geschichte Wiki*.³³ V prípade Viedne ide v podstate o pre internetové prostredie účelovo fragmentarizovaný *Historisches Lexikon Wien* od Felixa Cseikeho. Na textové jadro projektu sa postupne „nabaľujú“ nové formáty pamäťových jednotiek/netextové typy prameňov (obrázky, mapy a pod.).

31 Pozri https://www.herder-institut.de/staedteatlas_schlesien/atlas.html [cit. 2015-09-30].

32 Pozri <http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/> [cit. 2015-09-30].

33 Pozri https://www.wien.gv.at/wiki/index.php/Wien_Geschichte_Wiki [cit. 2015-09-30].

Najpokročilejšou z doteraz prístupných lokálnohistorických portálov, ktorý už vykonal prvý krôčik k historickému „atlasu“, je rakúska Topothek.³⁴ Ide o dynamický a rýchlo rastúci projekt, ktorý vytvára sub-portály pre jednotlivé lokality (okrem niekoľkých viedenských štvrtí ide zatiaľ skôr o dediny) s jednotnou štruktúrou – užívateľ si podľa svojho záujmu vyselektuje rôznorodé historické pramene (objekty, obrázky, videá, audio, dokumenty) alebo textové komentáre datované do preňho relevantného časového rozmedzia (napr. vyberie si video-pramene z 2. svetovej vojny ku Wien-Triester-viertel). Výsledky sa mu ukážu na podklade modernej Google-Map a tú jednotlivinu, ktorá sa užívateľovi najviac pozdáva, si môže pozrieť.

Práve vďaka georeferencovaniu (priradenie GPS-koordinátov digitalizátom jednotlivých pamäťových jednotiek) vykročili takéto databázy smerom k digitálnym atlasom miest novej generácie. Z vyššie uvedeného však vyplýva, že podobne, ako sa posúvajú databázy smerom ku topografii, tak sa aj mapové portály dopĺňajú o prvky databáz (napr. obrazový materiál vložený spolu s metadáta do mapových podkladov), čím sa oba – pôvodne vzdialené typy výstupov urbánnohistorických výskumov – vzájomne približujú. Od Topothek je len krôčik k prepojeniu databázy digitalizátov a topografie – teda ku vzniku „data-topografie“ alebo výstižnejšie – komplexného pamäťového portálu.

Komplexný pamäťový portál ako budúcnosť urbánnej historiografie?

Autor tohto textu začal približne od roku 2012 koncipovať myšlienku hybridného portálu, ktorý by spojil princíp vytvárania historických atlasov miest s encyklopedickým (databázovým) prístupom. Vďaka spolupráci s Komunitnou nadáciou Bratislava získal financie na rozbehnutie projektu a od augusta 2015 je na www.PamMap.sk prístupná beta verzia komplexného pamäťového portálu mesta Bratislavy. Oficiálnym prevádzkovateľom portálu je občianske združenie Historia Posoniensis (historici z FiF UK a HÚ SAV, archeologička zo SAHI) v spolupráci s ďalšími inštitúciami (FiF UK, Archív Pamiatového úradu SR, Archív hl. mesta SR Bratislavy, Komunitná nadácia Bratislava a ďalšie). Názov *PamMap – Pamäť mesta Bratislavy* je akronymom zložený z dvoch slov (PAM ako pamäť a MAP ako mapa). Spojenie vyjadruje hlavnú filozofiu projektu, ktorou je možnosť, aby si užívateľ zvolil medzi databázovým a kartografickým dopytovaním v rámci jedného portálu.

Koncipovanie databázovej časti je v zásade hotové a užívateľ si už v pracovnej verzii portálu môže vyhľadať relevantné výsledky (pamäťové jednotky) k dejinám mesta cez hľadaný typ prameňa (predmet/písomnosť/grafika/fotografia/pohľadnica/3D-vizualizácia/audio/video) a/alebo špecifikáciu času (napr. 1914 – 1918), lokality (napr. meno štvrte alebo ulice), udalosti, osoby, témy, zdrojovej pamäťovej inštitúcie. Teda užívateľ si môže vyselektovať napríklad fotografie z rokov 1930 – 1945 zachytávajúce Hlavné námestie, ktoré zhotovil Josef Hofer a sú uložené v mestskom archíve. Pripravuje sa aj zohľadnenie tektoniky archívneho fondu (napr. Archív mesta Bratislavy > Osobné fondy > Os. fond J. N. Batka > Korešpondencia). Vďaka tomu sa portál stáva akoby virtuálnym dvojníkom pamäťových inštitúcií (nielen archívov – preto názov „komplexný“ pamäťový portál).

---

34 Pozri <http://www.topothek.at/> [cit. 2015-09-30].

Pamäťové jednotky v digitálnej podobe (napr. historické fotografie, listiny, veduty) sú GIS-lokalizované a tak podobnú selekciu môže užívateľ získať aj prístupom s využitím mapy: cez podklad modernej Google-Map si môže preložiť historickú mapu (a zvoliť jej prekrytie/„opacity“) a zobrazia sa mu na nej ikonky so symbolmi pamäťových jednotiek viazaných na dané miesto. Kliknutím na ikonky lokalizované k Hlavnému námestiu sa dostane ku konkrétnym digitalizátom s príslušnými metadátami. Tie isté filtre ako pri databázovom hľadaní môže užívateľ zvoliť aj pri mapovom filtrovaní. Teda na mapovom podklade sa mu ukážu napr. listiny (vybrané v kritériu „typ prameňa“), ktoré sa budú týkať vinohradníctva (vyselektované v kritériu „témy“) v Rači (kritérium „miesto“), vydané v 14. a 15. storočí (kritérium „čas“). Výsledkom bude množina georeferencovaných digitalizátov pamäťových jednotiek spojených s vybraným miestom a časom. Selekcia prostredníctvom mapy je vhodnejšia pri topograficky orientovaných dopytoch – napríklad archeológ, ktorý hľadá nálezy z doby bronzovej, súvisiace s vodnými zdrojmi (ako prípadné obetné dary), si môže moderný plán mesta prekryť historickou mapou 1. alebo 2. vojenského mapovania, ktoré zachytávajú krajinu v predindustriálnom období a bude sledovať nálezy lokalizované do okolia v tom čase existujúcich prameňov a studní.

Koncept komplexných pamäťových portálov by mohol priniesť prakticky neobmedzený počet dopytov užívateľov. Napríklad po zapracovaní daňových registrov by historik mohol zistiť, kde všade v meste bývali poplatníci s menom Hungarus alebo Wiener. Podobne by mohol etnológ selektovať obrazový materiál (fotky a/alebo pohľadnice a/alebo grafiky) na tému judaika z prvej polovice 19. storočia alebo epigraf hľadať náhrobné nápisy zo stredoveku.³⁵ Kým printové atlasy ponúkajú mapy s vybranými témami, kým interaktívne atlasy (napr. Braunschweig) dávajú možnosť obmedzenej/predvolenej interaktivity a kým najmodernejšie atlasy miest ponúkajú počtom veľmi obmedzené obrazové bonusy, tak nová koncepcia data-topografie (komplexného pamäťového portálu) by mala umožniť (takmer) ľubovoľný počet rôznych kombinácií dopytov.

Popri kombinácii dvoch základných prístupov (databázového a atlasového) má však komplexný pamäťový portál potenciál skĺbiť aj tretí prístup – textový (encyklopedický). Odborné texty urbánnych historikov môžu byť nielen súčasťou metadát k digitalizátom pamäťových jednotiek, ale môžu vytvárať encyklopedické heslá k osobám, miestam, udalostiam. Hypertextový princíp umožní užívateľovi napríklad sledovať genealogickú líniu (napr. predkov vybranej osoby)³⁶ alebo si nájsť odborné informácie k historickým lokalitám (napr. dejiny ulice a jej historické názvy)³⁷ alebo udalostiam³⁸. Autorizovanie textov, zaangažovanosť odborníkov a uvádzanie referencií na použité diela a pramene sú základným predpokladom prechodu od jednoduchého „wikipedického“ textu k odbornému. Pamäťové portály s takýmto komplexným charakterom sa v blízkom čase môžu stať

35 Aj v tejto súvislosti musím poďakovať agentúre APVV financujúcej výskum, na základe ktorého vznikla aj táto štúdia v rámci projektu 0237-11.

36 Už teraz to umožňuje napr. Wien Geschichte Wiki: <https://www.wien.gv.at/wiki/index.php/Personen> [cit. 2016-03-31].

37 Pozri napr. ku Kozej ulici v Bratislave texty na PamMap: <http://www.pammap.sk/?miesta=715> [cit. 2016-03-31].

38 Na portáli PamMap napr. krátke texty k obsadeniu Bratislavy v roku 1919: <http://www.pammap.sk/?udalosti=1992> [cit. 2016-03-31].

digitálnymi pamäťovými inštitúciami, historickými atlasmi aj odbornými encyklopédiami súčasne. Jeden výstup by tak mohol nahradiť viaceré doterajšie formy urbánnohistorických výstupov.

Výhodou komplexných pamäťových portálov voči jednoduchým databázam je ukotvenie jednotlivín (pamäťových jednotiek) v priestore (topografický princíp, ktorý je zabezpečený vďaka georeferencovaniu digitalizátov). Oproti historickým atlasom majú portály vyššiu mieru komplexnosti, interaktivity a multimediality (priame prepojenie kartografických podkladov s digitalizátmi pamäťových jednotiek viazucimi sa na dané miesta). A napokon, oproti klasickým textovým výstupom urbánnych historikov (napr. tlačeným alebo digitálnym knihám) portály navyše ponúkajú emotívnosť a postmoderne dekonštruované „malé príbehy“. V kontraste s „veľkými dejinami“ (napr. politický vývoj a udalosti alebo vývoj hospodárstva či športu) si užívateľ portálu môže pozerať len digitalizáty viažuce sa na inak neznámu osobu alebo miesto (napr. ulicu), ktorá ho zaujíma. Veľkou emotívnou výhodou je ponuka priamych audio- či video-výpovedí pamätníkov, ktoré prostredníctvom autentických príbehov emotívne pôsobivejšie dokážu osloviť užívateľa (už nie čitateľa). Obrovský potenciál záujmu užívateľov o mikrohistoriu – najmä v spojitosti s vlastnou rodinou – si uvedomujú genealogické portály typu FamilySearch, ktoré majú ročne okolo desať miliónov užívateľov.³⁹

Úskalí vývoja je viacero. Len jedným z mnohých sú finančná a časová náročnosť takýchto projektov. Jeden aj druhý problém prekonáva väčšina portálov vďaka darom a spolupráci dobrovoľníkov. Spolupráca verejnosti je pomoc, ale aj obava. Keďže „postmoderné“ dejiny (aj komplexné portály) sú otvoreným dielom (nielen v zmysle definície Umberta Eca o neukončenom texte, ale doslova – sú otvorené prameňom, ktoré dobrovoľníci prinesú, iní ich zdigitalizujú, odborníci k nim dodajú metadáta vrátane GIS-umiestnia na modernú mapu, ďalší prispievajú finančne na udržiavane serveru a pod.). Preto pri nedostatku financií na profesionálnych spolupracovníkov môže kvôli zapojeniu dobrovoľníkov reálne hroziť laicizácia („wikipedizácia“) a vyššia či nižšia chybovosť poskytovaných metadát.

Napriek všetkým úskaliam, ktoré dnes ešte komplexným pamäťovým portálom hrozia, sú mimoriadne atraktívne (najmä ak si pomyslíme, koľko času dokážu mladé generácie *digital natives* stráviť pri sociálnych sieťach a vo virtuálnych svetoch počítačových hier). Vytváraniu podobných portálov, aké má už dnes Bratislava, bude zrejme dochádzať častejšie a nielen v strednej Európe. V ďalšom kroku dôjde iste k ich sieťovaniu – vytváraniu sesterských portálov s rovnakou alebo podobnou formálnou štruktúrou digitálnej platformy – napr. 33 sub-databáz miestnych lokalít v Dolnom Rakúsku, 7 v Hornom Rakúsku, 2 okresy Viedne a jednu lokalitu v Chorvátsku združuje portál Topothek.at. Zatiaľ nevyšiel projekt európskeho grantu na parciálne prepojenie doteraz heterogénnych portálov na Slovensku (PamMap) a v Rakúsku (Topothek) s digitálnymi databázami v Čechách (Encyklopedie města Brna) a v Maďarsku (Maďarský národný archív).⁴⁰ Ak však takéto zosieťovanie vznikne, potom sa ocitneme tam, kam sa chcela

39 Základné štatistiky (napr. fakt, že ponúkajú informácie k vyše miliarde osôb) pozri napr.: <https://familysearch.org/about> [cit. 2016-03-31].

40 Mal sa týkať len prameňov k roku 1945. Projekt s názvom eMOTION bol podaný v rámci schémy *Europe*

dostať ICHT vďaka porovnávaniam atlasov – získali by sme možnosť porovnať si vývoj v jednotlivých mestách (strednej) Európy. Dôležité však je, aby sa profesionáli zúčastňovali na tvorbe portálov, aby ich iniciovali a kontrolovali ich kvalitu. Ako sa vytvorili štandardy pre metadátový opis digitalizovaných listín (TEI – Text Encoding Initiative) alebo pre rukopisy (TEI-MASTER DTD), bolo by sa treba zamyslieť nad štandardmi pri štruktúrovaní komplexných pamäťových portálov (pokiaľ sa dá, tak moderné mapy georeferencovať, staré mapy bez možnosti prepojenia s modernými kartografickými systémami sprístupniť v obrazovej forme, georeferencovane umiestňovať všetky typy prameňov na mapový podklad a pod.). Perspektívne môžu takéto portály, ktoré budú ponúkať krátke odborné texty k miestam, udalostiam a ľuďom spojeným s daným mestom začať konkurovať nielen historickým atlasom miest, ale aj textovým monografiám. Tie nemôžu ponúknuť toľko „drobných príbehov“, ktoré sú však emotívne a atraktívne pre užívateľa. A tlačené či elektronické monografie už v žiadnom prípade nemôžu súperiť s portálmi v počte ponúkaných druhov pamäťových jednotiek a ich metadát ani – a to treba podčiarknuť – v množstve rôznych kombinácií prístupov k informáciám. Čas ukáže, či „demokracia užívateľa“ nezvrhne „tyraniu profesionálneho autora“.

doc. PhDr. Juraj Šedivý, MAS, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2, 814 99 Bratislava
e-mail: sedivy@fphil.uniba.sk

DISKUSIA

POZNÁMKY K DIELU: PETER KÓNYA A KOL. *DEJINY UHORSKA (1000 – 1918)*. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. ISBN 9788055509211.

LADISLAV TAJTÁK

S uznaním treba hodnotiť počin na spracovanie a vydanie tohto diela, ktoré chýbalo súčasnej slovenskej historiografii. Zo staršej historiografie je známa práca Františka Víťazoslava Sasinka (*Dejiny Kráľovstva Uhorského*). V ďalšom o tom podrobnejšie. Editor knihy Peter Kónya v *Úvode* vyzdvihol historický význam Uhorského kráľovstva, v ktorom podľa neho vznikol aj „slovenský národ“, jeho ľudová slovesnosť, hovorový spisovný jazyk a národná kultúra. Nezvyklým spôsobom k tomu uviedol, že či sa to niekomu páči, alebo nie, stáročia jeho vývoja výrazne ovplyvnili nielen slovenskú mentalitu a myslenie, ... v najširšom zmysle slova. Ale že napriek tomu v národnom, spoločenskom vedomí, populárnej spisbe a v niektorých učebniciach sú dejiny Uhorska vykresľované viac-menej negatívnym prívlastkom ako „žalár národov“. K tomu dodal, že tendenčne boli rozširované aj nezmysly o zaostalosti a nerozvinutosti Uhorska s tým, že je to dedičstvo nacionalizmu vzniklého v čase Česko-Slovenska. Ďalej potom uvádza, že slovenské dejiny sú akoby umelo vytrhnuté z uhorského kontextu. Z tejto úvahy potom vyvodil, že priemerní maturanti, ba i univerzitní študenti a mnohí učitelia dejepisu vedia o dejinách Anglie a iných krajín viac ako o dejinách Uhorska a že v takom koncepte nemožno budovať historické povedomie ako súčasť moderného patriotizmu. Východiskom z tohto stavu podľa neho je, aby sa zmenil negatívny pohľad na dejiny Uhorska na pohľad o vzájomnej spolupráci, na boje obyvateľov bez rozdielu národnosti, za spoločné záujmy, ako aj o tom, že Uhorsko nebolo horšie ako ostatné krajiny Európy. Záverom autor opakuje, že kniha sa nemusí každému páčiť, k čomu dodávame, že vedecké práce sa nepíšu preto, aby sa niekomu páčili, ale preto aby o výskumnej téme podali objektívny obraz. K tomu stručne poznamenávame, že úvod nie je koncepčne založený na hodnoverných prameňoch a literatúre. Slovenský národ vznikol prirodzeným etnickým vývinom a rozmnožoval sa svojou biologickou silou a vysokou pôrodnosťou. Slovenskú mentalitu ovplyvňovalo predovšetkým prírodné prostredie a feudálna kresťanská kultúra. Ojedinelé označenie „žalár národov“ je zveličené a zneužitie. Nezmyslom je to, že boli šírené názory o zaostalosti a nerozvinutosti Uhorska. Vedecká odborná literatúra podávala obraz o Uhorsku podľa jeho reálneho historického postavenia a vývinu. Československý nacionalizmus mal väčší demokratický obsah ako uhorský, maďarský či horthyovský. Moderný patriotizmus sa zakladá na láske a vzťahu k vlastnému národu a úcte a právam k iným národom. Žiaľ, týmto sa uhorský-maďarský patriotizmus nevyznačoval.

V úvode sa očividne zdôrazňuje, čo dalo Uhorsko Slovákom, ale niet tu ani krátkej zmienky o tom, čo dali starí Slováci Uhorsku a Maďarom. Na budovaní základov uhorského feudálneho štátu sa však podieľali dve rozhodujúce civilizácie. Staršia, veľkomo-

ravská roľnícko-remeselnícka a uhorsko-maďarská kočovnícko-pastierska, sprevádzaná koristníckymi výpravami do západnej Európy. Po ich ničivej porážke začalo obdobie fenoménu spoluzitia (*együtélés*), ktoré je v knihe zamlčané, hoci o tom už písala aj staršia slovenská a maďarská historiografia a podala o tom hodnoverné dôkazy. Ako príklad k tomu uvádzame príspevok F. V. Sasinka *Slovanskosť Uhorska na konci 10. storočia*. Novšiu štúdiu o tom publikoval Juraj Hodál pod názvom *Včlenenie starých Maďarov do staroslovanského spoločenského zriadenia*. Stručne teraz porovnajme, čo dali starí Slováci starým Maďarom a opačne. Starí Maďari ako vojenský národ *natio militans* (Vámbery) opanovali Karpatskú kotlinu, podmanili si našich predkov a začlenili ich do uhorského štátu ako podmanených obyvateľov bez samosprávneho postavenia. Napriek tomu starí Slováci podstatnou mierou prispeli k budovaniu jeho feudálnych základov tak v oblasti hospodárskej, vo fyzickom a jazykovom vývoji, ako aj v oblasti kresťanskej duchovnej kultúry. Starí Slováci zakladali aj osady, z ktorých sa neskôr vyvinuli mestá Budín, Visegrad. K objasneniu týchto vzťahov prispela práca Erika Molnára *O maďarskej spoločnosti od praveku do obdobia arpádovského* s hodnotením, že starí Maďari ako pastiersky národ prevzali od slovenského roľnícko-remeselníckeho obyvateľstva početné výpožičky, ktoré hojne cituje. Vnucuje sa otázka, prečo historik P. Kónya v knihe nevenoval pozornosť týmto otázkam.

V úvode sa zdôrazňuje význam Uhorska aj tým, že v ňom vznikol slovenský národ. V staršej literatúre sa tom nepíše, ale má to odozvu aj v súčasnej tlači. V novinách *N* sa objavil článok: *Kedy sa so Starých Slovákov stali Slováci*. Podľa našich historikov a jazykovedcov vtedy, keď začali rozprávať slovensky. Pavol Jozef Šafárik v *Starožitnostiach* písal o Čechoch, Moravoch a Slovákoch. Jazykovedec Vatroslav Jagič to zdôvodnil tým, že v západnej časti Veľkej Moravy sa hovorilo moravsky a v východnej časti slovensky. V širších súvislostiach na to poukázal Ferdinand Uličný. Český jazykovedec Jiří Marvan vyjadril názor, že zaradenie predkov dnešných Slovákov do Uhorského štátu bolo jednou z podmienok vzniku a formovania slovenskej národnosti. Na druhej strane, to však spôsobilo, že na slovenskom území sa nevytvorili nijaké politické a kultúrne centrá. K tomu zjednodušene: starí Slováci už pri vzniku Uhorska boli národom, no neboli etnickým subjektom. Dodajme, že ako podmanení sa ním stali svojím prirodzeným vývinom.

V úvode je zveličovaný názor, že Uhorsko vo svojom tisícročnom vývoji bolo vykresľované ako „žalár národov“. Podľa nášho názoru toto pomenovanie nemá pôvod v slovenskej rečovej kultúre ani v dobovej odbornej literatúre. Naši predkovia označovali svoje národné a sociálne postavenie výrokmi ako „za nič nás nemali“, čo sa vzťahovalo na maďarské panstvo a nie na maďarský ľud. K otázke pomenovania a aktualizácii prispel Július Mésároš v širšom historickom obraze *Deformácie vo vedomí slovenskej a maďarskej národnej pospolitosti o spoločných dejinách a ich zdroje*. Možno konštatovať, že Kónya tento príspevok pozná, ale neuviedol ho ani vo svojom zozname použitej literatúry. Možno aj preto, že sa tu píše o spoločných dejinách. Mésároš vo svojom príspevku konštatoval, že táto otázka v širších súvislostiach nie je historicky ani sociologicky preskúmaná, pričom pri jej interpretácii nevylúčil ani svoj subjektivismus. Podľa neho vo vedomí prevažnej väčšiny Slovákov, ale aj v publicistike a čiastočne aj v niektorých prácach pretrvávajú názory o Uhorsku ako o tisícročnom žalári slovenského

národa, a že Uhorsko bolo pre náš národ utlačovateľské. Škoda, že k tomu neuviedol príklady. Podľa nášho názoru Mésároš toto tvrdenie zveličuje. K jeho vzniku stručne poznamenávame, že sa o tom píše v samotných *Dejinách Uhorska* (s. 744), kde sa uvádza, že Tomáš G. Masaryk a Edvard Beneš pod vplyvom neobjektívnych údajov informovali západné mocnosti o monarchii, čiže nielen o Uhorsku ako o žalári národov. V našej odbornej literatúre *Dejiny Slovenska IV* v úvode sa nachádza zmienka o monarchii ako o „žalári národov“. Mésároš vo svojom príspevku konštatuje, že utlačovateľský fenomén má pôvod v druhej polovici 19. storočia a má tri zdroje. Prvý, neprímeraný a trvalý potlačovanie historického a prirodzeného práva Slovákov ako svojbytného národa na rovnoprávne postavenie v Uhorsku v čase jeho premien z feudálneho na občiansky a konštitučný štát. Druhý zdroj posúva do obdobia po rozpade Uhorska, keď sa propagandou rozšírila mienka o jeho postavení na celé tisícročie a o Uhorsku sa zmieňovala ako o štáte utlačovateľskom a pre Slovákov nepriateľskom. Tretím zdrojom bola irredentistická politika vládnych kruhov horthyovského Maďarska. V týchto súvislostiach Mésároš nastolil požiadavku nápravy pokriveného vedomia našich národov na základe nestranného a vedecky fundovaného objektivizovania, čo ale v *Dejinách Uhorska* chýba. V súčasnosti takej činnosti napomáhajú slovensko-maďarské podujatia vo forme rôznej spolupráce v komisiách, prednáškach a inej činnosti, ktoré vyúsťujú aj do snahy vytvoriť spoločnú učebnicu dejepisu, čo nie je však ľahká úloha.

Otázke slovensko-maďarského spolužitia *Dejiny Uhorska* nevenujú zodpovedajúcu pozornosť. Možno povedať, že Mésároš, uvedomujúc si jeho význam a inšpirovaný milénárnym výročím (1896 – 1996), publikoval lektorovaný brožovaný príspevok *Uhorsko a spolužitie jeho národov*. Nebudeme analyzovať a interpretovať jeho obsah, ale uvedieme len názvy jednotlivých kapitol: *Zaujatie vlasti, či ničivý vpád nomádov; Vznik feudálneho štátu a postavenie a jeho národnosti; Charakter uhorského štátu z hľadiska koexistencie jeho etnik; Počiatky novodobých národnostných konfliktov v Uhorsku; Zrod štátnej doktríny pretvorenia mnohonárodnostného Uhorska na maďarský národný štát; Hľadanie nových ciest štátneho zabezpečenia rovnoprávných národov; Polstoročie vyvrcholenia národnostného útlaku; príloha Ohradenie sa Rumunov, Srbov a Slovákov ohľadne milénarnej slávnosti*. Z uvedenej práce citujeme niektoré závažné tvrdenia: Uhorsko nemožno chápať ako maďarský národný štát s maďarskou národnou hegemoniou, ani ako národne utlačovateľský štát. Uhorský stavovský šľachtický národ, i keď v ňom mala prevahu maďarská etnická zložka, bol nadnárodným triednym spoločenstvom. V tejto koncepcii dospel Mésároš k záveru o 800 ročnom bezkonfliktnom spolužití národností, čo prevzal do svojej knihy aj Kónya. Podľa nášho názoru v takom postavení boli Chorváti, nemeckí kolonisti s privilégiami, Srbi, Rumuni s cirkevnými slobodami, ale Slováci, ktorí tvorili najaktívnejšiu národnosť pri budovaní základov Uhorska, nemali žiadne privilégia. Slovensko a Slováci boli považovaní za dobyté územie a podmanené obyvateľstvo. V takom nerovnoprávnom postavení vstupovali do nového obdobia. Poukazovali na to Juraj Palkovič, Ján Botto, keď konštatovali, že Slovensko a Slováci v arpádovskej dobe neboli historicko-politickou individualitou a nemali ani autonómne postavenie. Novšie na to poukázal aj Daniel Rapant.

Možno konštatovať, že počiatky dejín Uhorska sú v knihe sčasti vecne interpretované, ale chýba v nich historický obraz o slovenskej účasti na týchto dejoch. Maďarská

historiografia po roku 1945 venovala týmto otázkam väčšiu pozornosť. Uznávaný medievalista György Györffy v prvom zväzku akademických dejín Uhorska podal krátky historický obraz o počiatkoch slovansko-maďarského spoluzitia (*Szláv – magyar együttélés*). Píše o Slovanoch, my budeme uvádzať o Slovákoch, lebo nimi už boli. Podľa autora maďarská vládnuca vrstva, podľa zvyklostí dobyvateľov vedúcich predstaviteľov porazeného obyvateľstva zabila a ostatných rozdelila medzi víťazov do služobného postavenia. V ďalšom uvádza, že spoluzitie Maďarov so Slovákami v 10. storočí viedlo k splyvaniu a zjednocovaniu tak v oblasti hospodárskej, ako aj duchovnej takým spôsobom, že tam, kde mali Maďari väčšinu, asimilovali Slovákov, a kde mali prevahu Slováci, asimilovali Maďarov. Poukázal aj na slovenské výpožičky v maďarskom jazyku, o ktorých už boli publikované vedecké práce. Taká bola aj práca Árpina Vámbéryho z druhej polovice 19. storočia i jej nové vydanie, ktoré vyšlo s finančnou podporou ministerstva školstva. Autor v nej dokazoval, že Maďari sú zmiešaným národom, ktorý v procese vývoja splyvali s Fin-Ugormi a Turkami, neskôr s Avarmi, čo viedlo k vytvoreniu jadra maďarského národa. V ďalšej fáze vývoja takú úlohu zohrali Slováci svojím jazykom a fyzickým vplyvom, čo vysvetľoval tým, že prv prijali kresťanstvo a západnú vzdelanosť a tak pôsobili medzi Maďarmi ako učители (*tanítóként működtek*). V širších súvislostiach Vámbéry dokazoval, že inorečové elementy splynuli s dobyvateľmi krajiny na základe duchovnej a materiálnej nadradenosti Maďarov a štátotvornej neschopnosti Slovákov. Na tieto falošné a historicky nehodnoverné tvrdenia reagoval J. Botto tvrdiac, že kniha nemá vedeckú hodnotu, že je viac oslavou maďarstva, lebo len Maďarov vyhlasuje za element schopný vytvoriť štát a len im pripisuje úlohu prvenstva v štátnom živote. Tvrdením, že nemaďarské národy môžu len ďakovať za svoj život, sa jeho kniha stáva tendenčnou. Túto výstižnú odpoveď možno aplikovať aj na *Dejiny Uhorska*. Botto v širších súvislostiach kladne hodnotil vládu Štefana I. pre jeho ústretový vzťah k iným etnikám, ale odmietol Vámbéryho názor, že maďarská minorita pohltila slovenskú majoritu. Naproti tomu s dôrazom uviedol, že Maďari prijali do svojho jazyka slovenské výpožičky, ktoré sa prejavili v ich každodennom živote. To vypovedá o tesnom spolunažívaní oboch etník. Podľa Bottu slovensko-maďarské spolunažívanie viedlo k tomu, že „*terajšia ich tvár nesie jasnú pečať slovenského elementu*“. K tomu dodal, že „*nie Avari a Maďari, ale Slováci a Maďari vytvorili štát uhorský*“. Táto charakteristika evokuje názor biskupa Otta z Freisingu, citovaného v *Dejinách Uhorska* (s. 64), ktorý charakterizoval vzhľad starých Maďarov takto: majú mrzký výraz tváre, sú nízkeho vzrastu a ich zvyky a reč sú barbarské, čím chcel povedať, že sú od ostatného obyvateľstva odlišní. Ďalej poukázal aj na to, že slovenský roľnícky ľud zakladal osady, z ktorých neskôr vznikli mestá ako Esztergom, Szolnok, Debrecen a ďalšie. Podľa neho maďarstvo v 19. storočí pozostávalo z 3/4 ľudí árijského pôvodu a najviac z 1/3 uralsko-altajského. Tesné spolunažívanie viedlo k tomu, že starí Maďari podľa Franza Miklosicha prijali do svojho jazyka 956 slovenských výpožičiek z oblasti každodenného života, pričom v súčasnosti ich slovenská jazykoveda odhaduje (Šimon Ondruš) na 1300. Nemáme prehľad o tom, koľko maďarských výpožičiek prijali Slováci do svojho jazyka. Prečo?

Možno konštatovať, že proces miešania sa obyvateľstva v Karpatskej kotline po stránke fyzickej (genetickej) prebiehal už od príchodu Avarov, ktorí sa zmocňovali žien starých Slovákov a že podobne si počínali ako dobyvatelia aj starí Maďari. V dôsled-

ku toho slovenské ženy rodili zmiešané potomstvo s mitochondriálnym DNA po matke s fyziologickými zmenami tváre. K tejto otázke Jozef Škultéty citoval názor maďarského etnografa Gy. Réthiho, ktorý uviedol, že Maďari už nie sú altajským ľudom; Slováci a Nemci sú plemenami so svojskými vlastnosťami, no Maďari sú výsledkom splynutia všetkých národov v krajine. K tomu v skratke: v súčasnosti v Európe aj vo svete prebieha genetický výskum o pôvode obyvateľstva a etník. V Maďarsku už vydali niekoľko prác s touto tematikou. Renomovaný časopis *Nature* publikoval výsledky genetického výskumu obyvateľstva Anglicka na podklade DNA. Aj na Slovensku prebieha podobný výskum, ale nie s takým širokým záberom a výsledkami, no v ďalšom vývoji sa tomu nebudeme dať vyhnúť.

Kapitola o revolučných udalostiach je formulovaná ako „ostrov slobody“ s podtitulom o ozbrojenom boji o miesto v Európe, čo je podľa nášho názoru zavádzajúce, lebo Uhorsko takým nebolo. Počas revolúcie sa sformovali dve výrazné štátno-politické koncepcie. Maďarská – za nezávislosť Uhorska a jeho premeny na maďarský národný štát. A koncepcia Slovákov a nemaďarských národov požadujúca premenu mnohonárodnostného Uhorska na federáciu rovnoprávných národov. Slovenské stanovisko počas revolúcie vyjadril Jozef Miloslav Hurban slovami: „*Keď nám Maďari dajú, čo nám patrí, nemožno proti nim vystúpiť. Keď nedajú, potom pravda boj, lebo bez boja niet slobody.*“ Dejiny to potvrdzujú. Vedúci predstaviteľ revolúcie Lajos Kossuth to rázne odmietol známym výrokom, že „*nikdy neuzná iný národ v Uhorsku ako maďarský*“, čo chcel dosiahnuť prostredníctvom šľachty, ktorú požadoval naďalej chrániť v osobách a majetkoch, lebo vraj maďarský národ netkvie v maďarskom ľude, ale v aristokracii a preto nesmie aristokracia zahynúť. K tomu dodávame – lebo na národnostnom území len šľachta reprezentovala maďarstvo.

K otázke slovenského a maďarského povstania v revolučných rokoch sa vyjadril Daniel Rapant v príspevku *Štúr a štúrovci v službách národa a pokroku*. Poukázal v ňom na to, že štúrovský program bol pokrokovejší ako maďarský, že boj za nezávislosť v revolúcii 1848 – 1849 nebol bojom za európsku slobodu a že jeho cieľom nebolo zničiť feudalizmus, ale reformami zachovať jeho polofeudálny charakter. V polemike s Erzsébet Andicsovou poukázal na to, že maďarské povstanie nebolo bojom za slobodu a nezávislosť a že maďarská revolúcia nebola buržoázna, ale bola bojom za zachovanie polofeudálneho charakteru Uhorska.

Po páde Bachovej éry a nástupe provizória sa aktivizoval aj národnopolitický, kultúrny, školský a vedecký život, ako aj slovenská historiografia, v ktorej nemalú úlohu zohral F. R. Sasinek svojimi historickými prácami. Ich publikovanie zdôvodnil tým, že „dejepisci“ považovali *Dejiny Kráľovstva Uhorského* za výlučný dejepis Maďarov a súhrn obyvateľov pod Korunou Uhorska za nejakú zlátninu a akýsi jeden politický národ. V ďalšej práci *Dejiny drevných národov Uhorska na území terajšieho Uhorska*, v kapitole *Slovania*, písal o troch slovanských vetvách – Čechoch, Moravanoch a Slovákoch. Knihu *Slováci v Uhorsku* vydal ako repliku na vyhlásenie poslanca J. Hodossyho v parlamente, že v Uhorsku nie sú Slováci a že nemajú štátny život. Tejto tematike venoval aj príspevok *Slovanskosť v Uhorsku na konci 10. storočia*.

V rámci projektu *Náčrt slovenskej historiografie do roku 1918* boli v *Historickom časopise* publikované príspevky s hlbším ponorom a rozhlľadom zamerané na vývin slo-

venského dejepisectva tohto obdobia. Nebudeme citovať obsah jednotlivých príspevkov, ale uvedieme len niektoré výroky a úvahy, ako J. Hostinského, že „*bez uznania rovnoprávnosti národnej Uhorsko budúcnosti nemá*“. Podľa Milana Podrimavského Štefan Marko Daxner vyjadril názor o autochtónnosti Slovákov v severnom Uhorsku s tým, že Slováci boli jeho hlavnými zakladateľmi, ktoré považovali za svoju vlasť. Môžeme konštatovať, že politická a historická kritika uhorských pomerov zo strany slovenských predstaviteľov bola odvážna, otvorená, preto nastolíme otázku, aký vzťah mali predstavitelia Slovákov k Uhorsku a Maďarom. V tejto otázke to výrazne sformuloval Š. M. Daxner výrokom: „*My ctíme a milujeme našich susedov Maďarov, s nimi nás viažu mnohé hmotné a duchovné záujmy, čo môže dotiaľ trvať, kým sa budú národnostné práva Slovákov dodržiavať.*“ Pri inej príležitosti napísal: „*My Slováci v Uhorsku máme s Maďarmi istú minulosť a sme takým národom ako Maďari.*“ V inej súvislosti vyslovil názor, „*že Slováci majú všetky známky národnej individuality, vlastný jazyk, územie, mravy, povedomie, kultúru, vlastnú i dávnu historickú minulosť*“. Sebavedomé národné a politické vystupovanie slovenských predstaviteľov bolo spájané s prejavmi uhorského vlastenectva, ktoré básnicky vyjadril J. M. Hurban slovami: „*Ktože by rozdelil, čo sám Pán Boh spojil, ktože by Slovákov od Maďarov oddelil...*“ K tomu ale dodal: „*My chceme pri Maďaroch stáť ako národ pri národe a nie ako otroci pri pánoch, to je cena nášho zmierenia.*“ Táto vízia sa stala skutočnosťou. Dnes stoja Slováci pri Maďaroch nielen ako národ pri národe, ale ako štát pri štáte. V knihe niet o týchto otázkach zmienky. Prečo?

V maďarskej historiografii po roku 1945 sa k týmto otázkam otvorenejšie vyjadroval Endre Arató vo svojom dvojzväzkovom diele o národnostnej otázke v Uhorsku. V osobitnej kapitole *Vzťah nemadžarských národov k Maďarom* o Slovákoch uviedol, že boli „*najstaršou národnosťou v Uhorsku, ale nedisponovali privilégiami*“. Mal odvahu citovať nacionalistických extrémistov, ktorí sa vo svojich prejavoch o Slovákoch vyjadrovali dehonestujúco ako „*tót nem ember*“. O tom, že toto pomenovanie bolo rozšírené, svedčí aj zmienka v jednom prejave J. M. Hurbana, keď v polemike s maďarskými predstaviteľmi im vyčítal: „*Kto kričí tót nem ember?*“

V otázke asimilácie a maďarizácie sa v knihe uvádza, že ich sprevádzali dva prúdy – prirodzený a mocenský, či násilný. Prevládal násilný, lebo v Uhorsku neboli zaručené národnostné a občianske práva porovnateľné s rakúskou časťou ríše. Násilnú maďarizáciu autor zmierňuje tým, že v školstve nepriniesla očakávané výsledky a že v národnostnej politike za dualizmu napriek nesporným negatívam bola asimilácia neporovnateľne miernejšia ako vo viacerých európskych krajinách. Zo širšieho európskeho hľadiska to objektívne posudzovali významné authority ako boli Björnstjerne Björnson a Seton Watson. Záverom k tejto otázke autor konštatuje: škoda, že sa tejto skúsenosti neskoršie nepoučili nástupnícke štáty a v ďalšom storočí zopakovali tie isté chyby, tentoraz vo svojej politike voči Maďarom a Nemcom. Je neuveriteľné, že historik môže robiť takéto komparácie. Na tieto názory podal objektívnu odpoveď Mésároš v štúdiu *Maďarizácia a asimilácia*. V nej odmietol názor uznávaného maďarského historika Pétera Hanáka, že v Uhorsku išlo v podstate o prirodzenú asimiláciu a nie o násilné odnárodňovanie.

Kónya vo svojej knihe zdôvodňuje zánik Uhorska tým, že ho zapríčinili vnútorné i vonkajšie príčiny: dlhodobé neriešenie národnostnej otázky, prehratá vojna a záujem

mocností o jeho likvidáciu. Károlyho vláde vytýka, že došlo k rozpusteniu armády, a že jeho kapitulantský postoj viedol k „rozoberaniu územia Uhorska“. Nebolo to rozoberanie, ale odtrhnutie a oslobodenie sa. Po vyhlásení Česko-Slovenska Slováci a Slovensko nemohli prevziať vládu a štátnu moc do svojich rúk, ako tomu bolo v Čechách, lebo všetky prostriedky moci ostali v rukách Károlyho vlády, ktorá sa pokúšala využiť ich k udržaniu Slovenska ako súčasť Maďarska. Načrtnime príklad, ako sa zachovala Károlyho vláda a jej demokratické orgány na východnom Slovensku, so zreteľom, že kniha bola vydaná v Prešove. Nové orgány zo Spiša poslali vláde vyhlásenia vernosti s argumentmi, že Slováci sú tu len prisťahovalci, z väčšej časti sluhovia a nádenníci. Miestne orgány zo Šariša zaslali vláde „Memorandum“, v ktorom dokazovali, že vtedajší Slováci stoja na najnižšom stupni vzdelanosti, z veľkej časti sú analfabeti, prenikli bolševickými ideami, s ktorými nemožno riadiť správu, a že sami nie sú schopní si vládnúť. Ďalej, že hospodársky život, kultúra i školstvo sú maďarské. Miestne orgány zo Zemplína hlásili, že v Snine na zvolanom zhromaždení ľud zmaril promaďarskú deklaráciu a prihlásil sa k Česko-Slovensku. Vzapätí zasiahla pohotovostná vojenská jednotka, dvoch občanov zastrelila a 25 odviedla do väzenia v Košiciach. Také boli následky maďarizačnej politiky, hoci tieto udalosti boli spracované a publikované.

V závere Kónya vecne konštatuje, že Uhorsko bolo od stredoveku dôležitým činiteľom v strednej Európe, ale jeho tvrdenie, že v tom období tvorili s Poľskom baštu západnej civilizácie proti prieniku všetkých deštruktívnych vplyvov z východu nemá historickú hodnovernosť. Svoju koncepciu a interpretáciu dejov zdôvodnil tým, že v 13. storočí Uhorsko nepustilo Mongolov (Tatárov) do západnej Európy, ale oni sa tam ani nehrnuli, a po smrti chána Ogataja sa vrátili do Mongolska. Ďalej dokazuje, že o dve storočia neskôr sa Uhorsko stalo baštou, ktorá zabránila prieniku osmanskej moci do vnútra kontinentu a vytvorilo tak nárazníkový priestor voči islamu. V skutočnosti sa Turci po svojom víťazstve roku 1525 usadili v tomto priestore spolu s vazalským Sedmohradskom. Reálnou mocenskou hrádzou západu proti ďalším výbojom Osmanov sa stala Habsburská monarchia. Svedčí o tom úspešná obrana Viedne proti ich mohutnému útoku roku 1529, v súvislosti s ktorým si sultán Suleyman II. vytýčil za cieľ prezimovať v dobytom meste a potom sa prebiť až k Rýnu. Ďalší útok pri pasivite uhorskej šľachty podnikli Turci proti Viedni roku 1683. Ten bol odrazený s pomocou poľského kráľa Jána Sobieskeho. Rozhodujúce víťazstvo nad Turkami je späté s menom legendárneho vojvodu Eugena Savojského, ktorý roku 1697 v bitke pri Zente na hlavu porazil Turkov a tak natrvalo oslobodil strednú Európu od osmanskej hrozby.

Podľa nášho názoru sú *Dejiny Uhorska (1000 – 1918)* čo do rozsahu najväčším historickým dielom k danej téme s prvkami nového pohľadu a interpretácie. Najslabšou stránkou knihy je spracovanie národnostnej otázky a nedocenenie úlohy a prínosu starých Slovákov pri vzniku a rozvoji Uhorska, pričom už staršia slovenská a maďarská historiografia na to poukázala v podobe fenoménu slovensko-maďarského spolužitia a opačne. Kniha v tejto podobe nespĺňa požiadavky vysokoškolskej učebnice a čitateľskej verejnosti nedáva objektívny obraz o slovenskej národnostnej otázke ani o príčinách zániku Uhorska. Východiskom v tejto situácii by malo byť vydanie doplnujúcej knihy, ktorej by predchádzala otvorená kritika, vedecká polemika širšej skupiny odborníkov. Príkladom je kniha: Dušan Kováč a kol. *Slovenské dejiny v dejinách Európy. Výbrané*

kapitoly. Pre naše potreby by bola vhodnejšia publikácia s názvom *Slovenské dejiny v dejinách Uhorska*.

K poznámkam k *Dejinám Uhorska (1000 – 1918)* pripájam pripomienky na recenzovaný posudok Evy Benkovej (HČ, 2015, roč. 63, č. 4). Autorka v ňom dielo zveličene hodnotí ako prelomové a syntetizujúce, ktoré by sa malo stať súčasťou knižnice každého. Význam knihy sa zdôvodňuje názorom editora, ktorý podľa nášho hodnotenia nie je objektívny. Svedčia o tom výsledky slovenskej historiografie, štúdie i akademické diela ako sú *Dejiny Slovenska (1976)*, v ktorých sa píše, že „*dejiny Slovákov nemožno osvetliť a vykladať bez poukazovania na hlavné etapy uhorského štátu*“. K tomu uveďme názvy niektorých kapitol: *V uhorskom ranofeudálnom štáte; Uhorský režim a Slováci*. Podobný postup je použitý aj v iných odborných prácach, v ktorých sú slovenské dejiny interpretované v súvislostiach s uhorskými dejinami. To poukazuje na to, že slovenské dejiny nie sú vytrhnuté z uhorského kontextu, ako sa píše v úvode. Sporné sú aj názory recenzentky o tom, že *Dejiny Uhorska (1000 – 1918)* vysoko prevyšujú predchádzajúce syntézy k dejinám Slovenska a Uhorska. Záverom autorka konštatuje, že hlavným prínosom diela je, že podnecuje ku konštruktívnej debate, ktorá môže slovenskú historiografiu kvalitatívne obohatiť. S tým treba súhlasiť a širokú diskusiu len podporiť.

prof. PhDr. Ladislav Tajták, CSc.

Ústav geografie, Prírodovedecká fakulta, Univerzita P. J. Šafárika
Jesenná 5, 040 01 Košice

RECENZIE

NODL, Martin. *STŘEDOVĚK V NÁS*. Praha : Argo, 2015, 311 s. ISBN 9788025715765.

Pri vyslovení slova stredovek sa u mnohých ľudí sa vynorí obraz temnoty, násilia, špiny a neschopnosti prijať niečo nové, strnulosť až nehybnosť a neustále zotrúvanie na starých predstavách. Uvedený stereotyp nazerania na stredovek ako na obdobie temna má počiatky v renesancii a v súčasnosti je naďalej podporovaný mnohými filmami i výrokmi niektorých osobností. Populárna asociácia však odborníkov na stredovek zarmucuje a niekedy až irituje. Pritom existuje široký výber kníh venovaných spomínanej ére, ktoré ju podávajú z iného uhla pohľadu. Spomeňme Jacqua Le Goffa, jedného z najznámejších historikov, ktorý koncipoval a čitateľom ponúkal iný obraz stredoveku a jednu z najúžasnejších kníh o zrode Európy v ranom stredoveku priniesol britský historik Christopher Dawson *Zrození Evropy*. Stredovek je fascinujúci tým, že dokázal prepojiť niekoľko úplne rozdielnych svetov: starý svet antiky, novovzniknuté náboženstvo – kresťanstvo a svet prichádzajúcich germánskych a slovanských kmeňov.

Jedným z odborníkov, ktorý sa tiež snaží uvedené predstavy vyvracať, je aj český historik, špecialista na neskorý stredovek Martin Nodl. Zaoberá sa najmä obdobím vlády Karola IV. a jeho syna Václava IV. Hlavnými témami, ktorým sa niekoľko rokov venuje a neustále sa k nim vracia, sú: detstvo, manželstvo, prejavy nacionalizmu v 14. a 15. storočí a najmä otázky mentality stredovekých ľudí. Čitateľa sa mohli s jeho poznatkami stretnúť v mnohých odborných článkoch i v knihách *Tri studie o době Karla IV.* (2006) a *Dekret Kutnohorský* (2010).

Na sklonku minulého roku vyšla M. Nodlovi nová kniha s trochu provokatívnym názvom *Středověk v nás*. Impulzom k napísaniu uvedeného diela bola nielen snaha autora ukázať, že stredovek nie je len plný barbarského násilia, ľahostajnosti a temnoty, ale predovšetkým túžba autora priblížiť čitateľom, že naša súčasná sociálna realita nie je až taká „moderná“, resp. neprináša nové problémy, ako sa domnievame, ale v podstate mnohé javy, ktoré riešime a vnímame ako dôsledok našej modernej spoločnosti, trápili aj našich predkov v stredoveku a hľadali spôsob, ako ich napraviť. Zároveň chce autor ukázať, ako hlboko v nás je stredovek ukrytý. Avšak vzápätí upozorňuje, ako sa mnohé spomínané javy vinú ľudskou históriou ešte dlhšie, pričom len stredoveké obdobie nám vďaka prameňom umožňuje sledovať zákutia ľudskej duše a ľudské správanie v ich mnohorakej pestrosti. Uvedený zámer ovplyvnil výber tematických okruhov, ktoré sú v knihe v jednotlivých kapitolách rozpracované: detstvo, starnutie, manželstvo, riešenie starostlivosti o chorých, dane a úroky, premenlivosť postavenia víťazov a porazených z pohľadu dlhšej časovej perspektívy, formovanie nacionalizmu v neskorom stredoveku, pokus o riadenie ekonomiky alkoholu, fantastické príbehy – rozprávky a strach z diabla a smrti, čiže témy, ktorým sa autor dlhodobo venuje. Od predchádzajúcich kníh sa odlišuje iným uchopením písania textu. Texty v knihe nepatria medzi odborné, ale skôr medzi esejistické, ktoré sú napísané pútavým jazykom.

Martin Nodl sa v knihe zameral výlučne na témy, ktoré sa nás dotýkajú dodnes. Čitateľom veľmi presvedčivo poukazuje na podobnosti i odlišnosti našej súčasnosti so stredovekým svetom. Jednotlivé kapitoly sú síce pôvodne koncipované ako samostatné štúdie, ale sú prepojené niekoľkými spoločnými črtami, ktoré dotvárajú pozoruhodnú a inšpiratívnu monografiu. Vo všetkých štúdiách sa vynára ich spoločná téma dotýkajúca sa štúdia mentality stredovekého človeka. Nodl sa zameral predovšetkým na oblasti, v ktorých sa mentalita napriek času, ktorý nás delí od stredoveku, výrazne nemenila, ako je napr. vzťah rodičov k deťom, vzťahy medzi manželmi či partnermi alebo v starostlivosti o starších, alebo v prípade ochorenia nás, či našich najbližších. Stále rovnako sa bojíme o deti, rovnako nás trápi ekonomické zabezpečenie rodiny, spoločnosť

ako celok hľadá neustále spôsoby ako sa postarať o starších ľudí a nevládných, či ako regulovať trh s alkoholom. Zároveň sa v kapitolách objavujú aj upozornenia na oblasti, v ktorých je už naša mentálna výbava odlišná od stredovekej. Naše uvažovanie sa výrazne zmenilo podľa M. Nodla vo vzťahu k starnutiu i k chudobným a vysvetľuje to takto: v dnešnej dobe prevláda sociálna apatia, ktorá je podmienená oddelením vlastného *ja* od okolia, čo bolo v stredoveku čosi nemysliteľné a prejavuje sa odosobením sa od smrti, atomizáciou ľudského života a sťahovaním sa do súkromných, úzkych rodinných väzieb. Zároveň upozorňuje, že v stredoveku bolo prirodzené nielen prijímanie, ale aj obdarovávanie. Súčasťou takmer všetkých neskorostredovekých testamentov bola i podpora chudobných a starých ľudí. Dnes sa starnutiu vyhýbame a možno o pár rokov sa bude podľa autora písať o absencii staroby ako svojbýtnej kategórie ľudského života.

Ďalšia oblasť, v ktorej nastali výrazné zmeny, je vnímanie strachu a diabla. Strach stredovekého človeka nebol podľa M. Nodla ničím neuchopiteľným, nepomenovaným alebo iracionálnym. Stredoveký človek vnímal prostredie, v ktorom žil, ako Božie dielo trvajúce od Stvorenia do Posledného súdu podľa vopred stanovených božských pravidiel. Súčasťou jeho sveta bol diabol, ktorému pripisovaná moc od raného stredoveku po záver 15. storočia len rástla. Všetko spolu dotváralo mentálnu výbavu stredovekého človeka, ktorý sa musel naučiť žiť so všetkými týmito hrozbami. V súčasnosti už väčšina ľudí podobný strach nezažíva. Prešli sme „odkúzením sveta“ v čase osvietenstva, mnohé javy – najmä prírodné katastrofy či epidémie si vieme vysvetliť. Avšak aj napriek tomu u niektorých ľudí stále strach z diabla a nadprirodzena pretrváva.

Martin Nodl rád vo svojich prácach polemizuje so zabehnutými názormi a často sa snaží ukázať skúmaný problém z iného uhla. V recenzovanej knihe znovu otvoril otázku detí ako malých dospelých v stredoveku. V prvej podkapitole zhrnul doterajšie poznatky k postaveniu detí a ideí detstva v stredoveku. Jednoznačne zastáva názor, že stredovekí ľudia mali svoje špecifické vnímanie detstva a tiež mali k deťom vrúcny a silný emocionálny vzťah. Uvedené úvahy boli hlavnou témou mnohých prác, ktoré reagovali na tézy vzniknuté po objavení knihy Phillipa Ariesa (*L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, 1960) a niektorých ďalších autorov, ktorí opísali detstvo v stredoveku vo veľmi čiernych farbách. Upozornil ale znovu na tézu detí ako malých dospelých, ktorá má podľa jeho názoru opodstatnenie predovšetkým v najvyšších vrstvách stredovekej spoločnosti. Značný vplyv na vnímanie statusu niektorých detí ako malých dospelých majú podľa M. Nodla i mnohé hagiografické legendy, v ktorých sa rozvíjalo ustálené rozprávanie (*topos*) o malých deťoch s vlastnosťami dospelých. Inšpiráciou pre mnohé *topoi* bolo Lukášovo evanjelium, najmä jeho rozprávanie o návšteve 12-ročného Ježiša v chráme, kde Ježiš debatoval s učencami a oni s údivom počúvali jeho odpovede. K deťom svätcom pridáva M. Nodl aj deti z panovníckych a aristokratických rodín, ktoré boli často ochudobnené o bezstarostné hry a museli sa podriaďovať rodovým prioritám alebo zámerom rodičov, a tak sa veľmi skoro prispôbovať svetu dospelých.

Inou oblasťou, v ktorej sa premietajú podobné sociálne prejavy ako v stredoveku, je manželstvo. Väčšina ľudí si spája tradičné uzavretie manželstva s kostolom a tomuto aktu prisudzujú dlhú tradíciu spájanú s kresťanstvom. Svetské uzatváranie manželstva pripisujú ľudia skôr modernej spoločnosti. Skutočnosť je však taká, že cesta k uzatváraniu sobáša v kostole a k manželskej sviatosti bola značne dlhá a samotná cirkev si pre tento akt hľadala spôsob niekoľko storočí. Čitatelia sa o sobášoch a ich ceste pod dohľad cirkvi dočítajú v prvej časti kapitoly *Manželská svoboda*. Uzatváranie manželstva pod dohľadom cirkvi sa presadzuje až na prelome 12. a 13. storočia. K úplnému presadeniu dochádza až v období protestantskej i katolíckej reformy v 16. storočí. Napriek tomu, že sa cirkev snažila dostať sobáš pod svoju správu, pri uzatváraní manželstva vždy zdôrazňovala slobodnú vôľu nevesty a ženicha bez obmedzenia rodičov alebo širšej rodiny. To sa však dostávalo do konfliktu s miestnymi svetskými zvyklosťami predovšetkým vo vyšších vrstvách stredovekej spoločnosti, napr. u aristokracie alebo bohatých mešťanov, ktorí vyžadovali

k sobášu súhlas rodiny, v opačnom prípade mohli byť deti zbavené dedičstva. Iná situácia bola v nižších vrstvách stredovekej spoločnosti. Tu cirkev ťažko presadzovala uzatváranie sobášov pod dohľadom cirkvi až do reformácie. Výrazne narazila na zvyklosti laickej kultúry, ktorá naďalej uprednostňovala uzavretie manželstva podľa starších tradícií bez dohľadu cirkvi, ktoré historici nazývajú tzv. tajné manželstvá. Nodl v knihe upozorňuje, že od čias reformácie práve v nových reformovaných cirkvách – v luteránskej a kalvínskej, dochádza k zintenzívneniu disciplinačných tendencií v každodennom živote obyvateľstva. To znamená, že dochádza k zintenzívneniu snahy cirkvi a neskôr štátu ovplyvňovať život jeho obyvateľov od narodenia až po smrť, vrátane práva rozhodovať o uzatváraní manželstiev medzi poddanými, ktoré boli v prípade porušenia nariadenia sankcionované. Na disciplinačné snahy neskôr nadväzoval osvietenský štát, ktorý napr. rozšíril svoje pôsobenie prostredníctvom povinného školského vzdelávania. Pokračuje v nej i súčasný moderný štát, najmä ak ho riadia etaticky zamerané politické strany. V súčasných zmenách v otázke uzatvárania partnerských vzťahov medzi mužom a ženou vidí M. Nodl istý odpor voči štátom zavedenému dohľadu na začiatok a koniec manželstva, ktorý je podľa jeho názoru istým pokračovaním z čias neskorého stredoveku.

Aj keď sa v českej a slovenskej historiografii venovali téme detí a manželstva viacerí bádatelia, stále chýba súborná monografia k danej téme. Texty k problematike postavenia detí, žien a k otázkam manželstva sa objavovali len ako čiastkové kapitoly väčších monografií, prípadne ako samostatné články a boli väčšinou zamerané na úzke časové obdobie a konkrétnu spoločenskú vrstvu. V porovnaní s niektorými doteraz existujúcimi štúdiami sa kniha M. Nodla, resp. jej kapitoly venované deťom a manželstvu podstatne líšia. Autor vždy sledoval rozdielnosť prejavov v sledovanej téme v rámci jednotlivých spoločenských vrstiev. Tým jeho text nevytváral akoby jeden generalizovaný pohľad na sledované fenomény počas stredoveku. Zároveň sa čitateľom snažil predstaviť i zmeny, ku ktorým v priebehu vývoja stredoveku dochádzalo. Čítajúci tak neziskava obraz nemennosti stredoveku, v ktorom zmeny nastupujú len výnimočne, ale môže si uvedomiť i jeho dynamiku.

Nemenej zaujímavé sú kapitoly dotýkajúce sa niektorých aspektov ekonomického fungovania stredovekej spoločnosti, ako sú napr. dane. Nodl sa zamerával na daňovú povinnosť svetskej vrchnosti. Ukázal, že aj v tejto oblasti existovala v stredoveku značná rôznorodosť v daňovom zaťažení mestského a vidieckeho obyvateľstva, či už v termínoch, alebo vo výške daní. Aký podiel dopadu mali dane na bežných ľuďoch, nie je možné jednoznačne zistiť, nakoľko historikom chýbajú presné informácie o výške bežných životných nákladov stredovekého mešťana či vidiečana. Niekoľko príkladov naznačuje, že daňové zaťaženie mešťanov, ktorí mali aspoň minimálny zdroj príjmov, nebolo veľmi vysoké. K povinným platbám stredovekého človeka patril cirkevný desiatok – 10 % z úrody alebo remeselnej výroby, ktorému sa však M. Nodl nevenoval. Pre mnohých ľudí predstavoval desiatok zrejme nákladnú položku, voči ktorej sa neraz bránili.

Zaujímavou kapitolou, opäť s presahom i do súčasnosti (a v mnohých krajinách, vrátane Slovenska, veľmi aktuálna téma), je *Vítězové a poražení v Kutné Hoře*. Nodl v nej čitateľov oboznamuje nielen o premenlivosti víťazov a porazených, ale aj o dôležitosti kolektívnej pamäti a jej neustálej potrebe ju pestovať, pretože o dejinných súdoch rozhoduje pamäť. V banickom mestečku Kutná Hora síce ide len o lokálny príbeh pôvodných mešťanov – starých baníkov a nových mešťanov – nových baníkov a ich meniacu sa ekonomickú prevahu, ktorá bola jednoznačne previazaná i s mocou. Aj v našom modernom svete sa však tiež neustále derie na povrch nutnosť ba až naliehavosť pestovania pamäti o smutných a tragických udalostiach totalitných systémov, ktoré sa prevalili Európou. V ich prípade, ak pamäť zlyhá, môže to mať fatálne dôsledky nielen pre našu súčasnosť, ale najmä budúcnosť.

Martin Nodl dokázal v knihe výstižne premostiť problémy, ktoré nás rovnako trápia ako stredovekých ľudí. Uvedená schopnosť uchopiť skúmané témy a zrozumiteľne ich podať i súčasníkom

vyplýva z jeho hlbokej znalosti príslušných písomných prameňov, ale i znalosti rozsiahlej literatúry k danej téme, s ktorou sa čitateľ môže oboznámiť v poznámkovom aparáte na konci knihy. Vďaka tomu dokáže vysvetliť jednotlivé vrstvy skúmaného problému a čitateľ sa nemusí obávať neporozumeniu sledovaných otázok.

Z jednotlivých tém, ktoré M. Nodl rozpracoval, vyplýva aj ďalšie poznanie. Ukazuje sa, že „temný a barbarický“ stredovek mal viac porozumenia pre ľudskú individualitu a dokázal sa lepšie prispôbiť individuálnym potrebám ľudí. Postupne, najmä pod vplyvom disciplinačných snáh cirkví a neskôr štátu, sa pochopenie pre individualitu ľudí vytratilo. Súčasný návrat a podpora diverzity a inklúzie sú len jedným z návratov k mentálnemu svetu stredoveku, ktorý akceptoval výnimočnosť ľudských životov, čo však my chápeme ako náš moderný vklad pre lepšie fungovanie spoločnosti. Kniha tak ukazuje, že výsledky výskumu historikov môžu byť vhodnou inšpiráciou pre odborníkov, ktorí riešia fungovanie súčasnej modernej spoločnosti.

Hana Chorvátová

KISS, László. *A JÓ PALÓCOK ÉS TÓT ATYAFIAK ORVOSAI*. Budapest : Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2015. 168 s. Magyar tudománytörténeti szemle könyvtára 106. ISSN 1416-5368. ISBN 9786155365096.

Tematika dejín medicíny a zdravotníctva na našom dnešnom území v 18. a 19. storočí je v slovenskej historiografii stále sa rozvíjajúcim odborom, ktorému sa venuje len málo bádateľov. K najproduktívnejším a najvýznamnejším autorom v tejto oblasti patrí László Kiss, ktorý v desiatkach štúdií a článkov uverejnených v slovenských i maďarských periodikách premostuje a rozširuje výsledky slovenského i rozvinutejšieho maďarského výskumu. Je tiež spoluautorom a autorom viacerých monografií, z nich najvýznamnejšia vyšla v roku 2010 pod názvom *Az orvostudomány felvidéki történetéből* (Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 392 s.). Vo veľkej miere prehľbuje a dopĺňa poznatky z oblasti dejín viacerých odborov medicíny a zdravotníctva na Slovensku predovšetkým v 18. a 19. storočí. Nemenej závažná je jeho editorská práca na rukopise návrhu reformy verejného zdravotníctva z roku 1865, ktorý vypracovali poprední lekári z poverenia putovnej schôdze uhorských lekárov a prírodovedcov. Konečnú podobu mu dal oravský župný lekár Karol Weszelovszký (1818 – 1892). Úvodná štúdia diela (*A reform égető szükege*. Pozsony : Madach-Posonium, 2013, 142 s.) na pozadí širších kontextov odhaľuje okolnosti vzniku návrhu a približuje život a dielo K. Weszelovszkého.

Vo svojej najnovšej knižnej práci L. Kiss sústredil 25 životopisných medailónov, prostredníctvom ktorých približuje život, dielo i každodenné zápasy stoličných lekárov v druhej polovici 18. a prvej polovici 19. storočia. Toto obdobie je v dejinách medicíny a zdravotníctva mimoriadne závažné nielen z hľadiska významných objavov a pokroku v liečiteľskej teórii a praxi, ale aj z hľadiska formovania sa základov štátom riadenej starostlivosti o zdravie obyvateľov krajiny, teda verejného zdravotníctva. Dôležitým výkonným článkom v štruktúre štátom usmerňovaného zdravotníctva boli stoliční lekári, tzv. fyzikusi, ktorých podľa nariadenia Márie Terézie z roku 1752 boli stoličné správy povinné zamestnávať. Biografie stoličných lekárov nám tak osvetlia aj ich postupne sa rozširujúce povinnosti, medzi ktoré nepatrilo len bezplatné liečenie chudobných v regióne, ale celý rad ďalších úloh. Ako napovedá názov monografie, ktorý parafrázuje najznámejšie diela najprekladanejšieho maďarského spisovateľa Kolomana Mikszátha, životné osudy i diela

stoličných lekárov sa viažu predovšetkým k územiu bývalej Novohradskej stolice (ktoré obývajú tzv. Palóci), ale tiež Gemerskej, Hontianskej, resp. Gemersko-Malohontskej stolice.

Autor s dôkladnou precíznosťou skladá jednotlivé biografie lekárov kriticky sa opierajúc o staršiu i novšiu maďarskú aj slovenskú literatúru, o diela jednotlivých osobností a o seriózny archívny výskum. K u nás málo využívaným prameňom, o ktoré sa autor výdatne opiera, patria peregrinácie lekárov (protestantského vierovyznania) za vzdelaním. Vďaka dobovej praxi nemeckých univerzít pripájať k dizertačným prácam aj životopis študenta, zachovali sa vzácne biografické údaje jednotlivých osobností z obdobia pred získaním lekárskeho diplomu, ktorým maďarská historiografia už venovala pozornosť. Životné osudy jednotlivých lekárov zasadzujú autor do dejinných i kultúrno-historických reálií regiónu i krajiny. Môžeme si tak vytvoriť obraz aj o dobovej zdravotnej starostlivosti na úrovni stolíc a tiež medicíny, ktoré autor hojne ilustruje prostredníctvom citátov dobových prác jednotlivých lekárov a ich súčasníkov. Kiss vykresľuje činnosť jednotlivcov v čo najväčšej úplnosti, preto upozorňuje aj na ich tvorivé aktivity v ďalších oblastiach najčastejšie súvisiacich s prírodnými vedami či hospodárstvom. Pri jednotlivých osobnostiach upozorňuje na ich slovenský pôvod, resp. rodinné či iné väzby so slovenskými vzdelancami alebo významnými osobnosťami z oblasti dejín vied na dnešnom Slovensku.

Niektoré bohatšie a rozľahlejšie stolice zamestnávali lekárov už pred vydaním nariadenia o ich povinnom zamestnávaní. K takýmto patrila Gemerská a Novohradská stolica. Vo svetle novších výskumov a poznatkov autor načrtáva životopisné portréty prvého známeho plateného lekára v Gemerí Štefana Pavla Bácsmegyeiho (Bácsmegyei István Pál, okolo 1690 – 1735) a stoličných lekárov v Novohrade, ku ktorým patrili autor návrhu na zriadenie lekárskej vysokej školy v Banskej Štiavnici Ján Daniel Perlici (Perliczi János Dániel, 1705 – 1778), člen nemeckej vedeckej spoločnosti Academia Leopoldina Ján Jakub Neuhold (János Jakab, 1700 – 1738) a tiež jeden z najvýznamnejších balneológov banskobystrického rodák Andrej Hermann (András, 1693 – 1764).

Zriadenie lekárskej fakulty pri Trnavskej univerzite v roku 1770 a jej krátke pôsobenie malo osobitný význam v dejinách vedy na Slovensku a aj v dejinách vzdelávania lekárov v Uhorsku. Spomedzi absolventov lekárskej fakulty Trnavskej univerzity viacerí vyvíjali činnosť na sledovanom území. Dvaja z nich, Peter Madách (1729 – 1805) a Pavol Lipszky (Pál, 1740 – po 1810), takmer tri desaťročia zastávali post malohontského, resp. novohradského stoličného lekára. Obidvaja patria k tým lekárom, ktorí získali diplom v zahraničí, v rámci nostrifikácie však museli skladať skúšku a obhájiť ďalšiu dizertačnú prácu v Trnave. Viac ako tri desaťročia vykonával funkciu stoličného lekára Gemerskej, resp. Gemersko-malohontskej stolice viedenský rodák Štefan Vavrinc Pillmann (István Lőrinc, 1751 – 1815). Absolvent Trnavskej univerzity a neskorší profesor lekárskej fakulty peštianskej univerzity Karol Ferdinand Stipsics (Ferdinánd Károly, 1754 – 1820) pôsobil na začiatku svojej kariéry v hontianskej a malohontskej oblasti. Piaty absolvent trnavskej univerzity trochu vybočuje z radu, keďže ide o košického rodáka, hlavného lekára Turnianskej stolice a neskôr zároveň mesta Košíc Jozefa Kis Witzaya (József, 1746 – 1810), v kultúrnej histórii známeho skôr ako osobného lekára a priateľa Ferenc Kazinczyho, reformátora maďarského jazyka. Autor publikácie hodnotí jeho pôsobenie vo funkcii úradného lekára.

Najväčšou úlohou dobových lekárov bol boj proti infekčným ochoreniam, ktoré decimovali obyvateľstvo. K najnebezpečnejším infekčným ochoreniam patrili pravé kiahne (variola). No lekári v Uhorsku poznali už v 18. storočí variolizáciu, jednu z prvých metód prevencie proti kiahňam. oveľa bezpečnejšou a účinnejšou sa však stala metóda anglického lekára E. Jennera – vakcinácia, ktorú zverejnil v roku 1798. V mnohých biografických portrétoch sa stretáme s údajmi o priebehu očkovania na našom území. Viacerí z lekárov sa zaslúžili o propagáciu očkovania prekladmi, ale aj pôvodnými prácami. Pri udomáčňovaní Jennerovej metódy v habsburskej monarchii zohral dôležitú úlohu preklad jeho spisu do latinčiny. Vyhotovil ho viedenský lekár A. Careno a do maďarčiny pretlmočil neskorší hlavný lekár Novohradskej stolice Stand, ktorý neskôr pôsobil

pod menom Ján Bérczy (János, 1776 – 1839). Niekoľko propagačných spisov vyšlo aj v dobovej slovenčine. K najrozšírenejším v Uhorsku a do slovenčiny najprekladanejším dielam o očkovaní patrili spis univerzitného profesora Ferenc Beneho, ktorý na náklady a z poverenia Turčianskej stolice preložil Teofil Kelini (Kelinyi Amádé, 1752 – po roku 1811), vtedajší fyzikus Turčianskej, neskôr Novohradskej stolice. K priekopníkom a propagátorom očkovania na našom území sa radí hlavný lekár Gemersko-malohontskej stolice Juraj Marikovzský (Marikovszky György, 1771 – 1832), ktorého pôvodne v maďarčine vydaný spis bol preložený aj do slovenčiny. Obidvaja menovaní lekári sa venovali aj výskumu minerálnych prameňov. Súčasťou práce stoličného lekára bola nielen starostlivosť o zdravie ľudí, ale i zvierat. Karol Kósa (Károly, 1796 – 1847), v rokoch 1832 – 1847 gemerský stoličný lekár, mal mimoriadne zásluhy na potlačaní epidémie moru hovädzieho dobytku v regióne. Kiss László ho označil za priekopníka vakcinológie v Uhorsku.

V biografii hontianskeho hlavného lekára Jozefa Horvátha (József, 1794 – 1849) autor objasňuje okolnosti zvolenia menovaného za prvého „vidieckeho“ člena Uhorskej akadémie vied bez predchádzajúceho zvolenia pôvodného vedeckého diela. Poukázal na význam Horváthových prekladov pre súdobú vedeckú spoločnosť. V slovenskej odbornej spisbe nie sú známe životné osudy priekopníka cisárskeho rezu na dnešnom území Slovenska – po prvýkrát ho pravdepodobne vykonal novohradský hlavný lekár Michal Pongrácz (Mihály, 1805 – 1879) už v roku 1839. Slovenské biografické diela neeviduujú Ondreja Kovácsa Sebestyéna (Endre, 1814 – 1878), fyzikusa Hontianskej župy v rokoch 1890 – 1915. Podobne ako jeho známejší menovec a príbuzný aj on bol vynikajúcim chirurgom, o čom svedčí jeho zvolenie do riadiaceho výboru v roku 1907 založenej Uhorskej spoločnosti chirurgov. Autor publikácie načrtol tiež životné osudy najdlhšie pôsobiacich stoličných lekárov, ktorým bol na Gemeri Móric Patzek (Mór, 1811 – 1885) a v Novohrade František Baintner (Ferenc, 1805 – 1883). Ich činnosť je v slovenskej odbornej literatúre takmer neznáma.

Svoje životopisné medailóny tu majú aj lekári, ktorí pochádzajú z územia Gemerskej stolice, ale pôsobili v iných regiónoch. Patrí medzi nich prvý predseda Peštianskeho spolku lekárov Martin Szuhány (Márton, 1792 – 1841) i zakladateľ lekárskej dynastie a autor jedného z prvých spisov v maďarčine o more David Gömöri (1708 – 1795), ktorý pôsobil v Győri. Taktiež Samuel Décsi (1742 – 1816), ktorý po absolvovaní lekárskeho štúdií krátko pôsobil na Gemeri, väčšinu života však prežil vo Viedni, kde vydával a redigoval časopis *Magyar Kurir* s literárno-vedeckou prílohou *Magyar Musa*.

Organizátorskej, vydavateľsko-redakčnej práci a odborným spisom pezinského rodáka, hontianskeho stoličného lekára Jána Karola Lübecka (János Károly, 1776 – 1814) bola venovaná pozornosť v staršej slovenskej historiografii, avšak o chýrnom ráhojičovi a okulistovi Jánovi Tóth Pápaím (János, 1754? – 1831?), ktorý si získal povest' úspešnými operáciami očí už v čase svojho pôsobenia v Rimavskej Sobote nemáme žiadne zmienky. Neskôr vykonával prax v Pešti, kde v rokoch 1817 – 1818 viedol ústavné zariadenie pre slepcov zriadené ženským dobročinným spolkom.

Na základe dlhoročného bádania a rozsiahlej heuristiky sa Lászlóovi Kissovi podarilo „zaľudniť“ gemerský, malohontský a novohradský región známymi aj zabudnutými lekármi, ktorí zohrali dôležitú úlohu v dejinách medicíny i kultúrnej histórie často presahujúc hranice regiónu. Jednotlivé bio-portréty sú písané pútavým štýlom, môžu osloviť nielen vedeckú komunitu, ale aj širšie publikum záujemcov. Stálo by za to, aby sa dielo objavilo aj v slovenčine, možno by inšpirovalo ďalších bádateľov k podobnému preskúmaniu činnosti stoličných lekárov aj v iných oblastiach.

Katarína Pekařová

KOVÁČOVÁ, Anna. *PO STOPÁCH SLOVENSKEJ MINULOSTI BUDAPEŠTI. Výber zo štúdií a prednášok*. Budapešť : Výskumný ústav Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku, 2014, 347 s. ISBN 9786155330032.

Budapešť ako hlavné mesto Uhorska, a teda do roku 1918 aj dnešného územia Slovenska, bola prirodzeným kultúrnym a politickým centrom Slovákov od obdobia formovania moderných národov. V istom období výraznejším, v inom zasa menej. Nehovoriac o tom, že rozmach Budapešti ako priemyselného centra Uhorska, kde boli väčšie možnosti na získanie živobytia, prirodzene priťahoval záujem slovensky hovoriacich obyvateľov Uhorska o prechodné či trvalé usídlenie sa v meste. Napriek tejto skutočnosti sa slovenská historiografia podrobnejšie nezaoberala životom slovenskej komunity v meste, ak nepočítame z celoslovenského pohľadu významné aktivity a činnosti. Pozornosť slovenskej historiografie o pôsobení Slovákov v Budapešti sa koncentrovala predovšetkým na sledovanie vybraných osobností, resp. inštitúcií, ktoré pôsobili v priestore dnešnej Budapešti. Z osobností žijúcich na území dnešnej Budapešti sa najväčšia pozornosť venovala a venuje Jánovi Kollárovi (v ostatnom období napríklad Róbert Kiss Szemán či Miloslav Vojtech, a to prevažne z literárno-historického hľadiska; v súčasnosti Ústav slovenskej literatúry SAV pripravuje nové vydanie korešpondencie J. Kollára), ďalej Martinovi Hamuljakovi (Augustín Maťovčík), Jánovi Palárikovi (Ivan Halász) či budapeštianskemu pôsobeniu Milana Hodžu a generácie hlasistov, resp. prúdiov. Činnosť *Slovenského čitateľského spolku a Spolku milovníkov reči a literatúry slovenskej* podrobnejšie zdokumentovali napríklad Štefan Drozd, Augustín Maťovčík a Mária Vyvíjalová, podobne sa pozornosť venovala redakcii *Pešťbudínskych vedomostí*. Z maďarských autorov sa tejto problematike venoval napríklad slovakista István Käfer. V 50. rokoch sa pozornosť slovenskej historiografie sústreďovala hlavne na sledovanie robotníckeho živlu v Budapešti, čo zdokumentoval napríklad historik Pavol Hapák v štúdiu *Slovenské robotnícke hnutie v Budapešti koncom XIX. storočia* (1955). Fenomén liptovských murárov, ktorí už od konca 18. storočia prichádzali do Pešťbudína na sezónne práce, najpodrobnejšie spracoval Miroslav A. Huska v monografii *Liptovskí murári* (1968). V ostatnom období nám túto tému priblížila výstava *Liptovskí murári pomáhali stavať Budapešť* (2012), ktorú pripravilo SNM-Etnografické múzeum v Martine.

Systematickejšia pozornosť pôsobeniu Slovákov v Budapešti sa začala venovať od polovice 90. rokov 20. storočia, odkedy vďaka Výskumnému ústavu Slovákov v Maďarsku a slovenskej samospráve v Budapešti vyšlo viacero pozoruhodných vedeckých prác. Prvou bol zborník *Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov* (1998), ktorý približuje príspevky z medzinárodnej vedeckej konferencie v Budapešti z roku 1997. V tomto zborníku nájdeme aj príspevky Anny Kováčovej a Ivana Halásza (podrobnejšie priblížil pôsobenie Jána Palárika, Jána N. Bobulu a Daniela Bacháta v Budapešti), ktorí sa v neskoršom období najvýraznejšie venovali približovaniu života slovenskej komunity v Budapešti a organizátorom jej spolkového života. Anna Kováčová podrobne zdokumentovala spolkovú činnosť Slovákov v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia už v monografii *Život a kultúra Slovákov v Budapešti v období dualizmu (1867 – 1918)* (2006) a tejto téme sa venuje aj v ďalších parciálnych štúdiách, ktoré vyšli v slovenských i maďarských periodikách a zborníkoch. História slovenského evanjelického zboru v Pešti približuje v práci *Utrpenie Jób – peripetie jedného evanjelického zboru. Pamätnica peštianskeho slovenského evanjelického zboru* (2012, spolu s L. Matusom). V publikáciách sú uverejnené doteraz nevydané texty o dejinách zboru od jeho založenia po rok 1974.

Výsledky približne 20-ročného výskumu Anny Kováčovej o slovenskej komunite v Budapešti prináša aj jej najnovšia publikácia *Po stopách slovenskej minulosti Budapešti. Výber zo štúdií a prednášok* (2014). Obsahuje výber štúdií a odborných článkov publikovaných v rokoch 2003–

– 2013, ktoré tematicky súvisia s činnosťou slovenskej komunity v hlavnom meste. Kvôli väčšej prehľadnosti by bolo vhodné na začiatku každého príspevku uviesť v poznámke pod čiarou, kde bol príspevok po prvýkrát uverejnený, aj keď túto informáciu možno získať zo zoznamu publikovanej literatúry autorky na konci publikácie. Keďže nejde o monografiu, ale o výber štúdií, niektoré fakty a informácie sa opakujú, čo však môžeme zároveň vnímať ako pohľad na určitú udalosť či osobnosť v inom kontexte.

Anna Kováčová v publikácii sleduje široké časové obdobie: od konca 18. storočia (od vzniku evanjelického zboru v Pešti) až do konca 40. rokov 20. storočia, keď doznieva pôsobenie slovenskej medzivojnovnej generácie, vyrastajúcej ešte v období Rakúsko-Uhorska. Autorka sa predovšetkým zameriava na obdobie dualizmu, t. j. roky 1867 – 1918, a medzivojnovné obdobie. V období dualizmu zažíva Pešťbudín, resp. už Budapešť dovedy nebývalý rozmach spojený s nárastom počtu obyvateľov a stavebným, priemyselným a kultúrnym rozvojom. Tento trend sa čiastočne spomalil po zániku historického Uhorska, keď sa Budapešť stáva hlavným mestom potriationského Maďarska. Miestna slovenská komunita v tomto období utlmuje svoju činnosť, keďže viacero popredných osobností získava miesto v štátnej správe Československa.

Publikácia je členená na tri základné oblasti: *Slovenský obraz hlavného mesta Uhorska v 19. a 20. storočí; Slovenskí intelektuáli, kultúrni reprezentanti v kontexte vzťahov s Budapešťou a Dolnozemska realita.*

V prvej časti sledujeme vnímanie Budapešti, pred zjednotením od roku 1873 nazývanej v slovenskej komunite Pešťbudín, slovenskými a českými osobnosťami a hodnotenie Slovákov v Budapešti domácou, hlavne maďarskou verejnosťou. Mesto s pôvodne nemeckou väčšinou sa postupne mení na európske veľkomesto s maďarským charakterom. Autorka predstavuje hlavné mestské bulváre, približuje stavebný ruch, miesta oddychu a zábav. Ako však vyplýva z textu, v slovenskom vnímaní má Budapešť napriek všetkej nádhere a lesku hlavne negatívnu konotáciu – ako sídlo vlády, ktorá k Slovákom nie je prajná, skôr naopak. Budapešť je v slovenskom obraze hlavne mestom, ktoré odnárodňuje, mesto hriechu, a to na rozdiel od dedinského prostredia, ktoré sa, naopak, v slovenskom vnímaní idealizuje. Tieto motívy sa viackrát objavujú aj v umeleckej literatúre, napríklad u Daniela Bacháta. Za všetky uvedme aspoň citát D. Bacháta z diela *Svoj k svojmu* z časopisu *Orol* z roku 1872, ktorý uvádza autorka: „*Pešť je stred našej krajiny, jej srdcom, ale pre slovenské srdcia znamená peklo.*“ (s. 73)

V tejto časti autorka tiež približuje slovenskú komunitu v Budapešti, jej náboženské a kultúrne centrá, spolkovú činnosť či divadelné podujatia. Slováci sa v Budapešti usádzali od konca 18., výraznejšie od druhej polovice storočia. Nie v Budíne či vo vnútornom meste Pešti, ale predovšetkým vo vtedy sa rozvíjajúcich sa predmestiach okolo Kostola sv. Terézie a Kostola sv. Jozefa – Terezíne (dnes VI. obvod) a Jozefove (dnes VIII. obvod). V Jozefove sídlil slovenský evanjelický zbor – vtedy nazývaný slovenská evanjelická cirkev, založený Jánom Kollárom, slovenské vydavateľstvá a tlačiarne, hostince i reštaurácie. Ich počet nebol marginálny, a to ani podľa oficiálnych štatistík, ktoré podhodnocujú ich reálny počet a nezachytávajú počty sezónnych robotníkov a slúžok, ktoré narastajú od 50. rokov 19. storočia. Autorka približuje hlavné cirkevné centrá slovenskej evanjelickej a katolíckej komunity, činnosť a pôsobenie kňazov, ktorí mali veľakrát hlavnú zásluhu na formovaní národného vedomia veriacich. Z evanjelických kňazov objasňuje hlavne zásluhy Jána Kollára, Daniela Bacháta a Martina Morháča a ich hodnotenie súčasníkmi; z katolíckych duchovných zasa Jána Palárika, Jozefa Viktorina a Šimona Klempu. Najmenej poznatkov máme práve o Š. Klempovi, o ktorého prínose v prospech slovenskej komunity v Budapešti chýba komplexnejšia publikácia.

V tomto období sa vystriedalo viacero generácií, z ktorých každá mala iné predstavy o národnej práci a organizovaní národného života. V prvej polovici 19. storočia ešte Slováci hľadajú svoje národné centrum, jedným z nich je aj dnešná Budapešť. V 60. rokoch je ešte terajšia Budapešť

hlavným mestom slovenskej politiky, čo sa od začiatku 70. rokov mení v prospech vidieckeho Turčianskeho Sv. Martina, sídla Matice a následne ďalších inštitúcií. I medzi obyvateľmi Pešťbudína nájdeme viacerých členov Matice. Prihlásenie sa za člena Matice znamenalo verejné manifestovanie slovacity v Uhorsku. Možno to neskôr aj niektorí členovia oľutovali, hlavne keď sa po roku 1872 zmenila situácia a oni po zatvorení Matice už nemali záujem byť spájaní so slovenskou komunitou, ako napríklad Ján N. Bobula. Autorka sa taktiež podrobnejšie venuje identite obyvateľov Budapešti slovenského pôvodu, resp. ich dvojitej identite, z čoho vyplývalo aj ich angažovanie a činnosť v slovenských spolkoch.

V tejto súvislosti sa môžeme v textoch stretnúť s dvojitým, resp. variantným písaním priezvisk, a to slovenskou i maďarskou diakritikou, ako napríklad: Karol Csecsoška – Čečotka (s. 209, 2011), Florián/Flóris Cherven – Červeň (s. 267), Ludvik Janovecz – Janovec (s. 174), Adolf Pechány – Pecháň (s. 169), Juraj Podhradszký – Podhradský (s. 173, 177) či Ladislav Dunajszky – Dunajský (s. 48 a 52). Ako vyplýva z textov, problém písania priezvisk sa nedá zjednodušiť na konštatovanie, že v slovenských textoch sa používa slovenský a v maďarských textoch maďarský ekvivalent priezviska, keďže maďarské formy priezvisk sa uvádzajú aj v slovenských textoch. Roku 1990 prijal Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra rozhodnutie o písaní mien historických osobností z uhorského obdobia, t. j. do roku 1918, slovenskou diakritikou. Za rozhodnutím stála úprimná snaha o zjednotenie písania mien osobností z tohto obdobia. Je pochopiteľné, že pred prijatím štúrovskej slovenčiny v roku 1843, ale aj neskôr, sa samotní autori slovenského pôvodu či slovenského povedomia podpisovali rozdielnym spôsobom. A táto úprava mala urobiť „poriadok“. Na jednej strane ustálila písanie priezvisk, na druhej strane však priniesla prepisovanie niektorých priezvisk, hlavne maďarských osobností, v podobe, ktorá je neprijateľná nielen pre maďarskú verejnosť, ale i pre slovenskú historickú obec. Výsledok prináša *Slovenský biografický slovník* (Martin, 1986 – 1994) a aktuálne vydávaný *Biografický lexikón Slovenska* (Martin, od r. 2002). Pre osobnosti spoločnej slovenskej a maďarskej histórie sa tak aj naďalej budeme stretávať s variantným písaním priezvisk a bude závisieť od autora, aký variant písania uprednostní.

Z publikácie získavame pestrý obraz o živote miestnej slovenskej komunity, plesoch, zábavách, divadelných či speváckych podujatiach. Sme v období, keď ešte nebol rozhlas a televízia a obyvatelia sa, ak nerátame profesionálne divadlá, sami starali o prípravu akcií v rámci trávenia voľného času. Iniciátorom podujatí bola predovšetkým inteligencia, medzi nimi aj študenti, a národne uvedomelé meštianstvo. Prostredníctvom nich bolo možné aj národne formovať slovenské obyvateľstvo, či už trvalo, alebo prechodne žijúce v hlavnom meste. Po vyrovnaní bol centrom slovenskej komunity *Slovenský spolok*, založený v roku 1868, ktorý pôsobil v Budapešti 50 rokov. Intenzita jeho činnosti nebola v každom období rovnaká a pravdepodobne v nejakom období ani nevykonával činnosť. Pod názvom *Zábavno-poučný slovenský spolok* rozvíjal aktivity v rokoch 1873 – 1874 pod predsedníctvom advokáta Františka J. Strakoviča. V tomto období spolok vydával aj spolkový časopis *Dunaj* a pripravoval aj divadelné predstavenia. Zlom nastal po zatvorení slovenských gymnázií a Matice; o jeho činnosti sa opäť dozvedáme až v 80. rokoch.

Podrobnejšie autorka sleduje slovenské aktivity od 90. rokov 19. storočia, keď vďaka novej nastupujúcej generácii opäť narastá národná činnosť Slovákov v Budapešti. Okrem *Slovenského spolku* vzniká v roku 1902 *Budapeštiansky katolícky delnícky* (od r. 1932 robotnícky) *kruh slovenský* pod predsedníctvom r. k. kňaza Eduarda Šándorfiho, z ktorého sa v roku 1906 vyčlenila stolová spoločnosť *Kriváň*, ako aj jediný slovenský ženský spolok – *Spolok dobročinných žien cirkvi ev. a. v.*

Autorka podrobne približuje zlom, ktorý nastáva po roku 1918 a prináša oslabenie miestnej slovenskej komunity. Prerušil sa príchod nového slovensky hovoriaceho obyvateľstva z hornouhorských žúp a dolnozemskeho prostredia, ktoré sa stalo súčasťou Kráľovstva SHS a Rumunska. Príchod Slovákov do Budapešti sa obmedzil na maďarské dolnozemske prostredie a jazykové os-

trovy. Viacero popredných osobností miestnej slovenskej komunity odchádza do Československa a prijíma miesto v štátnej správe novej republiky. Tento krok chcel určite istú dávku odvahy – veď v roku 1919 bola ešte situácia neistá a nikto nemohol tušiť, ako sa napokon vyvinie. Nová hranica Uhorska, resp. už Maďarska ešte nebola taká pevná ako mentálna hranica; obyvateľstvo neverilo, že sa môže rozpadnúť „tisícročné“ Uhorsko. V hre bola ďalšia budúcnosť nielen jednotlivca, ale celých rodín – strata životnej istoty, majetku, peňazí, osobnej slobody či perzekvovanie osôb, ak by tento „projekt“ nevyšiel. Nemôžeme sa preto diviť, že mnohí Slováci ostali v Budapešti a po roku 1918 sa mentálne viac zakotvili v maďarskom štáte.

Odčlenenie slovenskej Hornej zeme spôsobilo po prevrate dočasný zánik *Uhorskokrajinského slovenského vzdelávacieho spolku*. Množstvo Slovákov na maďarskom území Dolnej zeme i pretrvávanie ďalších jazykových ostrovov však napokon viedlo k jeho obnoveniu v roku 1930. Odchod národoveckých rodín z Budapešti mal za následok zánik Slovenského spolku, slovenskej evanjelickej školy, knihtlačiarne, vydavateľstva i pomocnej pokladnice. Naďalej však v zmenených podmienkach pôsobil Katolícky kruh. „Novú krv“ získavali miestne slovenské spolky po prvej Viedenskej arbitráži z 2. novembra 1938, keď sa viacero Slovákov z pričleneného územia usádzalo v Budapešti. Politicky maďarských Slovákov zastupovala Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ) v Maďarsku pod vedením Emanuela Böhma, v Budapešti sídlil Spolok sv. Vojtecha v Maďarsku.

Vďaka čoraz podrobnejšiemu výskumu slovenskej komunity v Budapešti, pri ktorom má práve A. Kováčová mimoriadnu zásluhu, máme pri hodnotení slovenskej komunity v Budapešti už veľmi dobre spracované vtedajšie najvýznamnejšie osobnosti a organizátorov jej podujatí, predstaviteľov miestnej intelektuálnej elity, ktorú tvorili prevažne duchovní a inteligencia. Hlavne mladá nastupujúca inteligencia, študenti na miestnych vysokých školách, mládež nezaťažená minulosťou a plná očakávaní, ako zmení svet, bola mnohokrát motorom, ktorý vedel rozhybať stojaté vody. Pod ich vplyvom sa aj staršia generácia, tu usadené meštianstvo, začalo vo väčšej miere zaujímať a zapájať do slovenských aktivít. Prínos slovenského meštianstva pre národné hnutie ešte čaká na hlbší výskum, a to hlavne spoznávanie ich životných príbehov. Poznáme zopár národoveckých slovenských meštianskych rodín v Budapešti, kde sa minimálne dve generácie zapájali do národných aktivít, ako napríklad Bohurádovci, Krekáčovci či Pozdechovci.

Podrobnejšie informácie o pôsobení najvýraznejších osobností spojených so slovenskou komunitou približuje autorka v druhej časti – od Jána Kollára, zakladateľa slovenského evanjelického zboru v Pešti, po Fedora Ruppeldta a Ľudovíta Izáka. Ústav slovenskej literatúry SAV v súčasnosti zostavuje súbornú korešpondenciu Jána Kollára, ktorá isto prispeje k ďalším zaujímavým poznatkom o činnosti miestneho slovenského zboru a pôsobení Jána Kollára. Väčší priestor je venovaný osobnostiam, ktoré sa najaktívnejšie zapájali do činnosti miestnej slovenskej komunity od prelomu 19. a 20. storočia hlavne Ľudovít Izák, Jozef Uram, staviteľ Milan Michal Harminc, Milan Lichard či Ján Wagner. O viacerých z nich máme podrobnejšie informácie vďaka iným vydaným prácam – napríklad o Ľudovítovi Izákoví, ktorého činnosti sa autorka podrobnejšie venovala vo vyššie uvedenej samostatnej publikácii.

V tretej časti sa Kováčová zamýšľa nad postavením Budapešti v kontexte slovenskej komunity moderných dejín – v 19., 20. storočí i v súčasnosti, na začiatku 21. storočia, a to nad problémom, kam máme budapeštianskych Slovákov zaradiť. Jednoznačne polemizuje s názorom, aj keď marginálnym, vnímať všetkých Slovákov žijúcich južne od dnešnej slovensko-maďarskej hranice za dolnozemskej Slovákov, čo nezodpovedá historickej realite. Definovanie, resp. vnímanie hornozemských a dolnozemskej Slovákov sledujeme už v 19. storočí, pričom obce a jazykové ostrovy mimo týchto dvoch terítórií nemali osobitné pomenovanie. Fenomén hlavného mesta je vždy osobitný, keďže v ňom sa prirodzene koncentrujú zástupcovia a reprezentanti všetkých sociálnych i národnostných skupín pochádzajúci z rozličných kútov krajiny aj zo zahraničia.

Slovenská samospráva Budapešti sa od roku 2003 systematicky zameriava na odhaľovanie pamätných tabúľ slovenským osobnostiam pôsobiacim v Pešti. Autorka v osobitnej časti uvádza ich zoznam a charakteristiku v jednotlivých mestských obvodoch. Prvými boli v roku 2003 pamätné tabule venované staviteľovi a politikovi J. N. Bobulovi pri príležitosti stého výročia jeho úmrtia a publicistovi a diplomatovi Antonovi Strakovi pri 110. výročí narodenia. V rozpätí takmer desiatich rokov slovenská samospráva odhalila už takmer 20 tabúľ, vďaka ktorým sa môžeme zoznamovať so slovenským kultúrnym dedičstvom Budapešti. Súčasťou slovenského kultúrneho dedičstva sú aj slovenské názvy budapeštianskych ulíc, ktoré autorka uvádza v texte a väčšinou vznikli ako preklad dobového nemeckého, resp. maďarského pomenovania. Mnohé z pomenovaní ulíc už nenájeme ani v súčasnom maďarskom názve, keďže buď už nesú úplne iný názov, alebo ulica zanikla pod tlakom ďalšieho rozširovania mesta.

Veľmi cennou súčasťou publikácie je obrazová príloha. Tvoria ju dobové i súčasné fotografie, pohľadnice a ukážky rukopisov i literárnych prác. Približujú miesta spojené s pôsobením slovenskej komunity: Kostol sv. Jozefa v Pešti, Lutherov dvor, centrum slovenskej evanjelickej komunity s kostolom, farou a školou, pamätné tabule osobnostiam slovenskej komunity, ktoré slovenská menšinová samospráva Budapešti odhaľuje v meste, dobové portréty osobností či fotografie slovenských kultúrnych podujatí.

Predložená publikácia *Po stopách slovenskej minulosti Budapešti. Výber zo štúdií a prednášok* je výsledkom dlhoročného výskumu Anny Kováčovej. V predložených textoch môžeme zároveň sledovať, ako sa chronologicky a tematicky posúval a rozvíjal výskum autorky v tejto problematike. Predložená publikácia je veľmi dobrým základom a východiskom na zostavenie monografie, ktorá by komplexne približovala život slovenskej komunity v Pešťbudíne a Budapešti od konca 18. do polovice 20. storočia.

Luboš Kačírek

JANČÍK, Drahomír – ŠTOLLEOVÁ, Barbora (Eds.). *PIVO, ZBRANE, TVARŮŽKY. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí*. Praha : Maxdorf, 2014, 368 s. ISBN 9788073454227.

V rámci bohatej produkcie českej historiografie hospodárskych dejín z ostatných rokov zaujme kolektívna monografia s tak trochu bizarným názvom *Pivo, zbrane, tvarůžky*. Za nezvyčajným a na prvý pohľad nelogickým spojením slov sa skrývajú tri príklady významných produktov českých podnikateľských aktivít medzivojnového obdobia. Monografia s uvedeným originálnym názvom totiž sprevádza čitateľa do sveta podnikania a podnikateľov medzivojnovovej ČSR, respektíve českých krajín. Dejiny podnikov a podnikania tvoria jednu z kľúčových oblastí hospodárskych dejín. Napriek tomu výskum a najmä finálna produkcia v danej oblasti doteraz v českej, ako aj v slovenskej historiografii značne zaostávali. Chýbali najmä hlbšie analýzy a profily celoživotných aktivít významných podnikateľských osobností a rodov s výnimkou najznámejšieho českého podnikateľa Tomáša Baťu a jeho rodiny. Českí hospodárski historici si uvedenú skutočnosť veľmi dobre uvedomovali vrátane historikov z Ústavu hospodárskych a sociálnych dejín Filozofickej fakulty Karlovej univerzity. Pracovníci ústavu už v minulých rokoch viedli projekt k dejinám finančných elít s výstupom v podobe rozsiahlej monografie. Po jeho úspešnom ukončení rozvi-

nuli systematický výskum podnikateľských elit ďalších oblastí hospodárstva, najmä vo sfére priemyslu. Do tohto výskumu zapojili aj mladých historikov spomedzi diplomantov a doktorandov, ktorí dostali v rámci štúdia za úlohu spracovať jednotlivé osobnosti priemyselného podnikania. K rozsiahlemu výskumu však chýbal veľký spoločný výstup. Tento bol iniciovaný zvonku predsedom správnej rady nadácie T-SOFT ETERNITY Michalom Vaněčkom. Jeho zámerom bolo podnietiť vznik reprezentatívnej monografie o podnikateľoch medzivojnovnej ČSR, ktorá by českej verejnosti sprostredkovala informácie o hodnotných výsledkoch podnikateľskej činnosti v minulosti a predstavila osobnosť podnikateľa v novom svetle. V súčasnej českej spoločnosti, podobne ako aj v slovenskej, je totiž obraz podnikateľa značne sprofanovaný a negatívne chápaný ako obraz „kšeftára“, spojeného s nekalými praktikami.

Iniciatíva M. Vaněčka padla na úrodnú pôdu, lebo vyvolala veľký ohlas v Ústave hospodárskych a sociálnych dejín FFUK a následne aj na ďalších vedeckých pracoviskách z oblastí hospodárskych dejín a dejín techniky. Táto iniciatíva spojená s finančnou podporou umožnila finalizovať dlhoročný výskum. Postupne bol kreovaný rozsiahly tím 17 autorov z viacerých pracovísk. Jeho koordinátormi sa stali poprední historici Ústavu hospodárskych a sociálnych dejín FFUK Drahomír Jančík a Barbora Štolleová. Kolektív autorov rozšíril a dokončil výskum za pomoci pracovníkov z početných archívov, knižníc a múzeí. Autori si podľa zamerania svojho výskumu vybrali jednotlivé podnikateľské osobnosti. Celkovo boli spracované profily 19 podnikateľov, respektíve podnikateľských rodín a manažérov, medzivojnovnej ČSR. Treba však pripomenúť, že obsah spoločnej monografie nevznikal na „zelenej lúke“. Autori už mohli po metodologickej aj obsahovej stránke nadviazať na čiastkové a encyklopedické práce zo sledovanej problematiky, napríklad od čelných historikov z pracovísk hospodárskych dejín v Ostrave Milana Myšku, Jany Geršlovej a ďalších. Zároveň ale oceňujeme, že autorský kolektív si vo väčšine prípadov zvolil menej známe tváre podnikateľského prostredia ČSR a spracoval ich formou rozsiahlejších vedeckých štúdií, založených na pôvodnom výskume. Nebol teda zvolený tradičný prístup kratších biografických medailónov, vychádzajúcich zo sekundárnej literatúry. V zozname prameňov sa dozvedáme, že autori využili fondy 30 centrálnych, zemských, regionálnych, podnikových, súkromných a iných archívov, ako aj zbierky múzeí a galérií. Využitie boli tiež početné štatistiky, firemné kompasý a iné dobové pramene hospodárskeho života.

Finálne štúdie venované jednotlivým podnikateľom a rodom zostavili do podoby rozsiahlej kolektívnej monografie editori D. Jančík a B. Štolleová. Títo v úvodnej časti monografie prinášajú súhrnnú teoretickú štúdiu, kde hodnotia aj širšie hospodársko-politické súvislosti podnikateľskej činnosti na území bývalej ČSR v prvej polovici 20. storočia a kde podávajú čitateľovi typológiu vybraných podnikateľov. Z hodnotení hospodárskych súvislostí vyplýva, že podmienky pre tvorivé aktivity individuálnych a patriarchálnych rodinných podnikateľských firiem vytváralo sociálno-ekonomické prostredie habsburskej monarchie, najmä jej západnej rakúskej časti. Už od prelomu 19. a 20. storočia však priaznivé tendencie narušal nástup kartelov a finančného kapitálu bánk. Tento proces sa ešte urýchlil práve v podmienkach medzivojnovnej ČSR, zmietanej náhlymi konjunkturálnymi vzostupmi a krízovými pádmi. Individuálne a rodinné podniky ovplyvnené krízou a konkurenciou museli žiadať o pomoc banky. Tým sa dostávali pod ich kontrolu a menili na akciové spoločnosti. Bývalí majitelia preberali funkcie manažérov, konštruktérov a výrobných riaditeľov. Následkom veľkej hospodárskej krízy 30. rokov boli štátne zásahy do ekonomiky, ktoré ešte viac obmedzili priestor pre tvorivé rodinné podniky. Po rozpade ČSR dusila podnikanie všade prítomná kontrola hospodárstva, nástup nemeckých bánk a koncernov, vojnové hospodárstvo a arizácia. Epilógom súkromného podnikania a podnikateľov bolo znárodnenie, čiže poštátnenie, po roku 1945. Monografia predstavuje vybraných podnikateľov, respektíve ich rodinné podniky v celom uvedenom období od vzniku, spravidla už pred rokom 1918 až do znárodnenia a osudov po druhej svetovej vojne. Obraz podnikateľov sa teda v monografii neobmedzu-

je len na medzivojnové roky, ale približuje ich celoživotný príbeh a dejiny podnikov od konca 19. do polovice 20. storočia. Osobitnú pozornosť si podľa môjho názoru zaslúži zvolená typológia vybraných podnikateľov. Editori s autorským kolektívom si mohli zvoliť napríklad zaužívané abecedné poradie osobností, typické pre encyklopédie alebo rozdelenie podnikateľov a ich podnikov podľa priemyselných odvetví a druhov výrobných činností. Autori však využili sofistikovanejší druh typológie podľa určitých charakteristických znakov vývoja podniku, podnikateľskej činnosti, technických inovácií, organizácie práce, postavenia osobnosti v podniku či hospodárskej pozície podnikateľského subjektu. Pritom sa nechali inšpirovať teoretickým dielom známeho rakúskeho ekonóma Schumpetera a ďalšími teoretickými postupmi. Jednotlivé postavy a podnikateľské klany zobrazujú v epicentre hospodársko-politického, sociálno-ekonomického a kultúrneho vývoja zároveň s množstvom ďalších osobností sledovaného obdobia. Zaoberajú sa aj národnostným pôvodom a profesionálnou príslušnosťou podnikateľov, ale uvedené otázky na rozdiel od slovenskej historiografie nekladú na prvé miesto.

Podľa spoločných charakteristických znakov hospodárskych aktivít boli vybrané osobnosti rozdelené v monografii do niekoľkých skupín, zároveň tvoriacich samostatné kapitoly. Tieto často spájajú podnikateľov z úplne rozdielnych oblastí výroby. Platí to aj o prvej skupine podnikateľských postáv, uvedenej pod titulom *Medzi tradíciou a inováciou*. Autori sem zaradovali podnikateľov podľa toho, do akej miery zachovávali kontinuitu pôvodných výrobkov a výrobných postupov, s ktorými prišli na trh. V protiklade tu stojí na jednej strane potravinársky výrobca tradičných olomouckých kvarglí (tvarůžky) Alois Wessels a jeho nástupca Karel Pivný, ktorí menili výrobné postupy len pod rastúcim tlakom konkurencie a na druhej strane strojárski podnikatelia – konštruktéri František Janeček, Jozef Sousedík, Rudolf Bächer, Václav Klement a Václav Laurin, zakladajúci podnikateľskú činnosť na tradičnej značke, ale zároveň aj na systematických inováciách a konštrukcii nových druhov výrobkov. Z uvedenej skupiny postáv je širšej slovenskej verejnosti známa len dvojica priekopníkov automobilového priemyslu V. Laurin a V. Klement a čiastočne „moravský Edison“ J. Sousedík. Ich životný príbeh, podnikateľské aktivity a technické dielo zhodnotili špičkoví odborníci na dejiny techniky a hospodárstva Ivan Jakubec a Marcela Efmertová. Ohľadne dvojice Laurin & Klement je menej známe, že prvý z nich bol konštruktér a druhý manažér. Svoju firmu založili v Mladej Boleslavi v roku 1895 ako výrobcovia bicyklov a motocyklov. Neskôr firmu prebudovali na prvú automobilku v českých krajinách a samostatne ju viedli až do roka 1926, keď pod konkurenčným a finančným tlakom fuzionovali s koncernom Škoda. Ich závod sa stal základom mladoboleslavskej Škodovky. Elektrotechnický konštruktér J. Sousedík, autor desiatok patentov, medzi iným aj elektromobilu, sa stane slovenskému čitateľovi bližším, keď spomenieme, že práve on skonštruoval modernú železničnú lokomotívu, premávajúcu na trati Praha – Bratislava pod názvom Slovenská strela. Jeho podnikateľská činnosť bola spojená najmä s medzivojnovou ČSR. Vlastnú elektrotechnickú firmu založil vo Vsetíne v roku 1918 a samostatnosť si udržala do veľkej hospodárskej krízy, keď vstúpila do koncernu Ringhofer a neskôr do Tatry Kopřivnice, kde Sousedík ďalej pôsobil ako konštruktér. Pozoruhodné boli aj aktivity strojárskych firiem R. Bächera v Roudnici nad Labem a F. Janečka v Týnci nad Sázavou, s ktorými čitateľa oboznamuje autorská dvojica hospodárskych historikov Jiří Novotný a Jiří Šouša a historik najnovších dejín Daniel Povolný. Prvá z firiem bola už od konca 19. storočia priekopníkom vývoja a výroby poľnohospodárskej techniky, najmä pluhov, ktoré vo veľkom vyvážala aj do Uhorska. Janeček založil niekoľko závodov, kde sa venoval konštrukcii a výrobe zbraní, napríklad guľometov, ale aj širokého sortimentu ďalších strojárskych výrobkov, vrátane motocyklov značky Jawa. Všetky závody si udržal vo vlastníctve až do smrti v roku 1941. Osudy rodinnej firmy A. Wesselsa a jeho zaťa K. Pivného na výrobu olomouckých kvarglí, s ktorými sa na pulloch obchodov stretávame dodnes, priblížil doktorand Petr Sedláček. Prehľadne spracoval aj dejiny výroby „tvarůžků“ v strednej Európe.

Spoločným menovateľom druhého bloku podnikateľských osobností je vzťah k fenoménu obuvníckej firmy Baťa. Išlo o konkurenčný vzťah alebo o úsilie napodobniť metódy firmy Baťa v oblasti organizácie práce, technologického pokroku, budovania koncernu filiálok, tvorby sociálnych programov alebo výstavby polyfunkčných mestotvorných centier pod firemnou hlavičkou. Konkurenčný vzťah reprezentuje kedysi známa a dnes takmer zabudnutá obuvnícka firma Fridricha Leopolda Poppera v Chrudimi a pokusy o kopírovanie metód batizmu dve navzájom si konkurujúce textilné firmy Arnošta Rolného a Jana Neheru z Prostějova. Príspevok historika techniky Miloša Hořejša oboznamuje čitateľa s tým, že podnikateľ židovského pôvodu F. L. Popper vybudoval továreň na veľkovýrobu obuvi už pred rokom 1914, skôr než rodina Baťovcov. V nasledujúcom období však už len sekundárne kopíroval metódy Baťovho koncernu, aby aspoň udržal dosiahnutú úroveň výroby. Proti konkurencii bojoval výrobou kvalitnej obuvi pre vyššie vrstvy, exportom a v 30. rokoch fúziou s kožiarskou firmou Františka Polického. Priekopník odevnej veľkovýroby A. Rolný, o ktorom pojednáva štúdia bývalej diplomantky hospodárskych dejín Ludmily Cvrčkovéj Pokertovej, spočiatku zakladal podnikateľskú stratégiu na tradičných výrobných postupoch, využívajúc desiatky domácich krajčírov. V medzivojnových rokoch však systematicky preberal Baťove postupy, najskôr budovaním siete filiálok a obchodov, neskôr zavádzaním pásovej výroby, ako aj vzdelávacích a sociálnych programov pre zamestnancov. Po dohode s Baťom si zvolil reklamný slogan „Obuv Baťa, odev Rolný“. Uvedené postupy mu zabezpečili obrovský úspech. Jeho mladého konkurenta J. Neheru hodnotí v monografii diplomantka Alena Buršíková. Nehera začínal podnikat' podstatne neskôr než Rolný, ale preberaním metód batizmu konkurenta veľmi rýchlo doháňal. Pre slovenského čitateľa je zaujímavé, že Rolný a Nehera mali rozsiahle obchodné a výrobné aktivity aj na Slovensku. Nehera založil slovenský odevný priemysel výstavbou závodu v Trenčíne a Rolný v Púchove na konci 30. rokov. Žiaľ, štúdia A. Buršíkovej túto problematiku obchádza.

Tretia kapitola prináša ďalší špecifický uhol pohľadu na sféru podnikania. Združuje podnikateľské osobnosti, ktorých aktivity stáli na pomedzí hospodárskej a kultúrno-umeleckej činnosti alebo s umeleckou sférou v určitom smere súviseli. Štúdie sledovaného bloku patria k najkvalitnejším a najrozsiahlejším v monografii. Približujú celé ságy podnikateľských rodín v dlhodobom časovom horizonte na pozadí širších hospodársko-politických, sociálnych a kultúrnych súvislostí. Jedna z vedúcich postáv českej historiografie hospodárskych dejín Eduard Kubů pojednáva o ságe rodiny nábytkárskych podnikateľov Gerstelovcov z Prahy. Išlo o niekoľko generácií výrobcov luxusného nábytku špičkovej umeleckej kvality s prominentnou klientelou doma i vo svete, na ktorých sa neprávom takmer zabudlo. Autor analyzuje vývoj rodinnej firmy v rôznych rovinách vrátane odbornej analýzy ekonomickej stránky jej činnosti od 70. rokov 19. do 40. rokov 20. storočia, keď bola táto pôvodne židovská firma arizovaná a znárodnená. Osobitnou atmosférou a vynikajúcim štýlom sa vyznačuje štúdia už spomínaného popredného historika hospodárskych a právnych dejín J. Šoušu o osudoch rodinného klanu cukrovarníckych veľkopodnikateľov a bankárov Bloch-Bauer. Okrem pútavého obrazu podnikateľského sveta uvedenej židovskej rodiny, najmä jej najznámejšieho člena Ferdinanda Bloch-Bauera, štúdia obsahuje umelecko-kultúrny rozmer priblížením pestrého života Ferdinandovej manželky Adéle, ktorá sa stal múzou svetoznámeho kultového maliara Gustava Klimenta ako „dáma v zlatom“. Zostavovateľ monografie D. Jančík prináša dejiny ďalšej podnikateľskej dynastie rodiny Rücklovcov, ktorá spojila podnikateľskú činnosť s umeleckým stvárnením výrobkov v jednom z najrozvinutejších a najznámejších odvetví českého, respektíve česko-nemeckého priemyslu, vo výrobe umeleckého dutého skla. Autor líči ako rodinná firma počas troch generácií povstala z malej huty na podnik s niekoľkými závodmi, dodávajúci výrobky do rôznych kútov sveta. Najväčšiu pozornosť venuje rozvoju firmy na vlnách konjunkturálneho cyklu a hospodársko-politických vplyvov medzivojnovej ČSR.

Spoločným motívom štvrtej kapitoly je odvrátená tvár podnikateľskej činnosti v podobe negatívnych faktorov ekonomického vývoja. Zostavovatelia a autori sem zaradili firmy, ktoré sú modelovým príkladom rôznych objektívnych a subjektívnych príčinných súvislostí hospodárskych problémov. Doktorand Tomáš Gecko demonštruje negatívne dôsledky ostrej konkurencie a pragmatického postupu bánk na príklade jedného z kľúčových podnikov stavebných látok na území bývalej ČSR Prastav, vybudovaného podnikateľskou rodinou Bartovcov a Tichých. Druhá zostavovateľka publikácie B. Štolleová vysvetľuje čitateľovi ako prestížne knižné nakladateľstvo Františka Borového z Prahy takmer podľahlo ekonomickým ťažkostiam, lebo jeho majiteľ uprednostňoval kvalitu produktu pred hospodárskym výnosom. Historik a archivár J. Novotný, ktorý sa podieľal na troch príspevkoch monografie, vo svojej druhej stati hodnotí zložitú cestu textilného podnikateľa Josefa Jehničku v Chocni z osídien finančných záväzkov voči bankám k prosperite v náročných ekonomických podmienkach medzivojnovnej ČSR.

Záverečná piata kapitola je venovaná manažérskym osobnostiam českej podnikateľskej scény, ktoré na pozadí monopolizácie hospodárstva preberali kľúčové riadiace funkcie vo veľkých akciových podnikoch namiesto pôvodných majiteľov, prípadne sa manažermi stávali niekdajší individuálni podnikatelia. Práve uvedený typ podnikateľa – zamestnanca bol charakteristický aj pre podnikovú sféru na území Slovenska. Kapitulu uvádza tretí príspevok J. Novotného o manažérskej postave Františka Malinského, pôvodom lekára, ktorý sa stal vedúcou osobnosťou českého škrobárenského priemyslu, najmä podniku Amylon. Autor predstavuje F. Malinského aj ako priekopníka národne českého priemyselného a finančného kapitálu a národného hnutia pred rokom 1918. Ďalším zo sledovaných manažérov je takmer neznáma osobnosť Karla Dimmera mladšieho, budovateľa všeobecne známeho smíchovského pivovaru. Zo štúdie doktoranda Martina Minařika sa dozvedáme, že K. Dimmer mal veľký podiel na premene smíchovského pivovaru zo stredne veľkého podniku na druhý najväčší pivovar v habsburskej monarchii a prispel k jeho prosperite aj v medzivojnovných rokoch. Životné osudy a profesiovú kariéru iného podnikateľa a manažéra potravinárskeho priemyslu veľkouudenára Emanuela Macešku z Prahy spracovala historička Marcela Starcová. Autorka sleduje aktivity E. Macešku, ktoré postupne expandovali aj do ďalších oblastí podnikania, od prelomu 19. a 20. storočia až do znárodnenia. Náročný cieľ si zvolil publicista Radek Diesteler. Pokúsil sa o rámcový osobný a odborný profil generálneho riaditeľa Škodových závodov Karola Loevensteina, ktorý spolu s hlavným riaditeľom Živnobanky Jaroslavom Preissom tvoril dvojicu najvýznamnejších manažérov medzivojnovnej ČSR. Možno konštatovať, že pokus o Loevensteinov profil, zasadený do víru hospodársko-politického vývoja, bol v celku úspešný. Druhým mužom československého strojárstva po K. Loevensteinovi sa v rokoch 1936 – 1938 stal Jiří Hejda vo funkciu hlavného riaditeľa druhého najväčšieho strojárského concernu ČSR Československá Kolben-Daněk. Mnohostrannú postavu J. Hejdu, ktorý do polovice 30. rokov prešiel rôznymi zamestnaniami, v úzkom prepojení s vývojom ČKD na sklonku existencie ČSR zobrazil doktorand Jiří Jelínek. Jeho štúdiá, ako aj ďalšie príspevky záverečnej kapitoly, sú okrem hlavných postáv zaľudnené viacerými ďalšími predstaviteľmi hospodárskeho a spoločenského života.

Editóri D. Jančík a B. Štolleová uzatvárajú monografiu stručnou úvahou o rôznorodosti ciest podnikateľov, čiže o pestrosti typológie podnikateľských a manažérskych aktivít, na území českých krajín a bývalej ČSR od konca 19. do polovice 20. storočia. Editori a celý autorský kolektív prinášajú sledovanou monografiou prelomové dielo vo výskume a propagácii hospodárskych a spoločenských elít spred roka 1948, ktoré svojou odbornosťou a kvalitou textov a zároveň príťažlivosťou bohatého obrazového materiálu a polygrafického stvárnenia zaujme odborníka aj laického čitateľa.

Eudovít Hallon

ŠTEFANSKÝ, Michal – MICHÁLEK, Slavomír. *MÍLNIKY STUDENEJ VOJNY A ICH VPLYV NA ČESKOSLOVENSKO. (Od Trumanovej doktríny po Vietnam)*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2015, 367 s. ISBN 9788022414491.

Recenzovaná publikácia pozostáva zo štyroch kapitol rozčlenených na podkapitoly, ktorých názvy viac či menej jasne naznačujú, ktorým otázkam venujú ich autori – či v prípade niektorých podkapitol len jeden z nich – prvoradá pozornosť. Ilustrovať to možno napr. II. kapitolou, ktorá má názov *Militarizácia studenej vojny* a člení sa na päť podkapitol. Zatiaľ čo názov prvej podkapitoly (*Kórejská vojna a rast vojenských výdavkov*) vcelku jasne naznačuje, o čom táto kapitola pojednáva, názvy druhej a tretej podkapitoly (*Blokáda informácií, Úteky za slobodou*) znejú tajupľnejšie. Štvrtá a piata podkapitola (*Varšavská zmluva v rokoch 1955 – 1962, Zbrojná výroba na Slovensku v druhej polovici 50. rokov*) sú v tomto smere opäť jednoznačnejšie.

V súvislosti s názvami kapitol je potrebné zmieniť sa ešte o jednej veci. Z údajov uvedených na s. 2 recenzovanej publikácie čitateľ spontánne nadobudne dojem, že ide zrejme o názvy kapitol – sú totiž krátke, ale plne korešponujú s bežnými – a to i kvalifikovanými – predstavami o (niektorých) „mílnikoch studenej vojny“. Tieto názvy sú nasledovné: Jalta a Postupim; Stratégia zadržovania; Fulton a Marshallov plán; Pražský komunistický prevrat; Dve berlínske krízy; NATO a Varšavská zmluva; Vojna v Kórei; Poľsko a Maďarsko 1956; Suezská kríza; Kubánska raketová kríza; Invázia z augusta 1968; Vojna vo Vietname. V skutočnosti sa však uvedené (domnelé) nadpisy kapitol či podkapitol vo výkladovej časti práce nenachádzajú, i keď v rámci jednotlivých kapitol a podkapitol ich autori analyzujú. Vyššie uvedené poznámky nie sú a nechcú byť „kritikou za každú cenu“, sú len postrehom recenzenta, ktorý si uvedený fakt povšimol a pokúsil sa ho v súlade so svojou impresiou objasniť.

Po tomto krátkom úvode prejdeme k obsahu jednotlivých kapitol. I. kapitola má päť podkapitol. Prvá z nich sa zaoberá príčinami vzniku studenej vojny, pričom v tejto spojitosti venuje adekvátnu pozornosť predstavám vedúcich činiteľov vtedajších troch dominantných svetových veľmocí – USA, ZSSR a Veľkej Británie – o povojnovom usporiadaní Európy a sveta. Analýzou týchto predstáv čitateľ získa pomerne ucelený obraz o priebehu dôležitých rokovaní vedúcich politických a vojenských činiteľov Veľkej trojky na konferencii v Jalte, ktorá sa konala 4. – 11. februára 1945 (na s. 16 recenzovanej publikácie je omylom uvedené, že rokovania v Jalte na Kryme sa konali vo februári – marci 1945) za účasti troch vedúcich predstaviteľov ZSSR, USA a Veľkej Británie – J. V. Stalina, F. D. Roosevelta a W. Churchilla, ako aj početných štábov vysokých politických a vojenských hodnostárov uvedených veľmocí. Autori pritom venujú prioritnú pozornosť pozadiu rokovaní o budúcej politickej a ekonomickej konfigurácii stredovýchodnej Európy, pričom pri analýze tejto otázky, ktorá bola a ostala nemalým problémom, osobitne poukazujú na návštevu Edvarda Beneša v Moskve v decembri 1943, počas ktorej bola 12. decembra podpísaná Zmluva o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi Československom a Zväzom sovietskych socialistických republík. V súvislosti s podpísaním uvedenej zmluvy sa žiada dodať, že jej uzavretie bolo z Benešovej strany politicky pomerne riskantným krokom. Jednak preto, že ním vedúca osobnosť československého exilu z medzinárodnopolitického hľadiska predčasne signalizovala, ktorej mocnosti patria politické sympatie československej exilovej vlády, a jednak preto, že Beneš v rozhovore so sovietskym ľudovým komisárom zahraničných vecí V. M. Molotovom, ktorý sa konal 14. decembra 1943 popoludní, dal šéfovi sovietskej diplomacie hneď na začiatku rozpravy jasne najavo, že „*Chce poznať stanovisko sovietskej vlády, tak aby mohla čsl. vláda a naši diplomatickí zástupcovia dostať presné pokyny, ako v zásadných veciach hovoriť a postupovať, vždy v súhlase s predstaviteľmi vlády sovietskej.*“ Moskva Benešovej prosbe vyhovelá, a tak napríklad v súvislosti s Marshallovým plánom dostala Praha jasný pokyn, že ho nemá akceptovať.

Neúčast' Československa (práve tak ako neúčast' ZSSR a ďalších krajín jeho formujúcej sa záujmovej sféry) na tomto dôležitom povojnovom projekte, ktorým sa urobil ďalší krok v mocenskom delení Európy, Washington nijako mimoriadne netrápila, lebo pre USA nebola oblasť stredovýchodnej Európy v záverečnej fáze vojny a v prvých rokoch po jej skončení prioritnou sférou záujmu; a Veľká Británia sa vzhľadom na svoju tradíciu, ale i reálne mocenské možnosti musela nevyhnutne koncentrovať na teritória ležiace mimo stredovýchodnej Európy a tvoriace piliere jej niekdajšieho veľmocenského postavenia.

V nasledujúcich troch podkapitolách I. kapitoly čitateľ získa poznatky o mnohých ďalších otázkach súvisiacich s politikou „zadržovania“ komunizmu, resp. sovietskeho mocenského vplyvu, ku ktorej postupne prešiel Washington i Londýn a ktorá sa v ďalších desaťročiach stala dominantnou črtou vývoja vzťahov medzi dvoma superveľmocami a ich klientskými štátmi. Viaceré pasáže I. kapitoly naznačujú, že v prvých povojnových rokoch moskovské vedenie nemalo napr. jednotný názor na nutnosť rýchlejšej „socializácie“ (t. j. nastolenia „socialistických“ režimov) tej časti Európy, ktorú oslobodila Červená armáda. Postupne sa však – zrejme i v dôsledku politického, hospodárskeho i vojenského zoskupovania sa Západu – tento trend presadil, čoho výrazným znakom bolo o. i. založenie Informačného byra komunistických strán v septembri 1947.

I. kapitola obsahuje aj početné zmienky o „prvých medzníkoch studenej vojny“, o ich forme a príčinách, ale aj o americkej stratégii „jadrového zastrašovania“ Sovietskeho zväzu, o „globalizácii“ amerických bezpečnostných záujmov v období po skončení druhej svetovej vojny, ktorá mala o. i. za následok to, že „*Tradičný izolacionizmus spread a po prvej svetovej vojne sa druhou svetovou vojnou zmenil vymedzením oblastí, ktoré USA považovali za dôležité z hľadiska svojej sféry vplyvu a bezpečnosti.*“ (s. 35 rec. práce). V jednotlivých častiach prvej kapitoly je reč aj o rôznych aspektoch mierovej konferencie v Paríži roku 1946 (v súvislosti s citátom týkajúcim sa parížskej mierovej konferencie a uvedeným na s. 39 má slovné spojenie „... a nutného transferu obyvateľstva“ zrejme správne znieť „... a núteného transferu obyvateľstva.“), o Trumanovej doktríne, o Marshallovom pláne (v súvislosti s týmto projektom má byť dátum 4. júla 1947 /s. 43, riadok 11/ upravený zrejme na 4. júna 1947; chybný je aj dátum uvedený v riadku 6, druhý odsek, s. 43. Parížska konferencia o Marshallovom pláne sa konala v dňoch 27. 6. – 2. 7. 1947), o reakcii ZSSR na uvedený plán, o schôdzke deviatich komunistických strán v Poľsku v septembri 1947, na ktorej odzneli dnes už pamätné slová tajomníka ÚV VKS(b) Andreja Ždanova, že vo svete sa vytvorili dva tábory: imperialistický a protidemokratický na čele s USA a antiimperialistický a demokratický na čele so ZSSR (s. 47). Toto kategorické politické, ale aj mravné vymedzenie malo čoskoro niektoré neblahé následky hlavne na vývoj vo vtedajších ľudovodemokratických štátoch.

V posledných dvoch podkapitolách I. kapitoly je reč o medzinárodných i vnútropolitických súvislostiach mocenského prevratu v Československu vo februári 1948 a o rozdelenom Nemecku ako o jednej z typických realít obdobia studenej vojny, ktorá sa na dlhé desaťročia nezmazateľne zapísala nielen do povojnového vývoja Nemecka, ale v širšom zmysle slova i do vzťahov medzi „Východom a Západom“.

II. kapitolu nazvanú *Militarizácia studenej vojny* tvorí päť podkapitol. Názov prvej z nich – *Kórejská vojna a rast vojenských výdavkov* – jasne naznačuje jej obsah. Autor podkapitoly už v jej druhom odseku čitateľa oboznamuje, že „*Prepadnutie Južnej Kórei vojskami KĽDR [Kórejskej ľudovodemokratickej republiky – P. P.] vychádzalo z mylnej domnienky, že sa nachádza mimo obranného pásma USA.*“ Nasledujú údaje o postoji ZSSR a Číny k útoku na južnú časť krajiny, o postoji USA k vojenskému zásahu proti Južnej Kórei, o zvolaní Bezpečnostnej rady OSN, „*ktorá odsúdila severokórejskú agresiu*“, o zásahu Číny do konfliktu a zrode plánov amerického generála D. MacArthura na použitie jadrových zbraní. Tieto plány sa však z viacerých dôvodov nerealizovali. Zaujímavé a obsahovo prínosné sú v danom kontexte údaje o materiálnej pomoci Československa KĽDR, ale aj fakty, ktoré ukazujú, že „*Kórejská vojna spôsobila markantné*

zvýšenie nákladov na zbrojenie a budovanie veľkých armád na americkej a sovietskej strane“ (s. 94) Prínosné a poučné sú i časti, ktoré hovoria o pomeroch vo vtedajšej československej armáde vystavenej kádrovým zmenám smerujúcim k jej „sovietizácii“.

V druhej podkapitole nazvanej *Blokáda informácií* autori analyzujú jeden z typických znakov „fungovania režimu sovietskeho bloku“, ktorým bolo „vytváranie informačných bariér s informačnou blokádou dôležitých informačných kanálov o politickom, hospodárskom a kultúrnom vývoji v západných krajinách, resp. ich nahradzovanie nepravdivými a jednostrannými informáciami“ (s. 108). Ich cieľom bolo zabrániť šíreniu informácií, ktoré nový (ľudovodemokratický či komunistický) režim pokladal z rozličných dôvodov za nežiaduce či odporujúce predstávam a názorom nových mocenských štruktúr. Autori ukazujú, že vytváranie „informačných bariér“ a „informačná izolovanosť“, ktorá bola ich logickým dôsledkom, sa prejavovala nielen v politickej a ekonomicko-sociálnej oblasti, ale aj v oblasti kultúry, umenia a vedy, pričom táto izolovanosť mala v praxi mnoho podôb. Medzi jej hlavné nástroje patrilo o. i. obmedzovanie činnosti a zotváranie „západných kultúrnych a informačných centier a inštitúcií v Československu a v ostatných krajinách sovietskeho bloku“ (s. 110) Podkapitola prináša o. i. viaceré informácie o sledovaní aktivít západných diplomatických a konzulárnych inštancií v Československu aj o prenasledovaní niektorých ich pracovníkov. (V súvislosti s priezviskom francúzskeho generálneho konzula v Bratislave poznamenajme, že jeho správny tvar je Mana'h). Zaujímavé sú aj údaje o aktivitách orgánov cenzúry, ktorá sa v súlade so sovietskym stanoviskom pokladala za zbraň „proti rozkladnému vplyvu buržoáznej ideológie“.

Tretia podkapitola má názov *Úteky za slobodou* a jej autori konštatujú – a následne dokumentujú – že „Úteky za slobodou z povojnového Československa mali nespočetné množstvo podôb“, pričom zároveň upozorňujú, že „Ilegálne úteky za hranice neboli výlučne československou záležitosťou, [lebo] na Západ utekali ľudia zo všetkých štátov sovietskeho bloku.“ (s. 127) Táto podkapitola je pre čitateľa príťažlivá už svojím námetom, ktorý dáva tušiť, že sa v nej dozvie tak o spôsoboch ilegálneho prechodu hraníc, ako aj o politickej príslušnosti, existenčných podmienkach, vierovyznaní utekajúcich, o ich existujúcich či neexistujúcich prepojieniach na osoby v krajinách, do ktorých či cez ktoré utekali a pod. Kapitola obsahuje mnoho zaujímavých informácií aj o spôsoboch, ktorými sa československé štátne orgány usilovali znížiť počet ilegálnych prechodov „cez zelenú hranicu“, o ilegálnych leteckých „odletoch“ za hranice či o unikátnom únose celého vlaku. (s. 139-140)

Vo štvrtjej podkapitole nazvanej *Varšavská zmluva v rokoch 1955 – 1962* sa uvádza, že „Podľa niektorých prameňov ruskej proveniencie pokusy založiť vojensko-politickú organizáciu, známu neskôr ako Varšavská zmluva existovali už v roku 1952...“ (s. 141) Nie je to nepravdepodobné, ak vezmeme do úvahy hoci len to, že organizácia NATO existovala od apríla 1949, či to, že v roku 1952 sa už druhý rok tvrdo bojovalo v Kórei. Myšlienka vytvoriť Varšavskú zmluvu sa fakticky finalizovala na prelome novembra a decembra 1954 a v máji 1955 sa Varšavská zmluva stala realitou. Autori uvádzajú, že vznik tejto protiváhy organizácie NATO nevyvolal znepokojenie ani vo Washingtone, ani v metropolách ostatných vtedajších členských štátov Organizácie Severoatlantickej zmluvy, lebo ho v súlade so skutočnosťou pokladali „len za organizačné a medzinárodnoprávne vyjadrenie už existujúceho podriadenia a kontroly ozbrojených síl a zahraničnej politiky štátov sovietskeho bloku Sovietskym zväzom“ (s. 142)

Ďalšia časť podkapitoly rámcovo popisuje proces vzniku Varšavskej zmluvy, postoj československého vedenia k tomuto procesu, priebeh budovania vojenských a politických štruktúr Varšavskej zmluvy, prehlbovanie sovietskeho dozoru „nielen nad jednotkami a zväzkami vyčlenenými [Československom] pre Spojené ozbrojené sily Varšavskej zmluvy, ale aj nad celou ČSLA“ (s. 152) Táto skutočnosť však nie je nijako prekvapujúca, lebo v podobných vojensko-politických organizáciách má rozhodujúce slovo vždy ten štát, ktorý disponuje najväčším silovým

potenciálom. Vo štvrtej podkapitole nájde čitateľ zaujímavé informácie aj o viacerých zasadaniach Politického a poradného výboru Varšavskej zmluvy, o otázkach prezbrojovania armád členských štátov tak, aby zodpovedalo dobovým požiadavkám, o finančných nákladoch s tým spojených, o predstavách o rozsahu zbrojnej výroby v Československu a reálnych možnostiach daných jeho surovinovou základňou, ale aj o iných otázkach súvisiacich s činnosťou Varšavskej zmluvy vo vymedzenom časovom rámci.

Piata podkapitola nazvaná *Zbrojná výroba na Slovensku v rokoch 1955 – 1962* svojím obsahom čiastočne nadväzuje na predchádzajúcu podkapitulu. Stručne povedané, prináša súbor základných informácií o zbrojnej výrobe na Slovensku už i v rokoch bezprostredne predchádzajúcich časovému vymedzeniu vyznačenému v názve podkapitoly. V tomto zmysle informuje nielen o zbrojnej výrobe na Slovensku, ale aj o otázkach bojového zloženia československých ozbrojených síl v čase vojny a mieru, o výzbroji a prezbrojení ČSLA, o plánoch zbrojnej výroby v ČSR i o iných otázkach týkajúcich sa zabezpečenia funkčnosti vtedajších československých ozbrojených síl. O týchto otázkach a s nimi súvisiacich problémoch nemožno v recenzii podrobnejšie referovať, lebo prakticky všetky otázky týkajúce sa zbrojnej výroby prechádzali v rokoch 1955 – 1962 častými zmenami spôsobovanými rozličnými faktormi, ktoré v potrebnej miere ozrejmuje autor piatej podkapitoly.

III. kapitola má názov *Krízy sovietskeho bloku* a tvorí ju jedna podkapitola venovaná dvom udalostiam, a síce kríze v Poľsku a povstaníu v Maďarsku roku 1956. V prípade poľskej krízy autor rámcovo líči dôvody, ktoré poľských pracujúcich (hlavne robotníkov) viedli na sklonku júna 1956 k vzbure v Poznani, informuje o reakcii poľskej vlády, ktorá proti vzbúrencom nasadila vojenské jednotky vybavené ťažkými zbraňami vrátane tankov, čo malo za následok početné obete na životoch z radov demonštrantov i niekoľko stoviek ranených vzbúrencov. Poľské udalosti pozorne sledovali tak československé, ako i poľské vládne orgány. Krízovú situáciu v Poľsku sa podarilo upokojiť až v jeseni 1956, keď nový poľský vedúci predstaviteľ W. Gomułka ubezpečil sovietske vedenie o svojej oddanosti spojenectvu so ZSSR.

Pokiaľ ide o udalosti v Maďarsku, kríza komunistického režimu v tejto krajine prebiehala v niekoľkých fázach, ktoré autor podkapitoly stručne charakterizuje a časovo vymedzuje. Krízový stav sa postupne prehĺboval (o. i. zrejme aj v dôsledku aktivít tzv. Petöfiho krúžku, o ktorom sa však autor nezmiňuje) a v poslednej októbrovej dekáde r. 1956 došiel do bodu, ktorý si vynútil príchod sovietskych vojsk do Budapešti, po ktorom nasledovali bojové strety s demonštrantami zloženými z rozličných skupín maďarského obyvateľstva. Autor podkapitoly poukazuje na mnohé ďalšie fakty súvisiace s maďarským povstaním r. 1956, o. i. napríklad na postoj Spojených štátov k povstaníu, na vytvorenie robotnícko-roľníckej vlády na čele s J. Kádárom, na kroky, ktoré v súvislosti s maďarskými udalosťami podnikli československé vládne kruhy i vojenské orgány, na hlavné znaky Kádárovhov režimu po potlačení povstania i na niektoré ďalšie otázky.

Druhá podkapitola, ktorej názov je *Suezská kríza a vojna na Blízkom východe*, sa začína stručným prehľadom hospodárskych a diplomatických stykov Československa s niektorými krajinami Blízkeho s Stredného východu. Obsahuje viaceré zaujímavé údaje o úlohe, ktorú v období po skončení druhej svetovej vojny ZSSR pripisoval Československu ako vývozcovi zbraní do rozvojových krajín, ktoré sa buď zbavili koloniálnej nadvlády, alebo sa o to usilovali. Prevrat v Egypte v júli 1952, ktorým v krajine prevzali moc nacionalisticky orientovaní dôstojníci vedení Gamálom Abdalom Násirom, vytvoril „*nové podmienky prenikania Sovietskeho zväzu prostredníctvom Československa na Blízky východ*“ (s. 198) V ďalšej časti podkapitoly autori sledujú, ako vojenské dodávky Sovietskeho zväzu a Československa menili „*strategickú situáciu na Blízkom východe*“, dôsledky šesťdňovej vojny Egypta s Izraelom r. 1967, následky znárodnenia Suezského prielavu v júli 1956, boj Alžírka za oslobodenie spod francúzskej koloniálnej nadvlády i niektoré ďalšie otázky.

Tretia podkapitola má názov *Berlínska kríza a jej dopad na Československo*. Autor v nej uvádza viaceré fakty, ktoré prehlbujú poznatky o okolnostiach a súvislostiach postavenia berlínskeho múra v auguste 1961. Recenzent sa v súvislosti s tým domnieva, že tejto podkapitole by bola prospela krátka úvodná časť sumarizujúca špecifiká vývoja Nemecka od jeho porážky v druhej svetovej vojne do polovice r. 1961.

Autori IV. kapitoly nazvanej *Kubánska kríza v roku 1962* začínajú svoj výklad vysvetlením motívov, ktoré sovietskeho vodcu Nikitu S. Chruščova viedli k rozhodnutiu rozmiestniť sovietske rakety stredného doletu na Kube. Týmto krokom totiž Moskva skoncovala s vcelku opatrným postojom, ktorý voči Kube zaujímala „od víťazného vstupu Fidela Castra do Havany v januári 1959...“ (s. 226) Trvalo viac než tri roky než sa sovietske vedenie na sklonku mája rozhodlo schváliť vyslanie expedičného zboru a rozmiestnenie sovietskych rakiet na území Kuby. Rozhodnutie ostalo utajené, ale budovanie odpaľovacích zariadení odhalilo americké výzvedné lietadlo U-2. Týmto odhalením sa svet ocitol na pokraji jadrovej vojny. Odstrániť túto fatálnu hrozbu sa podarilo len tým, že obidve strany podnikli na základe vzájomnej dohody kroky – autori podkapitoly ich v potrebnej miere vysvetľujú –, ktoré umožnili odvrátiť hroziaci jadrový konflikt. Samostatnou a prínosnou časťou štvrtej kapitoly je analýza vplyvu kubánskej krízy na Československo a jeho ozbrojené sily.

Ako recenzent si v spojitosti s údajom o diplomatických stykoch medzivojnovej ČSR s Kubou dovoľujem spresniť (bez ďalších podrobností), že Československo bolo Kubou oficiálne diplomaticky uznané 4. 11. 1927. Správny tvar mena uvedeného na s. 230 rec. publikácie i v jej mennom registri má byť Adlai Stevenson.

Piata podkapitola má názov *Vnútroblokový konflikt – československá kríza roku 1968*. Z názvu jasne vyplýva, že v nej ide o analýzu kľúčových udalostí československého reformného (obrodného) procesu, ktorý sa začal rozvíjať od prelomu rokov 1967 – 1968 a ktorého hlavným cieľom bola demokratizácia politických i spoločenských pomerov. Autori jasne a konkrétne ukazujú, čo všetko demokratizácia znamenala, k čomu mala viesť, o aké programové dokumenty straníckych a štátnych orgánov sa opierala, kto jej stál v ceste a kto nakoniec prekazil jej úspešné zavŕšenie. Čitateľ sa v podkapitole oboznámi nielen s postojom piatich krajín Varšavskej zmluvy k „Československej jari“, ale aj s tým, ako reformný demokratizačný proces vo vtedajšej Československej socialistickej republike vnímali vládnuce kruhy Spojených štátov. A mimo pozornosti autorov neostala ani reakcia Bezpečnostnej rady OSN na vojenskú agresiu „piatich“ proti ČSSR v auguste 1968.

Posledná (IV.) kapitola recenzovanej práce má názov *Nový front studenej vojny* a skladá sa z dvoch podkapitol, ktoré sa obsahovo navzájom dopĺňajú, čo naznačujú už ich názvy: *Vietnamská vojna* a *Československá pomoc vo vietnamskej vojne*.

Prvá podkapitola je stručnou, ale informovanou analýzou príčin mocenského ústupu Francúzska z oblastí, o ktorú sa stúpenci francúzskeho kolonializmu živo zaujímali už od polovice 19. storočia. A zároveň je názorným svedectvom toho, že odchod jednej koloniálnej mocnosti z určitej krajiny či regiónu, nezabráni vpádu inej mocnosti, ktorá z taktických dôvodov bude síce operovať iným pojmovým aparátom, ale v podstate bude sledovať rovnaké ciele ako jej predchodkyňa. Pozorné čítanie prvej podkapitoly o tom čitateľa ak nie presvedčí, tak ho aspoň privedie k hlbšiemu premýšľaniu o podobných javoch a historických skutočnostiach. A to samo osebe je pre čitateľa nepochybniteľným krokom dopredu. Z autorových referencií o vojne vo Vietname – ale aj z iných prameňov, ktoré sa zaoberajú touto otázkou, jasne vyplýva, že išlo o mimoriadne dlhotrvajúci a ničivý konflikt, ktorý zanechal nezmazateľnú škvrnu i na mimoriadne krvavých dejinách 20. storočia. (Na margo tejto podkapitoly uveďme, že slovo „Vietmin“ sa správne píše v tvare Viet Minh).

Druhá podkapitola obsahuje súbor informácií jednak o vojenskej pomoci ČSSR Vietnamskej demokratickej republike a Frontu národného oslobodenia Južného Vietnamu, jednak o nevojen-

ských formách pomoci. Pokiaľ išlo o prvý typ pomoci „*pozostávala hlavne z dodávok pechotných zbraní, streliva a inej špeciálnej techniky*“ (s. 287), druhý typ pomoci tvorili dodávky rozličných strojárskych komodít, zdravotníckeho a iného materiálu, pričom súčasťou tohto druhu podpory bola aj odborná pomoc. (Tamže) Podkapitola obsahuje aj informácie o vzájomnej výmene návštev predstaviteľov oboch štátov, ale aj o faktoroch, ktoré spôsobili dočasné ochladenie vzťahov medzi VDR a ČSSR. Zaujímavé sú aj údaje o disproporciách medzi nárokmi vietnamskej strany na pomoc Československa a jeho možnosťami saturovať ich. O správnosti názoru autora podkapitoly, že pomoc ČSSR zohrala dôležitú úlohu pri vytvorení Vietnamskej socialistickej republiky, sotva možno pochybovať.

Recenzovaná publikácia je významným príspevkom k poznaniu niektorých dôležitých udalostí studenej vojny a ich vplyvu na Československo v časovom rozmedzí takmer troch desaťročí. Jej faktografickú hodnotu zvyšuje bohatá obrazová príloha, ktorá čitateľovi umožňuje sprítomniť si viaceré postavy, ktoré sa nie v tak dávnej minulosti významnou mierou podieľali na vytváraní prítomnosti.

Pavol Petruf

Michal Štefanský / Slavomir Michálek

MÍLNIKY STUDENEJ VOJNY A ICH VPLYV NA ČESKOSLOVENSKO

(Od Trumanovej doktríny po Vietnam)

VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKEJ
AKADÉMIE VIED

GLOSÝ BIBLIOGRAFIA

1526 – 1848

PÁCALOVÁ, Jana. *ROZPRÁVKY JANKA RIMAVSKÉHO*. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava SAV; Ústav slovenskej literatúry SAV, 2015, 335 s. ISBN 9788089489220.

I napriek absencii kompaktnej monografie biografického typu sú život a dielo Jána Francisciho v slovenskej historiografii pomerne dobre zmapované. Málokomu sa však v súvislosti s týmto popredným štúrovcom, ktorý je i vďaka známemu obrazu Petra Michala Bohúňa v širšej kolektívnej pamäti vnímaný ako skôr kapitán slovenských dobrovoľníkov, vybaví asociácia s rozprávkami. Francisci ako rozprávkar nie je v spoločenskom vedomí nijako zvlášť etablovaný. Prítom bol prvým editorom zbierky ľudových rozprávok, ktorú vydal pod svojím pseudonymom roku 1845 v Levoči ako *Slovenské povesti* (*Slovenskje povesti*). Usporjadau a vidau Janko Rimauskí. Zvazok I. V Levoči, u Jana Werthmüllera a sina. 1845, 140 strán). Už v prvej polovici 40. rokov disponoval, i vďaka aktívne budovanej širokej sieti spolupracovníkov, pomerne bohatým fondom zozbieraných rozprávok. Veľká časť z nich až dosiaľ zostala v rukopise.

Priblížiť odbornej, ale i širšej čitateľskej verejnosti tento pramenný materiál sa podujala literárna vedkyňa, pracovníčka Ústavu slovenskej literatúry SAV Jana Pácalová. Nadviazala tak na predošlé edície *Slovenské rozprávky 1845 – 1883* (PÁCALOVÁ, Jana. *Slovenské rozprávky (1845 – 1883)*. Bratislava : Kalligram; Ústav slovenskej literatúry SAV, 2012, 584 s. ISBN 978808016394) a *Codexy tisovské* (PÁCALOVÁ, Jana. *Codexy tisovské*. Bratislava : Slavistický ústav Jána Stanislava

SAV; Ústav slovenskej literatúry SAV, 2015, 223 s. ISBN 9788089489206), v rámci ktorých sa okrem samotného transkribovaného textu čitatelia oboznámili i so začiatkami zberateľských tradícií ľudových naratívov v našom priestore, so spôsobom práce rozprávkárov a zapisovateľov, s ich motívmi a pohnútkami.

Francisciho zaujatie folklórom možno datovať minimálne od čias, keď bol zostavovateľom študentských *Prostonárodných zábavnikov* (1842, 1843), obsahom ktorých boli zápisy zozbieraných ľudových piesní, povestí, obyčajov, hádaniek či rečovník. Vďaka tejto činnosti sa kryštalizoval i jeho zámer nazhromaždiť a publikovať výberovú kolekciu „prostonárodných povestí“, ktoré mali ako špecifický druh kultúrneho dedičstva odzrkadliť vnútorný rozmer života Slovákov. Ako iniciátor a organizátor zberu folklórneho materiálu spolupracoval s takými talentovanými zberateľmi, akými boli revúcky evanjelický kňaz Samuel Reuss so synmi, Jonatan Dobroslav Čipka, Štefan Marko Daxner alebo August Horislav Škultéty.

Rozprávky Janka Rimavského sú zosťavené z prepisu jeho rukopisných poznámok *Codex diversorum auctorum A*, pripravených do tlače koncom roku 1843 a prvého vydania spomínanej rozprávkovej zbierky *Slovenské povesti* (1845). Pácalovej zámerom bolo sumarizáciou týchto dvoch materiálov istým spôsobom rehabilitovať Francisciho špecifické interpretačné umenie rozprávkového naratívu, ktoré bolo neskôr v 60. rokoch úplne zatienené odlišným koncepčným postojom k spracovaniu rozprávok Pavla Dobšinského a Augusta Horislava Škultétyho a ich známymi rozprávkovými edíciami (*Slovenské povesti* Augusta Horislava Škultétyho a Pavla Dobšinského, 1858 – 1861 a *Prostonárodné slovenské povesti* P. Dobšinského, 1880 – 1883).

Zbierka *Codex diversorum auctorum A* obsahuje 34 rozprávok (editorka uvádza 38, s. 298), z nich 16 v plnom znení. Tie podľa nej mali byť definitívne určené pre tlač. Zvyšok predstavujú koncepty – pracovné verzie textov, ktoré ešte čakali na ďalšie, rozsiahlejšie rozpracovanie do finálnej rozprávkovej po-

doby. Samotné texty sú z rukopisného korpusu verne prepísané, vrátane opráv, marginálií, grafických znakov, ako aj chýb, ktoré sa v textoch ocitli či už nedopatrením alebo logickou nedôslednosťou zapisovateľa. Čo však ponúka interdisciplinárny prienik, je jazyková forma, v ktorej bol rukopis zhotovený.

V 40. rokoch, keď ešte nebola ustálená gramatická norma, vznikali prepisy rozprávok takpovediac v intuitívnej slovenčine Francisciho (s. 37 a 312), čím táto publikácia poskytuje pozoruhodný prameň nielen pre etnológov, historikov a literárnych vedcov, ale aj pre lingvistov. Táto jazyková forma sa, pravdaže, vyskytovala aj vo Francisciho vydaní zbirke *Slovenské povesti* v roku 1845, ktorú sa Pácalová rozhodla zaradiť do vydania z dôvodu, aby predstavila komplexnejší obraz Jána Francisciho ako rozprávkara. Táto zbirka prináša kompletný prepis desiatich rozprávok a úvodnej state Jána Francisciho *Bratja Rodáci!*

Treba poznamenať, že deväť z desiatich uvedených rozprávok sa už v roku 2012 ocitlo v editorkou zostavovanej publikácii *Slovenské rozprávky (1845–1883)*, avšak tam figurovali v takej obsahovej a formálnej podobe, ako ich o štyridsať rokov neskôr uverejnil v rámci svojej zbierky Pavol Dobšinský. Naopak, rozsahom bohatý pramenný súbor *Codex diversorum auctorum A* bol v rozprávkových edíciách druhej polovice 19. storočia využitý len v nevelkej miere – Škultétyho a Dobšinského vydania čerpali omnoho viac z iných zdrojov, najmä z *Codexov tisovských*, ktoré boli poznačené viacerými jazykovými a formálnymi zásahmi.

V *Rozprávkach Jána Rimavského* odhaľuje editorka textotvorný proces Jána Francisciho, jeho spôsob interpretácie rozprávok, a na základe pramenných dokumentov osobnej povahy opisuje jeho úsilie sprostredkovať verejnosti tento typ narácie. Upozorňuje pritom na príčiny nízkej miery spoločenskej recepcie Francisciho rozprávačského umenia, ktoré tkveli nielen vo svojráznom jazykovo-gramatickom spracovaní textu, ale hlavne v autorovej zidealizovanej, romantizujúcej predstave rozprávkového žánru a tomu zodpovedajúcim dejom vyobrazení. Na niektorých konkrétnych príkladoch potom

poukázala, ako Francisci modifikoval charakter rozprávok na výsostne romantické obrazy. Štylistickú rozvlácnosť a poetický jazyk sprevádza subjektívizácia a zosilnený femininny princíp v podobe prepriato zdôraznenej emocionálnej stránky postáv, vrátane neprimeranej ľúbostnej, resp. erotickej rétoriky, ktorú im zostavovateľ podsúval. Pácalová si všimla aj zdôraznený akcent prírody a prírodných živlov, ich vnímanie subjektom a prepojenie so spoločnosťou, čo opäť zapadá do koncepcii myslenia kultúrnych elit romantizmu.

Už samotný výber rozprávok reprezentuje typologickú vzorku, akú editori v 19. storočí uprednostňovali. Nezberali totiž všetko, čo im prišlo pod ruku, ale robili starostlivú selekciu materiálu, ktorý sa mal objaviť v tlačenej podobe. Zo žánrového hľadiska je to predovšetkým typ čarovnej/fantastickej rozprávky, ktorá obsahuje množstvo symbolov, obrazových i archetypálnych prvkov. Takými sú napríklad rozprávky *Radúz a Ludmila*, *Cesta k Slncu*, *Kráľ času*, *Tri stromy*, *Tri zakliate kniežatá*, *Traja zhavranení bratia*, *Zlatovláska* či *Popolvár najväčší na svete* – hrdina, ktorého kultúrne elity s obľubou stotožňovali s alegóriou Slovenska.

Tieto rozprávky s mnohovrstvenou symbolikou sa v mnohých podobných variáciách vyskytujú aj v známych rozprávkových edíciách nemeckých, ruských a ukrajinských zberateľov tohto obdobia. Zostavovatelia, Janka Francisciho nevynímajúc, boli presvedčení, že okrem umeleckého významu rozprávok je za ich obsahom ukrytý i vysoko hodnotný potenciál, odkazujúci na spoločenský a náboženský život Slovanov v dávnej minulosti. Z uvedeného dôvodu mal byť primárnym recipientom tohto druhu literatúry dospelý vzdelaný človek s kladným vzťahom k „národnému dedičstvu“, teda nie dieťa, ako to v úvodnej monografickej štúdiu editorka správne zdôrazňuje (s. 41).

Pácalovou transkribované rukopisy sú ošetrené podrobnými poznámkami a komentármi s množstvom minucióznych informácií, ktoré sú znakom jednak jej predhádžajúceho rozsiahleho a systematického výskumu, jednak jej pedantného prístupu k dielu. Okrem úvodnej

štúdie a samotného textového materiálu s poznámkami dopĺňajú vydanie aj komentáre ku každej rozprávkovej jednotke a obrazová príloha. Pri oboch zbierkach predstavuje editorka celkovú charakteristiku zápisu, udáva ciele vydania a zásady prepisu, pri rukopisnej aj formát a rozsah prameňa.

Publikácia vhodne poukazuje na dobový význam tohto druhu pramenného materiálu, ktorý bol v Európe 19. storočia považovaný za jeden zo základných pilierov kultúrneho dedičstva etnických predkov. Približuje prvé predstavy kultúrnych elít o formálnom i obsahovom charaktere tohto typu lektúry v našom priestore a zachytáva autentický spôsob vnímania ľudových rozprávok ich prvým slovenským editorom. Pácalovej publikácia tým vhodne prispela k plastickejšiemu a komplexnejšiemu obrazu osobnosti Jána Francisciho laickej a (najmä) odbornej verejnosti.

Marcela Bednárová

Prehľadné práce

GAJDOŠOVÁ, Martina – KEREČMAN, Peter. *PRVÉ ŽENY V SLOVENSKEJ ADVOKÁCIÍ*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2015, 318 s. ISBN 9788022414302.

Anotovaná publikácia s názvom *Prvé ženy v slovenskej advokácii* v sebe subsumuje dve zásadné neprehliadnuteľné pozoruhodnosti. Tou prvou je fakt zloženia autorskej dvojice, ktorá z hľadiska profesijného zamerania je vhodnou kombináciou na jednej strane aktívneho vysokoškolského vedecko-pedagogického pracovníka so všeobecno-historickým i právnickým vysokoškolským vzdelaním. Na strane druhej skúseného advokáta, člena Slovenskej

advokátskej komory, ktorý sa dlhodobejšie prezentuje aj publikačnou činnosťou zameranou na dejiny advokácie na našom území. Autorské zloženie tak nesporne predznamenáva nielen očakávanú, ale aj dosiahnutú kvalitu posudzovaného diela.

Druhá pozoruhodnosť publikácie je obsiahnutá v samotnom jej zameraní, tak ako je ono výstižne a jednoznačne vyjadrené v jej názve. Aj tu je možné použiť konštatovanie, že jej názov predznamenáva novosť spracovávanej problematiky, ktorá nielen v danom rozsahu, ale predovšetkým v spôsobe spracovania i v obsahovom prínose rozširuje obzory všeobecno-historického poznania, s výraznými prvkami právo-historického pohľadu na genézu významného prestížneho právnického profesijného odvetvia, ktorým advokácia nesporne je. Navyše, úzke zameranie na pôsobenie ženského prvku v tomto (v danom čase výrazne mužskom) profesijnom odvetví v období formovania „modernej spoločnosti“ patrí zatiaľ ku komplexne nespracovanej problematike.

Monografia je štruktúralne členená do piatich kapitol nepomerne rozsahovo sa líšiacich v zmysle ich nadväznej obsahovej subsumácie. Vstupnou časťou do matérie publikácie je jej prvá, primerane dimenzovaná kapitola *Právna úprava advokácie a organizácia výkonu advokácie na území Slovenska po vzniku Československa* dotýkajúca sa predovšetkým relevantnej právnej úpravy advokácie po roku 1918. Do jej rámca autori vhodne zasadili tiež rozpravu dotýkajúcu sa podmienok postavenia advokáta, osnovníka (v dnešnom význame koncipienta) a relevantných otázok organizačného výkonu advokácie vyplývajúcich z úpravy uhorského Advokátskeho poriadku z roku 1874, ktorý bol prevzatý nástupníckym československým štátom.

V tomto smere sú pozoruhodné pojednania o existencii jednotnej advokátsko-sudcovskej skúšky, podmienok osnovníckej (t. j. koncipientskej) praxe, o právach a povinnostiach osnovníkov (t. j. koncipientov) a princípálov (advokátov). Mimo toho tiež otázky penzijného a nemocenského poistenia uvedených kategórií zamestnancov. Osobitne zaujímavé, v porov-

nani so súčasnosťou úpravou výkonu advokátskeho povolania, sú neprehliadnuteľné konštatovania, že vtedajší advokátsky poriadok neumožňoval súbežný výkon nielen vedeckej, tobôž nie pedagogickej činnosti osnovníkov v rámci univerzitného vzdelávania. V súvislosti s hodnotením tejto kapitoly monografie nemožno opomenúť skutočnosť kontinuálnej komparácie právnej úpravy advokácie v predmníchovskom období s pôvodnou z čias habsburského dualistického sústátia.

Vstup do výsostne vlastnej problematiky publikácie obsiahnutý v druhej kapitole *Prvé ženy študujú právo* je poznačený výstižným exkurzom aj na advokátky vykonávajúce toto povolanie v dobových reáliách niektorých vtedajších európskych štátov a Ruska. Následný rozbor je už zameraný na predmníchovské Československo so slovenským územným vymedzením. Pokiaľ sa týka zaznamenaného štúdia práva na vtedajšej jedinej Právnickej fakulte UK v Bratislave, cennú výpovednú hodnotu majú uvádzané štatistické údaje o národnostnom i religióznom zložení právo študujúcich poslucháčok, rovnako ako aj údaje o ich osobnom stave, sociálnom zázemí, či dokonca aj marginálny pohľad na študentky študujúce na viacerých fakultách.

Nosnou kapitolou publikácie je jej tretia rozsahovo najväčšia kapitola *Prvé ženy koncipientky a advokátky na Slovensku*. Exkluzivita danej kapitoly vychádza z jej spracovania – kapitola sprostredkováva cielene spracované záznamy profesijných životopisov s orientáciou na ich výnimočnosť či prelomový charakter na území Slovenska, ako napríklad prvá osovnička, prvý princípál zamestnávajúci ženu v osovničkej praxi, prvý princípál prijímajúci svoju dcéru do advokátskej praxe, prehľad advokátok na Slovensku, osovničky v pozícii dcér advokátov, sudcov, notárov, manželiek advokátov i princípálov atď. Spolu s tým je pozornosť venovaná ženám, ktoré študovali na Právnickej fakulte UK v Bratislave a v Čechách.

V súvislosti s naznačeným detailným záberom danej tretej kapitoly je pravdepodobné, že jej obsah predstavuje zatiaľ najucelenejší

a najkomplexnejší personálny prehľad všetkých ženských postáv v advokátskom povolaní na území Slovenska v medzivojnovom období. Navyše, v rámci tejto kapitoly je v jej záverečných pojednaniach venovaná pozornosť advokátkam a koncipientkam na území Podkarpatskej Rusi. Za osobitný prínos kapitoly možno považovať jej sondážny vstup do systému právnického vzdelávania na Slovensku (čiastočne aj v Čechách), s prihliadnutím na charakter a obsah skúšaných predmetov, priebeh skúšok a pod. nesúci v sebe prvky originality prepojením údajov o známych postavách právnej vedy a istých osobných skúsenostiach konkrétnych uchádzačiek. Kapitola je z časového hľadiska uzatvorená rokom 1945 v korelácii so zmenami politickými, územnými i štátprávnymi po roku 1938.

Rozsahovo krátka štvrtá kapitola *Povojnový vývoj advokácie do roku 1948* je zameraná skôr na popis prechodného stavu vyrovnávania sa s celkom novou spoločensko-politickou situáciou poznačenou začiatkami prvkov zmien označovaných termínom ľudovodemokratický režim na našom území. V súvislosti so sledovanou problematikou k jej charakteristickým výrazom patril tiež pokles počtu žien vykonávajúcich advokátske povolanie na Slovensku.

Posledná piata kapitola *Záverečné zhodnotenie vnútorného zloženia v „ženskej“ advokácii* predstavuje predovšetkým sumarizujúce prehľady v predchádzajúcich kapitolách uvádzaných najvýznamnejších skutočností súvisiacich s výkonom advokátskej činnosti žien na území Slovenska so symptomatickým konštatovaním autorov vystihujúcich aj postavenie žien v danej dobe „Žena advokátkou – azda v tom bola veľká dávka odvahy a malá štipka pochybností ...“.

V texte anotovanej práce sa vyskytujú i niektoré nezrovnalosti. Z tých podstatnejších možno vytknúť napr. na strane 50 uvádzaný „dvojnárodný charakter“ predmníchovského československého štátu, na s. 75 mylne uvádzané zrušenie Právnickej fakulty v Košiciach namiesto zrušenia Právnickej akadémie v Košiciach. Pozornosť by si zaslúžila aj dobová ženská otázka, v práci síce naznačená, ale

podrobnejšie neanalyzovaná. Inak je pohľad autorov anotácie na publikáciu, zrejmy aj z priebežného pozitívneho hodnotenia v predchádzajúcom výklade, priaznivý. Práca v sebe nesie prvky prvotiny (vzhľadom na dosiaľ nespracovanú a v podstate málo prebádanú oblasť), ale aj prvky erudície a skúseností. Orientácia v texte je uľahčená grafickou úpravou v podobe prehľadných tabuliek, obrázkovej a fotografickej dokumentácie. Pozornosť si zasluhuje aj snaha o precízne spracovanie pramenného materiálu (vrátane bibliografických údajov presahujúcich rámec skúmaného obdobia) v dosiahnutej dobrej čitateľnosti publikácie, ktorá ju robí zaujímavou a príťažlivou aj pre širšie spektrum záujemcov.

Peter Mosný, Miriam Laclaviková

POLLÁK, Miroslav (Ed.). *UDAVAČSTVO*. Košice : Krásny Spiš, o. z.; Kalligram, 2016, 381 s. ISBN 9788081019203.

Aj keď udavačstvo v našom stredoeurópskom priestore patrí k všeobecne zrozumiteľným fenoménom, o to menej bol doteraz popísaný a analyzovaný. Skúseností bolo veľa, reflexie pomenej. Nadvláda rôznych podôb diktatúr, od socialistických, cez pravicové autoritárske režimy až fašizmus a nacizmus, tvorila v krajinách na Visle a Dunaji veľkú časť ich dejín v 20. storočí. Život v nich viac ako inokedy so sebou prinášal aj živú skúsenosť širokých vrstiev vidieckeho i mestského obyvateľstva, ako aj jednotlivých sociálnych vrstiev, s udavačmi a udávaním.

Obzvlášť ostro sa s týmito symptomatickými prejavmi diktatúr stretávali príslušníci kultúrnych, umeleckých náboženských a vedeckých elít. Reprezentovali profesie, ktoré pre ambície režimov podriadili si myslenie a verejnú mienku spoločnosti boli cenné svojím vplyvom a dosahom a tým zároveň aj potenciálne nebezpečné.

Časť z nich po štvrtstoročí od nežnej revolúcie stále žije a tvorí. Predstavuje silnú zložku nielen poznania a kreativity, ale aj pamäte našej spoločnosti jednak na socialistickú diktatúru a sprostredkovane aj na predošlý fašistický režim Slovenskej republiky v dobe druhej svetovej vojny. Publikácia, ktorú zostavil Miroslav Pollák, je miestom, kde sa ich tvorba stretáva a o fenoméne udavačstva nechávajú prehovoriť svoje spomienky a poznatky.

Jediným spojivom tejto vnútorne nesúrodnej knižnej výpovede je jej téma. Je rozmanitá tak žánrom, ako aj prístupom k problému, uhľom pohľadu, veľkosťou odstupe, rozsahom príspevkov a ich „strihom“. Keďže hlavným, najviac vyskytujúcim sa žánrom či zdrojom sú spomienky, jedinečnosť skúsenosti, ich subjektivita, ako aj spôsob výpovede podčiarkuje formálnu i obsahovú nesúrodosť celej kompilácie. O rozmanitosti a nemožnosti vytvoriť ucelené bloky či vnútornú príbehovú líniu knihy veľa napovedá už ich zoradenie. Je chronologické – ako zostavovateľovi prichádzali texty do rúk, tak ich zoradil.

Hoci sa v príspevkoch objavujú snahy o teoretickejšie či teoretizujúce uchopenie problému (S. Abrahám, G. Mesežnikov, M. Mojžiš, J. Buzalka, I. Kamenec), prevládajú ľahšie žánre: memoárové písanie, esejistika, podobenstvá i osobné spovede.

Na druhej strane, ani state písané „ľahším perom“ sa neubránili pokusom o viac či menej subjektívnu, viac či menej komplexnú definíciu udavačstva. Sofistikovanejšie definície striedajú „polopatistickejšie“, a popri tom sa pred čitateľom vynára defilé udavačov a ich obetí, od roku 1939 až po súčasnosť, pitoreskné spomienky i temné obrázky z dejín udávania na Slovensku. Niektorí autori hovoria o udavačstve a systéme, ktorý ho produkoval, ako o čistom zle, iní sa snažia režim analyzovať a ľudí pochopiť. Čitateľ dostáva pluralistický pohľad na tento vžitý a zažitý fenomén moderných diktatúr.

Nie je to dané len sústredením sa na vlastné spomienky samotných autorov, alebo ich rodičov, príbuzných, priateľov či známych, že kniha pokrýva dve zásadné obdobia vývo-

ja našej krajiny a (de)formovania občianskej spoločnosti: roky 1939 – 1945 a 1948 – 1989. Naopak, tieto takzvané obdobia neslobody, ako sú nazývané najmä v politickom diskurze, sú dobou existencie režimov, pre ktoré bolo špehovanie a udávanie každodenne reprodukovanou výstužou ich pretrvávania. Ich legitimita sa opierala z veľkej miery o hľadanie a nachádzanie vnútorných nepriateľov. Autori ponúkajú jedinečné skúsenosti z vlastnej konfrontácie alebo konfrontácie blízkych, či poznaných osôb so systémom a štruktúrami udavačstva.

Spoločenský vedci, žurnalisti, umelci, environmentalisti či cirkevní hodnostári boli napospol ľudia, ktorí najmä vďaka svojej profesii boli konfrontovaní s režimom usilujúcim sa o totálnu kontrolu verejného diskurzu. Na druhej strane, temné obdobie vojny reprezentujú najmä potomkovia či znalci iných perzekvovaných skupín obyvateľstva – jednak odbojárrov, jednak Židov, teda tých, ktorí boli najviac postihnutí udávaním v dobách, keď boli nútení sa skrývať pred exterminujúcou rukou režimu a nacistického vojska.

Kniha je na našom knižnom trhu priekopnícka, so všetkými prednosťami i nedostatkami. Jeden z autorov – psychiater Jozef Hašto, začína svoj príspevok slovami pokory: „Uvedomujem si, že uchopiť tému udavačstva by si vyžadovalo prešľudovať to, čo o tom napísali historici, politológovia, filozofi, sociológovia, psychológovia, psychiatri, spisovatelia, literárni vedci, teológovia a iní odborníci zo spoločenskovedných a duchovnoviedných disciplín a aké sú k tomu zmienky v starých náboženských textoch (napr. Judáš!), v mytológií, rozprávkach a povestiach...“ (s. 322) Túto métu dosiahlo možno len málo z autorov. No v každom prípade, rovno spísali knihu, ktorá sa do budúcnosti nedá obísť pri vyrovnávaní sa s týmto fenoménom a jeho analyzovaní v nedávnej histórii spoločnosti na Slovensku.

Juraj Benko

Regionálne dejiny – zborníky

ŠVORC, Peter. *ŠTRBSKÉ VIZITÁCIE A ICH AKTÉRI. Od Tolerančného patentu po prvú svetovú vojnu*. Prešov : Universum, 2016, 241 s. ISBN 9788089044959.

Vizitácie sa stali zdrojom rôznorodých poznatkov už dávnejšie, avšak až záujem o otázky, ktoré historickým dokumentom kladie historická antropológia, znásobil ich potenciál. Z protokolov vizitačných komisií sa dá sledovať nielen formálne usporiadanie pomerov v cirkevnom zbore, ale cez ne možno nahliadnuť do spleti rôznorodých vzťahov a toho, ako cirkevné komunity reagovali na podnety okolia, doby, rôzne udalosti – ako sa utváral a fungoval mikrokozmos danej komunity.

Anotovaná vedecká monografia sa však neobmedzuje na samotné vizitácie, ale ich údaje dopĺňa a verifikuje celým spektrom ďalších prameňov. Obsah teda podstatnou mierou presahuje rámec, ktorý názov avizuje. Publikácia tak nadobúda širší význam, než je len spracovanie lokálnej histórie.

Na príklade Štrby sa dá sledovať komplikovaný proces vzniku cirkevného zboru a vyrovnávanie sa s problémami, ktoré musel riešiť (obsadzovanie postov farárov, obstarávanie vybavenia, riešenie existenčných problémov, spory s vrchnosťou svetskou aj cirkevnou atď.). S problémami tohto druhu boli bezpochyby konfrontované aj mnohé ďalšie cirkevné zbory, preto je pozorné čítanie Švorcovej knihy vlastne oboznámením sa s tými procesmi, ktorými prechádzali aj ony.

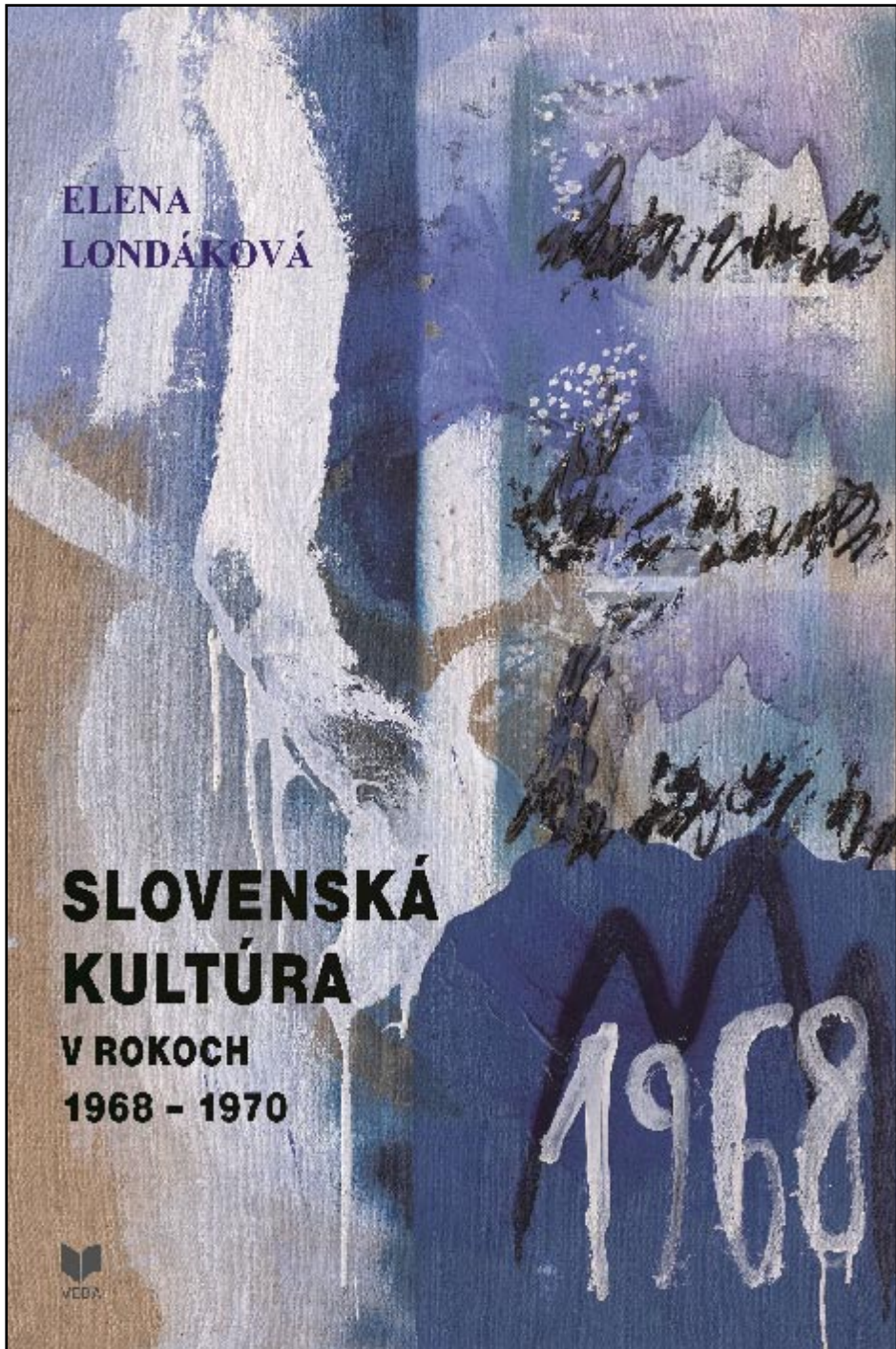
Kniha je vystavaná ako narácia, ktorej ústrednou líniou sú hlavní aktéri jednotlivých úsekov vývoja – príslušní farári (Jozef Fonet, Ondrej Markušovský, Ján Droppa, Cyril Bodický, Miloš Kišš, Cyril Harman), pričom aj predtolerančné obdobie je kvalitne spracované v sumárne poňatej kapitole. V žiadnom prípa-

de nejde o medailóny samotných duchovných, ale cez ich postavy je vykreslený život v obci aj v celej spoločnosti, vysvetlené sú kontexty konania sledovaných aktérov a naopak, hlavné politické či spoločenské udalosti sú sprítomnené práve analýzou diania v danej lokalite. Vzniká tak veľmi zaujímavý a prínosný pohľad na udalosti „veľkého významu“, ktoré sa odohrávali napr. na celouhorskej úrovni. Bokom neostáva pohľad na cholеровú epidémiu, zvládanie existenčných problémov zboru, interkonfesionálne vzťahy, revolučné udalosti, zápasy o úniu a cisársky patent, nacionalizáciu či fenomén maďarizácie. Uchopením

tejto rôznorodej problematiky v rámci jednej obce, s fundovaným poznaním mikrohistórie, Švorcova kniha pripomína počín Jána Tibenského, ktorý pred rokmi podobným spôsobom spracoval dejiny Budmeríc. Vyzdvihnúť treba aj kvalitné grafické spracovanie.

Publikácia je prínosom nielen pre regionálnu historiografiu, všeobecné poznanie dejín 19. storočia, ale reprezentuje aj typ modernej cirkevnej historiografie, ktorá vecným a fundovaným spôsobom môže významne prispieť k obohateniu historického vedomia.

Eva Kowalská

KRONIKA

UTVÁRANIE VZÁJOMNÉHO POZNANIA PROSTREDNÍCTVOM VZDELÁVANIA
(19. A 20. STOROČIE)

FRANCÚZSKO-ČESKO-SLOVENSKÁ KONFERENCIA 23. A 24. OKTÓBRA 2015
PARDUBICE, ZÁMOK

V krásnych renesančných priestoroch obnoveného zámku v Pardubicach sa koncom októbra 2015 konalo ďalšie podujatie zorganizované francúzsko-česko-slovenskou komisiou historikov. Tematika vzdelávania bola súčasťou výskumného projektu centra excelentnosti *Groupe de recherches Connaissance de l'Europe médiane* (zodpovedný riešiteľ Antoine Marès), Univerzity Paris 1, Panthéon-Sorbonne a labexu EHNE (Ecrire une histoire nouvelle de l'Europe – Napísať nové dejiny Európy). Podujatie zorganizovala Milena Lenderová z Univerzity v Pardubicach, ako spoluorganizátori sa na jej uskutočnení podieľali Filozofická fakulta Karlovej Univerzity v Prahe a Historický ústav SAV.

Konferencia bola rozčlenená do troch širších tematických celkov: vyučovanie, civilizácia, interpretácia a výskum. Na úvod odzneli obsiahle prednášky Antoina Marèsa a Kingy Callebat-Swiatkowskej z Univerzity Paríž 1, Panthéon-Sorbonne, venované vyučovaniu češtiny a poľštiny na vysokých školách vo Francúzsku, a to od prvej polovice 19. storočia až do súčasnosti. Prednášky opätovne upriamili pozornosť na jednotlivé osobnosti – slavistov, bohemistov či polonistov a na vzdelávacie inštitúcie. Od Katedry slovanskej reči a literatúry na Collège de France, cez Školu východných jazykov a civilizácií, ktorá v súčasnosti pôsobí pod menom *l'Institut national des langues et civilisations orientales* (Inalco), Slobodnú školu politických vied (dnes *Institut des sciences politiques*) až po súčasné početné univerzity. Obidve prednášky zasadili vyučovanie češtiny (čiasťočne v najnovšom období aj slovenčiny) do kontextu kultúrnych dejín a kultúrnej politiky v 19. a 20. storočí. Podobný charakter mala i prednáška Sophie Coeuré zo 7. parížskej univerzity Denisa Diderota, zameraná v rovnakej miere na vyučovanie a výskum ruských dejín v rokoch 1920 – 1960 pod názvom *Ruské a sovietske dejiny na francúzskych univerzitách a vo výskumných centrách v rokoch 1920 – 1960: paradigma politická a paradigma civilizačná*. Na tému *Francúzsky jazyk a literatúra v kultúrnom poli českých univerzít v 19. a 20. storočí* sa sústredil Jiří Hnilica z Pedagogickej fakulty Karlovej univerzity. Vyšiel zo štatistiky: v roku 1870 sa na české vysoké školy zapísalo 30 % frankofónnych študentov, v roku 1914 ich bolo 60 %, vrchol sa dosiahol v roku 1938 s 68 %. Po druhej svetovej vojne ich podiel kolíše medzi 2 – 9 %. Priblížil niektoré osobnosti pôsobiace v romanistike, ako boli napríklad lektori (Léon Chollet), vedúci katedry romanistiky (Jan Hurban Jarník), filológov a špecialistov na komparatívne literárne štúdiá (František Xaver Šalda, Václav Černý). Viaceré z týchto osobností pôsobili aj na Slovensku. Slovenskú romanistiku na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského predstavila Jana Truhlářová, ktorá uprednostnila vyučovanie francúzskej literatúry a civilizácie v rokoch 1923 – 1960 a analýzu života a aktivít vysokoškolských učiteľov Josefa Kopala, Léona Cholleta a Antona Vantucha. Zhodnotila aj činnosť Prokopa Miloslava Haškovca, ktorý až do roku 1928 viedol seminár románskych jazykov na Filozofickej fakulte v Bratislave, druhý najväčší po seminári slovenských jazykov. Spomenula ďalej činnosť lingvistu Vladimíra Bubna, ktorý pôsobil v Bratislave v rokoch 1927 – 1944, H. Jarníka a ďalších. Katarína Bednárová z Filozofickej fakulty UK sa zamerala na dlhé historické obdobie od konca 18. do konca 19. storočia v objavnej a obsažnej prednáške *Francúzska prítomnosť na Slovensku – kultúrny okruh, vyučovanie, jazyk a literatúra*.

Poukázala najprv na štatút francúzštiny v heterogénnom kultúrnom prostredí s veľmi silnou germanofónnou orientáciou. Potom sa zamerala na kultúrne vyžarovanie (ovládanie francúzštiny, jej používanie v súkromnej komunikácii, knižnice a obeh francúzskych kníh, spôsoby čítania), ďalej na preklady francúzskych pedagogických a vedeckých prác ako i preklady beletrie a napokon na vyučovanie francúzštiny. Bohumila Ferenčuhová predstavila príspevok, ktorý spracovala spoločne s Ľubicou Kázmerovou a týkal sa vyučovania francúzskeho jazyka a literatúry na stredných školách na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. Autorky sa zamerali najmä na vyučovanie francúzštiny na gymnáziách rôznych typov, na učebné osnovy, metodiku a na vyučovanie o Francúzsku aj na iných predmetoch – dejepis, zemepis, občianska náuka. Privilegované postavenie vyučovania francúzštiny na Slovensku sa stráca po reforme stredoškolského vzdelávania v roku 1940. V tematickom celku vyučovanie odznela ešte bilancia spoločnosti Gallica v rokoch 2000 – 2014 (Petr Kyloušek, Masarykova univerzita Brno).

Druhý tematický celok sa venoval civilizácii. V jeho rámci odznela pútavá prednáška Claire Madlovej zo Cefresu v Prahe, ktorá poslucháčov ponorila do čias od konca 18. do konca prvej polovice 19. storočia. V názve prednášky autorka citovala podtitul jednej z publikácií, ktoré analyzovala: „*Na vyučovanie, potešenie a zušľachtenie Srdca.*“ *Pedagogické knihy vydané a dostupné v Prahe od potlačenia jezuitov do jari národov.* Venovala sa v nej literatúre písanej latinsky, nemecky aj česky, v ktorej sa všetci autori usilovali zvýšiť úroveň vzdelávania s cieľom vychovať „občanov“ na posilnenie autority štátu a ukovanie politického spoločenstva. Zvláštny dôraz položila na komparáciu lokálnej tvorby s importovanou literatúrou a jej využitie na utváranie spoločenstva všetkých obyvateľov českých krajín. Civilizačnému prínosu Alliance française ako mediátora francúzskeho jazyka a kultúry sa venovala Milena Lenderová (obdobie 1883–1914), pričom obdobie po roku 1918 analyzoval pod jej vedením študent magisterského štúdia Lauret Kevit. Súčasnú činnosť Alliance française v Českej republike priblížila Diana Bangoura na príklade Alliance française v Pardubiciach.

Tretí veľký tematický celok bol venovaný Interpretácii a výskumu. Eduard Maur analyzoval *Obraz Francúzskej revolúcie v českej historiografii v rokoch 1848 – 1938* – v monografiách, významnejších vedeckých štúdiách, encyklopédiách a školských učebniciach. Všimol si aj preklady najmä francúzskej, ale aj inej zahraničnej literatúry na túto tému. Upozornil na súvislosti medzi aktivitami českých historikov a tým, ako na ne pôsobila politická moc rôzneho typu. Veronika Středová z Univerzity v Hradci Králové si vybrala tému o *Škole Annales v Českých krajinách v medzivojnovom období*. Upozornila na to, že českí historici ako J. Šusta, B. Mendl, neskôr F. Kutnar sa orientovali v prevažnej miere na nemeckú historickú školu. Neboli pod priamym vplyvom francúzskych Análov, postupne sa však prejavila určitá vnútorná príbuznosť. Ich záujem sa postupne reorientoval od udalostnej (príbehovej) historiografie k hospodárskym a sociálnym aspektom historického vývoja. I českí historici chceli uchopiť históriu v jej totalite a boli otvorení novým metodologickým postupom. Doubravka Olšáková z HÚ AVČR predniesla výsledky svojho výskumu o vplyve Rogera Garaudyho na intelektuálny život v komunistickom Československu, odohrávajúce sa, ako to pôsobivo uviedla, *Medzi dialógom a prekliatím*. Eva Frimmová, ktorá sa na stretnutí nemohla zúčastniť osobne, napísala príspevok o Antonovi Vantuchovi ako historikovi 17. – 18. storočia a mediátorovi slovensko-francúzskych stykov v oblasti historiografie v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Obdobie 1955 – 1979 predstavovalo novú etapu vo svetovej vede. Justine Faure z Ústavu politických vied zo Štrasburgu spracovala vedeckú spoluprácu a nadnárodné vedecké siete v americkom výskume. Zamerala sa na východoeurópskych beneficentov v amerických vedeckých výmenných programoch v humanitných a spoločenských vedách v rokoch 1955 – 1975 a na mechanizmus ich výberu. Konštatovala, že po nesmelých začiatkoch vedecká výmena medzi USA a sovietskym blokom významne vzrástla a americké univerzity vypracovali mechanizmy na vývoj skutočných programov spolupráce.

Počas konferencie profesor Antoine Marčs prezentoval publikáciu *La France et l'Europe centrale, Médiateurs et médiations*, ktorá vyšla v Paríži v Institut d'études slaves (2015). Sú v nej uverejnené prepracované kapitoly, ktoré pôvodne odzneli na francúzsko-česko-slovenskej konferencii v Paríži roku 2013, medzi nimi aj od piatich autorov zo Slovenska (M. Brtko, B. Ferenčuhová, E. Frimmová, M. Kšiňan a J. Truhlářová).

Prítomní členovia komisie sa v Pardubicách dohodli, že ďalšia trojstranná konferencia sa bude konať 18. a 19. mája 2017 v Bratislave na tému *Sorties de guerre – dès guerres napoléoniennes à la deuxième guerre mondiale (Odísť z vojny – od napoleonských vojen po druhú svetovú vojnu)*.

Bohumila Ferenčuhová

FACES OF THE COMMUNITY: AGENCY AND MEANING IN URBAN VISUAL COMMUNICATION, CENTRAL EUROPE 1400–1700

Na Filozofickej fakulte Juhočeskej univerzity v Českých Budejoviciach sa v dňoch 12. – 14. novembra 2015 uskutočnila medzinárodná interdisciplinárna konferencia, organizovaná v rámci trojročného výskumného projektu GAČR č. 14-25417S *Tváře komunity. Obrazy, symboly a performance pozdně středověkého a raně novověkého města (1400–1700)*. Na grante pracoval sedemčlenný pracovný tím zložený z historikov a kunsthistorikov (Kateřina Horníčková, Michal Šroněk, Jan Ivanega, Kateřina Pražáková, Ivo Janoušek, Petr Adámek, Jana Doktorová), ktorý skúmal vizuálnu komunikáciu v období 1420 – 1729 prostredníctvom obrazov, symbolov a rituálov. Výskum bol zacielený na príklad Prahy ako rezidenčného kráľovského mesta, ako aj viacerých ďalších juhočeských miest (napr. České Budejovice, Tábor, Písek, Soběslav, Jindřichův Hradec, Slavonice, Dačice) a komparatívne aj rakúskych miest Weitra a Freistadt na základe zahraničnej spolupráce s Elisabeth Gruber z Universität Wien.

Konferencia prebehla v angličtine a bola zameraná na vizuálne a rituálne verejné prejavy ako účinné mediálne prostriedky reprezentácie, legitimizácie, ambícií, kultúrnych a konfesijných afiliácií oficiálnych mestských predstaviteľov, ako aj ďalších predstaviteľov mestskej elity a rôznych mestských spoločenstiev. Na konferencii vystúpilo 19 prednášajúcich, okrem domácich českých členov projektu sa jej zúčastnili aj ďalší účastníci z Česka, Rakúska, Nemecka/Japonska, Talianska, Maďarska/Rumunska a Slovenska. Úvod konferencie patrilo prof. Jaroslavovi Millerovi, rektorovi Palackého univerzity v Olomouci, ktorý svojou teoretickou a napriek tomu pútavou úvodnou prednáškou *Medieval and Early Modern Urban Communities: Concepts and Terminologies Reconsidered* poukázal na vplyv humanizmu na formovanie mestských spoločností, na vytváranie dobových predstáv o ideálnom meste a zároveň osvetlil terminologické i metodologické aspekty skúmanej témy.

Nasledujúce sekcie sa zaoberali rôznymi stratégiami, ktoré mestské elity používali pri svojej reprezentácii, či už individuálne na svojich súkromných domoch (Zdeňka Míchalová *Burghers' Self-representation in Urban Space. The Burghers of Telč and Slavonice at the Beginning of the Early Modern Period*), alebo ako reprezentanti mesta na verejných budovách a priestranstve (Hynek Látal *Morality and Loyalty Exemplars on the Facade of the Town Hall in České Budějovice*).

Viaceré príspevky zdôraznili význam konfesijnej identity, jej vizualizáciu a symboliku vo verejnom priestore (Jana Doktorová – Kateřina Horníčková *To be seen. Urban Visions of the Self between Individual and Community Representation*, Elisabeth Gruber *Building Ties in Times*

of Conflict: The Impact of Religious Changes on Urban Communities in the Duchy of Austria). Odrazom náboženských zmien vo výzdobe kostolov a prepisovaním pamäte sa zaoberal príspevok Kateřiny Pražákovéj *Rewriting Memory. The Refurbishment of Churches in Freistadt in 17th Century*.

Verejným rituálom a symbolizmom mestskej reprezentácie ako nástroja legitimizácie moci a vykonávania spravodlivosti boli venované príspevky týkajúce sa územia Uhorska (Agnes Flora *Symbols and Rituals in Early Modern Council Election in Cluj/Kolozsvár*; Blanka Szeghyová *Symbols and Rituals of Urban Justice*). Náboženskými rituálmi a ich funkciami v mestskom prostredí sa na konkrétnych prípadoch zaoberala ďalšia sekcia, ktorá účastníkov oboznámila napríklad s vývojom stredovekých procesií v Štrasburgu (Megumi Hasegawa *Religious Processions in the 14th -15th Century Urban Space. The Case of Strassbourg*), odrazom konfesijných zmien v barokových slávnostiach a architektúre v Sedľanoch (Marie Ryantová *Baroque Festivities and Buildings in Sedlčany at the Beginning of the 18th Century Demonstrating Confessional Transformation of the Towns*) či s použitím svätých relikvov počas ceremónii ako nástroja rekatolizácie v Čechách (Petr Adámek *Relics of Saints as a Tool in re-Catholicisation of 17th Century Bohemia*).

Osobitná sekcia bola venovaná pôsobeniu a zásahom šľachty v mestskom prostredí (Josef Kadeřábek *Struggle for Power – Struggle for Meanings. Symbolic Communication in the Town of Slaný between 1602 and 1639*, Alessandra Becucci *A Church and a Castle. Centre and Periphery of an International Activity*). Záverečná sekcia sa detailnejšie zamerala na konfesijné a reprezentačné aspekty niektorých náboženských či kláštorných spoločenstiev a rádov v meste (Zdeněk Vybíral *Visual Demonstration of Confessional Attitudes of the Town of Tábor in Confessional Ages*, Katarína Chmelínová *The Face of the Franciscan Order in Urban Visual Communication of Early Modern Upper Hungary*, Jan Ivanega *Eye of Providence. Monastic Institutions in South Bohemian Towns and Visual Manifestations of their Counter-Reformation Practices*, Michal Šroněk *Jesuit Visual Interventions in the Bohemian Towns*).

Konferencia významne prispela ku skúmaniu vizuálnej kultúry ako neodmysliteľnému prejavu stredovekej a ranonovovekej mestskej komunity a priniesla veľa hodnotných podnetov na budúci výskum. Dobrou správou je, že týmto smerom sa bude orientovať aj knižná publikácia *Faces of the Community: Images, symbols and performances in East Central European towns (1400–1700)*, ktorej editorkou bude vedúca projektu a hlavná organizátorka konferencie Kateřina Horníčková (Jihočeská univerzita a Universität Wien).

Blanka Szeghyová

XIX. MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA Z CYKLU „KULTÚRA STREDNEJ EURÓPY“ NA TÉMU „ZASTUPITEĽSKÉ SYSTÉMY A PARLAMENTARIZMUS V STREDNEJ EURÓPE V HISTORICKOM VÝVOJI“

V dňoch 19. – 20. novembra 2015 sa v Zabrze (Poľsko) konalo zaujímavé vedecké podujatie pod názvom *Zastupitel'ské systémy a parlamentarizmus v strednej Európe v historickom vývoji* (*Systemy reprezentacji i parlamentarizm w Europie Środkowej w rozwoju historycznym*) organizované Poľskou Akadémiou vied (PAN), oddelením v Katoviciach; Poľským Historickým združením (PTH), oddelením v Katoviciach a mestom Zabrze. Ide o každoročne organizovanú medzinárodnú vedeckú konferenciu konanú a zaradenú do cyklu *Kultúra strednej Európy*, ktorého 19. ročníka sme sa mali možnosť zúčastniť.

Dopoludňajšia časť prvého dňa podujatia (prebiehajúca v budove Nového divadla v Zabrze) bola venovaná dvom referátom a následnej širokej diskusii. Zásadné referáty konferencie predniesli Ewa Chojecka zo Sliezskej Vysokej školy (Śląska Wyższa Szkoła gen. Jerzego Ziętka) na zaujímavú tému Architektúry zastupiteľských zborov, jej druhov a ideových východísk (*Architektura parlamentarna, jej kształty i treści ideowe*) a sudca Jerzy Stepien, prezident Nadácie pre rozvoj lokálnej (miestnej) demokracie s referátom zameraným na uplatnenie zastupiteľského systému v Poľsku (*Zasada reprezentacji w polskim systemie władzy publicznej*). Nasledovala podnetná diskusia zameraná na odhalenie limitov uplatňovania demokratických mechanizmov a priblíženie smerovania vývoja demokracie v súčasnosti nazvaná *Demokracja dziś ewolucja czy schylek. W poszukiwaniu ustroju idealnego*, v rámci ktorej ako diskutujúci okrem hlavných referentov konferencie vystúpili aj hostia dr. hab. Tomasz Fałęcki, prof. dr. hab. Irena Lipowicz, dr. Jan Olbrycht, prof. dr. hab. Henryk Samsonowicz a prof. Szewach Weiss.

Popoludňajšia časť konaná v historicky priťažlivých priestoroch budovy Múzea uhoľného baníctva v Zabrze sa niesla v duchu príspevkov tematicky zameraných na počiatky parlamentarizmu v období stredoveku a novoveku (*U kolebki parlamentaryzmu: średniowiecze – czasy nowożytnie*). V jej rámci vystúpili Marie Bláhová (Univerzita Karlova v Prahe) s mimoriadne, aj pre presah na slovenské pomery, zaujímavým príspevkom *Politická reprezentace raně přemyslovských Čech*. Nasledovali príspevky Piotra Oknińskiego z Varšavskej univerzity *Vznik miestnej samosprávy v Krakove v druhej polovici 13. storočia a na počiatku 14. storočia (Narodziny samorządu komunalnego w Krakowie w drugiej połowie XIII i początku XIV w.)* a príspevok Anny Pobóg-Lenartowicz z Univerzity v Opole zameraný na predstavenie kláštornej školy demokracie a spôsobu ustanovovania opátov v sliezkych kláštoroch v období stredoveku (*Klasztorna szkoła demokracji. Wybory opatów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*). Aj vystúpenie Mareka Stawského sa tematicky nieslo v rozhraní cirkevného práva a fungovania samosprávnych prvkov v cirkevných inštitúciách (*Kapituła zakonna jako przejaw idei parlamentarnej na przykładzie klasztorów kanonikatu regularnego ze szczególnym uwzględnieniem Śląska.*)

Do obdobia neskorého stredoveku nás preniesli príspevky Mariana Józefa Ptaka z Univerzity vo Vroclavi o stavovskom parlamentarizme v Sliezske (*Parlamentaryzm stanowy na Śląsku*) a Jana Kopieckiego, gliwickeho biskupa o mieste a úlohách pápežských nuncií na zasadnutiach poľského snemu (*Udział nuncjuszy papieskich w posiedzeniach polskiego sejmku*). Obdobie novoveku otvorili príspevky Waldemara Graczyka z Univerzity kardinála Štefana Wyszyńskiego vo Varšave zameraný na predstavenie mazovských snemov v 20. a 30. rokoch 17. storočia (*Sejmiki mazowieckie wobec spraw Rzeczypospolitej w latach 20. i 30. XVII wieku*), Marty Jaworskej z Varšavskej univerzity o bojarskej dume v moskovskom kniežatstve v 17. storočí (*Duma bojar-ska w państwie moskiewskim XVII w.*) a Dariusza Rolnika predstavujúceho problematiku stavovskej reprezentácie, jej obsahu a ideových východísk v Poľsku v druhej polovici 18. storočia (*Idea reprezentacji stanowej w Rzeczypospolitej czasów stanisławowskich (1764–1795)*).

Druhý konferenčný deň sa niesol v úvahách a polemikách nad novovekým a novodobým poňatím a fungovaním parlamentarizmu v Poľsku a v strednej Európe. Sławomir Gawlas z Univerzity vo Varšave priblížil počiatky inštitúcie poľského snemu (*Początki polskiego sejmu: problemy i dyskusje*), Jana Vojtíšková z Univerzity v Hradci Králové sa venovala správe a samo-správe českých kráľovských miest na konci stredoveku a počiatku novoveku (*Česká královská města v době předbělohorské (Správní aspekty jejich vývoje)*) a Wojciech Iwanczak z Univerzity Jana Kochanowskiego v Kielcach priblížil formovanie stredovekých zhromaždení ľudu v strednej Európe v období stredoveku (*Badania Stanisława Russockiego nad zgromadzeniami Europy Środkowej w średniowieczu*). V ďalšom slede sa Marek Cetwiński z Akadémie Jana Długosza v Czestochowie venoval polemike chápania vlády a správy v Sliezske (*Absolutyzm księząt czy „rządy rycerzy“? Średniowieczni Ślązacy o mechanizmach władzy*) a Waldemar Hanasz z Uni-

verzity Kazimierza Wielkiego v Bydgoszczy približil fungovanie štátneho mechanizmu v období Rzeczpospolitej Polskiej (*Renesansowa Rzeczpospolita jako republikański ustrój mieszany*). Nasledujúci príspevok Zdeňka Berana z Univerzity v Hradci Králové nám predstavil zaujímavý a v západnej Európe často využívaný inštitút landfrýdu (*Landfrýdní struktury v zemích České koruny. Obecné charakteristiky a komparativní východiska*). Dopoledňajší blok prednášok zavŕšil príspevok Adama Perlakowskeho o poľskom sneme a jeho postavení v období prvej polovice 18. storočia. (*Sejm Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w czasach saskich (1697–1763). Diagnoza kryzysu. Uwagi krytyczne.*).

Popoludňajší blok záverečného dňa konferencie sa chronologicky posunul do obdobia 19. a 20. storočia. Piotr Franaszek z Jagellonskej univerzity v Krakove predstavil zaujímavý pohľad na voľby do miestneho zastupiteľského snemu v Galícii (*Walka wyborcza do galicyjskiego Sejmu krajowego*), nasledovala Dana Musilová z univerzity v Hradci Králové s predstavením komparatívnej skice o zastúpení žien v parlamentoch strednej Európy (*Ženy v parlamentech střední Evropy mezi dvěma světovými válkami (komparativní perspektiva)*). Nasledovali dva tematicky nadväzujúce príspevky Józefa Ciagwu z univerzity v Katoviciach o zastupiteľských zboroch autonómnych oblastí štátov strednej Európy (*Parlamenty regionów autonomicznych w Europie Środkowej w okresie międzywojennym*) a príspevok autorov Petra Mosného, Miriam Laclavikovej a Štefana Siskoviča z Trnavskej univerzity nazvaný *Ústavno-právny relativizmus postavenia Podkarpatskej Rusi 1920–1938*. Právnický posun v téme zavŕšili príspevky Bogdana Dolnického o právnej regulácii územnej samosprávy v poľských ústavách (*Samorząd terytorialny w polskich konstytucjach*) a Adama Lityńskiego o práve a súdnej moci v totalitnom štáte (*Prawo i sądy w systemie totalitarnym – Polska 1944–1956*). Zygmunt Woznicka zo Sliezskej univerzity v Katoviciach ponúkol svoj pohľad na zloženie a rozvoj parlamentného systému počas londýnskej emigrácie (*Powstanie i funkcjonowanie systemu parlamentarnego na emigracji w Londynie w czasie i po II wojnie światowej (zarys problemu)*) a Grzegorz Miernik z University Jana Kochanowskiego w Kielcach následne predstavenie samosprávnej obecnej organizácie (*Chłopi a ich wiejskie reprezentacje w Polsce Ludowej*). Záverečný blok konferencie bol venovaný kodifikáciám, právnym zbierkam a možnostiam bádania v tejto oblasti. V týchto intenciách vystúpili spoluautori Jan Zdichynec, Lenka Bobková z Karlovej univerzity v Prahe s príspevkom o vplyve práva a právneho myslenia Lužic a jeho reflexie v kodifikáciách a právnych zbierkach (*Odzwierciedlenie rozwoju prawnego Łużyc Górnych, w okresie od XVI do XVIII w. w kodyfikacji i zbiorach prawno-historycznych*). Bogusław Czechowicz z univerzity v Opole vo svojom príspevku predstavil pohľad na postavenie snemu v čase panovania Mateja Korvína a dynastie Jagellovcov (*Nyski pomnik późnośredniowiecznego parlamentaryzmu? Przyczynek do badań nad koronnym czeskim sejmowaniem w dobie korwinowsko-jagiellońskiej*) a Beata Wojciechowska z Univerzity Jana Kochanowskiego w Kielcach predstavila traktát o interdiktach a exkomunikáciách zo začiatku 16. storočia (*Mikołaja Kotwicza traktat o interdiktach i ekskomunikach w Statucie Jana Łaskiego (1506 r.)*). Záverečné príspevky predniesli Jolanta M. Marszalska z univerzity kardinála Štefana Wyszyńskiego vo Varšave venujúca sa snemovému vystúpeniu Bogusława Leszczyńskiego (*Mowa Bogusława Leszczyńskiego, generała wielkopolskiego o naruszeniu prawa, wygłoszona podczas kolokwium obu izb sejmowych pod nieobecność króla*), Waclaw Gojniczek zo Sliezskej univerzity v Katoviciach rozoberajúci neznámy rukopis vzťahujúci sa k zemskému snemu opolsko-raciborskému (*Nieznaný rękopis wyciągów z uchwał sejmiku ziemskiego księstwa opolsko-raciborskiego z lat 1565–1678*) a Roman Stelmach zo Štátneho archívu vo Vroclavi analyzujúci zákonodarné akty sliezskeho parlamentu zachované v Štátnom archíve vo Vroclavi (*Akta śląskiego parlamentaryzmu zawarte w archiwaliach zespolów księstw śląskich przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławium*).

Konferencia bola sprevádzaná bohatou odbornou diskusiou a zaujímavým sprievodným programom. Podnetnou z našej strany bola obojstranne prospešná a obohacujúca debata právní-

kov, právnych historikov i historikov a ich spoločný záujem na vedeckom a kritickom rozpracovaní právneho inštitútu – zastupiteľského orgánu, t. j. snemu, parlamentu, zákonodarného zhromaždenia, či len zhromaždenia v jeho rôznych historických podobách a časoch. Komplexnosť spracovania niektorých tém si podobný medziodborový pohľad priam vyžaduje a v tom tkvie aj základné poslanie tejto i podobných vedeckých podujatí – posúvať vedu, históriu a právnu históriu vpred smerom k poznaniu a spoznávaniu spoločného obsahu (šťastí aj) rôznymi pri tom použitými metódami. Za nás, ktorí sme sa mali možnosť tohto vedeckého podujatia zúčastniť, môžeme nielen poďakovať jej organizátorom za užitočne a plodne strávený čas, ale aj za možnosť byť účastní a byť vťahnutí do takejto vedeckej spolupráce.

Miriam Laclaviková, Štefan Siskovič

SEMINÁR PRI PRÍLEŽITOSTI 100. VÝROČIA NARODENIA PEDAGÓGA ONDREJA PAVLÍKA

Okrúhle výročia a jubileá sú vítanými príležitosťami pre pripomenutia a zhodnotenia. Jedným z nich je aj sté výročie narodenia (a dvadsiate výročie úmrtia) učiteľa, pedagóga, politika a akadémika SAV a ČSAV, vedúceho autorského kolektívu *Pedagogickej encyklopédie Slovenska* profesora Ondreja Pavlíka, DrSc. (1916 – 1996). Múzeum školstva a pedagogiky CVTI SR v spolupráci s Historickým ústavom SAV usporiadalo 15. marca 2016 vo svojich výstavných priestoroch múzea seminár venovaný jeho osobnosti.

Na podujatí vystúpilo sedem hlavných referentov, ktorí postupne zmapovali aspoň niektoré zo životných medzníkov Ondreja Pavlíka. Miroslava Slezáková v krátkosti informovala prítomných o zbierkových predmetoch v Múzeu školstva a pedagogiky, ktoré sa viažu k jeho osobnosti. Vladimír Michalička predstavil jeho mladé roky, rodinné zázemie, štúdium a prvé pracovné miesta ako učiteľa malotriednych ľudových škôl. Na príspevok nadviazal Tomáš Černák, ktorý referoval o činnosti O. Pavlíka v rokoch 1939 – 1945, pričom sa zamerlal na obdobie jeho vysokoškolského štúdia v Bratislave a najmä na vzťahy s ďalšími mladými ľavicovými intelektuálmi. Elena Londáková sa zaoberala činnosťou O. Pavlíka a širšími súvislosťami prípravy prvej povojnovej školskej reformy, dotkla sa i jeho neskorších turbulentných osudov. Zita Baďuríková si na neho zaspomínala ako na pedagóga a neskoršieho kolegu na Katedre pedagogiky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Matej Beňo porozprával o svojom poslednom rozhovore s akademikom v roku 1990, v ktorom mu Pavlík už na odpočinku predostrel svoje pedagogické vízie a predstavy smerov, ktorými by sa mala pedagogika uberať. Martin Mocko informoval v širšom kontexte o kritickom vystúpení O. Pavlíka na konferencii venovanej Slovenskému národnému povstaniu a jeho interpretácii v roku 1953. Na záver si v krátkosti zaspomínal na svojho otca a jeho pedagogické koncepcie syn Juraj Pavlík. Z komorného podujatia bol vydaný zborník príspevkov *Ondrej Pavlík (1916 – 1996)*. Bratislava: Centrum vedecko-technických informácií, 2016.

Účelom seminára bolo okrem pripomenutia si životnej púte jedného z najvýznamnejších predstaviteľov pedagogickej vedy na Slovensku druhej polovice 20. storočia aj podnietenie k hlbšiemu spracovaniu jeho osobného a vedeckého obrazu.

Miroslava Slezáková

UNITY AND DIVERSITY OF MEDIEVAL (CENTRAL) EUROPE: SOCIAL ORDER AND ITS COHESIVE AND DISRUPTIVE FORCES. OLOMOUC, 30. 3. – 2. 4. 2016

Na prelome marca a apríla 2016 hostila Palackého univerzita v Olomouci významnú konferenciu venovanú stredoveku. Spoluorganizátorom konferencie bola Univerzita v Ostrave a mentorským spôsobom stála za konferenciou Stredoeurópska univerzita v Budapešti (CEU).

Bola to v poradí druhá akcia svojho druhu, ktorá bola usporiadaná z iniciatívy výskumnej siete MECERN (Medieval Central Europe Research Network) združujúcej predovšetkým absolventov CEU a tiež sympatizantov/spolupracovníkov tohto úspešného, typologicky angloamerického univerzitného projektu v strednej Európe.

Spolupráca univerzitných pracovísk prináša do vedeckej práce množstvo progresívnych prvkov, ktoré nie je potrebné špecifikovať. Aj výber miesta konferencie, zrekonštruovaná budova jezuitského kolégia historickej olomouckej univerzity, predstavuje v otázke prepojenia univerzít neplánovaných ideovú univerzitnú tradíciu typickú práve pre jezuitské školstvo.

Konferenčné rokovania aj neformálne rozhovory prebiehali v anglickom jazyku. Boli potrebné dve paralelné sekcie a tri celé konferenčné dni na to, aby sa prezentovali všetky (pozané) príspevky. Štruktúra konferencie bola pestrá a odrážala celú škálu rôznych spôsobov, akými sa na konferencii dá prezentovať vedecký výskum.

Ako už býva pri konferenciách tohto typu zvykom, jej účelom nebolo vydanie konferenčného zborníka, ale prezentácia súčasného výskumu a vedeckých názorov. Základnú kostru tvorili príspevky, ktoré minimálne svojím názvom reflektovali pre strednú Európu moderné témy historického výskumu. Obsah niektorých z nich priblížime na záver nášho príspevku. Zámerom organizátorov bolo, aby príspevky boli vo svojej podstate stručné a aby boli vhodne doplnené powerpointovou prezentáciou. Skutočnosť, že sa neplánovalo publikované príspevky vydávať, malo odľahčiť príspevky a „odtrhnúť“ prednášateľov od papiera – prípadného konceptu článku do konferenčného zborníka. Je prirodzené, že sa tento zámer nepodarilo vždy naplniť.

V prípade podmienky stručnosti bolo skôr pravidlom, že témy neboli prezentované vcelku a v rámci štredo naplánovaných 25 minút. V princípe by to nepredstavovalo žiadne organizačné problémy, ak by najväčší dôraz nebol na konferencii kladený na diskusiu, ktorá nasledovala za každým príspevkom, ale nebola osobitne časovo naplánovaná (nad rámec uvedených 25 minút). Diskutovalo sa o to ochotnejšie, o čo sa téma diskusie vzdala od témy príspevku. Okrem prestávok bol priestor na diskusiu aj počas okrúhlych stolov organizovaných k veľkým témam stredoeurópskej historiografie. Zrejme jazyková bariéra spôsobila, že sa diskusie okrem odklonu od témy prednášajúceho čiastočne míňali účinkom, keď diskutujúci tradične na svoju otázku dostal od prednášajúceho nezodpovedajúcu odpoveď. Diplomatickým riešením bolo aj z časových dôvodov odkázať zvedavých diskutujúcich do kuloárov konferencie, v ktorých počas súkromných diskusií každý mohol nájsť odpovede na svoje otázky.

Ak sme priznali CEU mentorskú úlohu pri tejto konferencii, tak mentorom konferencie bol profesor János Bak, maďarský exilový historik spojený so zakladaním CEU. Táto osobnosť obľubujúca moderné trendy, mladického ducha a provokatívne otázky v tlačila konferencii svoju pečat' najmä prostredníctvom diskusií pri okrúhlych stole. Oproti tradičnému „riešeniu“ konferencii išlo o výborný koncept s veľkými možnosťami jeho zdokonalenia. Počas konferencie sa konali dve diskusie pri okrúhlych stole, obidve s dvojhodinovou dotáciou. Prvá téma sa týkala uznesení (po obsahovej i procesnej stránke), ktoré prijímali stredoveké stavovské zhromaždenia (a kolektívne orgány). Druhou témou bola otázka jednotnosti a nejednotnosti vykonávania prá-

va v juhovýchodnej Európe počas stredoveku. V tomto prípade sa prednášajúci viac zamerali na proces tvorby práva prostredníctvom niektorých právnych kníh a kódexov. V skutočnosti diskusií dominovala iná zaujímavá téma, ktorá sa odrážala takmer v každom príspevku: proces vzniku práva, respektíve vzťah medzi zvykovým a písaným právom. Tento vzťah bol prítomnými (osobitne J. Bakom) popísaný ako kruh, v ktorom zvykové právo ovplyvňuje písané a naopak. Do týchto diskusií mali možnosť vstupovať aj poslucháči, aj keď to robili v menšej miere ako pri tradičných príspevkoch.

Z metodologických prístupov dominovala na konferencii komparácia. Dôvodom bolo najšť spoločnú vedeckú reč a hlavne spoločný záujem širokej celoeurópskej komunity historikov. Výsledkom preto neboli témy zo všeobecných európskych dejín, ale komparácia historického vývoja v rôznych (stredo)európskych regiónoch. Ďalším spôsobom, ktorým autori vyšli zo svojho regionálneho výskumu, bolo nájdenie jeho širších kontúr alebo vzdialenejších súvislostí, či spoločných osobností. Rozšírením pôvodne lokálneho konfliktu, akým boli napríklad vojny proti pohanským kmeňom v Pobaltí, boli križiacke výpravy, ktoré internacionalizovali konflikt do celej Európy. Výsledkom bola účasť rytierov zo všetkých krajín Európy, a tiež českého či uhorského kráľa. Posledným spôsobom, akým urobiť vlastnú regionálnu tému atraktívnu pre celoeurópske publikum, je percepčia. Táto skupina príspevkov sa venovala obrazu vzdialenejšej kultúry/krajiny v myslení, archívnych prameňoch a literatúre inej krajiny.

Na konferencii dostali veľký priestor aj mladí historici a doktorandi. Osobitným spôsobom sa tak stalo prostredníctvom prezentácie posterov o ich aktuálnom výskume. Vybraní doktorandi dostali nečakane (pre nich) možnosť na prezentáciu pred celým obecnstvom bez dlhšej prípravy, čo je určite cenná skúsenosť na celý život.

Konferencia v Olomouci bola zorganizovaná na vysokej úrovni, po odbornej stránke predstavuje nielen prínos, ale aj inšpiráciu. Českí organizátori udržiavali neformálnu atmosféru a postarali sa o to, že sa účastníci cítili veľmi príjemne, za čo im patrí veľká vďaka. Súčasťou toho bol výborný katering v krásnych historických priestoroch, čo podnietilo diskusiú vedeckého (aj) osobného charakteru. Dušou konferencie bola Michaela Malaniková-Antonínová, ktorej boli účastníci vďační, že svojou prítomnosťou obohatila spomenutý časový priestor. Tím organizátorov bol samozrejme omnoho početnejší a hladký priebeh konferencie bol zásluhou hlavne doc. Roberta Antonína z Ostravskej univerzity a doc. Antonína Kalousa z Palackého univerzity, ktorý pre účastníkov konferencie pripravil tri výborné exkurzie po pamiatkach Olomouca.

Na záver nášho príspevku o jednej výnimočnej a zaujímavej konferencii pripájame obsah niektorých príspevkov, ktoré nás zaujali a ktoré sme mali možnosť si vypočuť. Marek Otisk z Ostravskej univerzity sa venoval v stredoveku obľúbenej hre rithmomachia. Podľa okolností je možné hrať túto hru aj na základe aritmetických pravidiel, čo bol priestor pre rozvinutie prednášky o pravidlách aritmetiky a od nich odvodených stredovekých predstavách o harmónii vo filozofickom myslení (ontológia, poriadok vesmíru), teológii, antropológii, hudbe (tóny a intervaly), poézii (metrická stopa), astronómii, geometrii a v neposlednom rade aj v spomenutej hre rithmomachia. Rovnaký charakter mala prednáška Lukáša Ličku z Ostravskej univerzity, pretože podobné predstavy o harmónii mal stredoveký svet aj o duši. V názve príspevku vychádzal z témy konferencie, ale jednotu či nejednotnosť aplikoval na „stredovekú psychológiu“. Aj keď by mali dnešní psychológovia výhrady, v skutočnosti nachádzame „materiálnu“ zhodu v hľadaní zákonitostí fungujúcich vo vnútornom svete človeka, v stredoveku označovanom ako duša. Lička to označil za stredovekú filozofickú psychológiu (*scientia de anima*). Vychádzajúc z prác troch stredovekých mysliteľov (Wiliam de Auverigne, Peter De Oliva, Walter z Brúg) predstavil dušu prostredníctvom obľúbenej metafory o dobrom kráľovstve (resp. kráľovstve dobre organizovanej spoločnosti). V pozadí sa odohrával konflikt sympatizantov Akvinského/Aristotela a Augustína. Peter De Oliva reprezentoval liberálnejší, taliansky názor, ktorý sa v spomenutej metafore odrazil v odmietnutí

absolutistickej moci panovníka nad poddanými a teda vôle nad intelektom, emóciami a zmyslami v prípade metafory o duši.

Svojím referátom zaujal Gábor Klaniczay zo CEU. Predmetom jeho príspevku boli stigmy sv. Františka z Assisi vo výtvarnom umení a v stredovekej literatúre. Nadviazal na to sporom medzi dominikánmi a františkánmi, ktorí kritizovali priveľkú úctu k stigmám a samotnému Františkovi, považovanom niektorými z františkánov za druhého Krista. Prípady potvrdených a nepotvrdených stigiem u členov františkánskeho (aj dominikánskeho) rádu v krátkom čase po smrti Františka rýchlo narastali a ani Uhorsko neostalo bez svojich zástupcov (Margita Uhorská). Sarah Claire, doktorandka z Paríža, rozvíjala tému vyrovnávania sa českej stredovekej spoločnosti s katastrofami. Základným východiskom bola terminológia chudoby v stredoveku a klasifikácia (štyroch) skupín chudobného obyvateľstva, pričom do poslednej kategórie patrili osoby zasiahnuté prírodnými katastrofami, epidémiami a vojnami. Prednášajúcu zaujímalo, ako bola pomoc organizovaná a aká bola stratégia obyvateľstva na predídenie dôsledkov katastrof.

Tri texty (genealogické romány) z francúzskeho prostredia z konca 14. a z 15. storočia boli cieľom analýzy Leventeho Seláfa z Budapešte (ELTE). Podstatou príspevku bola úžasná skreslenosť poznatkov o strednej, severovýchodnej a juhovýchodnej Európe v západoeurópskom priestore. V predstavách západoeurópskej spoločnosti celá spomenutá oblasť splyvala do jedného celku ohrozovaného Turkami. V sekcii zameranej na literatúru analyzovala Kristýna Solomon z Katedry germanistiky (UP v Olomouci) stredovekú nemeckú poéziu, aby poukázala na percepciu križiackych výprav. Staršie stredoeurópske kroniky (Kosmas, Anonymus, *Polská kronika*) boli výskumným predmetom pre Juliu Verkholantsev z Filadelfie, a to kvôli zriedkavým zmienkam o ľudovej tradícii, ktoré obsahujú. Niektoré (Kosmas, *Polská kronika*) „historickú pamäť obyvateľstva“ vyzdvihujú a odkazujú na ňu ako na jeden zo svojich zdrojov, ale *Anonymova kronika* hovorí len o falošných správach sedliakov a piesňach spevákov, ktoré nemožno vziať do úvahy. Prednášajúca prešla aj k téme etymológie, ktorá má (aj v iných) kronikách rovnaký pôvod – ľudová tradícia.

Na konferencii nebola núdza o originálne témy, akou bola napríklad prednáška Matouša Jaluška z Prahy. V nej sa venoval použitiu šachovnice v stredovekej literatúre, ale vo vertikálnej polohe. Po krátkom úvode o šachu ako symbole (metafore) stredovekej spoločnosti spomenul rôzne spôsoby odkazu na šachy v literatúre, aby priblížil úzky výber zmienok o vertikálne použitej šachovnici, ktoré sa nachádzajú hlavne v rôznych variantách románu *Tristan a Izolda*. Opisovaný dej z kníh doplnil autor počas prezentácie o vlastné kresby analyzovaných situácií. Na záver prezentoval unikátne dielo z českého prostredia zo 14. storočia od Tomáša Štítného *Knížky o hře šachové*, v ktorom sa síce šachovnica vo vertikálnej pozícii nenachádzala, na druhej strane jej autor popri histórii a pravidlách šachu predstavil aj vlastné názory na súčasnú politiku a spoločnosť.

Témy križiactvo a konflikt s Osmanskou ríšou boli ústrednou témou viacerých príspevkov a často sa spomínali aj v prednáškach zameraných na inú problematiku. Nada Zečević z Sarajeva popisovala ideologické a politické okolnosti spoločnej akcie proti osmanskému tlaku na Európu. Zároveň predstavila viaceré personifikované „mapové“ zobrazenia Stredomoria aj Európy, pričom najväčšiu pozornosť pútalo vyobrazenie z roku 1527, na ktorom bola Európa vykreslená ako kráľovná so srdcom v Rakúsku a Česku. Treťou témou prednášky boli predstavy a opisy strednej Európy od západoeurópskych a hlavne talianskych humanistov (okrem iných aj od Piccolominiho). Nelichotivé opisy dopĺňala predstava obyvateľstva ako barbarov podobných Turkom. V diskusii bolo podotknuté, že Piccolomini podporoval Habsburgovcov a snažil sa očieniť najmä Poliakov. Borislav Grgin zo Záhrebu opisoval zahraničný tlak voči Chorvátsku zo strany Benátok, Osmanov, rímsko-nemeckých cisárov a Mateja Korvína, pričom najviac sa zamerl na zobrazenie chorvátskych pevností a na postupnú osmanskú anexiu chorvátskeho územia, kým obranu Chorvátska neprevzal Ferdinand Habsburský.

V osobitnej sekcii venovanej krajinám na pobreží Baltického mora sa Beata Mozejko z Gdaňska venovala interakcii medzi pruskou (šľachtickou) elitou a poľským kráľovským dvorom. Priestor tu mala otázka podriadenosti a autonómie Pruska vzhľadom k Poľsku a tiež proces asimilácie pruskej šľachty, ktorá si pozmenila priezviská a začala používať poľštinu (významnú rolu tu zohrali sobáše s členmi poľských šľachtických rodov). Veľmi dôležité sa v tomto kontexte (kvôli kontaktu s obyvateľstvom) ukázali návštevy kráľa v Prusku, čo je mimochodom aspekt typický (a dôležitý) aj pre iné stredoveké štáty. Anna Kuznetsova z Moskvy napriek avizovanému názvu príspevku v programe predstavila svoj starší výskum týkajúci sa ruskej historiografie o pobaltských Slovanoch. Spomenula aj nemeckú a českú historiografiu a polabských Slovanov, čo vzbudilo pozornosť nemeckej časti obecnstva. Rita Regina Trimoniéne zo Šiauliai priblížila dejiny Samogitie, vojvodstva na území dnešnej Litvy. Mocenské vákuum umožnilo na isté obdobie jeho autonómnou existenciu. Na konci 14. a na začiatku 15. storočia zároveň prebiehala kristianizácia Litvy a Samogitie, ktorá vyvolala viaceré povstania. Boli politicky motivované, ich príčinou bola nespokojnosť miestnej šľachty so striedavou supremáciou susediacich štátov. Na koncile v Kostnici bolo rozhodnuté, že namiesto biskupov z nemeckého územia pri Baltickom mori budú územie Samogitie kristianizovať biskupi z Viľna a L'vova. Výsledkom bolo rozdelenie územia na pohanský západ a pravoslávny východ.

Benjámín Borbás z Budapešte predstavil dlhodobý konflikt Rádu nemeckých rytierov s Litvou, pričom zaujal hlavne vojenský a internacionálny aspekt križiackych výprav. Prednášajúci opísal letné a zimné výpravy, pričom práve zimné výpravy sa stali predmetom diskusie, pretože pre ich výnimočnosť boli vyhľadávanou vojenskou skúsenosťou rytierov z celej Európy, vrátane niektorých monarchov. Autor predstavil zloženie výprav, pretože kontingent bol rôznorodý. Spomedzi štyroch častí jednu zostavovali mestá. Niektoré z nich mali aj vlastnú vojenskú knihu, podľa ktorej sa približne počas 30 rokov zúčastnili na výprave až 42-krát. 70 % ich výdavkov tvorili zásoby jedla, pretože výzbroj si zabezpečovali vojaci sami. Vojna sa tak stala bežnou a každoročnou súčasťou života miest aj ostatného obyvateľstva na území pri Baltickom mori. Medzinárodný rozmer predstavovala účasť rytierov z celej Európy (vrátane Škótska, Portugalska a Aragónska). Dôvodom bola ideológia, honor, rytiersky titul a vojenská skúsenosť (niektorí šľachtici z Nemecka sa zúčastnili viackrát, výnimkou nebola ani 32násobná účasť).

Marta Graczyńska, doktorandka z Poľska, predostrela tému stredoeurópskych katedrál ako prostriedku legitimácie (biskupskej a kráľovskej) moci. Graczyńska sa najprv venovala pojmu katedrála, následne predstavila pôdorysy spomenutých kostolov, aby podrobnejšie rozobrala pôdorys pražskej katedrály a okolitých budov. Napriek snahe o komparáciu niekoľkých miest/katedrál (Poznaň, Kaloča, Praha, Krakov) potenciál témy ostal nevyužitý a príspevok pôsobil dojmom projektu dizertačnej práce. Téma nepochybne nájde svoje naplnenie v ukončenom historickom výskume.

Náš výberový popis prednášok ukončíme témou o súvislosti kristianizácie s hospodárskou prosperitou, peniazmi a celkovo s témou ekonomických dôsledkov pokresťančenia obyvateľstva. Aj pre obecnstvo zvyknuté na moderné chápanie dejín a vítajúce inovatívny prístup bola téma prekvapením a prednášku si vypočulo s veľkým očakávaním. Prednášajúci, ktorým bol doktorand na Karlovej univerzite Jakub Izdný, sa chopil tejto výzvy s veľkou invenciou a erudíciou, za čo bol v diskusii odmenený uznaním za výber témy aj za jej spracovanie. Izdný na podporu svojej teórie predostrel množstvo tvrdení, z ktorých niektoré spomenieme. Prvé kontakty s kresťanstvom boli sprostredkované (aj) prostredníctvom obchodu a kresťanské predmety sa medzi pohanmi používali ako šperky alebo ako iné drahocennosti (mal prvý kresťanský predmet v Česku, kalich z Kolína, podobné využitie, teda ako pohár kniežata?). Aj prvé kostoly (napr. v Škandinávií) vznikali v miestnych centrách obchodu. Prednášajúci predostrel hypotézu, že sa kresťanstvo dostalo k stredoeurópanovi ako súčasť kultúrneho balíčka západu. Okrem iných výhod to malo priniesť

zisk z obchodovania so Západom. Ďalší rozmer témy reprezentovala otázka, či bolo finančne náročné byť kresťanom. V porovnaní s pohanským kultom vychádzalo kresťanstvo ako drahší variant a týkalo sa to vydržiavania kléru, stavby kostolov a iných cirkevných budov (okrem materiálu boli potrební remeselníci a špecialisti zo Západu), investície si vyžiadali aj knihy a mobiliár. Kult si vyžadoval víno, preto sa okrem importu začalo s hromadným vysádzaním vinogradov na popud panovníkov. Z ich strany to nebola jediná investícia, pretože cirkvi darovali majetky, pozývali vzdelancov zo Západu a nakupovali knihy. Napriek vyšším investíciám bola rozšírená predstava, že byť kresťanom znamená byť bohatým. Jednou z mnohých dôkazov o pozitívnom vplyve kresťanstva na ekonomiku krajiny bola hospodárska sebestačnosť a progresívnosť kláštorov, ktoré vykonávali úlohu ekonomických centier krajiny (ich pozície potom prevzali mestá). Medzi ďalšie (ekonomické) pozitíva J. Izdný zaradil odstraňovanie otroctva (žiadal to aj sv. Vojtech). Poslednú tému, ktorú už prednášajúci vo svojej prednáške nestihol rozvinúť, boli peniaze ako kresťanský symbol.

Uvedený ilustratívny výber z prednášok na konferencii v Olomouci mal za účel informovať o priamom vedeckom prínose podujatia v podobe prednášok. No ako bolo už uvedené, význam konferencie bol aj po vedeckej stránke oveľa väčší a zostáva dúfať, že sa spolupracujúcim univerzitám a sieti MECERN podarí zorganizovať ďalšiu konferenciu (v Záhrebe) tak, ako si ju naplánovali.

Peter Fedorčák

XX. MEDZINÁRODNÁ VEDECKÁ KONFERENCIA Z CYKLU „KULTURA EUROPY ŚRODKOWEJ“ NA TÉMU „ROLA ARYSTOKRACJI W EUROPIE ŚRODKOWEJ ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM GÓRNEGO ŚLĄSKA“

Sliezske mesto Zabrze bolo dejiskom už v poradí dvadsiateho významného vedeckého podujatia z cyklu *Kultura Europy Środkowej*. Pre tento jubilejný ročník organizátori – Poľská akadémia vied (PAN), oddelenie Katowice; Poľské Towarzystwo Historyczne, oddelenie Katowice a samotné mesto Zabrze pripravili a zoorganizovali medzinárodnú vedeckú konferenciu s názvom *Rola arystokracji w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska*. Už po druhýkrát sme tak v meste Zabrze vystúpili s referátmi a mohli byť súčasťou kvalitnej diskusie a vypočúť si zaujímavé analýzy venované histórii a právnym dejinám vysokej šľachty, ktorá až do 20. storočia zastávala významne pozície v systéme štátu jeho orgánov. Rokovanie konferencie podobne ako obvykle prebehlo v historických priestoroch Divadla v Zabrze nachádzajúce sa v budove Múzea baníctva v Zabrze 17. – 18. novembra 2016. V rámci slávnostného otvorenia konferencie odzneli viaceré prejavy a poďakovania organizátorom a osobám, ktoré stáli nielen za založením tejto tradície, ale aj za jej udržaním. Osobitná pozornosť bola pritom venovaná prof. Dr hab. Antoninovi Barciakovi, ktorý sa pričínil nielen o vznik daného cyklu vedeckých podujatí, ale aj o ich kontinuovanie do dnešných čias. Následne potom s plenárnymi referátmi vystúpili prof. dr hab. Ewa Chojecka, emeritná profesorka Sliezskej univerzity v Katoviciach a prof. dr hab. Sławomir Gawlas z Varšavy. Chojecka vo svojom príspevku na tému *Arystokratyczne rezydencje górnośląskie – współczesne miejsca pamięci i niepamięci* zaujímavovo predstavila a obrazovo zdokumentovala šľachtické rezidencie (už zničené alebo v súčasnosti obnovené) Horného Slezska z hľadiska dejín

umenia a architektúry. Gawlas sa vo svojej analýze na tému *Arystokracja na ziemiach polskich, przeszłość i pamięć* zamerla na zásadnú a kľúčovú úlohu šľachty v poľských historických reáliách, jej značnú rôznorodosť a politickú moc. Obidva úvodné príspevky tak vytvorili zázemie a vedecký rámec nasledujúcej panelovej diskusie, ktorá si stanovila širšie formulovanú tému postavenia, miesta a významu šľachty (aristokracie) v strednej Európe do prvej svetovej vojny (s osobitným zreteľom na Horné Sliezsko). Zaujímavé bolo rozvrstvenie a profesijná orientácia panelových diskutujúcich, a to z oblasti dejín stredoveku, novoveku, ale aj najnovších dejín, z oblasti dejín umenia a politiky (Ewa Chojecka, Bogusław Dybas, Tomasz Falecki, Wojciech Iwanczak, Tomasz Schramm, Jerzy Wyrozumski). Osobitným prínosom bola účasť Macieja Radziwilla, potomka slávneho šľachtického rodu a jeho osobné spomienky, hodnotenia, kritické i polemické postoje k prezentovaným tézám. Diskutujúci sa osobitne zamerali na vysvetlenie pojmov ako aristokracia, šľachta a zemanstvo. Dotýkali sa pritom nielen poľských právnych reálií, ale aj uhorských a českých. Snažili sa poukázať na to, že pod pojem aristokracia bežne zahrňujeme príslušníkov vysokej šľachty, ktorá sa vo väčšine stredoeurópskych štátov sformovala v stav vysoko aktívny vo vrcholovej politike a riadení štátu. Napriek tomu, že napr. v rámci Poľska, Uhorska, ale aj Česka sa medzi šľachticov bežne zaraďovali aj zemanania, ich politický vplyv ako príslušníkov nižšej šľachty nebol na chod stredovekého štátu až tak viditeľný. Pri analýze viacerých problémov sa diskutujúci dotkli aj zásady *unam et eadem nobilitas* (jedna a tá istá šľachta). Iwanczak podotkol, že napr. v podmienkach Uhorska sa šľachta (teda aristokracia spolu so zemanmi) považovala za jednotný stav, hoci v realite zemanania požívali oveľa menej politických práv než príslušníci vysokej šľachty. Vo väčšine stredoeurópskych štátov tento rozdiel viedol k zavedeniu lénneho systému, v ktorom zemanania neboli priamo poddanými kráľa, ale príslušníkov aristokracie. V závere diskusie sa pozornosť diskutujúcich obrátila na 20. storočie, v ktorom prakticky všetky stredoeurópske krajiny pristúpili k likvidácii šľachtického stavu, ako aj k zákazu používania šľachtických titulov. Zaujímavé pritom bolo, že Maciej Radziwill napriek tomu, že má titul knieža, odmietal, aby ho moderujúci takto tituloval. Diskutujúci sa následne venovali aj trestnoprávnym aspektom používania šľachtických titulov, ktoré sú v zásade v rozpore s ideou republikánskeho zriadenia.

Po ukončení panelovej diskusie sa rokovanie konferencie prenieslo do budovy Múzea baníctva i s jednotlivými referátmi orientovanými na oblasť stredoveku. V poobedňajších hodinách ako prvé odznelo vystúpenie Mareka Cetwinského z Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie na tému *Parentibus non valde nobilibus* s podtitulom „*Księga henrykowska*“ o mechanizmach wylaniania śląskich elit, na ktoré nadviazalo vystúpenie Sławomira Gawlasa z Varšavskej univerzity na tému *Problem genezy możnowładztwa i prawa rycerskiego w Polsce*. Do uhorských dejín nás preniesla Adrienne Körmedy z Akadémie Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku, ktorá sa vo svojom príspevku venovala postaveniu uhorských magnátov v čase panovania dynastie Anjouovcov. Analyzovala hlavne postupné posilňovanie kráľovskej moci na úkor vysokej uhorskej šľachty.

Podvečerný blok príspevkov riešil šľachtu v poľsko-slovensko-českých súvislostiach. Začalo ho vystúpenie Bogusława Czechowicza, prof. UO z Univerzity v Hradci Králové, *Barones Silesiae – barones Coronae. O stanie magnackim we władztwie czeskim w dobie króla Macieja I.*. Na postavenie a rolu českej šľachty v stredovekej historiografii poukázala Marie Bláhová, DrSc. z Karlovej univerzity v Prahe aj priblížením *Kosmovej kroniky* a prezentáciou zaujímavých pasáží týkajúcich sa spôsobu šľachtického života v období stredoveku. Slovenské reálie a úlohu rodu Thurzo predstavil Józef Ciagwa. Vo svojej analýze pritom nevynechal ani predstavenie obrazu tohto rodu v slovenskej odbornej a vedeckej spisbe.

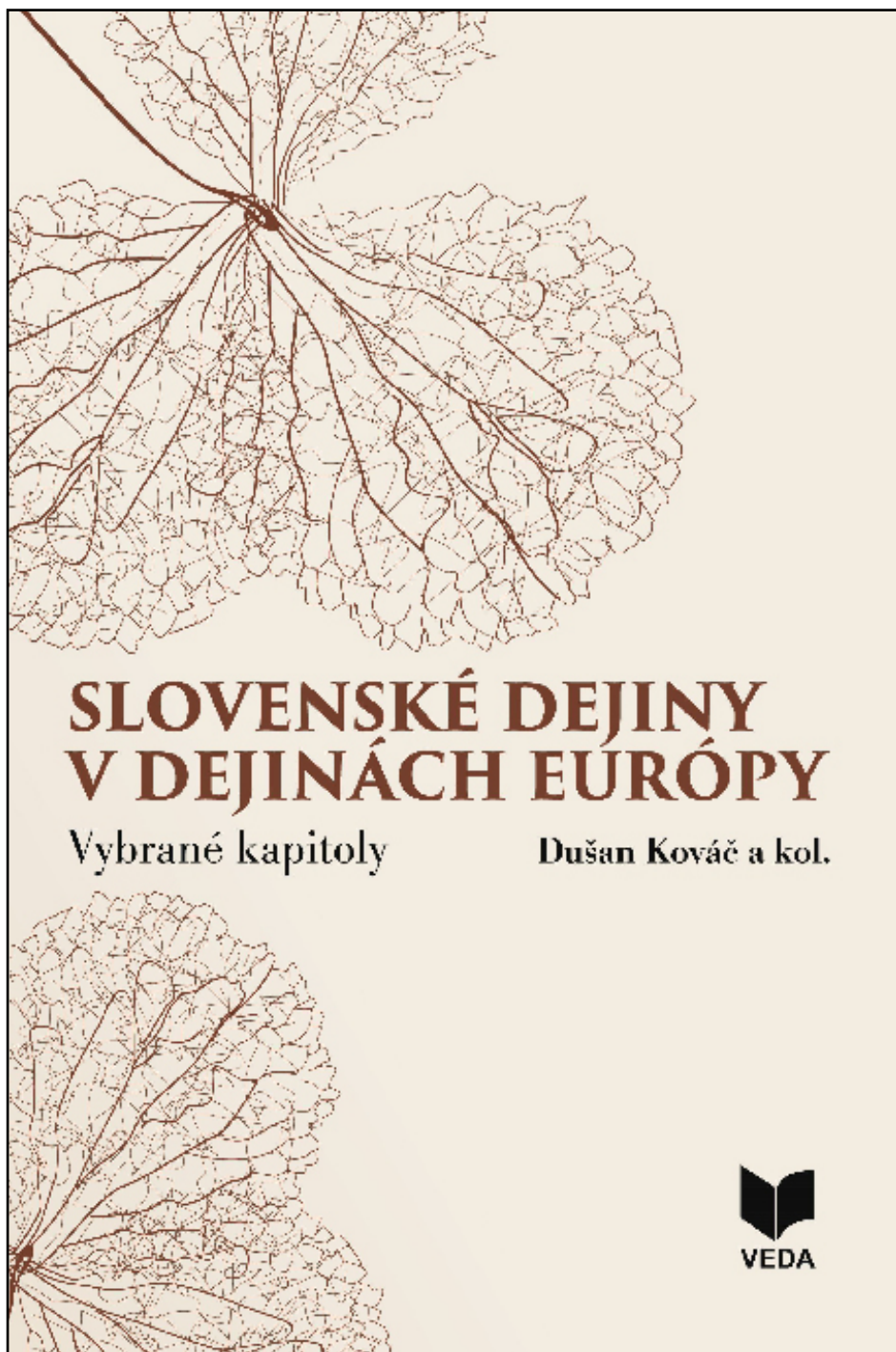
Druhý konferenčný deň otvoril nasledujúcu historickú epochu – novovek príspevkami Waldemara Graczyka z Univerzity kardinála Stefana Wyszyńskiego vo Varšave. Témou tohto príspevku bola analýza mecenáša z radov cirkvi – biskupa Andrzeja Noskowského, ktorý počas

svojho života významným spôsobom podporoval umelcov a vedcov na území Horného Sliezska. Osobitne zaujímavým vstupom bol príspevok Andrzeja Stroynowského z Akadémie Jana Długosza v Czenstochovej, ktorý poukázal na osobitosti vývoja postavenia šľachty v Poľsku. Vo svojej analýze sa pritom venoval postupnému oddeľovaniu sa nižšej a vyššej šľachty. Šľachtická rovnosť v podmienkach ranného poľského štátu sa tak postupne rozpadávala, až v období vlády Stanislavovcov úplne zanikla. Po tomto vystúpení nasledovala prednáška dr hab. Dariusza Nawrota zo Sliezskej univerzity v Katoviciach. Téma prednášky sa týkala úlohy kniežťa Friedricha Ferdinanda Anhalt Koethen-Pless v rámci mobilizácie sliezskeho obyvateľstva proti Napoleonovi v rokoch 1806 – 1807, no tiež v roku 1813. Musíme konštatovať, že uvedený príspevok zaujal nielen svojou bohatou informatívnou hodnotou, ale aj osobitnou grafickou prezentáciou, ktorá v poslucháčoch umocnila dojmy z historického pozadia a osobných pomerov.

Poobedňajší blok príspevkov druhého dňa konferencie sa posunul do obdobia konca novoveku a novších dejín. V rámci neho odzneli príspevky Romualda Kubiciela *Rola Promnitzów w rozwoju pszczyńskiego państwa stanowego* a Bogumiła Burdu (Uniwersytet Zielonogórski) na tému spôsobu a reálneho obsahu šľachtického vzdelávania v Sliezske *Akademia Rycerska. Droga edukacyjna arystokracji polskiej przez Śląsk*. Stefan Ciaru (Uniwersytet Warszawski) predstavil peripetie jedného šľachtického manželstva na báze historických reálií *Ze Śląska Na Pomorze Gdańskie. Małżeństwo Jakuba Wejhera z Anną Elżbietą Schaffgotsch (Ratyzbona 28 X 1636) i jego konsekwencje*. Biskup Jan Kopieca (Uniwersytet Opolski) otvoril tému vzťahov šľachty a katolíckej cirkvi *Czy postawa górnośląskiej arystokracji względem Kościoła katolickiego była altruistycznym stanowiskiem?* Novú industriálnu éru a meniacu úlohu šľachty v nej reflektoval príspevok Rafała Kowalczyka (Uniwersytet Łódzki) *Śląscy magnaci pieniądza. Aktywność przemysłowa arystokracji śląskiej w okresie budowy państwowego kompleksu przemysłowego przez Hohenzollernów na Górnym Śląsku*. Premeny šľachtickej spoločnosti v rakúskej časti Sliezska si všimol kolega z českého prostredia Jiří Brňovják z Ostravskej univerzity.

Konferencia bola zaujímavým a podnetným podujatím s dôležitou multidisciplinárnu pohľadov rôznych vedných odborov, ktorá má kľúčový význam pri zhodnocovaní tém vývoja istých sociálnych fenoménov alebo skupín. Predstavenie šľachty ako kľúčovej sociálnej vrstvy veľkej časti nášho právno-historického vývoja sa tak stalo výzvou, ktorá, aspoň z nášho uhla pohľadu, bola mimoriadne úspešne uchopená. Zastúpenie účastníkov z viacerých vedných odborov a následná bohatá diskusia v rámci jednotlivých konferenčných vystúpení vytvorili predpoklad pre vedecký diskurz, ktorého podstatné závery obsiahne publikácia – zborník s jednotlivými konferenčnými a diskusnými príspevkami.

Miriám Laclaviková, Štefan Siskovič

SLOVENSKÉ DEJINY V DEJINÁCH EURÓPY

Vybrané kapitoly

Dušan Kováč a kol.

VEDA

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE SLOVENSKEJ DEJINY

MGR. JOZEF ŠPILKA: KOMUNISTICKÁ STRANA SLOVENSKA NA ZAČIATKU 50. ROKOV. OD IX. ZJAZDU DO X. ZJAZDU

Obhajoba sa konala 27. júna 2016.

Školiteľ: doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc.

Oponenti: PhDr. Stanislav Sikora, CSc., PhDr. Peter Zelenák, CSc., prof. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Školiace pracovisko: Historický ústav SAV, Bratislava.

Dizertačná práca rozoberá vývoj v Komunistickej strane Slovenska na začiatku 50. rokov 20. storočia. Zameriava sa na udalosti vedúce k IX. zjazdu KSS, vzťah ku Komunistickej strane Československa, medzinárodnú situáciu, sformovanie sovietskeho bloku a vznik studenej vojny, čo následne vplývalo na priebeh, charakter i dátum konania IX. zjazdu KSS. Práca približuje vzťahy v politickej i mocenskej špičke strany, jej organizáciu, volené orgány, aparát a členskú základňu na prelome 40. a 50. rokov, keď v uvedenom období výstavby nového režimu KSS prechádzala obdobím charakterizovaným vysokou mierou personálnych zmien v jej orgánoch na všetkých úrovniach, personálnymi čistkami a perzekúciami. Práca čerpá predovšetkým z archívnych materiálov zo Slovenského národného archívu v Bratislave z fondu KSS a Národného archívu v Prahe z fondu KSČ, z dobovej tlače, spomienok súčasníkov a odbornej literatúry. Jej cieľom je nadviazať na doterajší výskum, ďalej ho rozšíriť, prehĺbiť či obohatiť o ďalšie nové poznatky.

Práca je rozčlenená na štyri hlavné kapitoly, pričom jej štruktúra je založená na chronologickom prístupe, kombinovanom s analýzou jednotlivých sledovaných problematik. Tie sú ďalej delené podľa hierarchického usporiadania strany, od vedenia, cez orgány a aparát strany, až po členskú základňu, čím rozoberá dejiny KSS na začiatku 50. rokov v medziach rozsahu dizertácie čo najucelenejšie od mocenskej špičky po radových členov.

Prvá kapitola je venovaná udalostiam vedúcim k IX. zjazdu KSS a situácii na prelome 40. a 50. rokov v Československej republike, vo východnej Európe a vo svete, ktorá ovplyvňovala atmosféru, termín i priebeh IX. zjazdu KSS. Problematika je tak zasadená do medzinárodného, ako aj československého kontextu.

Druhá kapitola sa zameriava na mocenskú politickú špičku v KSS v sledovanom období. Nastolenie monopolu moci komunistickou stranou sa prejavovalo získaním absolútnej moci jej orgánov. Ich štruktúra bola hierarchicky usporiadaná a na popredných priečkach stála nepočítaná politická elita. Je logické, že čím vyššiu funkciu konkrétny straník zastával, tým zväčša rástla aj jeho mocenská pozícia, ale nebolo to nemenným pravidlom. Neraz aj nižšie postavení funkcionári svojimi konexiami na sovietskych predstaviteľov a stranícke ústredie v Prahe disponovali väčšou mierou moci. Obdobie začiatku 50. rokov na Slovensku bolo charakteristické čistkami, mocenskými súbojmi, pri ktorých najprv kritika nesprávnej pracovnej metódy, potom politickej chyby, neskôr prekvalifikovanej na protikomunistickú nepriateľskú činnosť a nakoniec obvinenie z tzv. buržoázneho nacionalizmu či sionizmu rozosievalo v strane strach a obavy. Priame dopady sa premietali do konkrétnych krokov a personálnych obmien v dôležitých straníckych a štátnych funkciách, čo bolo prejavom aj určitých zákulisných intríg medzi poprednými činiteľmi KSS alebo jednotlivými mocenskými skupinami v jej vedení.

Tretia kapitola je v určitom zmysle špecifická, keďže jej predmetom sú volené orgány strany, organizácia strany a stranícky aparát. KSS bola jasne systematizovanou organizáciou, založenou na tzv. demokratickom centralizme. Volené orgány predstavovali na jednotlivých úrovniach straníckej hierarchie oficiálne vrcholné zložky, kde sa často kumulovala rozhodujúca moc. Voľby ako také slúžili na vytváranie ilúzie demokratického charakteru vlády, ktorá spočívala *de facto* v rukách úzkeho okruhu mocenskej skupiny, keďže dôležité funkcie bývali dopredu schvaľované vyššími orgánmi. Aparát strany zahŕňal systém straníckych oddelení a rôznych zložiek, no označoval aj komunistov, ktorí boli zamestnávaní samotnou stranou v jej orgánoch či inštitúciách a častokrát boli vykonávateľmi a spolutvorcami straníckej politiky.

Štvrtá kapitola približuje vývoj členskej základne KSS na prelome 40. a 50. rokov, pričom zachytáva nielen početný stav členstva, ale aj stručnú analýzu jeho štruktúry a zloženia. Keďže na členskú základňu strany vplýval najmä politický vývoj, sledujeme tiež spätnú reflexiu výsledných štatistických údajov vedením KSS. Aby sme však nezostali len pri rozoberaní štatistických údajov straníckym ústredím, táto časť práce načrtáva i spoločenskú a ekonomickú situáciu na Slovensku, ktorá na charakter členskej základne strany priamo vplývala. Spoločnosť na Slovensku, ktorá prechádzala určitými dôležitými zmenami a modernizačnými procesmi, bola v tomto období ovládaná komunistickou stranou, no zároveň členovia KSS zo spoločnosti vychádzali a boli teda aj jej súčasťou.

MGR. ZUZANA HAJACHOVÁ: K FORMOVANIU HISTORICKEJ PAMÄTE NA SLOVENSKU V 1. POLOVICI 20. STOROČIA (NA PRÍKLADE VNÍMANIA OSOBNOSTI PRVÉHO PREZIDENTA ČSR T. G. MASARYKA)

Obhajoba sa konala 25. 8. 2016.

Školiteľ: prof. PhDr. Roman Holec, CSc.

Oponenti: prof. PhDr. Peter Švorc, CSc., PhDr. Peter Zelenák, CSc., Mgr. Peter Macho, PhD.

Školiace pracovisko: Katedra slovenských dejín FIF UK, Bratislava.

Dizertačná práca *K formovaniu historickej pamäte na Slovensku v 1. polovici 20. storočia* je pokusom o hlbšie preskúmanie interdisciplinárnej a bohatej témy historickej pamäte. Motiváciou pre jej výber bolo uvedomenie si jej vplyvu na jednotlivca i na spoločnosť, ale i jej doposiaľ u nás nedostatočne spracovanie, najmä s ohľadom na osobu prezidenta Masaryka a jeho symbolického stotožňovania s prvou republikou a jej ideálmi na Slovensku.

Práca je rozdelená do piatich kapitol, pričom prvé dve ponúkajú teoretický úvod a vymedzenie termínov a pojmov, ktoré s témou súvisia. Pre historickú pamäť je charakteristické jej odlišné vnímanie bádateľmi rôznych vedných odborov, je predmetom skúmania historikov, ale i etnológov a sociológov, okrajovo i náboženských historikov či filozofov. K výpočtu súvisiacich fenoménov treba pripísať i teórie mýtov, symbolov, obrazov, organickou súčasťou historickej pamäte sú však aj rituály, tradície, zvyky, oslavy a legendy. Nové vymedzovanie „oficiálnej“ minulosti, pestovanie mýtov a ich typicky masová akceptácia umožňujú využiť či zneužiť politickú moc na účelové zaobchádzanie s kolektívnou historickou pamäťou.

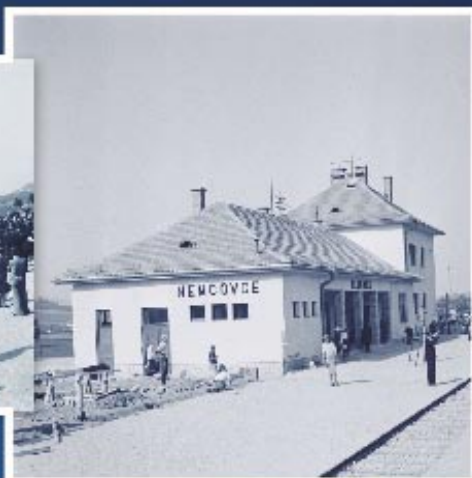
Tretia kapitola sa venuje na Slovensku málo zmapovanému fenoménu osláv narodenín Masaryka počas existencie ČSR. Počas 17-ročného obdobia zastávania prezidentského úradu prebiehali s pečaťou spontánnosti a familiárnosti ako rituál, ktorý sa v medzivojnovom období stal jedným z nástrojov národnej a štátnej identifikácie s prvou republikou. Práca čerpá z domácich i zahraničných monografií, zborníkov, vydaných k oslavám, z dobovej tlače a jubilejných publikácií. Výsledkom skúmania je, že oslavy narodenín Masaryka mali vďaka jeho všeobecnej popularite ako *prezidenta – Osloboditeľa* a povesti mravnej integrity charakter *integračných*, pre republiku *pozitívnych rituálov* a ich význam a prejavy rástli so zvyšujúcim sa vekom prezidenta. Masarykovo meno sa stalo symbolom republiky a hodnôt, ideálov, ktoré boli pri jej vzniku vyhlasované: demokratickosť, rovnosť, sloboda, vysoké mravné hodnoty, súdržnosť, tolerancia, kultúrna vyspelosť, občianska uvedomelosť. Jeho imidž moderného *tatíčka*, pochádzajúceho z ľudu, vytváral kontrapunkt k bývalej monarchii a jej staručkému mocnárovi Františkovi Jozefovi I. Oslavné rituály po Masarykovej smrti strácajú na intenzite, na Slovensku sa už nikdy nezopakovali. Boli výnimočné svojou náplňou, formou, rozsahom i mierou spontánnosti a počas existencie prvej republiky sa nestretli s väčšími organizovanými prejavmi odporu.

Štvrtá kapitola práce je pokusom o rozbor premenlivosti pamäte a reflektovania aktuálneho politického vplyvu pri jej formovaní na príklade približne sedemdesiatich učebníc dejepisu (a iných didaktických materiálov) z obdobia medzi školskými rokmi 1918/1919 a 1945/46. Okrem obsahu je analyzovaná aj ich forma vzhľadom na vek cieľovej skupiny žiakov. Rozbor prebiehal po troch líniiach – 1. obraz Masaryka vo všetkých jeho rolách a identitách (politik, filozof, prezident, diplomat zahraničného odboja, morálny vzor), 2. obraz ČSR v súvislosti so snahou vytvoriť dojem kontinuity (medzivojnové učebnice) alebo diskontinuity (učebnice z obdobia druhej svetovej vojny) v spoločnej histórii Čechov a Slovákov a napokon 3. spájanie Masarykovho mena,

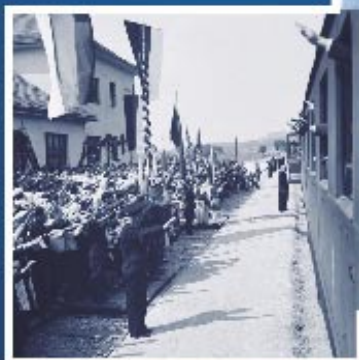
jeho hodnotenie a porovnávanie s významnými slovenskými osobnosťami (a so slovenským prostredím a myslením) na stránkach učebníc. Výsledkom výskumu bolo okrem iného zistenie, že čisto slovenských učebníc, vydávaných na Slovensku slovenskými autormi pre slovenské deti bolo veľmi málo. Pri komparácii medzivojnových učebníc s tými z obdobia druhej svetovej vojny a po nej nastal veľký posun v tom, ako je prerozprávávaný národný príbeh. Masaryk sa z *dobrotivého tatička, hrdinu odboja, vodcu légii, uznávaného vzdelanca a morálnej autority* stáva *nechápavým čechoslovakistom, naivným politikom, zradným signatárom Pittsburskej dohody* (vo vybraných učebniciach po roku 1950 až do r. 1986 sa pozornosť venuje predovšetkým jeho *buržoáznemu pôvodu a kritizuje sa jeho odbojová činnosť ako naivné prehliadanie* „imperialistických“ záujmov dohodových mocností na vzniku ČSR). Posun z krajne pozitívnej role v národnom príbehu do podstatne negatívnejšej, prípadne k úplnému vytesneniu zo slovenskej pamäte v druhej polovici 20. storočia je zaujímavým príkladom selektívnosti a pružnosti historickej pamäte. Podobné zmeny možno sledovať na prehnanej snahe autorov medzivojnových učebníc dejepisu vykresliť československý národ ako *odpradávná spojený* (rozdeľovaný len násilím zvonka, ale nie nezgodami vnútri zväzku) a vo svojom bratstve, zvykoch a kultúre *jednotný*, kým učebnice z obdobia druhej svetovej vojny zdôrazňujú úlohu Slovákov v dejinnom príbehu.

Piata kapitola je pokusom o zhrnutie a vyvodenie vlastných záverov či a prečo Masaryk patrí (alebo nepatrí) do panteónu osobností slovenskej historickej pamäte. Prekážkou pre jeho prijatie sa zdá byť Masarykov nesúhlas s doktrínou katolicizmu, verejné hlásanie nedôvery v rusofilskú orientáciu niektorých národovcov, kritika filozofie marxizmu či postavenie ideológa politického čechoslovakizmu. Jeho miesto v slovenskej pamäti obsadili iné osobnosti – Milan Rastislav Štefánik, Andrej Hlinka, Jozef Tiso, Alexander Dubček a iní. Ich životné postoje boli pre slovenskú verejnosť pochopiteľnejšie a vedeli sa s nimi ľahšie identifikovať. Časté nevšímanie si Masarykovej role v slovenských dejinách v historickej pamäti súčasnej spoločnosti však pravdepodobne vyplýva z neznalosti faktov o ňom a z nedostatočnej základne komemoračných rituálov a miest pamätí, ktoré by jej ho pravidelne pripomínali.

DEJINY DOPRAVY NA SLOVENSKU 1938 – 1948 (1950)

(Jej hranice a limity)

MIROSLAV SABOL

VEDA

POKYNY PRE AUTOROV

Historický časopis vychádza štyrikrát do roka. Uverejňuje výhradne pôvodné články, ktoré sú výsledkom vlastnej bádateľskej činnosti autora. Príspevky redakcia predloží na posúdenie dvom lektorom. O ich prijatí alebo neprijatí na základe lektorských posudkov a rozhodnutia redakčnej rady *Historického časopisu* autorov upovedomíme. Autori poskytujú svoje rukopisy exkluzívne *Historickému časopisu* a pred rozhodnutím redakčnej rady ich neuverejnia v iných časopisoch. Rukopisy sa nevracajú.

Príspevky do *Historického časopisu* odovzdávajúte, resp. posielajte na adresu redakcie v elektronickej forme (na diskete alebo e-mailom formou prílohy) v textovom editore Word pod operačným systémom Windows. Pri písaní poznámok pod čiarou (nie na konci príspevku) používajte príkaz *Vložiť* a následne *Poznámka pod čiarou*.

Rozsah štúdií, vrátane poznámkového aparátu, by nemal presiahnuť 40 strán (72 000 znakov vrátane medzier), recenzií 10 strán (18 000 znakov vrátane medzier) a anotácií 3 strany (5 400 znakov vrátane medzier). K štúdiu je potrebné pripojiť resumé v rozsahu cca 1 400 znakov, krátky abstrakt (cca 700 znakov) a osobné údaje o autorovi (bydlisko, zamestnanie, e-mail a telefonický kontakt).

Vzhľadom na platnosť *STN ISO 690 – Dokumentácia. Bibliografické odkazy* – je potrebné rešpektovať jej zásady. Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu. Pre uľahčenie citovania uvádzame niektoré vzory:

Odkaz na monografiu (1 – 3 autori):

¹KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 56. ISBN.

²PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava : Veda, 1997, 311 s. ISBN.

Pozn.: dve alebo tri mená sa navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka.

Odkaz na monografiu (viac ako 3 autori):

³HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry*. Bratislava : Družstevná únia SR, 1995, s. 201-202. ISBN.

Pozn.: čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkom.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v politickom systéme Československa : Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, 99 s. ISBN.

Pozn.: Ako prvý údaj sa uvádza meno editora, ak má primárnu zodpovednosť za zostavenie diela. Pri viacerých zostavovateľoch meno prvého na titulnom liste.

Pozn.: Osoby, ktoré majú sekundárnu zodpovednosť (napr. vedeckí redaktori, editori, prekladatelia...) sa uvádzajú za názvom.

⁵*Slovenská veda : zborník zo 14. medzinárodnej konferencie*. Ed. Elena Nedorostová. Bratislava : Veda, 2001, 248 s. ISBN.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶MICHÁLEK, Slavomír. Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 – 1945. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : Veda, 2002, s. 301-317. ISBN.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 233-244. ISSN.

Odkaz na už uvedený prameň:

⁸KAMENEC, ref. 1, s. 37.

V prípade, že v jednej poznámke sú uvedené dva pramene toho istého autora, v ďalších poznámkach uvádzame aj prvé slová názvu prameňa:

⁹KAMENEC, Po stopách, ref. 1, s. 12.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súběžnej Slovenskej národnej bibliografii. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zbornik_2000_2001.pdf>

Všeobecné poznámky:

- Ak v prameni nie je uvedené miesto vydania, rok vydania, vydavateľstvo uvádzame: b. m., b. r., b. v.

- V prípade viacerých miest vydania a vydavateľstiev sa názov vydavateľstva pridá k príslušnému miestu vydania:

Praha : Argo; Bratislava : Concordia, 1999.

- Ak je viac miest vydania a len jeden vydavateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou:

Bratislava; Martin : Osveta, 1956.

- Údaje v bibliografickom popise citovaného prameňa sa uvádzajú v jazyku prameňa až po údaj o rozsahu. Preklad názvu sa môže pripojiť v hranatých zátvorkách.

- Skratkou pre označovanie strán alebo strany je s., ročníky časopisov a čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami. Pokiaľ sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné uvádzať okrem strán aj číslo.

- Odkaz na archívny prameň:

Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Poverenictvo informácií a osvetly (ďalej PIO), kartón (ďalej k.), č. j. 785.

Adresa redakcie:

Historický časopis, Historický ústav SAV, P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

IČO vydavateľa: 00 166 944

Tel.: +421-2-529 25 753; 0908 09 89 37

E-mail: histcaso@gmail.com

http: <http://www.historickycasopis.sk/>

objednávky: písomne, telefonicky, mailom, prípadne prostredníctvom elektronického objednávkového formuláru na webovskej stránke časopisu

Dátum vydania: február 2017